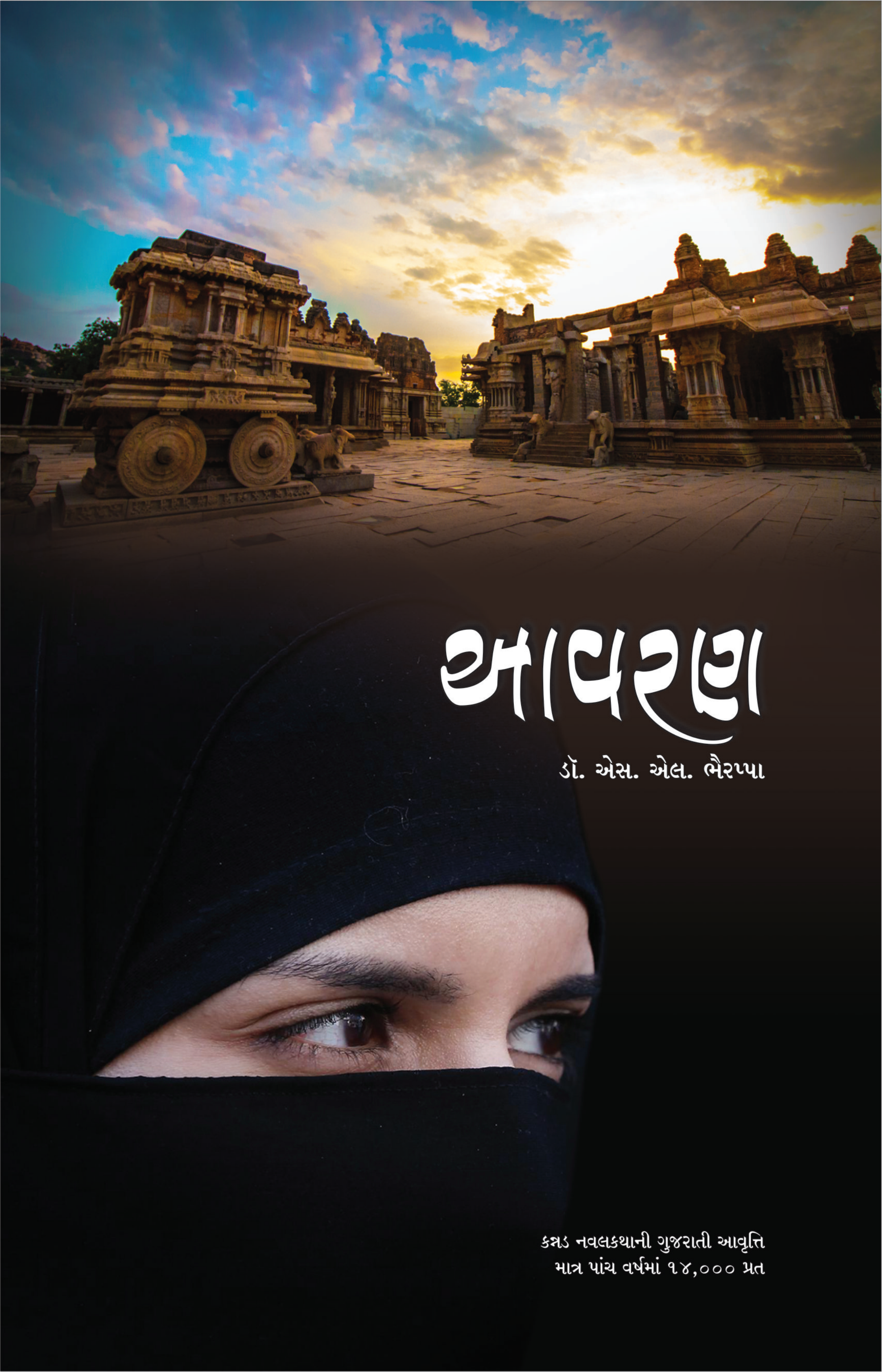

આવરણ

ડૉ. એસ. એલ. ભૈરપ્પા

કન્નડ નવલકથાની ગુજરાતી આવૃત્તિ
માત્ર પાંચ વર્ષમાં ૧૪,૦૦૦ પ્રત

આવરણ

લેખક

ડૉ. એસ. એલ. ભૈરપ્પા

અનુવાદ

સિદ્ધા દીક્ષિત

પ્રકાશક

ભારતીય વિચાર મંચ
૨૦૩, શેફાલી શોપીંગ સેન્ટર,
પાલડી, અમદાવાદ-૬

પ્રથમ આવૃત્તિ	: ઑક્ટોબર, ૨૦૧૩	પ્રત : ૮,૦૦૦
દ્વિતીય આવૃત્તિ	: ડિસેમ્બર, ૨૦૧૩	પ્રત : ૪,૦૦૦
તૃતીય આવૃત્તિ	: મે, ૨૦૧૬	પ્રત : ૧,૦૦૦
ચતુર્થ આવૃત્તિ	: ગુરુપૂર્ણિમા, ૨૦૭૪ ૨૭, જુલાઈ, ૨૦૧૮	પ્રત : ૧,૦૦૦

મૂલ્ય : રૂા. ૩૦૦/-

મુદ્રણ

નૂતન આર્ટ
અમદાવાદ

લેખક પરિચય

સંતેશિવારા લિંગાનૈયા (એસ.એલ. ભૈરપ્પા)

જન્મ : ૨૦-૮-૧૯૩૧

શિક્ષણ : એમ.એ. તત્ત્વજ્ઞાન, ૧૯૫૮, પી.એચ.ડી. એસ્થેટિક(સૌંદર્યશાસ્ત્ર)

ડો. એસ. એલ. ભૈરપ્પા પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર છે. તેમના કન્નડ પુસ્તકો ગત પચીસ વર્ષથી તથા મરાઠીમાં અનુવાદિત પુસ્તકો ગત દસ વર્ષથી વેચાણના વિક્રમો તોડતા રહ્યાં છે. હિંદી ભાષામાં પણ સૌથી વધુ વંચાતા પાંચ લેખકો પૈકી એક શ્રી ભૈરપ્પા છે. તેમની નવલકથા 'મંદ્ર' માટે તેમને સન ૨૦૧૦નો સર્વોત્તમ ભારતીય કૃતિ માટેનો પુરસ્કાર 'સરસ્વતી સન્માન' પ્રાપ્ત થયો છે. તેમના વિસ્તૃત લેખનકાર્યમાં માનવીય અનુભવો, પરિસ્થિતિ, તેની દુર્દશા તથા વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે પરસ્પર થતી અસરોના વિવિધ આયામો જોવા મળે છે. શ્રી ભૈરપ્પાનું સર્જનાત્મક સાહિત્ય તેમના ઉત્કટ વ્યક્તિગત અનુભવોને, તેમના ભારતીય દાર્શનિક, ઐતિહાસિક, તથા સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓના ગહન જ્ઞાન વડે બહુઆયામી બનાવે છે. અને તે સમાયોજન તેમને આ પેઢીના શ્રેષ્ઠ સૃજનધર્મી લેખકોની અગ્રપંક્તિમાં મૂકે છે. તેમના વિષયોની દિશા લેખકના સર્જનાત્મક તથા બૌદ્ધિક સ્વાતંત્ર્ય માટેની તેમની દૃઢ માન્યતાએ નક્કી કરી છે. હાથ પર લીધેલા વિષય પર સંશોધન અને મનોવિશ્લેષણ, સુંદર પાત્રાલેખન તથા સંભાવનાઓનું સર્વવ્યાપી નિરીક્ષણ એ તેમની દરેક કૃતિની આગવી લાક્ષણિકતા રહી છે. તેમના લેખનમાં રહેલા માનવીય વિચારો તથા અનુભવોની વિશ્વવ્યાપકતાએ અનેક ભારતીય તથા વિદેશી ભાષાના વાચકોને પુસ્તકની કથાવસ્તુ અને પાત્રો સાથે પોતાને જોડવા તથા તેમનું મૂલ્યાંકન કરવા સક્ષમ બનાવ્યા છે. પોતાના રસના વિવિધ વિષયોમાં ઉંડી સમજ માટે તથા વિષયનું યથાર્થદર્શન કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાને લીધે તેમણે સમગ્ર ભારત તેમ જ એન્ટાર્ટિકા સહિત વિશ્વના અનેક દેશોનો વ્યાપક પ્રવાસ કર્યો છે. તેમના વ્યક્તિત્વ અને વિદ્વત્તાએ તેમને અનેક નાની મોટી સભાઓ તથા ચર્ચાસત્રોમાં માન્યવર વક્તાનું સ્થાન અપાવ્યું છે.

કર્ણાટક વિશ્વવિદ્યાલયના સ્નાતક તથા અનુસ્નાતક કક્ષાના પાઠ્યક્રમો તથા પી.એચ.ડી. માટેના પ્રબંધોના વિષય તરીકે શ્રી ભૈરપ્પાના અનેક પુસ્તક પસંદ થયાં છે.

વાચકો તેમના નવીન પુસ્તકોના પ્રકાશનની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતા હોય છે. અને પ્રકાશિત થતાંની જ અનેક પુસ્તકોની બીજી, ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થયેલી છે. આ તેમના વાચકો પરના પ્રભાવનો પુરાવો છે. તેમની નવલકથાઓના વિષયો પર પરિસંવાદો યોજાયા છે તથા તેમની અનેક કૃતિઓ માટે સાહિત્યિક વિવેચનના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે.

પ્રકાશનો

૨૦૧૦ - કાવાલુ (શાખા)

૨૦૦૭ - આવરણ (૧૮ મહિનામાં ૨૨ આવૃત્તિ)

૨૦૦૨ - મંદ્ર (સંગીતની લય) પાંચમી આવૃત્તિ

૧૯૯૮ - સાર્થ (કાફલો) છટ્ઠી આવૃત્તિ

૧૯૯૬ - ભિત્તી (ફલક) (આત્મકથા) છટ્ઠી આવૃત્તિ

૧૯૯૩ - તંતુ, છટ્ઠી આવૃત્તિ

૧૯૯૦ - અંચુ (કોર) પાંચમી આવૃત્તિ

૧૯૮૬ - સાક્ષી- પાંચમી આવૃત્તિ

૧૯૮૩ - નેલે- પાયો, છટ્ઠી આવૃત્તિ

૧૯૭૯ - પર્વ (યુગ) નવમી આવૃત્તિ

૧૯૭૬ - અન્વેષણ, સાતમી આવૃત્તિ

૧૯૭૩ - દાતુ (વટાવી જવું) આઠમી આવૃત્તિ

૧૯૭૨ - ગ્રહણ, સાતમી આવૃત્તિ

૧૯૭૧ - જલપાત (ધોધ) નવમી આવૃત્તિ

૧૯૭૦ - ગૃહભંગ, આઠમી આવૃત્તિ

૧૯૬૮ - તબ્બાલિયે નીનાદે માગને (પુત્ર, તું અનાથ છે) આઠમી આવૃત્તિ

૧૯૬૮ - નાયી-નેરાલુ (કૂતરો અને પડછાયો) દસમી આવૃત્તિ

૧૯૬૫ - વંશવૃક્ષ તેરમી આવૃત્તિ

૧૯૬૫ - મતદાન, નવમી આવૃત્તિ

૧૯૬૨ - દૂરસરીદર (દૂર સરી ગયેલું) દસમી આવૃત્તિ

૧૯૬૧ - ધર્મશ્રી - અગિયારમી આવૃત્તિ

૧૯૬૦ - ભીમકાય (ત્રીજી આવૃત્તિ)

અંગ્રેજીમાં અનુદિત નવલકથાઓ

- ૨૦૦૬ ધ કેરેવાન (સાર્થ) અનુવાદ-રામસ્વામી (ન્યૂ દિલ્હી, ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ)
- ૨૦૦૩-ક્રોસિંગ ઓવર (દાતુ) અનુવાદ, પ્રધાન ગુરુદત્ત અને ડેવિડ મોવાટ (દિલ્હી, બી. આર. પ્રકાશન)
- ૨૦૦૦- ધ વિટનેસ (સાક્ષી) અનુવાદ, એસ, એલ ભૈરપ્પા અને શેરોન નોરિસ, ચેન્નાઈ, ઇસ્ટ વેસ્ટ બુક્સ મદ્રાસ પ્રા. લિ.
- ૧૯૯૫ સીઓન (વંશવૃક્ષ) અનુવાદ, એસ, એલ, ભૈરપ્પા અને સુષુમા ચંદ્રશેખર ચેન્નાઈ ઇસ્ટ વેસ્ટ બુક્સ મદ્રાસ પ્રા. લિ.
- ૧૯૯૪ પર્વ અનુવાદ, કે રાઘવેંદ્રરાવ (ન્યૂ દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી)

શૈક્ષણિક પ્રકાશનો અંગ્રેજી

- ૧૯૬૮- વેલ્યૂઝ ઇન મોડર્ન ઇંડિયન એજ્યુકેશનલ થોટ (આધુનિક ભારતીય શિક્ષણ વિચારના મૂલ્યો)
- ન્યૂ દિલ્હી નેશનલ કાઉંસીલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ ટ્રેઇનિંગ (શૈક્ષણિક અનુસંધાન તથા પ્રશિક્ષણ રાષ્ટ્રીય આયોગ)
- ૧૯૬૪- ટ્રૂથ એન્ડ બ્યૂટી, સત્ય અને સૌંદર્ય, પારસ્પરિક સંબંધો વિષે અધ્યયન (વડોદરા એમ.એસ. યુનિ. પ્રેસ)
- ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ત્રૈમાસિક, દર્શન ઇન્ટરનેશનલ, યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડાનાં સામાયિકો અને વિવિધ સામાયિકોમાં સંશોધનાત્મક લેખો

શ્રી ભૈરપ્પાની નવલકથાઓ પર આધારિત ચલચિત્રો.

૨૦૦૬ - નાયી નેરાલુ (કૂતરો અને પડછાયો) (કન્નડ) જી. કાસારાવલી દ્વારા દિગ્દર્શિત

૨૦૦૦ - મતદાન (કન્નડ) ટી. એન. સીતારામ દ્વારા દિગ્દર્શિત

૧૯૭૮ - વંશવૃક્ષ (તેલુગુ) શ્રી બાબુ દ્વારા દિગ્દર્શિત

૧૯૭૬ - ગોધૂલી-(અનાથ) (હિંદી) ગિરિશ કર્નાડ અને બી.વી. કારંથ દ્વારા દિગ્દર્શિત

૧૯૭૫ - તબ્બાલિયુ નિનાદે માગાને (અનાથ) (કન્નડ) બીવી. કારંથ અને ગિરિશ કર્નાડ દ્વારા દિગ્દર્શિત

૧૯૭૨ - વંશવૃક્ષ (કન્નડ) બી.વી. કારંથ અને ગિરિશ કર્નાડ દ્વારા દિગ્દર્શિત

શ્રી ભૈરપ્પાની નવલકથા પર આધારિત દૂરદર્શન ધારાવાહિક

- ૨૦૦૨ - ગૃહભંગ (કન્નડ)

શ્રી ભૈરપ્પાની કૃતિઓ પર આધારિત પુસ્તકો

ક્રમ	શીર્ષક	લેખક/સંપાદક	વર્ષ
૧.	ભૈરપ્પાનવરા કાદંબરીગલુ (ભૈરપ્પાની નવલકથાઓ)	લીલાવતી થોરાંગટ્ટી	૧૯૭૭
૨.	સહસ્પંદન (પ્રતિભાવ)	એમ. ગોવિંદરાવ/ માધવ કુલકર્ણી	૧૯૭૮
૩.	પર્વ ઑન્દુ સમીક્ષે (પર્વ, એક સમીક્ષા)	ડો. વિજય	૧૯૮૩
૪.	સામાન્ય જ્ઞાન	કોંડાજી કે. વ્યંકટેશ	૧૯૮૯
૫.	ભૈરપ્પાનવરા કાદંબરીગાલા સ્વરૂપ (ભૈરપ્પાની નવલકથાનું સ્વરૂપ)	લીલાવતી થોરાંગટ્ટી	૧૯૯૨
૬.	ભૈરપ્પાભિનંદન(ભૈરપ્પા અભિવાદન)	કોંડાજી કે. વ્યંકટેશ	૧૯૯૩
૭.	એસ. એલ. ભૈરપ્પા	ડો. વિઠ્ઠલરાવ ગાયકવાડ	૧૯૯૫
૮.	એસ.એલ. ભૈરપ્પા બાદુકુ, બારાહા (એસ.એલ. ભૈરપ્પા જીવન અને લેખન)	નીરાગુંદા નાગરાજ	૧૯૯૯
૯.	નમ્મા હેમેયા સાહેતી (ડો. ભૈરપ્પા, જેમણે અમને ગૌરવાન્વિત કર્યા)	ડો. એસ. મનસા	૧૯૯૯
૧૦.	એસ.એલ. ભૈરપ્પાનવરા કૃતિગાલા વિમર્શે (ડો. ભૈરપ્પાની કૃતિઓનું વિવેચનાત્મક વિશ્લેષણ)	ડો. સુમતીન્દ્ર નાડિગ	૨૦૦૨
૧૧.	મંદ્રાવલોકન (મંદ્રની સમીક્ષા)	એસ.એન.	૨૦૦૩
૧૨.	પર્વ, વસ્તુવેકેય કાલ્પનિકેગાલુ (પર્વ વાસ્તવમાં કલ્પના)	ડો. આર.એન ડીંકુરા	
૧૩.	મંદ્રમંથન (મંદ્ર, નવલકથાનું મંથન)	વિજય શ્રી	૨૦૦૫
૧૪.	અધ્યયન	ડો. નરસિંહ મૂર્તિ/ પાર્વતી ઐથલ	૨૦૦૫

૧૫. એસ.એલ. ભૈરપ્પા	દેશ કુલકર્ણી	૨૦૦૬
૧૬. ચીટ્ટા બિટ્ટી (સર્જનાત્મક સભાનતાનું ફલક)	એસ. વી. પ્રભાવતી	૨૦૦૬
૧૭. ભૈરપ્પાનવરા કાદંબરી ગાલાલ્લી સ્ત્રી પાત્રાગાલુ	ડો. આર. એન.ડીંકુરા	૨૦૦૬

ભૈરપ્પાની નવલકથાનાં સ્ત્રી પાત્રો

૧૮. બુદ્ધિજીવી વિરુદ્ધ બૌદ્ધિક સ્વાતંત્ર્ય	અજાકલા ગિરીશ ભટ્ટ	૨૦૦૭
૧૯. આવરણવેમ્બા વિકૃતિ (આવરણ, એક વિકૃતિ)	ગૌરી લંકેશ	૨૦૦૭
૨૦. આવરણ અનાવરણ	એન.એસ. શંકર	૨૦૦૭
૨૧. આવરણદા અવલોકન	એસ.એલ. શેષાગિરી રાવ	૨૦૦૭
૨૨. આવરણ, માધ્યમ મંથન (આવરણ, માધ્યમોમાં પ્રતિબિંબિત)	બી.એસ. ચંદ્રશેખર	૨૦૦૯
૨૩. યુગસાક્ષી	એલ. વી. શાંતાકુમારી	૨૦૦૯

શ્રી ભૈરપાને પ્રાપ્ત પુરસ્કાર

સાહિત્યિક પુરસ્કાર

૨૦૧૧ - સરસ્વતી સન્માન - કે. કે. બિરલા ફાઉન્ડેશન

૨૦૧૧ - નાડોજા- હમ્પી કન્નડ યુનિવર્સિટી

૨૦૧૦ - માનદ્ ડિ. લિટ. ઉપાધિ, કર્ણાટક યુનિવર્સિટી, ધારવાડ

૨૦૦૭ - માનદ્ ડિ. લિટ. ઉપાધિ, ગુલબર્ગા યુનિવર્સિટી

૨૦૦૭ - હેડગેવાર પુરસ્કાર (કોલકતા)

૨૦૦૭ - એન. ટી. આર. પુરસ્કાર (આંધ્ર પ્રદેશ)

૨૦૦૬ - પંપા (કર્ણાટક રાજ્ય) પુરસ્કાર

૨૦૦૫ - માનદ ડી. લીટ. ઉપાધિ કર્ણાટક ગવર્નમેંટ ઓપન યુનિવર્સિટી, મૈસૂર

૨૦૦૨ - સાહિત્યમાં પ્રદાન બદલ સામાન્યજન પુરસ્કાર

૨૦૦૦ - સાહિત્યમાં પ્રદાન માટે એસ. આર. પાટીલ પુરસ્કાર

૨૦૦૦ - સાહિત્યમાં પ્રદાન માટે ગોરુર પુરસ્કાર

૧૯૯૬-૯૭ ભારતીય ભાષા પરિષદ પુરસ્કાર, સંવત્સર, (કોલકતા) તંતુ માટે

૧૯૯૬ - સાહિત્યમાં પ્રદાન માટે મસ્તી પુરસ્કાર, (બેંગલોર)
૧૯૯૮ - 'સાક્ષી' માટે ગ્રંથલોક, વર્ષની સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકૃતિ પુરસ્કાર
૧૯૮૬ - સાહિત્યમાં એકંદર પ્રદાન માટે કર્ણાટક રાજ્ય પુરસ્કાર
૧૯૮૫ - સાહિત્યમાં પ્રદાન માટે કર્ણાટક સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર
૧૯૭૫ - કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિ પુરસ્કાર (દાતુ) માટે
૧૯૬૮ - કર્ણાટક રાજ્ય સાહિત્ય અકાદમી, વાર્ષિક સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિ પુરસ્કાર (વંશવૃક્ષ) માટે

શ્રી ભૈરપ્પાની કથાઓ પર આધારિત ચલચિત્રો માટે પુરસ્કાર

૨૦૦૭ - આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ મહોત્સવ મુંબઈ, (મામી સર્વોત્કૃષ્ટ ચલચિત્ર પુરસ્કાર 'કૂતરો અને પડછાયો માટે' (કન્નડ)
૨૦૦૬ - ઑશિયંસ એશિયન ચિત્રપટ મહોત્સવ, સીને ફાન, 'નાયી નેરાલુ' (કૂતરો અને પડછાયો) માટે ભારતીય ચિત્રપટ શ્રેણીમાં જ્યૂરી(પરીક્ષક) પુરસ્કાર
૨૦૦૬ - કરાંચી આંતરરાષ્ટ્રીય ચિત્રપટ મહોત્સવનો 'શ્રેષ્ઠ ચિત્રપટ પુરસ્કાર' નાયી નેરાલુ' માટે
૨૦૦૬ - કર્ણાટક રાજ્ય ચિત્રપટ પુરસ્કાર 'નાયી નેરાલુ' માટે
૨૦૦૧ - ભારત સરકાર સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાદેશિક ચિત્રપટ પુરસ્કાર, ચિત્રપટ 'મતદાન' માટે
૧૯૭૭ - ભારત સરકાર સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્રપટ પુરસ્કાર, 'ગોધુલિ' (અનાથ) હિંદી માટે
૧૯૭૨ - ભારત સરકાર સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્રપટ પુરસ્કાર 'વંશવૃક્ષ' (કન્નડ) માટે

શિષ્યવૃત્તિઓ તથા અન્ય સન્માન (નિવડક)

૧૯૯૨ - ચીન સરકાર તરફથી આમંત્રિત ભારતીય સાહિત્ય પ્રતિનિધિ મંડળના પાંચ સભ્યો પૈકી એક
૧૯૮૩ - યુ.એસ.એ.માં કાયમી વસવાટ માટે ગયેલા ભારતીયોની સાંસ્કૃતિક સમસ્યાઓના અધ્યયન માટે યુએસએની મુલાકાત માટેનો 'ફોર્ડ' પુરસ્કાર
૧૯૭૭ - લંડન વિશ્વ વિદ્યાપીઠની 'સ્કૂલ ઑફ એજ્યુકેશન' માં બ્રિટિશ ફેલોશિપ

પરિષદો (નિવડક) સંમેલનો

૨૦૦૭ - આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ, ઉડિને યુનિ. ઇટાલી
૨૦૦૭ - અધ્યક્ષ, કન્નડિગા સભા બેઠક, દુબઈ
૨૦૦૬ - 'કન્નડ કૂતા અમેરિકા એસોસિએશન' વોશિંગ્ટન ડી.સી. યુએસએ

૧૯૯૯ - અધ્યક્ષ, ૬૭મા અખિલ ભારતીય કન્નડ સાહિત્ય સંમેલન, કનકપુર, ભારત
૧૯૯૮ - અધ્યક્ષ - વિશ્વ કન્નડ સંમેલન, ફોએનિક્સ યુએસએ
૧૯૯૪ - ઉદ્‌ઘાટન ભાષણ, અખિલ ભારતીય મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન, ગોવા, ભારત
૧૯૯૧ - પૂર્વ - પશ્ચિમ લેખક સંમેલન, બ્લેડ, સ્લોવેનિયા
૧૯૭૫ - યુનેસ્કો, નૈતિક શિક્ષણ સંમેલન, ટોકિયો, જાપાનમાં ભારતનું પ્રતિનિધિત્વ
ભારતમાં આયોજિત પચીસ કરતાં વધુ સાહિત્ય સંમેલનોમાં અધ્યક્ષ.

સાહિત્ય સંસ્થાઓમાં સભ્યપદ

૧૯૮૭-૯૨ - કાર્યકારિણી, કેંદ્રીય સાહિત્ય અકાદમી (સાક્ષર સંસ્થા) નવી દિલ્હી, ભારત
૧૯૮૨-૮૭ - કાર્યકારિણી કર્ણાટક સાહિત્ય અકાદમી, બેંગલોર, ભારત
આજીવન સભ્યપદ-ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ

અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં અનુદિત નવલકથાઓ

વંશવૃક્ષ - તેલુગુ, મરાઠી, (ત્રીજી આવૃત્તિ) હિંદી (ચોથી આવૃત્તિ) અને ઉર્દુ
નાયી-નેરાલુ - ગુજરાતી, હિંદી (ત્રીજી આવૃત્તિ)
તબ્બાલિયુ નિનાદે માગાને - હિંદી (ત્રીજી આવૃત્તિ)
ગૃહભંગ - નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ દ્વારા ભારતની તમામ ૧૪ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત.
નિરાકરણ - હિંદી- ત્રીજી આવૃત્તિ
દાતુ - સાહિત્ય અકાદમી ન્યૂ દિલ્હી દ્વારા ભારતની તમામ ૧૪ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત
અન્વેષણ - મરાઠી, હિંદી (બીજી આવૃત્તિ)
પર્વ - મરાઠી (બીજી આવૃત્તિ) હિંદી (ત્રીજી આવૃત્તિ) તમિળ, તેલુગુ અને બંગાળી
નેલે - હિંદી
સાક્ષી - હિંદી
અંચુ - મરાઠી-હિંદી
તંતુ - મરાઠી, હિંદી (બીજી આવૃત્તિ)
સાર્થ - હિંદી, સંસ્કૃત, મરાઠી
ભિત્તી - મરાઠી, હિંદી
ધર્મશ્રી - સંસ્કૃત, મરાઠી
નાનેકે બારાયુત્તેને, મરાઠી

મનોગત

પ્રસિદ્ધ કન્નડ સાહિત્યકાર શ્રી એસ.એલ. ભૈરપા લિખિત કન્નડ નવલકથા આવરણને હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુદિત કરવાનો પ્રસ્તાવ મારી પાસે આવ્યો અને પુસ્તકની વિષયવસ્તુ સંદર્ભમાં થોડી ચર્ચા કર્યા પછી મેં તે સહર્ષ સ્વીકાર્યો. અનુવાદ શરૂ થયો. પરંતુ સાચું કહું તો શરૂઆતમાં કાંઈ સમજાતું નહોતું, વિષય પકડાતો નહોતો. અને તેથી રસ પણ પડતો નહોતો. નવલકથા ધારાપ્રવાહ નથી એમ પણ લાગતું હતું. અને તેથી કંટાળો પણ આવતો અને કામ મૂકી દેવાની પણ ઇચ્છા થતી. અનુવાદની હા તો પાડી પણ મારા કામને હું ન્યાય આપી શકીશ કે નહીં તેનો પણ વિચાર આવતો. પણ છેવટે કામ પૂરું કરવાનો નિર્ણય કરી કામ ચાલુ રાખ્યું.

જેમ જેમ પુસ્તક વંચાતું ગયું, અનુવાદ થતો ગયો તેમ તેમ જાણે ચમત્કાર થયો. લાગ્યું કે અનુવાદ બાજુએ મૂકી એક વાર પુસ્તક વાંચી લઉં અને બધું કામ બાજુએ મૂકી વાંચી પણ લીધું.

આ અનુભવને આધારે વાચકોને કહું છું કે શરૂઆતમાં ક્યાંક રસભંગ થતો લાગે કે પ્રવાહિતા જળવાતી નથી એમ લાગે તો પણ અટકતા નહીં. થોડી જ વારમાં તમારી માનસિકતા બદલાશે અને એકી બેઠકે પુસ્તક પૂરું કરવાની ઇચ્છા જાગ્રત થઈ જશે. ક્યારેક રસ્તે ચાલતા અટવાઈ જઈએ અને પાછા ફરવાનો વિચાર આવી જાય પરંતુ ધૈર્યપૂર્વક આગળ વધીએ તો રાજમાર્ગ પર પહોંચી જવાય. એવી જ લાગણી આ પુસ્તકવાચનના પ્રવાસ દરમિયાન થશે તે નિશ્ચિત છે.

અનુવાદ કરતી વખતે મારા મનમાં પણ ઘણા વિચારો આવતા હતા. વાચનની સાથે સાથે જ મહત્ત્વના મુદ્દાઓની નોંધ કરવાની આવશ્યકતા જણાતી હતી. પરંતુ પ્રવાહ તૂટવાની અને રસભંગ થવાની શક્યતાઓ લાગવાથી મેં તે ન કરી. પરંતુ વાચકોને મારો આગ્રહ છે કે આપ આવી નોંધ જરૂર કરશો.

સામાન્ય રીતે આપણે આપણા ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાંચતા નથી અને તેથી ઇતિહાસને સમગ્રતયા જાણી શકતા નથી. પરંતુ આ પુસ્તકની વિગતો વાંચ્યા પછી ઇતિહાસ જાણવાની જિજ્ઞાસા જરૂર થશે.

ઐતિહાસિક ઘટનાઓ અને હકીકતોનો જે તાદશ્ય ચિતાર લેખકે નવલકથામાં આપ્યો છે અને ઘટનાઓનું જે ચિત્રણ કર્યું છે તે વાંચતા આપણી આંખ અને બુદ્ધિ પરનાં ઘણાં આવરણો ખસી જશે.

પુસ્તકમાં આલેખેલી ઘટનાઓ વાંચીને રુંવાડા ઉભા થઈ જાય, ગુસ્સો આવે, અને ઘૃણા પણ ઉત્પન્ન થાય. જાણે આપણે કોઇ શાપિત અવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહ્યાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય તો કાંઇ નવાઈ નહીં. કલ્પના પણ ન કરી શકાય તેવી ઘૃણિત વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિઓનું પુસ્તકમાં સુપેરે આલેખન થયું છે. લાચારી અને ગુલામી એ કેટલો મોટો અભિશાપ છે તે પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

પુસ્તકમાં ઉલ્લિખિત પ્રત્યેક ઘટના અને પ્રસંગોના નક્કર પુરાવા અને અકાટ્ય ઐતિહાસિક આધારો લેખકે પૂરા પાડ્યા છે. એક મોટી સંદર્ભસૂચિ આખા પુસ્તકને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ બનાવી મૂકે છે.

પુસ્તકમાં આપેલા પુરાવા પરથી ફલિત થાય છે કે આ માત્ર કલ્પના નહીં પણ જેને પચાવવું અઘરું પડે તેવું નક્કર અને કઠોર સત્ય છે. પ્રત્યેક દેશની પ્રજાએ તેનો ઇતિહાસ જાણવો જોઇએ. ઇતિહાસ ઘણું બધું શીખવે છે. તેથી જ કહે છે કે જે પ્રજા પોતાનો ઇતિહાસ ભૂલી જાય છે તે પોતાના ભવિષ્યને જોખમમાં મૂકે છે.

ઇતિહાસની કસોટીએ ખરી ઉતરતી નવલકથા 'આવરણ'ના અનુવાદનું કામ મળવાના સૌભાગ્ય બદલ હું ધન્યતાની લાગણી અનુભવું છું. અને આવી તક આપવા બદલ ભારતીય વિચાર મંચનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

સિદ્ધા દીક્ષિત
(અનુવાદક)

પ્રકાશકીય

પ્રસિદ્ધ કન્નડ લેખક શ્રી એસ. એલ. ભૈરપ્પા અનેક પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત પુસ્તકોના રચયિતા છે. પોતાની અનેક રચનાઓ દ્વારા તેમણે જુદી જુદી સામાજિક સમસ્યાઓ અને વિશેષતાઓને કન્નડભાષી સમાજની સામે મૂકવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. પોતાની ગુણવત્તાને કારણે તેમની અનેક કૃતિઓ કન્નડ ભાષાની મર્યાદા ઓળંગી મરાઠી, હિંદી, અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત થઈ જે તે ભાષાના વાચકો સુધી પહોંચી છે અને આદર પામી છે.

ભારતીય વિચાર મંચ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ રહેલી નવલકથા 'આવરણ' એક નવી સમસ્યા અને નવો દૃષ્ટિકોણ સમાજ સામે મૂકે છે. નવલકથાનાં માધ્યમથી સામાજિક સમસ્યા, પુરાવાસહિત ઇતિહાસની પ્રસ્તુતિ દ્વારા સમાજપ્રબોધનનો પ્રયાસ અને જેના પર ખાસ ખેડાણ નથી થયું એવો સમસ્યા હલ કરવાનો એક નવો માર્ગ તેઓ ચિંધી રહ્યા છે. ભારતીય વિચાર મંચનું કાર્ય જ વિચારપ્રવાહને માર્ગ કરી આપવાનું અને તર્કશુદ્ધ વિચારમંથન માટે વિચારને સમાજ સામે મૂકવાનું છે. પ્રસંગોપાત અનેક ઉપક્રમો દ્વારા અને સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોની પ્રસ્તુતિ દ્વારા વિચાર મંચ આ કાર્ય કરતો જ આવ્યો છે. તે પ્રણાલિકાને અનુસરીને જ વિચાર મંચ 'આવરણ'નો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતીભાષી વાચકોના હાથમાં મૂકી રહ્યો છે.

સુશ્રી સિદ્ધાબહેન દીક્ષિતે પોતાના બહુમૂલ્ય સમયનો ઉપયોગ કરી અનુવાદ કર્યો અને સુશ્રી ઇંદુમતિ કાટદરેએ પોતાના વ્યસ્ત જીવનક્રમમાંથી સમય આપી તેને મઠાર્યો અને શુદ્ધ કરી આપ્યો તે માટે મંચ બંનેનો આભાર માને છે.

અમારો આ પ્રયાસ આપને ગમશે જ તેવી શ્રદ્ધા છે.

ગુરુપૂર્ણિમા, ૨૦૭૪ **પ્રકાશક**
૨૭, જુલાઈ, ૨૦૧૮

પ્રવેશ

વિસ્મરણથી સત્યને ઢાંકી દેનારી માયાને આવરણ કહે છે. અસત્ય સ્થાપિત કરનારા કાર્યને વિક્ષેપ કહે છે. વ્યક્તિગત સ્તર પર ચાલનારી આ ક્રિયાને અવિદ્યા અને સામૂહિક અથવા વૈશ્વિક સ્તરે ચાલતી આ પ્રક્રિયા માયા કહેવાય છે.

વેદકર્તાઓએ પ્રસ્તુત કરેલી આ સંકલ્પનાઓ બૌદ્ધ તત્ત્વવેતાઓએ પણ માન્ય કરી છે. તેઓ તેમને સંવૃત્તિ કહે છે. ભારતીય જિજ્ઞાસાના બે પ્રબળ પ્રવાહોએ કેવી રીતે એક જ સંકલ્પના માન્ય કરી તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે કેટલાંક ઉદાહરણોને આધારે જોઇ શકાશે.

પોતાની '**माध्यमिककारिका**'માં નાગાર્જુન કહે છે,

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोकसंवृत्ति सत्यं च सत्यं च परमार्थतः ।।

લોકસંવૃત્તિસત્ય (લોકરૂપને લીધે આવૃત્ત થયેલું સત્ય)અને પરમાર્થ સત્ય નામના સત્ય પર આધારિત એવો ધર્મોપદેશ બુદ્ધે કર્યો છે.

अभूतं ख्यापयत्यर्थं भूतमावृत्य वर्तते ।

એ સંવૃત્તિ વગરનો અર્થ બતાવે છે અને છે તેને ઢાંકી દે છે.

संव्रियते आव्रियते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणात आवृत्त प्रकाशनाच्चानयति संवृत्तिः । अविद्या ह्यसत्पदार्थस्वरूपारोपिका स्वभावदर्शनावरमात्मिका च सती संवृत्तिरुत्पद्यते ।

આ સંવૃતિ યથાવત રહેલી અનુભૂતિને ઢાંકી દે છે. તેમ જ પોતાના સામર્થ્યથી વસ્તુના સ્વભાવને પણ ઢાંકી દે છે.

તે અવિદ્યા છે. તે ન હોય તે છે એમ બતાવે છે, સત્યનું અસ્તિત્વ ઢાંકી દે છે અને પોતાને પ્રદર્શિત કરતી રહે છે.

तत्वाप्रतिपत्तिमिर्थ्याप्रतिपत्तिरज्ञानमविद्येति

(સંવૃતિ)જે સાચું છે તે બતાવતી નથી, ખોટું છે તે બતાવે છે. તેથી એ જ અજ્ઞાન છે, તે જ અવિદ્યા છે.

બોધચર્યાવતારપંજિકા, **પૃ. ૩૫૨**

समंतादावरणं संवृतिज्ञानम् ।

સંવૃતિ એ બધી બાજુથી ઢાંકી દેનારું અજ્ઞાન છે.

माध्यमिककारिकावृत्ति, પૃ.૪૯૨

मोहस्वभावावरणाद्धि संवृत्तिः

सत्यं तयाख्यातियदेव कृत्रिमम् ।

સંવૃતિ મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે. તે કપટ જ સત્ય છે એમ બતાવે છે

माध्यमिकावतार

ઉપરનાં બધાં ઉદાહરણો બૌદ્ધ ચિંતનમાં પ્રસ્તુત સત્ય- અસત્ય સંબંધોમાંથી છે. એ પછી વેદકર્તાએ આપેલાં બે ઉદાહરણો આપીએ તો પર્યાપ્ત છે.

तामसो हि प्रत्यय आरणात्मकत्वादविद्या ।

विपरीतग्राहकस्संशयोपस्थापकोऽग्रहणात्मको वा ।

અવિદ્યા તમોરૂપી હોઇને ઢાંકી દેનારી છે. સત્યને વિપરીત સ્વરૂપમાં દેખાડનારી છે. એટલું જ નહીં તો સંદેહ નિર્માણ કરનારા રૂપમાં બતાવનારી અવિદ્યા વસ્તુસ્થિતિનું આકલન કરી શકતી નથી.

शांकरगीताभाष्य

अस्याज्ञानस्यावरणविक्षेपनामकमस्ति शक्तिद्वयं ।

आवरणशक्तिस्वावदल्पोऽपिमेधोऽनेकयोजनायमतादित्यमंडलमवलोकयितृ

नयनपथपिधायकतयाऽच्छादयतीव ।...

विक्षेपशक्तिस्तु यथा रज्ज्वज्ञानं स्वावृतरज्जौ

स्वशक्त्या सर्पादिकमुदावयत्येवमज्ञानमपि ।।

અજ્ઞાનની આવરણ અને વિક્ષેપ બે શક્તિઓ છે. કોઇ નાનકડું વાદળું આડે આવીને હજારો યોજનનો વિસ્તાર ધરાવતા સૂર્યને ઢાંકી દે છે તે પ્રમાણે આવરણશક્તિ સત્યને ઢાંકી દે છે. ..અજ્ઞાનને લીધે દોરી સાપ જેવી લાગે છે. એ જ રીતે વિક્ષેપશક્તિ જે નથી તે છે એમ બતાવે છે.

सदानंदीय वेदांतसार પૃ. ૩૯-૪૦

સત્ય-અસત્યની સમસ્યા તાત્ત્વિક સ્તર પર લઈ તેનાં દર્શન કરાવવાં તે જ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રની વિશેષતા છે. હું સમજણો થયો ત્યારથી મને સતાવતો આવેલો આ પ્રશ્ન છે. પચીસ વર્ષ પહેલાં મેં લખેલા ‘સાક્ષી’માં આ સમસ્યા વ્યક્તિગત સ્તર પર બહાર આવી હતી. પ્રભુ, અસત્યનું મૂળ ક્યાં ? અસત્યનો નાશ કેમ નથી ?

એ પ્રશ્ન પર આવીને નવલકથા ઉભી રહી. અહીં નવલકથા પૂરી કરી હોય તો પણ મારી બુદ્ધિ અને મનને સંતોષ ન જ થયો. એ જ સત્ય-અસત્યની સમસ્યા આ આવરણમાં સામૂહિક સ્તરે અને સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રના સ્તરે ફરીથી ઉભરી આવી છે. એવું નવલકથા પૂરી કર્યા પછી લાગે છે.

અવિદ્યા, કામ અને કર્મ (ક્રિયા)થી મુક્ત થઈને શુદ્ધ સાક્ષીભાવના સ્તરે પહોંચ્યા સિવાય આપણને આપણા દેશના અને માનવકુળના ઇતિહાસનું આકલન થવું શક્ય જ નથી.

આ મારી ત્રીજી ઐતિહાસિક નવલકથા. આઠમી સદીના સંધિકાળનું અંતઃસત્ત્વ 'સાર્થ'માં નવલકથા સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ભારતીય ઇતિહાસના આ અત્યંત વ્યામિશ્ર સમયગાળાના સત્યની શોધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતીય ઇતિહાસના એ અત્યંત વ્યામિશ્ર કાલખંડ વિષે પુષ્કળ માહિતી મળે છે પણ આવરણ શક્તિ આ વિપુલતા તરફ પૂર્ણતઃ દુર્લક્ષ કરી ઉંચા મસ્તકે મહાલી રહી છે. સાર્થનો કાલખંડ આ આવરણ શક્તિનો એટલા પ્રમાણમાં ભોગ બન્યો નથી. તે કાળના સંદર્ભમાં નિર્ભય બની સત્ય લખવું શક્ય હતું પણ આવરણના કાલખંડ બાબતે એવું નથી. અહીં પ્રત્યેક તબક્કે આવરણ શક્તિને ભેદીને આગળ વધવું પડે છે. તેથી તે માટે અત્યંત સુવિધાજનક સ્વરૂપ અને તંત્ર તેમાં સ્વીકારવું પડ્યું છે. સાહિત્ય એ શબ્દ અને અર્થની સમરસતાની અત્યુન્નત સ્તર પરની સંવાદક્રિયા છે. વાચકો સામે નવલકથાનું વિશ્વ ઉકેલી બતાવતી વખતે જ તેમના મનમાં ઉદ્ભવનારી શંકાઓની કલ્પના કરી તેનું સમાધાન કરતાં કરતાં આગળ જવાની આવશ્યકતા હોય છે. નવલકથામાં સંદર્ભગ્રંથ અને પુરાવાઓની ખરેખર આવશ્યકતા છે કે કેમ એવી શંકાનો જવાબ આ આવશ્યકતાની પાર્શ્વભૂમિ જોઈને આવી શકશે. વાચકો સાથે સંવાદ સાધવાની ભૂમિકામાં જન્મનારી આ સમસ્યાઓમાંથી માર્ગ કાઢવાના એક તંત્ર તરીકે આ યાદી તરફ જોઇ શકાશે. ઇતિહાસ અને ઇતિહાસકાર એ બંનેને આવરણ પોતાની પાંખમાં લે છે. ઇતિહાસકારોની ઇતિહાસ તરફ જોવાની દૃષ્ટિ આડે જ જો અંધારપટ આવી જાય તો તેનો શું અર્થ છે ?

આ નવલકથામાં પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક વિષયમાં મારું પોતાનું એવું કાંઇ નથી. આમાંની પ્રત્યેક વિગત અને ચલનનો આધાર નવલકથા જેવા સાહિત્યપ્રકારને સહન થાય એટલા જ પ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યો છે. નવલકથાને આકાર આપતી વખતે મુખ્યત્વે આ દૃષ્ટિકોણથી કામ કર્યું છે. આ વાત સર્જનશીલ લેખક અને દૃષ્ટિ વંત વાચક સમજી શકશે. અન્ય આધારો મારે બદલે નવલકથાનાં પાત્રો પોતાના વ્યવહાર

પાછળનાં કારણો આપતી વખતે આપે છે. સંપૂર્ણ કથાવસ્તુને આવો આકાર આપવો એટલું જ મારું કર્તૃત્વ. ઐતિહાસિક સત્યમાં કલાનો ભાવ ઉમટ્યો હોય તો તેટલાં પ્રમાણમાં આ લેખન સાહિત્ય તરીકે સફળ થયું છે તેમ કહી શકાશે. સત્ય અને સૌંદર્ય એટલે જ સત્ય અને કલાનો પરસ્પર સંબંધ અને અંતર એ મારા સંશોધનનો વિષય. તે પછીના મારા નવલકથાકાર તરીકે થયેલા પ્રવાસના પ્રત્યેક તબક્કે મારા સર્જનશીલ અનુભવોમાંથી આ સમસ્યા પર ચિંતન થયું છે. ઐતિહાસિક કથાવસ્તુનું સાહિત્યકૃતિમાં પરિવર્તન કરતી વખતે તો સાહિત્યકાર પર સત્યની બાબતમાં આવશ્યક જવાબદારી લેખન કરતી વખતે મને સતત સાવધ કરતી આવી છે. સંશોધન વગર સમકાલીન વિષય પર સાહિત્યરચના કરી શકાય પણ ઐતિહાસિક વિષય પર કલાનિર્મિતિ કરતી વખતે દરેક વિગત માટે સંશોધન આવશ્યક હોય છે. સાહિત્યકાર પર જવાબદારી હોય છે તે પોતે લખેલી સાહિત્યકૃતિમાં વ્યક્ત થનારા ઐતિહાસિક સત્યની. સત્ય અને સૌંદર્યની તુલના કરીએ તો સાહિત્યકારની અંતિમ નિષ્ઠા સત્ય પર જ હોવી જોઇએ. સત્ય તરફથી સગવડપૂર્વક મોં ફેરવી લઈ હું માત્ર કલાનિર્માતા છું કહી જવાબદારી ફગાવી દેવી એ સાહિત્યકારની દૃષ્ટિથી યોગ્ય નથી.

સત્યશોધનની આ પ્રક્રિયામાં વાચક પણ લેખક જેટલો જ સહભાગી હોય છે. પાત્રો, પ્રસંગો, સત્ય હોય કે કલાસત્ય, વાચકોએ વસ્તુનિષ્ઠપણે તેનું ગ્રહણ કરી વૈયક્તિક રાગદ્વેષનો ઉદ્રેક થવા દીધા વગર તેમાંથી ભાવ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. ભૂતકાળમાં કોઇએ કરેલી ભૂલો માટે વર્તમાન પેઢી જવાબદાર નથી એ સાચું પણ ભૂતકાળ સાથે સંબંધ જોડી હું તેનો વારસદાર એ ભાવનામાં અટવાઇ રહેવાના હોઇશું તો તેમણે કરેલાં કર્મોની જવાબદારી પણ સ્વીકારવી પડશે. આપણા પૂર્વજોનાં કયાં કાર્યોમાંથી પ્રેરણા મેળવવી અને ક્યા કાર્યનો તિરસ્કાર કરવો તેનું તારતમ્ય જ્યાં સુધી નહીં સમજીએ ત્યાં સુધી આપણે પુખ્ત નહીં થઈએ. ઇતિહાસમાંથી મેળવવા જેટલું જ તેની પાસેથી મેળવી લેવું એ જ પરિપક્વતાનું દ્યોતક છે. પ્રત્યેક ધર્મ,જાતિ, અને વ્યક્તિને લાગુ પડનારી આ વાત છે.

આ કલાકૃતિ સાકાર કરતી વખતે મને ઘણા લોકોએ મદદ કરી છે. મુખ્યરૂપે મારે એક લેખિકા બહેનનો અને તેના પરિવારનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવો પડશે. તે પરિવારમાં હું પાંચ દિવસ રહ્યો. ત્યારે તેમની સાથે તેમના સુવિદ્ય દીકરાઓએ મુસલમાનોના દિનક્રમ અને વિશેષ દિવસો દરમિયાનના વ્યવહાર વિષે વિગતે માહિતી આપી. તેમના પતિ પણ સતત મારી સાથે રહ્યા. નમાજ વખતે મને તેમની સાથે મસ્જિદમાં લઈ ગયા. પોતાના ત્યાંના મિત્રો સાથે પરિચય કરાવ્યો. તે ઉપરાંત

મેંગલોરના શાંતિ પ્રકાશને મુસ્લિમ આચાર-વિચારના સંદર્ભમાં પ્રકાશિત કરેલાં બધાં પ્રકાશનો ઉપલબ્ધ કરાવી દીધાં.

મારા સહયોગી ડો. સિદ્દિકીએ દિવસો સુધી પરિશ્રમપૂર્વક મને ઉત્તર ભારતના, અને તેમાં પણ બનારસના મુસ્લિમોના આચારવિચારો વિષે વિગતવાર માહિતી આપી. શિવમોગાના એચ. ઇબ્રાહિમ સાહેબે અનેક ઝીણી ઝીણી વિગતો સમજાવી મારા મનમાં રહેલું ચિત્ર સ્પષ્ટ કરવામાં મદદ કરી. આ બધા લોકોનો હું ઋણી છું. અન્ય વિગતો મને ગ્રંથોમાંથી મળી.

હંપીના સંદર્ભમાં મારા મનમાં કેટલાક પ્રશ્નો હતા. ડો. એમ.ચિદાનંદ મૂર્તિએ તેના એટલા જ ચોક્કસ જવાબો નક્કર પુરાવા સાથે લેખિત મોકલીને મને ઉપકૃત કર્યો. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રમાંથી કેટલાક સંદર્ભોનું મને વિસ્મરણ થયું હતું. અષ્ટાવધાની ગણેશે તેમાંથી નિશ્ચિત સંદર્ભો તો શોધી જ આપ્યા, સાથે સાથે પુસ્તકનું હસ્તલિખિત વાંચી તેના પર ચર્ચા પણ કરી. ડો. એસ. રામસ્વામી, બી. એસ. ચંદ્રશેખર, તુલસી રામચંદ્ર, વગેરે મહાનુભાવોએ હસ્તલિખિત વાંચી યોગ્ય સૂચનો પણ કર્યાં. ડો. પ્રધાન ગુરુદત્તે પુસ્તકનાં છેલ્લાં પ્રૂફ તપાસ્યાં અને તે સાથે જ નવલકથાની બાબતમાં સર્વાંગીણ સૂચનો કર્યાં. ડો. એચ. એસ. ગોપાલરાયે કેટલાક દુર્લભ ગ્રંથો મેળવી આપ્યા અને કેટલીક દુર્લભ નોંધોની ઝેરોક્સ પણ કરી આપી.

અન્ય અનેકોએ આ સંદર્ભમાં મદદ કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે. અત્યારે બધાનાં નામ યાદ નથી આવતાં. જે તે સમયે તેમનાં નામ અને વિગતો નોંધી ન રાખી એ ભૂલ માટે સર્વાંશે હું જ જવાબદાર છું.

ડી.ટી.પી. પૂર્ણ થયા પછી છાપવા માટે આપતાં પહેલાં આ નવલકથા પંજાબ અને હરિયાણા ઉચ્ચ ન્યાયલયના નિવૃત્ત મુખ્ય ન્યાયાધીશ, કાયદા વિષયક અનેક વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથોના લેખક, ઝારખંડ અને બિહારના ભૂતપૂર્વ રાજ્યપાલ એમ. રામા જોઇસ અને એવા જ અગ્રણી વકીલ, ભૂતપૂર્વ કાયદામંત્રી, કટ્ટર ગાંધીવાદી, સાર્વજનિક જીવનનો દીર્ઘ અનુભવ ધરાવતા હારનહળ્ળી રામસ્વામી અને પ્રખ્યાત વકીલ અશોક હારનહળ્ળી એ ત્રણેએ બારીકાઈથી વાંચી અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

આ ત્રણેય કાયદાના નિષ્ણાતોનો હું વિશેષ ઋણી છું.

એસ.એલ. ભૈરપ્પા

પ્રકરણ ૧

તુંગભદ્રા બંધનું સરકારી અતિથિગૃહ. ઉપરના માળની બારીમાંથી બહાર જોઇ રહેલી રઝિયાના માથાના વાળ ઠંડી હવામાં ઉડી રહ્યા હતા. સવારથી હંપીના ભગ્નાવશેષોમાં ભટકવાને લીધે લાગેલો થાક ઠંડી હવાને લીધે ધીમે ધીમે ઉતરતો હતો.

ચા મંગાવું ?

આમીરે પૂછેલો પ્રશ્ન તેણે સાંભળ્યો નહીં. વિશાળ જળાશય પરથી આવતા પવનના સુસવાટામાં તેને તે ન સંભળાયો કે વિચારમાં પડેલી હોવાને કારણે ન સંભળાયો તે આમીરને ન સમજાયું. કેટલી ધૂની છે આ બાઈ ! શરીર અહીં હોય તો પણ મન ઘણી વખત બીજે જ ક્યાંક ભટકતું હોય છે. આ વાત જાણતો હોવા છતાં વાતો કરવાનો મૂડ હતો ત્યારે તેને પોતાનામાં જ રમમાણ રહેવા દેવી એ આમીરને ત્રાસદાયક લાગતું હતું. પવનને લીધે વિશાળ જલાશય પર ઉઠતા તરંગો જોઇને તે પણ ઉત્સાહિત થયો હતો.

સાંજના સોનેરી તડકામાં તારા વાળ સોના જેવા ચમકે છે. પરંતુ ડાઈ કરી હોત તો તું વધુ સુંદર લાગત. અવાજમાં રોમેંટિક ભાવ લાવીને આમીર બોલ્યો.

છતાં પણ તે આમીર તરફ ન વળી. કોઇ જવાબ પણ ન આપ્યો. આમ તો આમીર પણ કાંઇ આ વાક્ય પહેલી વાર બોલ્યો નહોતો. એક વાર તેણે આમીરને જવાબ પણ આપ્યો હતો. હું વાળને ડાઈ કરીશ. પણ પછી તારે પણ દાઢીને ડાઈ કરવી પડશે. કબૂલ ?

મૌલાના પદ્ધતિની લાંબી દાઢી હોત તો રંગી પણ શકાત. પણ પોતાની દાઢી એવી નથી. માર્કસીસ્ટ અથવા બુદ્ધિજીવી વર્ગને શોભે તેવી છે. અઠવાડિયામાં એક વાર તેને ટ્રીમ કરવી પડે છે. ડાઈ કરેલી દાઢી કપાઈ જાય છે તેથી દર અઠવાડિયે દાઢી ડાઈ કરાવીએ તો ચામડી છોલાય છે. ! ઉપરાંત પુરુષોની દૃષ્ટિથી સફેદ વાળ વૃદ્ધત્વની નિશાની નથી. પરંતુ સ્ત્રીઓની વાત જુદી છે.

પણ આ તર્ક તે માન્ય નહીં કરે ! ફરી સમાનતાનો વિષય કાઢી ચર્ચા કરશે. આ બધું યાદ કરી તે ચૂપ જ રહ્યો.

ચા-બિસ્કિટ લાવીને મૂક્યા પછી વેઈટરે રાત્રે જમવાનું શું બનાવવાનું છે તે પૂછ્યું. છતાં તે કાંઈ બોલી નહીં. હોટેલમાં ગયા પછી જમવાનું મંગાવવાનું કામ કાયમી તેનું જ હતું. પણ આજે તું જ કહી દે કહી ચાનો કપ હાથમાં લઈ તે ફરી બારી પાસે જઈ ઉભી રહી. આમીરે જ ઑર્ડર આપ્યો ! ચિકન પુલાવ, નહીં તો બિરીયાની.

અહીં એવું કાંઇ મળતું નથી સાહેબ. અને બીજા કોઇ મહેમાન પણ નથી. ફક્ત વેજિટેરિયન બનાવી આપીશ. રોટલી, બટાકાનું શાક, ભાત, સંભાર, દહીં, વેઇટરે કહ્યું.

આમીર ખિજાયો, અરે ! આ કેવું? સવારથી ફક્ત વેજિટેરિયન ખાઇ ખાઇને કંટાળી ગયા ! એક વાર પણ નોનવેજ ન મળે તો શરીરમાં શક્તિ ક્યાંથી રહે ? અરે ! અમે સરકારી મહેમાન છીએ. અહીં જમવાની વ્યવસ્થા બરાબર નથી એવી ફરિયાદ કરું કે ?

પણ છતાંય વેઇટર અસહાય ચહેરો લઈ એમ જ ઉભો રહ્યો. આમ તો સરકારી ગેસ્ટહાઉસની સ્થિતિ આમીર નહોતો જાણતો એવું થોડું જ હતું? છતાં થોડો રુઆબ ન છાંટીએ તો નોકરો સાવ ધ્યાન નહીં આપે એમ વિચારીને તેણે અવાજ ચઢાવ્યો હતો. છેવટે તેણે કહ્યું, ઠીક છે, હમણાં તો જે હોય તે બનાવીને જમાડી દે. પણ સવારે નાસ્તામાં તો આમલેટ જોઇશે જ.

વેઇટર ચોક્કસ સાહેબ, હમણાં જ ઇંડાં મંગાવી લઉં છું. કહીને રવાના થઈ ગયો.

આખો દિવસ હંપીમાં થયેલી રખડપટ્ટીને લીધે આખું શરીર પરસેવાથી ચિકટું થઈ ગયું હતું. તે બાથરૂમમાં ગયો અને મન શાંત થાય ત્યાં સુધી શોવર નીચે ન્હાતો રહ્યો. આરામથી નાહીને, કપડાં બદલી બહાર આવ્યો ત્યારે પણ તે બારી પાસે જ

ઉભી હતી. તેણે ઇસ્ત્રી કરેલી પેંટ પહેરી, ચપ્પલમાં પગ નાખ્યા અને અડધા કલાકમાં પગ છૂટા કરી આવું કહી બહાર નિકળ્યો.

બંધ પર ઠંડો પવન વાતો હતો. આમ તો આ આખો પ્રદેશ સાવ ભઠ્ઠી જેવો છે. તેમાં પણ હંપી એટલે સાક્ષાત્ નર્ક ! જહન્નમ ! બાકી બધી સારી જગ્યાઓ છોડી અહીં કેમ રાજધાની કરી હશે ? સુરક્ષાની દૃષ્ટિથી? કદાચ હક્કા અને બુક્કા બંને ભરવાડો અહીં રહેતા હશે. એટલે જ અહીં રાજધાની કરી હશે ! અર્થાત્, આ બધી તો ભૂતકાળની વાતો ! રઝિયા કરશે એ બધી વાતોનો વિચાર, એ બધી તેની જવાબદારી છે. પણ આજે સાંજથી, ખરેખર તો બપોરથી જ તે આવી અન્યમનસ્ક કેમ થઈ ગઈ છે ? જો કે કલાકારો આમ તો ધૂની જ હોય છે! હું પણ કલાકાર જ છું ને ! પણ કાયમ આવી ધૂન પોષ્યા જ કરીએ તો કેમ ચાલે? કેટલી વખત આ બાબતે ઝઘડો થઈ ગયો બંને વચ્ચે ! સિનેમાના ક્ષેત્રમાં જો કોઇ માણસ મૂડ નથી કહીને બેસી રહે તો બીજા સો માણસો શું નવરા ફર્યા કરે ? અને છૂટા હાથે પૈસા રોકનારા નિર્માતાને તો ગળે ફાંસો ખાવાનો જ વારો આવે. નસીબ સારું છે કે આનું કાર્યક્ષેત્ર એટલે સ્ટોરી, સ્ક્રિપ્ટ, સ્ક્રીન પ્લે રાઈટિંગ છે. પ્રત્યક્ષ શુટીંગમાં તો આનો સહભાગ સીમિત જ હોય છે. પણ એક પણ સ્ક્રિપ્ટ આજ સુધી તેણે સમયસર આપી નથી. આમીરને ગુસ્સો આવ્યો, આ વખતે પણ શું આ એવું જ કરશે ?

કેંદ્ર સરકાર તરફથી પુરાતત્ત્વ (હેરિટેજ) વિભાગને આ કામ મળ્યું હતું. દેશભરનાં બધાં મુખ્ય પુરાતાત્ત્વિક મહત્ત્વનાં કેંદ્રોનું ચિત્રીકરણ કરી તેનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવાની આ યોજના હતી. તે પૈકી હંપીના ચિત્રાંકનનું કામ આમીરને મળ્યું હતું. તેમાં પણ પ્રેક્ષકોના મનમાં મુસ્લિમવિરોધી ભાવના ન ઉભી થાય તેવો સરકારનો અઘોષિત ઉદ્દેશ હતો એ વાત બધા જાણતા હતા. હમણાં હમણાં દેશમાં હિંદુ પુરાતનવાદ વધી રહ્યો છે. દેશના બહુસંખ્ય લોકો જ જો પુરાણપંથી બનવા લાગે તો દેશની એકતા કેવી રીતે ટકશે ? આ પુરાણપંથી વિચારોનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ દેખાયાને મહિનો થયો ? હા ! એક મહિનો આઠ દિવસ. આખા રાષ્ટ્રનું હૃદય જાણે ક્ષણભર ધબકતું બંધ થઈ ગયું. દેશના અલ્પસંખ્યકોની સુરક્ષિતતા ભયમાં આવી ગઈ. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભારતનું ગૌરવ નષ્ટ કરનારી એ ઘટના બની ગઈ. જો કે મેં કાંઇ જાતે અયોધ્યા જઈને જોયું નથી. કહે છે કે ત્યાં બધા માટે પ્રવેશબંધી છે. હજારો પોલિસોનો પહેરો છે. એક મહિનો આઠ દિવસ થયા. અલ્પસંખ્યકોનું પવિત્ર પ્રાર્થનાસ્થળ, બાબરી મસ્જિદ પાડી નંખાઈ. ત્યાં પોલિસપહેરો મૂકાય તે પૂરતું નથી, આખા દેશના અલ્પસંખ્યકોના મનમાં સુરક્ષિતતાની ભાવના દઢ કરવાની આવશ્યકતા

છે એમ માનીને સરકારે આ પ્રકલ્પને કાર્યાન્વિત કરવાનું નક્કી કર્યું છે એ પણ ખબર પડી. સરકારે એટલે કેંદ્રીય શાસક પક્ષે, ધર્મનિરપેક્ષવાદીઓએ, ડાબેરી પક્ષોનાં શૈક્ષણિક માધ્યમો દ્વારા અલ્પસંખ્યકોને વધારે પડતા મોટા બનાવીને. અલ્પસંખ્યકોના ટિકાકારોની પરવા કર્યા વગર તેઓ આ કરી રહ્યા છે. આ ચિત્રાંકનનું કામ મને મળ્યું એ પણ શું એ યોજનાના જ એક ભાગ તરીકે ? ના ! ના ! એવું નહીં હોય. પ્રતિભાવાન દિગ્દર્શક હોવાને કારણે જ આ કામ મને મળ્યું હોવું જોઇએ. એમાં શંકા કરવાનું કોઇ કારણ નથી. જો તેમણે માત્ર એ જ કારણસર કામ આપ્યું હોત તો મેં સ્વીકાર્યું જ શા માટે હોત ? આ કામ નિશ્ચિત સમયમાં યોગ્ય રીતે કરી આપીએ તો અન્ય બધાં કામો પણ મને જ આપવામાં આવશે એવો પણ તેમણે સંકેત આપ્યો છે. પ્રત્યેક પ્રોજેક્ટ દીઠ આઠ દસ લાખ રૂ. તો કમાણી થશે જ.

હંપી તો આ પહેલાં પણ જોયું હતું. આજે નવેસરથી જોયું. હવે રઝિયાએ ચારપાંચ ગ્રંથો જોઇને પ્રસ્તાવના લખવાની છે. મારે દિગ્દર્શક તરીકે કેમેરામેનને સાથે લઈ ચિત્રાંકન કરવાનું, તેમાં તેણે આપેલી માહિતી યોગ્યસ્થાને ગોઠવીને ડોક્યુમેંટ તૈયાર કરવાના, એટલે વિચાર્યું કે શૂટિંગ વખતે તે પણ સાથે રહે તો સારું, ના !ના ! તેણે તો રહેવું જ જોઇએ.

આ માત્ર મૂડનું કારણ નથી લાગતું. થોડી અસ્વસ્થતા પણ લાગે છે. થોડી થાકેલી પણ લાગે છે. આ તડકો, તપેલા પથ્થરો પર થઈને વાતી લૂ, ગાડીમાં ફરતાં હોઇએ તો પણ દરેક જગ્યાએ ચડવા ઉતરવાનું, થાક તો લાગે જ ને ! ત્રણ દિવસથી સતત એ જ ક્રમ ચાલે છે. એ પણ હવે ચોપન વર્ષની થઈ. થાક જણાયા સિવાય કેવી રીતે રહે ? જો કે હું પણ તેની બરોબરીનો જ છું. તો પછી મને કેમ એટલો થાક અનુભવાતો નથી ? મસ્ત સ્નાન કરી તાજો થઈને ફરી રહ્યો છું. કોઇ ગમે તે કહે, સ્ત્રી અબળા છે એ સત્ય કોઇ નકારી શકે તેમ નથી. શારીરિક સંદર્ભમાં તો છે જ, બુદ્ધિ અને મનની બાબતમાં પણ એવું જ. પ્રકૃતિની રચના જ એવી છે. એ ખોટી કેવી રીતે હોય ? ફરતાં ફરતાં તે વિચારતો રહ્યો.

રાત્રે જમતી વખતે પણ તે અન્યમનસ્ક જ હતી. પથારીમાં પડ્યા પછી તેણે પૂછ્યું, અહીં જે જોવાનું હતું તે જોઇ લીધું, આટલી વારમાં પતી જશે તેમ ખબર હોત તો આજે રાત્રે જ બેંગલોર તરફ રવાના થઈ ગયા હોત. હવે કાલનો દિવસ અહીં ગેસ્ટહાઉસમાં જ આરામ કરી રાત્રે બેંગલોરની ગાડી પકડીશું. તારે હજી વાંચીને લખી કાઢવાનું કામ બાકી છે કે પછી અત્યાર સુધી વાંચ્યું છે તેને આધારે પ્રસ્તાવના

લખીશ? એક એક વસ્તુ બતાવીને પ્રસ્તાવના લખવામાં તારે વિશેષ પદ્ધતિથી નોંધો કરવી પડશે. સારો ગાઈડ શોધીશું તો પણ થોડી ઘણી માહિતી મળી શકશે.

છતાં પણ તે કાંઇ બોલી નહીં.

આને ફક્ત એનો મૂડ માનવો કે મારા પરનો ગુસ્સો ? પરંતુ ગુસ્સો આવે તેવું મેં શું કર્યું છે ? તેણે ફરી એક વાર આખા દિવસનો ઘટનાક્રમ યાદ કરી જોયો. એવી કોઇ વાત તેના ધ્યાનમાં ન આવી. જવા દો ! આમ પણ સ્ત્રીઓને ગુસ્સા માટે કોઇ નક્કર કારણ જોઇએ જ એવું થોડું છે ? આમીરને આગળ કાંઇ બોલવા જેવું લાગ્યું નહીં. તે કોઇ વાતનો જવાબ જ ન આપતી હોય ત્યારે સામેથી વાત કરવાનો પ્રયાસ તેને અપમાનાસ્પદ પણ લાગ્યો. આજ સુધી આત્મસન્માનનો પ્રશ્ન ઉભો થાય એવા પ્રસંગો અનેક વાર બન્યા છે. દાંપત્યજીવનનો એક અનિવાર્ય હિસ્સો ગણીને તેના તરફ જોઇ મેં તેને જતા કર્યા છે.

બારીમાંથી ઠંડો પવન આવતો હતો. પાણીની લહેરો કિનારા સાથે અથડાવાનો અવાજ આવતો હતો. બારી પાસે જઈને જોવાથી કશું જ દેખાશે નહીં એવી ખબર હોવાને લીધે તે ચૂપચાપ પડ્યો રહ્યો. થોડીવાર પછી રઝિયાએ જ વાત શરૂ કરી, પ્રસ્તાવના અથવા પાર્શ્વભૂમિના સંદર્ભમાં લખવું એટલું સરળ નથી. કેમેરા દ્વારા વાસ્તવિકતાનાં દર્શન કરાવતી વખતે તેની પાછળનાં સાચાં કારણો આપણે કહેવાં જ પડશે. નહીં તો પ્રેક્ષકો તરત જ આપણું જૂઠાણું પકડી પાડશે. મનુષ્યની આંખ કરતાં કેમેરાની આંખ વધુ શક્તિશાળી હોય છે. આ બધું ટાળવું હશે તો અનેક વાસ્તવિક સંદર્ભો છોડી દેવા પડશે અને જો તે જ છોડી દઈએ તો હંપી ઉપરની ડોક્યુમેંટરી તૈયાર જ કેવી રીતે થશે ?

તેણે બોલવાની શરૂઆત કરી એ જોઇને જ આમીરને હળવાશ અનુભવાઈ.

આમ જો, આમ મોઘમ વાત ન કરીશ. જે કહેવું હોય તે ઉદાહરણ સાથે કહે. ગરબડ, અસત્ય, અવાસ્તવ જેવા પ્રશ્નોમાંથી માર્ગ કાઢવાની શક્તિ કલાકારમાં હોય જ છે એ વાત આપણે બંને બરાબર જાણીએ છીએ. આ શક્તિ જેટલી કલાકારમાં હોય છે તેટલી બીજા કોઇની પાસે હોતી નથી.

ઠીક છે. ઉદાહરણ સાથે જ વાત કરું. ઉગ્ર નરસિંહની મૂર્તિ આજે આપણે જોઇ. જો કે ખરેખર તો એ ઉગ્ર નરસિંહ છે કે લક્ષ્મીનરસિંહ છે તે આજની તેની સ્થિતિ પરથી બરાબર સમજાતું નથી. કેટલું સુંદર શિલ્પ છે ? પ્રત્યેક અવયવ કેટલો પ્રમાણસર છે, સામે ઉભા રહેતાં જ મનમાં અલૌકિક ભાવ ઉભો થાય છે. તેના હાથ

પગ કોણે તોડ્યા, વિજય વિઠ્ઠલ દેવાલય કોણે તોડ્યું ? નરસિંહની મૂર્તિ માટે પણ એક ઉન્નત દેવાલય હતું. તેમાં ઠાંસી ઠાંસીને લાકડાં ભરી આગ લગાવીને મંદિર અને મૂર્તિમાં તિરાડો પાડ્યા પછી મૂર્તિના હાથપગ તોડ્યા છે. વિજય વિઠ્ઠલની બાબતમાં પણ આવું જ થયું છે તે કોઇ પણ જોઇ શકશે. કારણ બળેલા પથ્થરોની નિશાનીઓ આજે પણ જોઇ શકાય છે. આ જ કથા અન્ય મંદિરોની પણ છે. મૂર્તિઓની બાબતમાં પણ એવું જ છે. આ બધું કોણે અને કેમ કર્યું તે જો કહીશું નહીં તો આપણું વિવરણ અવાસ્તવિક ગણાશે. અને તેને લીધે જ પ્રભાવહીન પણ થશે.

એ તો કહેવું જ જોઇએ ને ! મધ્યયુગીન સામંતશાહી અને તે સામંતશાહીનો વિરોધ કરનારાઓની વચ્ચેના સંઘર્ષમાં આ વિનાશ થયો. આ વિનાશ સામંતશાહીવિરોધી શક્તિઓએ કર્યો એ વાત આપણે ભારપૂર્વક કહેવી પડશે. મારો પણ એક દૃષ્ટિકોણ છે. બધા જ બુદ્ધિજીવીઓ એ તરત જ માન્ય કરશે. એ વખતે વિજયનગર અત્યંત અદ્વિતીય એવું ઐશ્વર્યપૂર્ણ કેંદ્ર હતું એ વાત સત્ય છે. અહીંની બજારોમાં હિરામોતી પવાલી ભરી ભરીને મપાતાં હતાં એ પણ સત્ય છે. આટલી બધી સંપત્તિ એક જગ્યાએ જમા થઈ એ વાત શું સૂચવે છે ? શ્રમિકોનું શોષણ કરીને મૂડીવાદીઓ ફૂલ્યાફાલ્યા હતા. સંપત્તિનું ન્યાયપૂર્ણ પદ્ધતિથી વિતરણ થતું નહોતું. શ્રમિક વર્ગમાં આંતરિક વિરોધ ઉકળતો હતો. તેણે શત્રુઓ સાથે હાથ મિલાવ્યા અને શત્રુઓએ આક્રમણ કર્યું ત્યારે શત્રુઓને મદદ કરી. પોતાની શ્રદ્ધાનું યોગ્ય ફળ ન આપનારી અને પોતાના શ્રમનો લાભ લઈ પોતાનું શોષણ કરનારી તથા મંદિરોના રૂપમાં પોતાના ઐશ્વર્યનું પ્રદર્શન કરનારી શક્તિ વિરુદ્ધની ભાવનાઓ ઉશ્કેરાવાને લીધે તેમણે મંદિરોમાં ઇંધણ ભરી આગ લગાવી દીધી. એટલું જ નહીં તો તે પછી પણ હથોડાના ઘા કરી વેર વાળ્યું. કેમ ? કેવી લાગે છે દલીલ ? આવા નિવેદનનું દેશના બધા જ બુદ્ધિજીવીઓ આનંદપૂર્વક સ્વાગત કરશે.

રઝિયા એક ક્ષણ ચૂપ રહી. પોતાની આ નવી વ્યાખ્યાને કારણે ઉત્તેજિત થયેલા આમીરના ઉત્સાહ પર તેના મૌનને લીધે ઠંડુ પાણી રેડાયું. થોડી વાર પછી રઝિયાએ કહ્યું, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી ઉત્પન્ન થએલી શ્રમિક ચળવળ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન કૃષિયુગ સાથે જોડીએ તો વડની છાલ પિપળાને લગાવવા જેવું થશે. એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. આ દેવાલયો માટે શ્રમની પરાકાષ્ઠા કરનારા લોકો તાજમહાલ માટે મજૂરી કરનારાઓ જેવા પેટભરુઓ નહોતા. આ મંદિરો, મૂર્તિઓ વગેરે બધું તેમની ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની અભિવ્યક્તિ હતી. તેથી તેમના પોતાના હાથે આ બધું સળગાવી અને હાથમાં હથોડા લઈ તેને નષ્ટ કરવું એ આ

લોકોના લોહીના ગુણ સાથે અસંગત છે. યુદ્ધમાં જીતેલા લોકો હારેલા લોકોની સંપત્તિ લૂંટે તે તર્કની દૃષ્ટિથી સ્વીકાર્ય થઈ શકે તેવી વાત છે. પણ હારેલા લોકોની મૂર્તિઓ અને દેવાલયોનો નાશ કરવાની માનસિકતાનું આકલન થતું નથી.

આમીર ચૂપ થઈ ગયો.

રઝિયાએ કહ્યું, હું નાની હતી ત્યારે મેં પોતે જોયેલી એક ઘટના કહું છું. અમારા નરસાપુરનો અને જરા નીચેના ભાગમાં આવેલા કાળિનહળ્ળી ગામનો એક જૂનો ઝઘડો હતો. ડુંગર પરથી આવતું વરસાદનું પાણી પહેલાં અમારા ગામના તળાવમાં ભેગું થતું. અમારું તળાવ ભરાય ત્યાં સુધી એ પાણી નીચેના ગામ માટે છોડાતું નહીં. ખેતરમાં ભેજ ન હોવાથી એ ગામની ખેતી સુકાઈ જતી. ગામના કૂવા અને તળાવનાં વહેણ પણ સુકાઈ જતાં. ક્યારેક ઘણો વધુ વરસાદ થવાથી અમારા ગામનું તળાવ ભરાઈ જાય તો ઉભરાયેલું પાણી વહી જઈને કાળિનહળ્ળી ગામને પાણી જોવા મળતું. સાહજિક જ એ ગામનું ધ્યાન અમારા ગામના તળાવ પર રહેતું.

એક વર્ષે કાળિનહળ્ળીમાં ખરેખર જ દુકાળ પડ્યો હતો. એક રાત્રે ત્યાંના યુવાનો અમારા ગામમાં ઘૂસ્યા અને ત્રણ ડાઇનેમાઇટ લગાવી તળાવની નીચલી દીવાલ ઉડાવી દીધી. અમારા ગામનું તળાવ ખાલી થઈ ગયું. બધું પાણી નીચેની તરફ વહી ગયું. સવારે અમારું ગામ જાગ્યું. વહેતું પાણી અટકાવવાનો કોઇ રસ્તો દેખાતો નહોતો. આખા ગામમાં સમાચાર ફેલાઈ ગયા. ગામના બધા પુરુષો ભેગા થયા. દરેકના હાથમાં કોઇને કોઇ હથિયાર હતું. દોઢ માઇલ દૂરના ગામ પર બધાએ હલ્લો કર્યો. બહુ મોટી મારામારી થઈ. ઘણા લોકો ઘાયલ થયા. ઘણાના હાથપગ તૂટ્યા, બે જણા ગુજરી ગયા. હું ત્યારે દસ વર્ષની હતી. મારામારી જોવાના ઉત્સાહમાં સાથે દોડી ગઈ હતી. હું પહોંચી ત્યારે ઝઘડો પૂરો થઈ ગયો હતો. અમારા ગામના લોકો પાછા વળ્યા હતા. રસ્તામાં એ ગામનાં ગ્રામદેવતા કાળમ્માનું મંદિર હતું. ત્યાં આવતાં જ બધાએ હથિયારો જમીન પર ફેંક્યા અને દેવીને દંડવત પ્રણામ કર્યા. મા તું જ અમને સાચવી લે એવી પ્રાર્થના કરી અને હથિયારો લઈ ચાલી નિકળ્યા. ઝઘડો એ ગામના લોકો સાથે હતો. પણ ગ્રામદેવતાની સામે તો બધાએ ભક્તિભાવપૂર્વક સાષ્ટાંગ દંડવત જ કર્યાં. એ ગામના લોકોનું પણ એવું જ હતું. અમારા ગામમાંથી જતી વખતે અમારા ગામની પાંઢરદેવીનાં દર્શન કરી થોડીવાર ઓટલે બેસી વિશ્રાંતિ લઈને આગળ જવાની પદ્ધતિ હતી. આ પેઢીઓથી ચાલ્યો આવતો રિવાજ હતો. આ ઘટના બન્યા પછી પણ એ પ્રથા ચાલુ જ રહી. આ બધું હું કેમ કહી રહી છું ? આર્થિક કારણોસર

બે સમૂહોની વચ્ચે લોહી વહ્યું હોય તો પણ એકબીજાનાં શ્રદ્ધાસ્થાનો પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવવી એ અમારી પદ્ધતિ જ છે. અને એટલે જ હંપીનાં ભગ્ન મંદિરો જોઇ મનમાં ઉહાપોહ થાય છે.

તે એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહીં. બોલવું જ હોય તો તેના મનમાં પણ ઘણા મુદ્દા હતા. રઝિયાની દૃષ્ટિએ તેમાં કાંઇ નવું પણ નહોતું. આટલાં વર્ષોના સહજીવનમાં ઘણી વાર આવા વિષયો નિકળતા અને તેમાં જે તે દિવસની મનઃસ્થિતિ પ્રમાણે વધઘટ પણ થતી. બધા મુદ્દા જાણીતા હોય તો પણ દર વખતની ચર્ચામાં તેને પુષ્ટિ આપવા થતી દલીલોથી આટલા મુદ્દાની મૂડી ભેગી થઈ હતી.

પણ આજની રઝિયાની વાતની રુખ રોજના જેવી નથી. બન્ને વચ્ચેનું ઐક્ય શોધવાને બદલે આજે તે ભિન્નતા પર આંગળી મૂકી રહી છે. હવે હું કાંઇ પણ બોલીશ તો તેનાથી વિવાદ ઉભો થઈ જશે એમ જાણીને તે ચૂપ જ રહ્યો.

તે આંખો મિંચીને ચત્તી સૂતી હતી. આમીર ખરેખર સૂઇ ગયો કે ખાલી પડી રહ્યો છે તે તેના શ્વાસની ગતિ પરથી પણ સમજાતું નથી. પડખે પડખે સૂઇને પણ જો બંનેના વિચારો જુદી જુદી દિશામાં દોડતા હોય તો આવું જ થાય એમ તેને પણ આટલા સમયના અનુભવે સમજાતું હતું. આમીરને પણ અનેક વાર આવો જ અનુભવ થયો હશે. પણ બંને આવા અનુભવોનું ઉચ્ચારણ ટાળતાં.

આંખો ખુલ્લી હોય કે બંધ તો પણ તેની આગળની તે ભવ્ય નરસિંહમૂર્તિ ખસવાનું નામ લેતી નહોતી. નરસિંહ હોય એટલે ખોળામાં હિરણ્યકશ્યપુ અને તેનું ચીરેલું પેટ હોવું જ જોઇએ. પણ અહીં તો તે રાક્ષસની મૂર્તિ જ તોડી નાખી છે. હંપીમાં આવેલી હજારો મૂર્તિઓમાંથી આ એક જ કેમ આવી રીતે તોડી હશે એ વાત મનમાં ચચરે છે ? તેણે મનને પ્રશ્ન કર્યો અને મનમાં રહેલી યાદગિરિઓએ તેને જવાબ આપ્યો.

પોતાના ગામનાં મંદિરમાં નરસિંહની આવી જ મૂર્તિ છે. હિરણ્યકશ્યપુને ખોળામાં લઈ તેનું પેટ ફાડનારી. તેનો આકાર આટલો મોટો નથી. એ અમારા ઘરના દેવ. મારા દાદાનું નામ નરસપ્પગૌડા. પિતાજીનું નામ નરસિંહગૌડા. તે દેવ સાથે, તે ઘર સાથે, તે ધર્મ સાથે, તે કુળ સાથેના સંબંધો તોડ્યાને અઠ્ઠાવીસ વર્ષ થઈ ગયા પછી આજે આ હંપીના ભગ્ન નરસિંહે, નાતો તૂટી ગયેલા એ પિયરે અને તે ગામની નરસિંહ મૂર્તિએ મને કેમ સતાવવી જોઇએ?

ઘણી વાર સુધી ચત્તા સૂઈ જવાથી પીઠમાં દુઃખાવો થયો. તે જમણે પડખે ફરી. આમીરને ગાઢ ઊંઘ આવી ગઈ હતી.

હું આમીર સાથે જ લગ્ન કરીશ એવી હઠ પકડી ત્યારે પિતાજીએ તેને છેવટની ચેતવણી આપી હતી. તું તારી પોતાની જિંદગીનું શું કરે એ પ્રશ્ન નથી. તારા પેટે જન્મ લેનારું બાળક અથવા એનું બાળક કોઇ ને કોઇ પેઢીએ આપણાં મંદિરોનો ધ્વંસ કરશે. તેનું પાપ તારે માથે આવશે તે યાદ રાખજે.

ક્યા જમાનાની વાતો કરો છો પિતાજી તમે ?

મોગલ બાદશાહ જહાંગીર અને તેનો પુત્ર શાહજહાન બંને હિંદુ માતાને પેટે જ જન્મ્યા હતા. ગાદીએ બેઠા પછી તેમણે પણ મંદિરો તોડ્યાં. તેમનો ધર્મ જ જો એમ કહેતો હોય તો તેમણે એ પ્રમાણે વર્તવું જ પડે ને ! એ ધર્મ આજે પણ બદલાયો નથી ! બેટા, તારુણ્યના ઉન્માદને કારણે તને હું શું કહું છું તે આજે સમજાતું નથી.

આ પહેલાં ક્યારેય પિતાજી આટલી કઠોરતાથી બોલ્યા નહોતા. તેઓ તો કોઇ ધાર્મિક નિત્યક્રમની જેમ રોજ સવારે બે કલાક સૂતર કાંતનારા, ચરખો એટલે ધ્યાનધારણા, મનના મેલ ધોઇ નાખનારી અને રાગદ્વેષથી માણસને દૂર રાખી બધાની સાથે હળીમળીને રહેવામાં મદદરૂપ થનારી સાધના છે એવી દઢ શ્રદ્ધા ધરાવતા કર્મઠ, સો ટકા ગાંધીવાદી સાધક હતા.

મા ગુજરી ગઈ ત્યારે હું ત્રણ વર્ષની હતી અને પિતાજી તેત્રીસ વર્ષના હતા. તેઓ તો પહેલેથી જ લગ્ન માટે તૈયાર નહોતા. લગ્ન નથી કરવાં, ગ્રામસેવા કરીશ એમ કહેતા. પણ લક્ષ્મી-નરસિંહ મંદિરના પૂજારી શેષશાસ્ત્રી પિતાજી કરતાં ચાર વર્ષ મોટા હતા. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું, નરસિંહપ્પા, તું ગમે તેટલી સમાજસેવા કર. પણ આશ્રમધર્મનું પાલન તો કરવું જ જોઇએ. ગૃહસ્થ બનીને બારણે આવેલાને ભોજન કરાવવું જોઇએ. ઓછામાં ઓછા બે પુત્રોને જન્મ આપી પિતૃઋણ ચૂકવીશ નહીં તો કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈશ. તારે લગ્ન કરવાં જ જોઇએ એમ કહી માંડ માંડ તેમને લગ્ન માટે સહમત કર્યા હતા.

એ જ શેષશાસ્ત્રીએ મને પણ **परधर्मो भयावहः** કહી સમજાવવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ મેં કોઇની વાત માની નહીં. પણ તરત જ દોડતા બેંગલોર જઈ ગભરાતાં ગભરાતાં આમીરને પૂછયું હતું, આમીર, આપણા પેટે જન્મેલું બાળક મંદિર તોડશે ? વાત સાંભળતા જ આમીરે કહ્યું હતું, નોન્સેંસ ! મુસલમાનોને બદનામ કરવા માટે જોડી કાઢવામાં આવેલાં આવાં ગપ્પાં પર તને વિશ્વાસ છે ? પિતાજીની વાત ખોટી છે તેમ માની લેવા માટે તેની આટલી વાત પૂરતી હતી. પ્રેમમાં તે શક્તિ

નિશ્ચિત જ છે. પ્રેમીએ ઉચ્ચારેલા એક શબ્દમાં હજારો સંશોધકોએ કરેલાં સંશોધનોને પણ નકારવાની શક્તિ હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ તે વયે પિતાજીની વાત વૃદ્ધોના બુદ્ધિહીન પ્રલાપ જેવી જ લાગી હતી.

પુણેની ફિલ્મ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ભણતી હતી. અમે બંને કર્નાટકથી આવેલા. ઓળખાણ થઈ અને વધી. ભેગા બેસી બેંગલોરની સ્મૃતિઓ એકબીજાને કહેતાં. સાંજે ફર્ગ્યુસન કોલેજ પાછળની ટેકરી પર બેસી સૂર્યાસ્ત જોતા હતા. અન્ય યુવકયુવતીઓની જોડીઓને એકબીજાને વળગીને બેઠેલી જોતા હતા. અમારી ભાવનાઓનો આવેગ પણ બેકાબૂ થાય ત્યારે કન્નડ અને હિંદી સિનેમાનાં ગીતો ગણગણતાં હતાં. જબ પ્યાર કિયા તો ડરના ક્યા, તુ મેરા ચાંદ મૈં તેરી ચાંદની, કોરા કાગજ થા યે મન મેરા... જેવાં અનેક ગીતો ગાતાં હતાં. એક દિવસ આમીર ગણગણ્યો, લક્ષ્મી, મન મળી ગયાં હોય ત્યારે શરીરને જબરજસ્તી દૂર રાખવામાં કેટલી વેદનાઓ છે નહીં ?

બંને સમવયસ્ક હતાં. સાથે ફિલ્મ જોતી વખતે, તેનું તંત્ર શિખતી વખતે પરસ્પર સ્પર્શ સ્વાભાવિક થઈ ગયો હતો. હું પણ તેની આગ્રહભરી યાચના ક્યાં સુધી ટાળી શકવાની હતી ? રવિવારે, રજાના દિવસે હોટેલની રૂમ રાખવામાં અમને ક્યારેય પૈસાની ખેંચ અનુભવાતી નહોતી. પણ આમીર ક્યારેય મને પૈસા ખરચવા દેતો નહોતો. બંને વચ્ચે ધર્મની આટલી ઉંડી ખાઈ હશે તેની અનુભૂતિ એ વખતે તો કેવી રીતે હોય ? આમીરને શરીર સોંપ્યું ન હોત તો પણ પિતાજીની સલાહ માની તેનાથી દૂર થઈ હોત કે નહીં એ કહી નહીં શકાય. કોઇને શરીર આપ્યું એટલે તેની સાથે લગ્ન કર્યા સિવાય કોઇ માર્ગ નથી એવો ગાઢ વિશ્વાસ મનમાં હોય એવો એ સમય હતો. ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં એ વાતને.

પિતાજીએ આગળ કહ્યું હતું, એનો પણ તારી ઉપર એટલો જ પ્રેમ હોય તો તેને ધર્મ અને નામ બદલવાનું કહે, હું જાતે લગ્ન કરાવી આપીશ. આ વાત મેં આમીરને કહી તો તેણે જવાબ આપ્યો, એમ લાગે છે કે તારા જ મનમાં શંકા છે.

મને મુસ્લિમ થવાનું તું કહે છે એનો અર્થ તારા મનમાં પણ એ જ સંદેહ છે એવો જ થાય ને !

એ ચૂપ થઈ ગયો. મેં જવાબ આપવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે કહ્યું, કેવી વાત કરે છે લક્ષ્મી, પતિના ધર્મનું આચરણ કરવું એ જ દુનિયાભરમાં માન્ય પદ્ધતિ છે.

પણ તો પછી મુસ્લિમ યુવતીઓ સાથે લગ્ન કરનારા હિંદુ યુવકો ધર્માંતર કરે છે એનું શું ?

જો, સાંભળી લે, સ્પષ્ટ જ કહું છું. અમારા ધર્મનાં પુરુષ કે સ્ત્રી જો કોઇ પણ કારણે સમાજની બહાર જવાનો પ્રયત્ન કરે તો અમારો સમાજ સહન તે કરતો નથી. જાતિ બહાર જનારાને મારી નાખે છે અને તેને માટે કારણરૂપ બનેલી વ્યક્તિને પણ મારી નાખે છે. મારી દૃષ્ટિએ તો આપણા બંનેનો પ્રેમ જ મહત્ત્વનો છે. આપણે બંને શાશ્વત પ્રેમભરી જોડી બની રહીએ તે મહત્ત્વનું છે. મને ધર્મમાં વિશ્વાસ નથી, તને પણ નથી. આપણે બંને આધુનિક વિચારસરણીના છીએ. તારું ધર્મપરિવર્તન અને નામ બદલવું એ માત્ર આપણી વ્યૂહરચનાનો એક ભાગ જ છે. સમાજમાં આમૂલાગ્ર બદલ થઈને ગરીબો માટે અફીણની ગોળી બની ગયેલા ધર્મનો સંપૂર્ણ નાશ થવાના દિવસો દૂર નથી. આપણે આને માત્ર ત્યાં સુધી કરેલી વ્યવસ્થા જ સમજીશું.

તેની શ્વાસોચ્છવાસની ગતિ પરથી સમજાય છે કે તે ઊંઘી ગયો છે.

રઝિયા ધીમેથી ઉઠી. અવાજ ન થાય તેમ દરવાજો ખોલી બહારના હોલમાં આવી. ફરીથી જઈ ધીમેથી બારણું વાસી આવી. પૂર્વ તરફની બારી પાસે એક મોટી ખુરશી ખેંચી બહાર જોતી રહી. પાણીની લહેરોનો માત્ર અવાજ સંભળાતો હતો. ચાંદની દેખાતી નહોતી.

ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરી લગ્ન કર્યા પછી છ મહિનામાં ગર્ભવતી થઈ. મા વગરનું પિયર હતું તો પણ હવે યાદ આવવા લાગ્યું. તે પહેલાનાં દસ વર્ષ પુણે-બેંગલોરમાં માની યાદ સિવાય જ પસાર થયાં હતાં. પિતાજી ગ્રામસેવા, ચરખાનું વ્રત લઈ ગામેગામ ફરતા રહેતા. તેઓ ક્યારેક જ ગામમાં હોય છે એ ખબર હતી, તું ધર્માંતર કરીને જવાની હોય તો માત્ર આ જન્મે નહીં તો કોઇ પણ જન્મે આપણો સંબંધ રહેશે નહીં. એ તેમનું છેલ્લું વાક્ય યાદ આવતું હતું તો પણ પિયરની યાદ સતાવતી હતી. ગાંધીવાદી ! અહિંસાવાદી ! ક્રોધ પર વિજય મેળવવો જોઇએ એવો બધાને ઉપદેશ આપનારા ! જાતિઓ વચ્ચેનો ભેદ ખોટો છે એમ કહીને ગામના કૂવા, મંદિરો, હોટેલમાં જઈને હરિજનોને પ્રવેશ આપવાનો આગ્રહ કરનારા પિતાજી બધાને કહેતા, માત્ર સરકારની બીકને લીધે નહીં તો ભ્રાતૃભાવથી બધાએ એકઠા થવું આવશ્યક છે. અને એજ પિતાજી ક્યારેક ભૂતકાળમાં કોઇએ મંદિરો તોડ્યાં એટલે આજે પોતાની દીકરીની બાબતમાં આંખો બંધ કરીને જીવે છે. હું ગર્ભવતી છું, તમને મળવાની ખૂબ ઇચ્છા છે એવો પત્ર લખું તો ? કાં તો હું જ ગામમાં જઈ તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં જઈને મળું તો ? ગર્ભવતી દીકરીનું પેટ જોઇ તેમનું હૃદય નહીં પિગળે ? મા હોત તો આટલી કઠોર થઈ શકી હોત ? તેણે પિતાજીને પણ આટલા કઠોર થવા

દીધા હોત ? અહિંસાવાદી, ગાંધીવાદી હોય તો પણ એક વાર નિશ્ચય કર્યા પછી તેની ઉપર મક્કમ રહેવાનો તેમનો સ્વભાવ યાદ આવે એટલે તેમની સામે ઉભી રહેવાની બીક લાગતી હતી. તેઓ જિદ્દી હોય તો હું પણ ક્યાં ઓછી જિદ્દી હતી ? તેઓ સાવ ન જ ઇચ્છતા હોય તો મારે શા માટે સામે ચાલીને જવું જોઇએ ? આને શું કહેવાય ? પણ જે હોય તે, ગઈ નહીં એ વાત સાચી. જો કે દીકરી ગર્ભવતી છે તેની એમને પણ કેવી રીતે ખબર પડે ? તેમને કોણ જાણ કરે ? આ બધું આજે સૂઝે છે, ત્યારે નહોતું સૂઝ્યું.

તેમને જાણ થાય એવું એક માત્ર સૂત્ર એટલે પ્રોફેસર શાસ્ત્રી. એ જ યોગ્ય. તેમના પરંપરામાં વિશ્વાસ ધરાવતા પિતાજી શેષરાવ શાસ્ત્રી, મા અચમ્મા. પ્રોફેસરે ગોરી છોકરી સાથે લગ્ન કર્યાં તેથી તેઓ ખૂબ ગુસ્સે થયા હતા. તેમણે રસોડું અને પીવાના પાણીનાં વાસણોને ન અડકવાની શરતે પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને ઘરમાં આવવાની અનુમતિ આપી હતી.

તે પ્રમાણે પ્રોફેસર વર્ષમાં એકાદ વાર ઘેર જઈ, ઘરના અને ગામના પાંચ-છ જણને મળી ચહેરા પર ખોટું હાસ્ય લાવી ખબર અંતર પૂછી દૂર રહેનારાને પણ વિચિત્ર લાગે તેવું કરતા હતા. પણ હું ગર્ભવતી હતી એ જ ગાળામાં તેઓ વિઝિટીંગ પ્રોફેસર તરીકે પરદેશ ગયા હતા. એ બધું ભલે ને ગમે તે હોય ! ગર્ભવતી સ્ત્રીને પિયરની આટલી તીવ્ર યાદ કેમ આવે છે ? નવું બાળક પિયરના લોકોને બતાવી આવવાની ઇચ્છા આટલી પ્રબળ કેમ હોય છે ?

સંપૂર્ણ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન મનમાં રહેલો પ્રશ્ન અને સતાવી રહેલી ઇચ્છા એક જ હતી, મા જીવિત હોત તો આવી પરિસ્થિતિમાં ઘેર બોલાવ્યા સિવાય રહી હોત ? ધર્માંતર કરી અન્ય જાતિમાં ગયા સિવાય અન્ય કોઇ જાતિના છોકરા સાથે લગ્ન કર્યાં હોત તો ? તો બા ગયા પછી ઘરનું બધું જ સંભાળતા અને રસોઇ કરીને જમાડતા નિંગપ્પાની મદદ લઈ પિતાજીએ સુવાવડ પણ કરી હોત.

અને ધર્માંતર કરીને પિયરને નારાજ કરીને ઘરમાં આવેલી એટલું જ નહીં તો મુસ્લિમ થઈ પોતાના દીકરા સાથે લગ્ન કરી ઘરમાં આવ્યા પછી પણ મુસ્લિમ રિવાજો ન પાળનારી પુત્રવધૂ પર સાસુ પણ કેવી રીતે વિશ્વાસ રાખે ? મારે ઘરમાં જ એક ઓરડામાં રહી દિવસમાં પાંચ વાર નમાઝ પઢવી એવો તેમનો આગ્રહ હતો. તેઓ પણ પઢતાં. સસરાની તો વાત જ જુદી હતી. આધુનિક વિચારોથી પ્રભાવિત થવાને લીધે જ મારા અને આમીર વચ્ચે પ્રેમ નિર્માણ થયો હતો. દરેક ધર્મમાં કોઇ ને

કોઇ દોષ તો છે જ. બધા જ ધર્મો મૂડીવાદના એજંટ છે. ગરીબોને ખવડાવવા માટે તૈયાર કરેલું અફીણ. એ વિચારોથી હું એટલી પ્રભાવિત હતી કે મને લાગતું, પેલા ધર્મના આચારવિચારમાંથી મુક્ત થઈ ગઈ છું તો આ ધર્મના આચારવિચારમાં શા માટે બંધાઉં ? આમ જોઇએ તો મેં જે ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેમાં રહેલાં બંધનો હું જેને છોડીને આવી તે ધર્મમાં નહોતાં. નરસિંહના મંદિરમાં અથવા દેવી મંદિરમાં જ્યારે જવું હોય ત્યારે જવાતું હતું. ન જવું હોય તો તેની પણ સ્વતંત્રતા હતી. રોજ પાંચ વાર નમાઝ, શુક્રવારની ફરજિયાત નમાઝ, રમજાનના સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીના પાણીનું ટીપું પણ લીધા વગર કરવાના નકોરડા ઉપવાસ, જમાતે ઇસ્લામના લોકોએ આવીને શિખવાડેલા તબ્લિગી નીતિનિયમો, તહેવારો વખતે અપાનારા પશુબલિ જેવા કોઇ કડક નિયમો મારા પહેલાના ધર્મમાં નહોતા. દેવીની જાત્રામાં બકરાનો બલિ અપાતો. સરકારી કાયદો અને પિતાજીના પ્રયત્નોથી ત્યાંની પશુબલિની પ્રથા સાવ બંધ થઈ અને તેનું સ્થાન નરસિંહદેવની પૂજાની જેમ લાડૂ, કચુંબર, શ્રીફળ, કેળાં વગેરેએ લીધું હતું. પરંતુ હું જે ધર્મમાં પ્રવેશી હતી તેમાં પશુબલિ એ પાપ છે એમ કહેવાની હિંમત કોઇનામાં ન હતી. આવું કહેનારો માણસ જીવતો રહી જ કેવી રીતે શકે ? પ્રવાદી(સલ્લલાહુ અલૈહી વસલ્લમ, અલ્લાની કૃપા, અને શાંતિ તેની ઉપર રહેવા દેજે) મક્કાની યાત્રાએ ગયા ત્યારે તેમણે ત્યાં ઊંટનો બલિ આપ્યો. જેમની ઊંટનો બલિ આપવાની શક્તિ ન હતી તેમણે ઘેટાં બકરાંનો બલિ આપ્યો. પશુવધ એ આ ધર્મનો છૂટો ન પડી શકે તેવો અપરિહાર્ય ભાગ છે.

નઝીરના જન્મ વખતે આનું તીવ્ર ભાન થયું. જન્મના સાતમા દિવસે હિબ્લાબિ તરફ મોં કરી બે બકરાંને સુવાડ્યાં અને ઇલિવક્ક્તુ વજ હિયલિલ્લ દે ફરસમ.....

મેં એકનિષ્ઠ થઈ મારું મોઢું ભૂમિ અને આકાશના નિર્માતા અલ્લા તરફ કર્યું છે. હું બહુ ઇશ્વરવાદી નથી. મારી નમાઝ, મારું બલિદાન, મારું જીવન, મારું મરણ બધું જ એ સર્વલોકના પાલકનાં ચરણોમાં સમર્પિત છે. તે એકલો છે, ત્યાં કોઇ ભાગ પડાવનારું નથી એવી મને આજ્ઞા કરવામાં આવી છે. હું તેને પૂર્ણપણે આધીન છું. (મુસ્લિમ) ઓ અલ્લાહ ! આ તને અર્પણ કરીએ છીએ. તેં જ તે આપ્યું હતું. એવી પ્રાર્થના કરી બિસ્મિલાહિ અલ્લાહ અકબરના પોકારો કરી ધારદાર છરીથી બે બકરાંની ગરદન કાપતાં ઓ અલ્લાહ ! આ નઝીર તરફથી હકિક ! તું તેનો સ્વીકાર કર ! તારા લાડકવાયા મહમ્મદ પાસેથી (સ) અને મારા સ્નેહી અબ્રાહમ તરફથી (અ) સ્વીકાર્યું.

આનું લોહી એ દીકરાનું લોહી, આનું માંસ તે દીકરાનું માંસ, આના વાળ તે દીકરાના વાળનો પર્યાય છે. (ઓ અલ્લાહ ! તું તેનો સ્વીકાર કર !)એવી પ્રાર્થના કરતાં કરતાં આ કાર્ય પૂરું કર્યું. એ બલિના માંસની બિર્યાની બનાવી મિત્રો, સગાંવહાલાં, પડોશીઓને વહેંચવામાં આવી.

હું તે વખતે સુવાવડીની ઓરડીમાં સૂતી હતી. એ વખતે મને તે કુમળાં બકરીનાં બચ્ચાંને બદલે બે કેળાં, લીલું ટોપરું, ગોળ વગેરેનો પ્રસાદ બનાવી વહેંચવાની પ્રથા યાદ આવી.

હું પણ માંસાહારી જાતિમાં જ જન્મેલી છું. ગાંધીપ્રભાવને કારણે પિતાજી શુદ્ધ શાકાહારી બન્યા. તે પછી ઘરમાં માંસનો પ્રવેશ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધિત થઈ ગયો. મારી માતા સાથે લગ્ન કરતી વખતે આ વાત પિતાજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી હતી. છતાં હું ઘણી વાર સગાંવહાલાં, મિત્રો, અમારી જ્ઞાતિના લોકોને ત્યાં જતી ત્યારે માંસાહાર કરતી. કેટલાક દિવસો તો અમારી જાતિના લોકો પણ પાળતા. તે દિવસે શુદ્ધ શાકાહાર જ રહેતો. તે પછી ભણવા માટે પુણે, બેંગલોર હતી ત્યારે મિત્રો સાથે હોટેલમાં ગઈ હોઉં તો માંસાહાર સામાન્ય હતો. છતાં દયાળુ દેવતાને પશુઓના માંસનો પ્રસાદ ધરવાની કલ્પના મનને અસ્વસ્થ કરનારી હતી. આધ્યાત્મિક સ્તરે પણ તે મને અસ્વસ્થ કરી ગઈ.

પરંતુ તે દિવસે સાંજે આવેલા પ્રોફેસર શાસ્ત્રીના ફોનને લીધે મારું મન જુદી જ દિશામાં વળી ગયું. આમીરે જ વાયર લાંબો કરી રિસિવર મારા હાથમાં આપ્યું.

કેમ લક્ષ્મી, કોંગ્રેચ્યુલેશંસ, તને રઝિયાને બદલે લક્ષ્મી કહીને બોલાવી એટલે ગુસ્સે ન થઈશ. બહુ વિચાર્યા વગર સાહજિક રીતે જ આપોઆપ મોંમાંથી નિકળી ગયું. કારણ તારા ગામે તને ગમે તેટલી દૂર ધકેલી હોય તો પણ મારી દૃષ્ટિએ તો તું અમારા ગામની જ દીકરી છે.

પ્રોફેસરનો અવાજ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું. તેમણે આગળ કહ્યું, ગયા રવિવારે સેમિનારમાં આમીર મળ્યો હતો. દીકરાના જન્મના સમાચાર આપ્યા. જો કે દીકરો કે દીકરી ! મારા માટે કોઇ ફરક પડતો નથી. તને અભિનંદન આપવાનો હતો. પણ બીજા દિવસે દિલ્હી જવા નિકળવું પડ્યું. સાંજે જ પાછો ફર્યો. આજે ગાંધીભવનમાં ગાંધી અને માર્ક્સ-એક તુલના વિષય પરના એક અભ્યાસસત્રના ઉદઘાટન માટે ગયો હતો. તારા પિતાજી મળ્યા. તેમને સમાચાર આપ્યા, તમારી દીકરીને ત્યાં દીકરો આવ્યો છે, આજે સાત દિવસ થયા. તેઓ કાંઇ બોલ્યા નહીં.

મારી વાત તેમને ગમી નહીં હોય એવું તેમના ચહેરા પરથી મને લાગ્યું. મેં પૂછયું, હજી તમે જાતિભેદમાં માનો છો કે ? ધર્મ કરતાં માનવી અંતઃકરણ મહત્ત્વનું નથી ? તેમણે શું કહ્યું ખબર છે ? નારાયણ, અહીંનું ત્યાં અને ત્યાંનું અહીં કરવું તે નારદમુનિનું કામ. તું એ છોડી દે. મને કાંઇ તેમના પર ગુસ્સો નથી ! મારા પિતાજીના એ મિત્ર. એમની જ ઉંમરના છે, પણ ધર્મ કેવી રીતે અંતઃકરણના સંબંધો વચ્ચે દીવાલો ઉભી કરે છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એટલે જ હું સતત કહેતો હોઉં છું, જ્યાં સુધી ધર્મનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી માનવતા રહેશે નહીં. એ તો બધું ઠીક છે પણ તારી સાથે ઘણા દિવસે વાત થઈ. તું મોકળી થાય પછી એક વાર સાથે જમવા જઈશું.

તે પછી હું પિતાજીની બાબતમાં વધુ કઠોર થઈ. એટલું જ નહીં તો એ ધર્મ વિષે પણ મનમાં દ્વેષભાવ નિર્માણ થયો. મેં સ્વીકારેલા નહીં પણ જેને છોડીને આવી તે ધર્મ વિષે. માંસાહાર અહિંસાના સિદ્ધાંતને અનુકૂળ નહીં હોવાથી શાકાહારી બની ગયેલા પિતાજીના મનમાંથી જેણે માનવતા પણ ભૂંસી નાખી તે ધર્મ કેટલો ખરાબ ગણાય ? તે પછી જ મેં મારા આ વિચારો અખબારો, સાર્વજનિક ભાષણો, સેમિનારની ચર્ચાઓ વગેરે દ્વારા જાહેરમાં પ્રકટ કરવાનું શરૂ કર્યું. હિંદુધર્મ જેવો નિષ્ઠુર બીજો કોઇ ધર્મ નથી,.... સામાજિકતાની ચિંતા વગરનો...... સમાનતાનો કટ્ટર દુશ્મન..... સામાજિક વિષમતાથી અંદરથી ખવાઈ ગએલો...... જગતમાં ક્યાંય જોવા ન મળે તેવી ક્રૂરતાથી ભરેલો...... સ્ત્રીઓ અને દલિતો પર અનન્વિત અત્યાચારો કરનારો બીજો ધર્મ જગતમાં શોધતાં જડશે નહીં. એટલે મેં એ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો અને વિશાળ પાયા પર ઉભેલા, રાષ્ટ્રકૂળનું સમર્થન ન હોવા છતાં આખા જગતમાં પ્રસરી રહેલા ચૌદસો વર્ષ પહેલાં જેણે આધુનિક સમતાવાદનો ઉપદેશ કર્યો એવા ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યો છે. વગેરે બોલવાની શરૂઆત કરી.

મારી આ વિચારપ્રસ્તુતિને પ્રોફેસર શાસ્ત્રીનું પૂરું પીઠબળ મળતું. એટલું જ નહીં તો ભાષણમાં ઉપયોગી થાય તેવા અનેક મુદ્દા પણ તેઓ પૂરા પાડતા. મારી પ્રસ્તુતિનું સમર્થન કરનારા ગ્રંથો પણ લાવી આપતા. શરૂઆતમાં મારા મનમાં થોડી બીક હતી. દેશની બહુસંખ્ય પ્રજાની શ્રદ્ધા પર ઘા કરવો, એંસી ટકા લોકોના ધર્મના પાયામાં જાહેરમાં આઘાત કરવો, બીક લાગે એ સાહજિક જ હતું ને !

પરંતુ એવું કાંઇ બન્યું નહીં.

ઉલટું અખબારોએ પહેલા પાને મારો ફોટો છાપી ધીરોદાત્ત મહિલા તરીકે મારું

સન્માન જ કર્યું. સેમિનારમાં મેં પ્રસ્તુત કરેલા લેખો અખબારોમાં આખાને આખા છપાવા લાગ્યા. કોઇ પણ ક્રાંતિકારી કાર્યક્રમના ઉદઘાટન માટે તમે જ જોઇએ એવો આગ્રહ શરૂ થયો. જોતજોતામાં લોકોએ મને હિરોઇન બનાવી દીધી. લાતો મારનારા પગ પર અભિષેક કરી તે જ પાણી તીર્થ તરીકે પ્રાશન કરનારા આ લોકો અને એ ધર્મ વિશેના મારા તિરસ્કારમાં આનાથી વધારો થયો. મારો નવો ધર્મ આવો નહોતો. તે ધર્મ માટે કોઇ મોઢામાંથી એક શબ્દ પણ કાઢે તો તેને ક્ષમા નહોતી. આખો સમાજ તેની સામે ઉભો થઈ તેની પાસે ક્ષમાયાચના, દંડ અથવા શસ્ત્રથી શિક્ષા ફરમાવે છે. બહારનું પણ કોઇ તેના વિશે એક શબ્દ બોલવાની હિંમત કરી શકતું નથી એવી ધાક ઉભી કરવાનું એ ધર્મમાં સામર્થ્ય છે. આવું આત્મગૌરવ જોઇએ ! એવી કટ્ટરતા મારામાં નિર્માણ થઈ. હું ઘરમાં હોઉં ત્યારે અચૂક પાંચ વાર નમાઝ પઢવા લાગી.

સ્વાભાવિક જ સાસુને મારા પર પ્રેમ નિર્માણ થયો. તો પણ સાસુને એક વાતનો અસંતોષ હતો. જૂના મુસ્લિમ પરિવારોમાં મર્દાના અને જનાના એમ બે ભાગ રહેતા. આગળનો ભાગ મર્દાના અને પાછળનો જનાના. અંદર આવનારાને જનાના ભાગ દેખાય નહીં તે માટે વચ્ચેના દરવાજા જુદી જાતના હોય છે. ઘરની દીવાલ પણ ઉંચી હોય છે. પારકો પુરુષ મેદાનમાં આવે એટલે તેણે બૂમ પાડીને ગોશા, ગોશા એમ બોલવાનું. એટલે અંદરની સ્ત્રીઓ ક્યાંક ભરાઈ જાય. તે પછી ઘરના પુરુષો અથવા નોકર સ્ત્રીએ દીવાલ પાસે જઈને વાત કરવાની એવી પદ્ધતિ હતી.

મેં એ ઘરમાં પગ મૂક્યો તે દિવસે જ સાસુએ આ રિવાજ મને સમજાવ્યો હતો. પણ મેં તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં. બુરખો પહેરવો તો દૂરની વાત હતી. કોઇ પણ બૂમ મારે તો હું છેક દરવાજાની દીવાલ સુધી જતી. સાસુ વાંધો લેતાં. તું આવો વ્યવહાર કરીશ તો મુસ્લિમ કેવી રીતે થઈશ ? હું સિનેમા માટે ડાયલોગ લખું છું, સિનેમાની કથા લખું છું, એ બધી જગ્યાએ ગોશા કહીને ચાલશે નહીં. પછી ઘરમાં શા માટે એ ધમાલ કરવી ? મેં કહ્યું.

એ પુરુષોનું કામ છોડી દે. મુસ્લિમ સ્ત્રી મુસ્લિમ સ્ત્રીની જેમ રહે તેમાં જ માન છે. તો જ અલ્લાહ તારા પર પ્રેમ કરશે.

લગ્ન પછી પણ આ પુરુષોનું કામ કરી શકાશે એમ તમારા દીકરાએ કહ્યું હતું. જોઇએ તો પૂછી લો તેને. મેં જવાબ આપ્યો. સાસુ સ્વાભાવિક જ ગુસ્સે થયાં.

પરંતુ સસરાએ ગુસ્સો ન કર્યો. બીજા દિવસે મીઠા શબ્દોમાં તેમણે કહ્યું, હું કહું છું તે ધ્યાનથી સાંભળ, અને બરાબર સમજી લે. વધુ ભણેલી છોકરીઓના ચહેરા

પર સૌંદર્ય હોતું નથી. તડકામાં ફરવાથી ચહેરો કઠોર થાય છે. વ્યાયામ નકરવા છતાં સશક્ત રહેવાનો વિશેષ ગુણ સ્ત્રીઓમાં હોય છે. એટલે સ્ત્રીઓએ બિલકુલ બહાર નહીં જવું જોઇએ.

હું ઘરની બહાર જઈ કામ કરું છું તે માત્ર શરીરના આરોગ્ય માટે નહીં પણ મારી સર્જનશક્તિની અભિવ્યક્તિ માટે છે. સિનેમા ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં વર્ગમાં જે ભણી હતી તે મેં તેમને કહ્યું, પણ તેમને તે સમજાયું નહીં. લગ્ન થઈને ત્રીસ વર્ષ પછી પણ અમારી વચ્ચે ક્યારેય મેળ પડ્યો જ નહીં. અસલ મુસ્લિમ છોકરી સાથે દીકરો પરણ્યો હોત તો તેણે દરેક બાબતમાં સામા જવાબો ન આપ્યા હોત. મારો છોકરો દેખાવમાં સુંદર છે, સિનેમા ડાયરેક્ટર છે, તેનાથી આકર્ષાઈને આવેલી છોકરીને અમારા ઘરના રિવાજો કેવી રીતે ગળે ઉતરે ? તેનો અમારા ધર્મ પર વિશ્વાસ પણ શું કરવા હોય ? એટલે સુધી મામલો વકર્યો. તે પછી તો મારે માટે સાથે રહેવું અશક્ય થઈ ગયું. મેં જુદા થવાનો વિષય મૂક્યો.

પણ આમીરે તે માટે કોઇ તૈયારી ન બતાવી. તેનું કહેવું હતું કે તારે જાળવી લેવું જોઇએ. થોડું યુક્તિથી કામ લેવું જોઇએ.

એટલે ? યુક્તિથી એટલે તું શું કહેવા માગે છે ?

ઘેર હોય ત્યારે માને ગમે તેવો કાળો ગાઉન પહેરવો.

અને શૂટીંગ વખતે ? પબ્લિસિટી માટે કેટલા બધા ફોટા પાડી છાપાઓમાં મોકલવાના હોય છે તે? ત્યારે કયાં કપડાં પહેરું ? બુરખો પહેરી મોઢું સંતાડું? આવો એકાદ ફોટો છપાઈ જાય તો મારી ક્રાંતિકારી ઇમેજનું શું થાય ?

આનો જવાબ એની પાસે પણ નહોતો. આઠ બહેનો પછી થયેલો આ એકનો એક લાડકો છોકરો. માત્ર માબાપને દુઃખ થશે એટલા માટે જ નહીં પણ આની અંદર પણ ધાર્મિક રુઢિઓ પ્રત્યે ક્યાંક લગાવ છે એની મને ધીમે ધીમે અનુભૂતિ થતી જતી હતી.

તેમનો પરિવાર ધાર્મિકતાની બાબતમાં રૂઢિચુસ્ત અને આગ્રહી ગણાતો હતો. દરેક મુસલમાન પરિવારમાં ધર્મ અને પરંપરાઓનું ચોકસાઈથી પાલન થાય છે કે નહીં તેનું ધ્યાન રાખવા માટે જ નિમાયેલા જાસૂસી કરનારા તબ્લિગીઓને મારે વિશે માહિતી મળી. તે આવ્યા અને મારાં સાસુસસરાને પૂછપરછ કરી. પહેલેથી જ ગુસ્સે થયેલાં સાસુએ તેમને કહ્યું, અમારી આ પુત્રવધૂ સહેલાઈથી અમારી વાત માની લેનારી નથી. તમે જ તેને પૂછો.

બે તબ્લિગવાળા મને પૂછવા લાગ્યા, તું કોઇ કોઇ વાર કપાળે ચાંદલો કરે છે એ વાત સાચી છે?

હું સિનેમા ક્ષેત્રમાં છું. ત્યાં જેવો પ્રસંગ હોય તેને અનુરૂપ મારી વેષભૂષા હોય છે.

ઘેર આવતાં જ ચાંદલો ભૂંસી નાખતી નથી એવી માહિતી મળી છે.

ચાંદલો કરવો જ જોઇએ એવું હિંદુ ધર્મના લોકો કહે છે, બિલકુલ ન કરવો જોઇએ એવું તમે કહો છો, ઘેર આવતાં જ લૂછી નાખવાનો અર્થ એ જ છે ને ? તેનો ધર્મ સાથે શું સંબંધ છે?

દાઢીવાળા ધર્મરક્ષકોને આગળ શું બોલવું તે સમજાતું નહોતું.

શું સંબંધ ? એ કાફરોની પદ્ધતિ છે.

કાફીર એ ગાળ થઈ. તેનો અર્થ અધર્મ એવો ક્યાં થાય છે ?

તે બે પૈકી એકે કહ્યું, તું ખોટું ઉર્દૂ બોલે છે. શબ્દ ન જડે એટલે કન્નડ બોલે છે.

મલયાળી મુસલમાનોને ઉર્દૂ બિલકુલ આવડતું નથી. તમિળ મુસ્લિમોની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. ઉર્દૂનો ધર્મ સાથે શું સંબંધ ? સિનેમામાં કઠોર રુઢિચુસ્ત પાત્રોને ચૂપ કરી દેનારા ચમકદાર સંવાદો માથું ઉચકવા લાગ્યા.

શું સંબંધ? ક્યા કહા ? બંને એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા.

તું ગોમાંસ ખાતી નથી એવી ખબર મળી છે, એ સાચી વાત છે ? ફરી ધર્મપાલકોએ પૂછયું.

હું જે ધર્મમાં જન્મી તેમાં ગોમાંસ ખાવું એ પાપ ગણાય છે. ઇસ્લામમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધી મારી પણ એ જ શ્રદ્ધા હતી. હવે ખાવાનો પ્રયાસ કરું તો ચિતરી ચઢે છે. મારે માટે ગોમાંસ ખાવું શક્ય નથી. અને મુસલમાને ગોમાંસ ખાવું જ જોઇએ એવું ક્યાં કહ્યું છે?

ક્યાં કહ્યું છે ? યુગલગીતની જેમ બંને એક સ્વરમાં બોલ્યા, ક્યાં કહ્યું છે તે મહત્ત્વનું નથી. તારા એ કાફીર ધર્મનાં મૂળિયાં તેં જડમૂળથી કાપી નાખ્યાં છે કે નહીં તેની પરીક્ષા માટે તને આ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછયા. વધુ પૂછપરછ કરીએ તો આવા એક સો મુદ્દા જડશે.

તેમને વચ્ચે જ અટકાવીને મેં પૂછયું, માની લો કોઇ મુસ્લિમ હિંદુ થઈ જાય તો તે તેના પૂર્વધર્મમાંથી પૂરો બહાર નિકળ્યો છે કે નહીં તે એ તપાસવા માટે ડુક્કરનું

માંસ ખાવાનો આગ્રહ રાખનારા હિંદુ રૂઢિચુસ્તો જેવી જ આ બધી તમારી વાતો છે.

શું ? શું કહ્યું? બંને એકદમ બોલ્યા. પછી લાંબી દાઢીવાળાએ તેટલી જ લાંબી દાઢીવાળા બીજાને સમજાવ્યું. પછી મને કહ્યું, તબ્લિગોને આવો જવાબ? કેટલી ઉદ્ધતાઈ છે આ ? સાચા ધર્મમાં જન્મેલો જો પોતાનો ધર્મ છોડી બીજા ધર્મમાં જાય તો તેને માટે મૃત્યુદંડ હોય છે તે તને ખબર છે કે નહીં? પછી તેણે ડુક્કરનું માંસ ખાવાની વાત ક્યાં આવી ? એટલું કહી તેમણે મારા સસરાને કહ્યું, યુનસ કુરેશી સાહેબ, તમારી પુત્રવધૂની વાતો સાંભળી ને ? તમારે જ તેને યોગ્ય માર્ગે લાવવી પડશે. નહીં તો તમારો બહિષ્કાર થશે. કોઇ તમારે ઘેર આવશે નહીં, ઘેર મૃત્યુ થશે તો મડદું ઉંચકવા પણ કોઇ આવશે નહીં. કોઇ આવશે તો તેનો પણ બહિષ્કાર કરાશે. તમારી છોકરીઓની પણ એવી જ દશા થશે. તમારો છોકરો આવે એટલે અમને મળવા મોકલજો. કહી તેઓ નિકળી ગયા.

આમીર મારા પર ખિજાયો, થોડી વ્યવહારુ કેમ બનતી નથી ? તે લોકો બહિષ્કાર કરશે તો આપણી શું સ્થિતિ થશે તેનો વિચાર તો કર ?

વ્યવહારુ એટલે શું ? મને જે નિરર્થક લાગે છે તે હું શા માટે કરું ?

નિરર્થક છે એમ કહીશ એટલે તારો આ ધર્મ પર વિશ્વાસ નથી એવો અર્થ આ લોકો કરશે. એવી તક એમને શા માટે આપવી?

એટલે મારા અસ્તિત્વને મિટાવી હું બુરખામાં રહું એમ તારું કહેવું છે ?

એમ નહીં, બહાર શૂટિંગ વખતે ચાંદલો કરે તો પણ ઘેર આવતી વખતે ભૂંસી નાખવામાં શું વાંધો છે? બહાર સલવાર કમીજ પહેર, ઘેર આવતી વખતે ચહેરો ઢંકાય એવી કાળી શાલ વાપર અને ક્યારેક થોડું ગૌમાંસ ખાવામાં શું વાંધો છે ? આખરે ઘેટાં બકરાં પણ પ્રાણી અને ગાય બળદ પણ પ્રાણી જ છે ને ?

તું પણ તબ્લિગવાળા જેવી જ વાત કરે છે.

એ કાંઇ બોલ્યો નહીં, સાસુસસરાએ પણ મારી સાથે બોલવાનું બંધ કર્યું. આ માત્ર વ્યવહારુપણાનો પ્રશ્ન નહોતો. આ મારા સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મગૌરવનો પ્રશ્ન છે. એવી મારી જીદ મારા પૂરતી જ રહી. એક દિવસ તેને સાથે લઈ અમાન રેસ્ટોરંટમાં ગઈ અને ગોશ્ત બિર્યાની મંગાવીને ખાધી. તેને બહુ આનંદ થયો. હોટેલમાંથી બહાર આવ્યા પછી મેં કહ્યું, છોડી આવેલા ધર્મનાં મૂળિયાં પૂરેપૂરા તોડીને આવી છું એ સાબિત કરવા મેં ગોમાંસ ખાધું. પણ એટલે ઘરમાં રોજ ખાવા માંડીશ

તો તે મારા આત્મસન્માનનો ભોગ લેવાયા જેવું લાગશે. આ પછી તારે મારે પક્ષે રહેવું જોઇએ. ઘરની રોજની ચર્ચાઓ, તબ્લિગોનો ભય, માત્ર ભય જ નહીં તો આ બધાનું નહીં માનીએ તો આપણે નર્કમાં જઈશું એવી બીક. આજે મેં ગોશ્ત ખાધું. હવે જ્યારે ઘેર બનશે ત્યારે કેમ ખાતી નથી તેઓ પ્રશ્ન ઉભો થશે. તું ફરી ફરી એની એ જ વાત ન કહેતો. એ કરતાં આપણે એક નાનકડો ફ્લેટ ભાડે લઈ ત્યાં રહીએ. તેમને પણ તબ્લિગવાળાની કે નર્કની બીક નહીં અને આપણને પણ રોજની માથાકૂટ નહીં, મેં તેને કહ્યું.

મકાન ભાડે લઈ નિકળી જવું પણ એટલું સહેલું નહોતું. આ ઘર ખૂબ સગવડભર્યું હતું. અમે ખર્ચ પેટે કાંઇ આપતા નહોતા. હું ઘરની બહાર જાઉં ત્યારે દીકરાને તેઓ પ્રેમથી સાચવતા હતા. અમારું સિનેમાનું ક્ષેત્ર અને તેની આવકની અનિશ્ચિતતા જેવા અનેક પ્રશ્નો હતા. અડચણો હતી. પણ એ સાવ અશક્ય પણ નહોતું.

બીજી વાત એટલે આમીર એકનો એક લાડકો દીકરો. માબાપને ઢળતી ઉંમરે એકલાં છોડી ઘરમાંથી નિકળતાં તેનું મન પણ માનતું નહોતું. પણ મેં મારી હઠ ન છોડી. તેણે કહ્યું, હું નથી આવતો, જોઇએ તો તું એકલી જા.

આનો અર્થ શું ? તું શું બોલે છે તેનો અર્થ તને સમજાય છે ને ?

તું ડાયલોગ લખનારી છે. તું જ અર્થ સમજી લે.

તારા જ મોઢે તું કહે.

મારા જ મોઢે કહું ? મારા જ મોઢે સાંભળવું છે ? એમ કહેતાં તેણે ડાબા હાથે મારું ગળું દબાવ્યું, ચોટલો પકડી લીધો અને જમણો હાથ ઉગામ્યો.

ઓરડાનો દરવાજો બંધ હતો, બાળક દાદી પાસે હતું, હું સુન્ન થઈ ગઈ. ગમે તેટલો ઝઘડો થાય તો પણ આજ પહેલાં તેણે ચોટલો પકડીને હાથ ઉગામ્યો નહોતો. એક ક્ષણ ભયને કારણે મારા હાથપગ ઠંડા પડી ગયા. આત્મસન્માન હતું નહતું થઈ ગયું, તો પણ ધીરજ ભેગી કરી મેં કહ્યું, હાથ લઈ લે, દૂર રહે, જો હું પણ હાથ ઉપાડીશ તો તારી ગયેલી મર્દાનગીની આબરૂ ફરી નહીં મળે.

તેનો ઉગામેલો હાથ એમ જ રહી ગયો. ચોટલાની પકડ ઢીલી થઈ ગઈ. મનનો ઉહાપોહ આંખમાં ઉતર્યો. મારી નજર તેની નજર સાથે ટકરાઈ. પણ તેની નજર નીચી પડી ગઈ. હારેલા માણસની જેમ તે ઓરડીમાંથી નિકળ્યો અને ફરીથી પગ પછાડતો મારી સામે આવી ઉભો રહ્યો. તેણે કહ્યું, તારા જેવીને તલાક આપવા

એ જ એક માત્ર રસ્તો છે. તને તલાક આપું છું, તલાક આપું છું, તલાક આપું છું. અને પાછો આવ્યો હતો તેમ જ પગ પછાડતો નિકળી ગયો.

ક્ષણભર મને તે નાટક અથવા સિનેમાનું દશ્ય લાગ્યું. મારું ધ્યાન તેની ઉભા રહેવાની પદ્ધતિ, ડાયલોગ ફેંકવાની શૈલી અને તેની પાછળ જ ઉમટેલી પગલાંની લય બધામાં દેખાતી રૂક્ષ કલા તરફ હતું. પણ બીજી જ ક્ષણે વાસ્તવિકતાનું ભાન થયું અને હું કંપી ઉઠી. આ ખરેખર ત્રણવાર તલાક બોલ્યો છે. એક સાથે ત્રણ વાર તલાક બોલવાથી તલાક થાય છે કે મહિનાઓની મુદત લઈ તલાક બોલવું પડે છે ? આ કહેશે, એકી સાથે ત્રણ વાર બોલવું પૂરતું છે. અને તેટલું પૂરતું નથી એમ કહે તો પણ શું ફરક પડે છે ? તે દર મહિને એક વાર તલાક બોલી શકશે. કાંઇ પણ કહો તો પણ તલાક આપવાનો અધિકાર તો તેને જ છે ને ! એક વાર મનમાં આ વિચાર આવ્યો કે એનો અર્થ એ છે કે તેના મનમાંથી સહજીવનનાં આકર્ષણ અને પ્રેમ નષ્ટ થયાં છે. મારું આખું શરીર કંપી ઉઠ્યું, આંતરવસ્ત્રો પરસેવાને લીધે શરીરે ચોંટી ગયાં. બેભાન થઈ જઈશ એમ લાગવા માંડ્યું અને હું કોટ પર બેસી ગઈ. અને ત્યાં જ સૂઈ ગઈ. બહાર સ્કૂટર ચાલુ થવાનો અવાજ આવ્યો. ક્યાંક જઈ રહ્યો છે, આ ઘટના વિશે માબાપને કાંઇ કહ્યું નથી, ગુસ્સામાં બોલ્યો હોય તો પણ તે પોતા પૂરતું જ રાખવાનો સંયમ તેનામાં છે. આ પ્રકરણની જો માબાપને જાણ થશે તો તેઓ ફરીથી આ છોકરી સાથે સંસાર નહીં કરવા દે એનું તેને ભાન છે. આનો અર્થ એ કે હમણાં બોલાયેલો ડાયલોગ મને ગભરાવવા માટે જ હતો. આ વિચાર આવવાથી મન થોડું શાંત થયું.

છતાં પણ તેના મોઢેથી બહાર પડેલા શબ્દોને લીધે અમારા સહજીવનમાં આંતર તિરાડ તો પડી જ ગઈ.

એ સાથે જ મને હિંદુ લગ્નપદ્ધતિ યાદ આવી. તે વખતે મને આ પદ્ધતિઓમાં રહેલું અંતર સમજાયું નહોતું. મારો વિરોધ માત્ર ધર્મપરિવર્તન માટે હતો. મારું કહેવું પણ એ જ હતું કે બેમાંથી કોઇએ પણ પોતાનો ધર્મ બદલ્યા વગર રજિસ્ટર ઑફિસમાં જઈ વિવાહબદ્ધ થવું. પણ આની સામે ઘરના લોકોનો ઉત્સાહભંગ થશે, પતિના ધર્મમાં પત્નીએ આવવું તેમાં કાંઇ ખોટું નથી, અને ખરેખર તો તું ધર્મ બદલવાની છે તે લોકોને બતાવવા પૂરતું જ છે, કારણ આપણને બંનેને ધર્મ પર વિશ્વાસ નથી એ તો તને ખબર જ છે. વગેરે વાતો તે કરતો રહ્યો અને મેં પણ તેની વાતમાં વિશ્વાસ રાખ્યો. હવે પોતાના ધર્મમાં પતિને મળતા વિશેષાધિકારની વાત કરીને આણે તલાકની વાત શરૂ કરી છે. છેતરાયાની લાગણીથી મન ખાટું થઈ ગયું. એકાદ

સશક્ત પ્રાણીને છેતરીને પાંજરામાં પૂરી તેના પર અત્યાચાર કરવા જેવી જ આ ઘટના હતી.

આમીર રાત્રે મોડો ઘેર આવ્યો. હું તેની સાથે બોલી નહીં. એ પણ બોલ્યા વગર ચૂપચાપ સૂઇ ગયો. હંમેશની જેમ શરીર પર હાથ નાખવાની નિકટતા પણ તેણે બતાવી નહીં. દોઢ વર્ષનો નાઝિર ઘોડિયામાં સૂતો હતો. થોડી વાર પહેલાં તે નિકળી ગયાને કારણે આહત થયેલા મારા આત્મસન્માને તે પડખે બે હાથ દૂર સૂતાંની સાથે જ ફરીથી પોતાની ફેણ બહાર કાઢી. મનમાં આવ્યું કે તેને એક વાર સંભળાવી દેવું, તલાક જેવો વિચાર તારા જેવા સુશિક્ષિત અને આધુનિક યુવાનને શોભતો નથી. પણ સામેથી વાત શરૂ કરવાની ઇચ્છા ન થઈ. સ્વાભિમાન આડે આવ્યું.

તે પછી એક જ પલંગમાં પરસ્પર શ્વાસોચ્છવાસ સંભળાય તેમ સૂવાનું શરૂ થયું. બોલવાનું સાવ બંધ થઈ ગયું. પણ તેના માતાપિતાને આની ગંધ સરખી નહોતી આવી. એક રાત્રે મેં જ વિષય કાઢ્યો, આમીર, તારા મનમાં શું છે તે બોલીને હળવો થા.

તે ચૂપ જ રહ્યો.

આમ મૌનમાં જ અકળાતા રહેવું એના કરતાં બોલીને હળવા થવું વધુ સારું નથી ?

આવી રોજની ટકટક કરવી એના કરતાં શાંતિથી જુદા રહેવું સારું નથી ? આ એક તલાક કીધા છે, હવે બે બાકી છે એ દરમિયાન શરીરસંબંધ નહીં બાંધવો એવું શાસ્ત્ર છે. એકત્ર રહીને પણ મેળ નથી એ સાબિત કરવા માટે આ પથારીમાં સૂવાનું ચાલુ રાખ્યું છે.

મને રડવુ આવ્યું. પણ તેની સામે રડીને મારી નબળાઈ છતી કરવાની ઇચ્છા નહોતી. એમ જ ઉઠીને બાથરૂમમાં ગઈ, બારણું બંધ કરી રડી પડી. બધો આવેગ શાંત થવા દીધો હવે ફરીથી રડવાનું નહીં એવો નિર્ણય કરી મોઢું ધોઇ બહાર આવી અને મારી જગ્યાએ સૂઇ ગઈ.

આમીર દર મહિને એક વાર તલાક કહે તે પછી નિકળવા કરતાં સામેથી આપણે જ શા માટે ન નિકળી જવું તેવો વિચાર આવ્યો. એકાદ નાનો ફ્લેટ લઈ એકલા રહેવું, તેને માટે આવશ્યક પૈસા હું કમાઈ શકીશ. પણ નાઝિર ? શરિયત પ્રમાણે દીકરા પર કોનો હક રહેશે ? પહેલો હક્ક માતાનો ! પણ હું સતત કામ માટે બહાર રહેવાને કારણે તે દાદાદાદીની વધુ નિકટ છે. તો પણ હું તેની જન્મદાત્રી છું,

મારો જ તેના પર પહેલો અધિકાર. પહેલાં તેમના કાયદાઓની માહિતી મેળવી લેવી જોઇએ. મન સાવધ થયું. આમીર સૂતો હતો. હું ધીમેથી ઉઠી, ઘોડીયામાં સૂતેલા નાઝિર પાસે ગઈ, તેનું કપાળ ચૂમી લીધું, આને સાચવવા કોઇ બાઈ રાખીશ તો બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ જશે.

તલાક માટે માનસિક તૈયારી કરી લીધા પછી ઇચ્છા થઈ કે પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને મળીને મારી સામે જે સ્થિતિ આવવાની છે તે બાબતે ચર્ચા કરવી જોઇએ. તેઓ કોઇ સલાહ આપે કે ઉપાય બતાવે તો નિર્ણય સુધી પહોંચવામાં સહાયક બનશે. પુણેની ફિલ્મ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં અમે બંને ભણતા હતા અને પ્રેમમાં પડ્યા હતા. ઇંગ્લિશ શબ્દ ફોલિંગ ઇન લવ કેટલો અર્થપૂર્ણ છે એ તે વખતે તીવ્રતાથી અનુભવાયું. પ્રેમમાં પડતી વખતે આગળપાછળનો, સારાનરસાનો, કોઇ પણ વિચાર આવતો નથી. ચોક્કસ શું થયું એ પણ કહી ન શકાય એટલી ગતિથી ઘટનાઓ ઘટી અને પુણેથી બેંગલોર આવ્યા પછી હવે લગ્ન કરવાં પડશે એ વાસ્તવિકતા સામે આવી ગઈ. અમારા બંનેના વાલીઓએ વિરોધ કર્યા પછી પ્રોફેસર શાસ્ત્રીએ જ આગેવાની લઈ અમારાં લગ્ન કરાવ્યાં. પિતાજીના મિત્ર શેષશાસ્ત્રીનો એ દીકરો. ભણવા માટે ઇંગ્લેંડ ગયા અને આવતી વખતે ત્યાંની જ એક ગોરી મડમ પત્ની તરીકે લઈ આવ્યા. આ ઘટનાને લીધે વિદ્યાપીઠના બૌદ્ધિક વર્તુળમાં તેઓ ક્રાંતિકારી ગણાતા. અર્થાત્ ગોરી છોકરી સાથે પરણનારા કાંઇ તેઓ પહેલા જ નહોતા. પણ અન્ય કોઇને ક્રાંતિકારીની કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ નહોતી. આંતરજાતીય પ્રેમી યુગલો તેમની સલાહ લેવા તેમની આસપાસ વિંટળાવા લાગ્યા. અમે પણ તેમની સાથે ચર્ચાવિચારણા કરી. એમાં પણ હું પહેલી હતી.

વિદ્યાપીઠમાં તેમના નિવાસસ્થાને પહેલી વાર મળવા ગઈ ત્યારે તેઓ બોલી ઉઠ્યા. લક્ષ્મી, કેટલી વધી ગઈ ! કેટલી મોટી અને સુંદર દેખાય છે ! નરસાપુરનું પ્રાદેશિક સૌંદર્ય અને તેમાં બેંગલોરનાં શહેરી જીવનનો રૂઆબ. વાહ ! બંનેનો શું સુમેળ થયો છે તારામાં ! પાસે આવીને તેમણે આલિંગન આપ્યું. સિનેમાક્ષેત્રમાં અને તે પહેલાં અવૈતનિક રંગભૂમિ પર કામ કરતી હોવાથી આવાં આલિંગનોથી હું ટેવાયેલી હતી. તો પણ તે આલિંગન દ્વારા તેમણે મારા શારીરિક સૌંદર્યનો શક્ય એટલો સ્વાદ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે મને ધ્યાનમાં આવી ગયું.

કાંઇ ન સૂઝ્યું એટલે મેં કહ્યું, ‘થેંકસ અંકલ.’

‘જ્યાં સુધી આપણે આ કાકા ભત્રીજીના સંબંધોમાંથી બહાર નહીં આવીએ ત્યાં સુધી આપણે બુઝર્વા સમાજનો જ એક ભાગ બની રહીશું.’ તેમણે કહયું અને

'તું મને નારાયણ કહે, શાસ્ત્રી કહે, બહુ સંકોચ થતો હોય તો પ્રોફેસર કહે' એવો આગ્રહ કર્યો.

'તો પછી પ્રોફેસર જ કહીશ.' 'ધેટ્સ ગુડ ! બોલ ગામના શું સમાચાર છે ? મને તો ગામમાં પ્રવેશબંધી છે એ તને ખબર જ હશે.'

'હું પણ તમારા જ માર્ગે છું.'

'ખરેખર ? ગ્રેટ, કોણ છે એ નસીબદાર ? મારી જ ભૂલ થઈ. મેં ઉતાવળ કરી. આપણા જ ગામમાં આવી સુગંધી કળી વિકસી રહી છે એ ખબર હોત તો શું કરવા ઇંગ્લેંડની છોકરી સાથે લગ્ન કરવા ગયો હોત ? એની વે, કહે છે ને કે મેરેજીસ આર મેડ ઇન હેવન એ જ સાચું છે.' કહેતી વખતે તેમના ચહેરા પર હાસ્ય અને આંખમાં અભિલાષા હતી.

મેં મારી સમસ્યા સમજાવી. હું કહું છું તે જ પરમ સત્ય હોય એવી એકાગ્રતાથી તેમણે તે સાંભળી લીધું. તે પછી ભૂત-વર્તમાન- ભવિષ્ય જાણીને શોધી કાઢેલું સત્ય કહેતા હોય તેવા ભાવથી તેમણે બોલવાનું શરૂ કર્યું. ગત અનેક વર્ષથી હું તેમનાં ભાષણો સાંભળું છું. મારા કરતાં તે દસ વર્ષ મોટા છે. જે બોલે છે તેને અનુરૂપ અભિનય જેટલો તેમને ફાવે છે તેટલો કોઇ કસાયેલા અભિનેતાને પણ નહીં ફાવતો હોય. આંખોમાં પયગંબરનો ભાવ લાવી તેઓ બોલ્યા, 'લક્ષ્મી, ક્રાંતિના માર્ગે ચાલતી પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ભરેલું પ્રત્યેક પગલું ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વનું હોય છે. તેં એક પગલું ભર્યું છે. હવે તે પાછું ન લઈશ. હું તારી સાથે છું. મારો આખો મિત્રપરિવાર તારી સાથે છે. આંતરજ્ઞાતીય લગ્નો કરતાં પણ આંતરધર્મીય લગ્નો વધુ ક્રાંતિકારક છે.' બોલતા બોલતા તે ટેબલ પર ઝૂક્યા અને જાણે આશ્વાસન આપતા હોય તેમ મારો હાથ પકડી લીધો.

તેમણે જ આમીરને ફોન કરીને બોલાવી લીધો અને તેની સાથે વાત કરી. 'લક્ષ્મી મુસ્લિમ થાય છે તે ફક્ત આજની સામાજિક પરિસ્થિતિને લીધે. તેના કોઇ પણ સ્વાતંત્ર્યનો હું વાંધો નહીં લઉં. અમારે બંનેએ ખભેખભા મિલાવીને સિનેમાજગતમાં કારકિર્દી ઘડવાની છે. પારંપરિક જનાનામાં તે બેસી રહેશે તો આ શક્ય નહીં બને એ વાત શું મને નથી સમજાતી ?' આમીરે ફરીથી એ જ વાત કરી હોય તેમ લાગ્યું. પ્રોફેસરે મને એકલીને બોલાવીને કહ્યું, ક્રાંતિની એવી કોઇ વિશેષ રૂપરેખા નથી. અનેક વાર પરંપરાનો વેષ પહેરી અંદર ઘૂસવું પડે છે. તો જ પરંપરાને અંદરથી નષ્ટ કરવાનું શક્ય બને છે. આજે હિંદુ સમાજની પરંપરાઓનો અંદરથી નાશ

કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કારણ તે બહુસંખ્ય સમાજ છે. એ જ રીતે મુસ્લિમ સમાજની પારંપરિકતા પણ તોડવી રહી. તારા જેવી એક છોકરી મુસલમાન બની તેની અંદર ઘૂસશે તો ઉધઈ લાગેલા વૃક્ષની જેમ તેને જમીનદોસ્ત કરી શકાશે. ક્રાંતિ બધી બાજુથી પ્રસરવી જોઇએ. ક્રાંતિ, પ્રગતિ વગેરે શબ્દો મેં બેંગલોરની અવેતન રંગભૂમિ પરની ચળવળોના સંદર્ભમાં સાંભળ્યા હતા. પુણેના ચલચિત્ર શિક્ષણ દરમિયાન તો ચલચિત્ર એ સામાજિક પરિસ્થિતિ વિશે પ્રતિક્રિયા આપવાનું માધ્યમ છે. કલા એટલે ક્રિયા. તે કાંઇ વ્યક્તિગત ધ્યાનધારણા ન થઈ શકે. જેવા અનેક વિચારો માથામાં ભરેલા હતા. હવે તે જ વિચારો વાપરીને પ્રોફેસર મને ધર્મપરિવર્તન માટે તૈયાર કરતા હતા.

'અને આમ જો લક્ષ્મી! બાકી ગમે તેટલા દોષ હોય તો પણ ઇસ્લામમાં સામ્યવાદ છે. પાસે હોય તે બધાએ વહેંચીને ખાવું એવો સ્પષ્ટ ઉપદેશ ઇસ્લામમાં છે. ધાર્મિક સ્તર પર સામ્યવાદી ક્રાંતિ થવાની હશે તો તે ઇસ્લામની રંગભૂમિ પર જ શક્ય છે. ઘસાઈ ગયેલા હિંદુ ધર્મમાં તે શક્ય નથી. ટૂંકમાં મને ગળે ઉતરે તે રીતે મને પ્રોફેસરે જ ઇસ્લામના સ્વીકાર માટે પ્રવૃત્ત કરી. એટલું જ નહીં તો અમારા નિકાહ થયા પછી વિદ્યાપીઠમાં તેમના દ્વારા સ્થાપિત ક્રાંતિકારી વિદ્યાર્થી સંગઠન તરફથી એક સામાજિક કાર્યક્રમ કર્યો. ખુલ્લા રંગમંચ સામે બેઠેલા પચાસેક વિદ્યાર્થીઓની સામે અમને નવદંપતિને બેસાડી હારતોરા કરી અમારો સત્કાર કર્યો. પોતે અધ્યક્ષસ્થાનેથી ભાષણ કર્યું. ભાષણમાં પણ સામાજિક બંધનો ફગાવી દેનાર આદર્શ જોડી ગણાવી અમારું ગૌરવ તો કર્યું જ, સાથે સાથે સમસ્ત યુવા પેઢીએ અમારો આદર્શ સામે રાખવો જોઇએ એવી સલાહ પણ આપી.

કાર્યક્રમના ફોટા લગભગ દરેક અખબારમાં પહેલે પાને પ્રકટ થયા. ચિત્રપટ અને કલાનું ક્ષેત્ર સમાજ માટે કેવી રીતે માર્ગદર્શક બની શકે તે તરફ ધ્યાન ખેંચનારા બે અગ્રલેખો પણ પોતાને આધુનિક ગણાવતાં બે અખબારોએ પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

હું પણ હમણાં ઘણા દિવસથી પ્રોફેસરને મળી નહોતી. તેમના ઘરનો ફોન નંબર બદલાયો હતો. વિદ્યાપીઠમાં ફોન કર્યો તો કોઇએ ઉપાડ્યો નહીં. ઘણી ખટપટ કરી ઘરનો નંબર મેળવી ઘેર ફોન કર્યો તો ખબર પડી કે તેઓ કોઇ સેમિનાર માટે કોલકતા ગયા હતા. રવિવારે સાંજે પાછા આવવાના હતા. આવતા શનિવારે પેકિંગ જવાના છે. સોમવારથી શુક્રવાર સુધી વિદ્યાપીઠમાં મળી શકશે. પણ ત્યાં તો તેમને મળવું મુશ્કેલ હતું. તેમની આજુબાજુ હંમેશાં માણસોનો જમેલો હોય છે એ ખબર હોવા છતાં ગઈ.

મારી અપેક્ષા કરતાં પણ મોટો જમેલો તેમની આજુબાજુ હતો. પાંચ છ પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ અને બાળકો હતાં. મને જોતાં જ તેમણે સ્મિત કર્યું. તેમણે પોતાની પાસે ઉભેલા લોકોને મારો પરિચય આપ્યો, 'આ રઝિયા, ખબર છે ને ! ક્રાંતિકારિણી, ફિલ્મ પર્સનાલિટી.' છોકરીઓ આશ્ચર્યથી મારી તરફ જોતી હતી. પ્રોફેસરે તેમને પૂછ્યું, 'કેમ ? આ હિરોઇન જેવા બનવું છે ને ?' પછી મને કહ્યું, 'લક્ષ્મી, તું આવી એનો અર્થ એ છે કે કોઇ ખરેખર મહત્ત્વનું કામ હશે. તું એમ કર, ચાર વાગે આવ. બધાંને વિદાય કરી તારા માટે સમય ફાળવીશ. ત્યાં સુધી લાઇબ્રેરીમાં બેસીને કાંઇક વાંચ. તારે પાંચ કલાક રોકાવું પડશે.'

બીજો કોઇ ઉપાય નહોતો.

સાંજે ચાર વાગે ગઈ. 'ચાલ અહીં તો માણસોની અવરજવર ચાલુ રહેશે. તેને બદલે આપણે ડ્રાઇવ પર જઈએ.'

મને પણ તે ગમ્યું. ડ્રાઇવ પર જઈશું તો આ ભાઈ આત્મીયતાથી અહીં તહીં અડશે એ નક્કી જ હોય તો પણ એમાં શું બગડી જવાનું છે ? નાટક સિનેમાનાં ક્ષેત્રમાં રહેવાનું નક્કી કર્યા પછી આટલી સૂગ રાખીને કેવી રીતે ચાલશે ? હું તેમની ડાબી બાજુ બેઠી.

ગાડી વિદ્યાપીઠની બહાર આવ્યા પછી તેમણે કહ્યું, 'મોટા વડના ઝાડ તરફ જઈએ ? આ સમયે ત્યાં કોઇ નહીં હોય.' પછી મારી સંમતિ છે જ એમ માનીને તેમણે ડાબો હાથ મારા જમણા બાવડા પર મૂકતા વાત શરૂ કરી, 'બોલ, કેમ છે ?'

ક્યાંથી શરૂઆત કરવી તે સમજાતું નથી. 'મુસ્લિમ સમાજમાં પેસી ત્યાંની રુઢિચુસ્તતા સામે લડવું એમ નક્કી કરીને મેં લગ્ન કર્યાં, પણ તે પરંપરાનો હિસ્સો થયા સિવાય તે ધર્મમાં રહેવું અશક્ય છે.'

'એમ ? પણ તું શા માટે અંદર પેઠી ? તેં અને આમીરે પોતપોતાના ધર્મમાંથી બહાર આવીને લગ્ન કર્યાં હોત તો આધુનિક ભારતનું આધુનિક દંપતિ સિદ્ધ ન થયા હોત ?'

હું તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. ચાર વર્ષ પહેલાં પોતે જ આ પરંપરામાં ઘૂસવાનો માર્ગ સૂચવ્યાની વાત તેઓ સાવ ભૂલી ગયા હતા એ જોઇ મને આંચકો જ લાગ્યો. 'આવું કેમ કહો છો સર ? તમે જ મને એવો ઉપદેશ આપી ધર્માંતર કરવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું ને ?'

'અરે હા, હા ! હવે થોડું થોડું યાદ આવે છે. શું થયું ? જરા વિગતે વાત કર તો.'

મેં બધું વિગતવાર કહેવાનું પૂરું કર્યું ત્યારે અમે મોટા વડ પાસે પહોંચ્યા હતાં.. કાર ઉભી રાખી અમે નીચે ઉતર્યાં અને વૃક્ષ નીચે મૂકેલા પથ્થરના બાંકડા પાસે પહોંચ્યા. તેઓ ફરીથી ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન એક સાથે નજરમાં પકડી રાખતા હોય તેવી નજરે ઝાડ તરફ નજર રાખી બોલ્યા, 'આ વટવૃક્ષ એક સમર્પક પ્રતિમા બની ગયું છે નહીં ? મૂળ વૃક્ષ પ્રસરતું ગયું, આજુબાજુ વડવાઈઓ પ્રસરી, તે પૈકી કેટલીક જમીનમાં ઉતરી, તેમનાં મૂળિયાં બન્યાં, તેનું ફરી વૃક્ષ થયું.... હવે સેંકડો મૂળિયાં ધરાવતું આ વિશાળ વૃક્ષ બન્યું છે. હવે તું જ કહે, આ વૃક્ષનું અસલ મૂળ કયું ? વાસ્તવ ! એટલે અસલ મૂળ મરી ગયું છે. જમીનમાં ઘૂસેલી પ્રત્યેક વડવાઈ પોતાને જ અસલી મૂળ સમજે છે. આપણો ધર્મ પણ એવો જ નથી ?'

હંમેશાંની જેમ તેમની વાત સાંભળતાં આપણે કાંઇ નવું સાંભળી રહ્યા છીએ તેવું લાગતું હતું. આવી રીતે પ્રભાવિત કરવાની શક્તિ તેમના વક્તૃત્વમાં છે એ આટલા પરિચય પછી મને પણ સમજાયું હતું. છતાં પણ મૂર્છિત કરનારા વક્તૃત્વને મૂળિયાં જ હોતાં નથી એ ત્યાં સુધી સમજાયું નહોતું. તેથી હું પણ તેમની પ્રતિભાના દર્શનથી પ્રભાવિત થઈ ગઈ. તેમણે પણ પોતાનો જમણો હાથ મારા ખભા પરથી વિંટાળી મને નજીક ખેંચી. માત્ર શરીર જ નહીં તો બંનેની મનઃશક્તિઓ પણ એક થઈ તલ્લીનતા આવી હોય તેમ સંમતિ કે વિરોધ કાંઇ પણ દર્શાવ્યા વગર હું આજુબાજુ જોતી રહી. પછી કહ્યું, 'સર, તમે કહ્યું હતું કે સમાજવાદી તત્ત્વો જેમાં પૂર્ણપણે વિકસ્યાં છે તે ધર્મ એટલે ઈસ્લામ ! માત્ર પોતાને ગુસ્સો આવ્યો એટલે પોતાનું ઘર, ગામ, પિતાજી, ધર્મ બધું જ છોડીને આવેલી પત્ની સામે પોતાના ધર્મે આપેલું તલાકનું શસ્ત્ર આમીર વાપરી રહ્યો છે. હવે મારે શું કરવું ?'

તેમની અર્ધી મિંચાયેલી આંખો જોઇ પ્રોફેસર અંતર્મુખ થયા છે એ ધ્યાનમાં આવ્યું. થોડી વાર વિચાર કરી તેમણે કહ્યું, 'દરેક સમસ્યાનો ઉકેલ છે જ. મને આમીરનો ફોન નંબર આપ.'

તે પછી શું થયું, આમીર પર કોનો ફોન આવ્યો, તે કોને જઈને મળ્યો તે બાબતે મને કાંઇ જ ખબર પડતી નહોતી. શરૂઆતમાં અમે બંને એકબીજાને કોણ મળ્યું, શું વાત થઈ, કોનો ફોન આવ્યો વગેરે કહેતાં. તેણે તલાક કહ્યા પછી બંનેની વાતચીત સાવ બંધ થઈ ગઈ હતી. તેથી કાંઇ ખબર પડતી નહોતી.

પરંતુ હું પ્રોફેસરને મળી આવી તેનાં પાંચ દિવસ પછી આમીર સામેથી બોલ્યો, 'મેં ઘણો વિચાર કર્યો, મોટી ઉંમરના લોકોની માન્યતાઓ બદલવી શક્ય નથી. પણ તેથી આખો દિવસ તેમની સાથે માથાકૂટ કરવી પણ યોગ્ય નથી. અહીંથી સ્ટુડિઓ દૂર છે, કસમયે જવું પડે ત્યારે મુશ્કેલી પડે છે, સ્ટુડિઓ પાસે જ એક ભાડાનો ફ્લેટ શોધું છું. ત્યાં રહીશું, અહીં પણ રહીશું એમ કહીને જઈશું. રજાના દિવસે અહીં આવીશું. અહીં આવીએ ત્યારે તારે મુસ્લિમ સ્ત્રીની જેમ રહેવું પડશે. ગમે તે થાય તો પણ તે લોકો ત્યાં આવવાના નથી.'

આ બધો પ્રોફેસરની વાતનો પ્રભાવ છે એમારા તરત ધ્યાનમાં આવ્યું. પણ તે સંદર્ભમાં આમીરે મને કાંઇ કહ્યું નહીં. મેં પણ ન પૂછ્યું. એ વાત સાચી કે આને લીધે મનની બીક દૂર થઈ. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયા જેવું લાગ્યું. સ્વભાવથી આમીર ખરાબ નથી. વિચારોના દબાણ હેઠળ તે તલાક બોલ્યો હશે એમ મને પણ લાગ્યું. એકબીજા વિષેની શંકાઓ એક દિવસમાં ધોવાઈ ગઈ.

પ્રોફેસર પેકીંગથી આવ્યા પછી ફોન કરી બીજા દિવસે સાંજે મળવા ગઈ. બધા વિભાગો ખાલી હતા. તેમના કક્ષમાં તેઓ એકલા જ હતા. થોડી અચકાઈ. પણ મને મારા પર વિશ્વાસ હતો. સિનેમાક્ષેત્રમાં કામ કરનાર મારા જેવીને એકાંતમાં પુરુષોને મળવાનાં જોખમોનો ખ્યાલ તો હતો જ પણ બીક નહોતી.

પહેલાં તેમણે પોતાના પેકિંગ પ્રવાસની વિસ્તૃત માહિતી આપી. રશિયન કમ્યુનિઝમ કરતાં ચિની કમ્યુનિઝમ વધારે અર્થપૂર્ણ છે, પહેલાં ખેડૂતોમાં ક્રાંતિ થવી જોઇએ, લેનિન, સ્ટેલિન કરતાં માઓનો દૃષ્ટિકોણ વધુ ઉંડો અને વ્યાપક છે વગેરે...... તેઓ તલ્લીન થઈ બોલતા હતા. એટલી વાર માટે હું તેમની વિદ્યાર્થિની બની હતી અને તેઓ સાચેસાચ પ્રોફેસર, ગુરુ થયા હતા. મારી એકલી માટે એક કલાક ભાષણ કર્યા પછી મેં જ તેમને મારા વિષય તરફ વાળ્યા.

'ફ્લેટ લઈ જુદા રહેવા જઈશું એમ આમીર કહે છે. હવે ફ્લેટ શોધે છે. તેણે ઘેર પણ વાત કરી છે, મને ખબર છે કે આ તમારા સિવાય કોઇનાથી બનવું શક્ય નથી. શું કહ્યું તમે તેને ? તેણે શું જવાબ આપ્યો ? તમારી પાસેથી જ આખી વાત સાંભળવા આવી છું.'

'હા ! એ વાત ? મેં આમીરને ફોન કરીને અહીં બોલાવી લીધો. તું બેઠી છે ત્યાં જ બેઠો હતો. હી ઇઝ એ ગુડ બોય. તેને કહ્યું, લગ્ન પછી માબાપ સાથે રહેવું એ બુઝર્વા પદ્ધતિ છે. પોતાની જવાબદારી પર પોતાનો સંસાર ઉભો કરવો તે

આધુનિકતા છે. મૂડીવાદી હોય કે સમાજવાદી હોય, તેં કોઇ સુશિક્ષિત અને સિનેમાક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત મુસ્લિમ છોકરી સાથે લગ્ન કર્યાં હોત તો પણ તારા માતાપિતાને વાંધો આવ્યો જ હોત. ત્યારે શું કર્યું હોત ? અમારી છોકરીને તેં તલાક આપ્યા તેના સમાચાર ચારે બાજુ પ્રસરશે. તું એક કલાકાર છે. ડાયરેક્ટર, સાર્વજનિક વ્યક્તિ. સાર્વજનિક વ્યક્તિના પ્રત્યેક વ્યક્તિગત વ્યવહારને એક સાર્વજનિક આયામ હોય છે. તેનું પરિણામ પણ થાય છે. એક હિંદુ છોકરીને ફસાવી તેની સાથે લગ્ન કરી પછી આ રીતે ગટરમાં ફેંકી દીધી એ સમાચાર જાણશે ત્યારે લોકો તારા સિનેમાનો બહિષ્કાર કરશે. કોઇ પ્રોડ્યુસર તને તક નહીં આપે. આધુનિક સંગઠનો સભાઓ ભરી તારો વિરોધ કરશે. મોરચા કાઢશે, ધરણાં કરશે. અખબારોને મસાલો મળી જશે પછી તું શું કરીશ ? તારા જેવી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ આવો વ્યવહાર કરશે તો આંતરધર્મીય લગ્ન કરનારા યુવાનોનો ઉત્સાહ ઓછો નહીં થાય ? આ જ તારી સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા? આવું બધું ઘણું કહ્યું. તે પિગળતો હતો તે મને પણ સમજાતું હતું. આ પછી તેના તરફથી તને કોઇ પણ પ્રકારની હેરાનગતિ થાય તો કહેજે. હું બધું ઠીક કરી દઈશ.' કહી તેઓ આનંદથી હસ્યા.

'થેંક્યુ સર ! મેનીમેની થેંક્સ !' કહી મેં પણ ટેબલ પરથી હાથ આપી હાથ મિલાવ્યા.

'સર.'

'સર કહે છે એટલે મને ગુસ્સો આવે છે. તું અમારા ગામની છોકરી ! મારા પિતાજીના પરમ મિત્રની દીકરી. તારા પર મારો અને મારા પર તારો વિશેષ અધિકાર છે ? મારી વાત સાચી કે ખોટી ?'

મેં જવાબ આપવાનું ટાળ્યું, તેમણે ફરી તે જ પ્રશ્ન પૂછી જવાબનો આગ્રહ રાખ્યો.

'જવાબ આપવો જ જોઇએ ?'

'જવા દે. દરેક વાત મોઢેથી સ્પષ્ટ બોલવી જ જોઇએ એવું કોણે કહ્યું છે ? અરે હા ! કાળિનહળ્ળીના શિવગૌડા નામના એક ભાઈ મળ્યા હતા. વાત વાતમાં તેમણે કહ્યું, તારા પિતાજીએ આજકાલ સાર્વજનિક કાર્ય ઓછું કર્યું છે. લગભગ છોડી જ દીધું છે. ઘરમાં બેસીને સતત કાંઇક વાંચ્યા કરે છે.'

અપ્પાજી વિષે ભાગ્યે જ મને કાંઇ માહિતી મળતી. અને જે મળતી તે પણ આમની પાસેથી જ. ગોરી પત્ની લાવીને તેમણે ઘર છોડ્યું. પણ મારી જેમ તેમણે

ધર્માંતરણ કર્યું ન હોવાથી તેમને કોઇએ ગામની બહાર કાઢ્યા નહોતા. બીજી વાત એટલે તેઓ પુરુષ હતા. પોતાની ઇચ્છાથી જ તેઓ ક્યારેક ગામમાં જતા આવતા રહે છે. મેં પૂછયા વગર પણ અપ્પાજીની માહિતી મને આપવા પાછળનો તેમનો હેતુ મારી સાથે નિકટતા કેળવવાનો નહીં જ હોય એમ નહીં કહી શકાય એમ મને લાગ્યું.

બહાર સૂર્યાસ્ત થઈને અંધારું થઈ રહ્યું હતું. મેં ઘડિયાળ જોઇ. 'તારે શિવાજીનગર જવું છે ને ? જયનગર ઉતારી દઉં. ત્યાંથી તને બસ મળી જશે.' કહી તેઓ ઉભા થયા. હું પણ ઉભી થઈ. તેઓ મારી પાસે આવ્યા. હંમેશાંની જેમ આલિંગનનો વિચાર હોય એમ લાગ્યું. એવું જ થયું. તે પછી તેમણે મારા હોઠ પર હોઠ ચાંપ્યા. સિનેમામાં કિસિંગ સીન કર્યા હોવાથી અને કરાવી લીધા હોવાથી મને તેમાં કાંઇ વિશેષ ન લાગ્યું. તેમણે જ કહ્યું, 'લક્ષ્મી, મને તારા વિષે પોતાપણું લાગે છે. તારા પર કોઇ પણ આપત્તિ આવે તો તું મારી પાસે આવજે. હું તને મદદ કર્યા સિવાય રહીશ નહીં.' અને ફરી એક વાર મારા હોઠ શોધવા લાગ્યા. 'સર ! આઇ એમ સો ગ્રેટફુલ ટુ યુ ! ચાલો , નિકળીએ !' મેં ધીમેથી તેમના આલિંગનમાંથી છૂટતાં કહ્યું અને બહાર નિકળી. બંને જણા કાર પાસે આવ્યા. જાણે કાંઇ બન્યું જ ન હોય તેમ તેમણે વિષય બદલ્યો. 'આજકાલ નવું શું વાંચ્યું ? સર્જનાત્મક કામ વધે એટલે કલાકારો અધ્યયન છોડી દે છે. એ વાત વિકાસની દૃષ્ટિથી અત્યંત જોખમી છે.' વગેરે એકેડેમિક વિષયો શરૂ કર્યા. પછી મેં પણ સંકોચાયા વગર 'સિનેમાતંત્ર માટે માત્ર એટલું જ વાચન પૂરતું નથી. સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકલા વગેરે વિષે પણ વાંચવું પડે છે.' વગેરે વાતો કરી.

'સામાજિક જવાબદારીઓ વિષે સમીક્ષક પદ્ધતિથી વિચારતા રહેવું જોઇએ. ઈતિહાસ માટે આપણે બધાં જવાબદાર છીએ.' તેમણે પણ કહ્યું.

જયનગરથી વિજયનગર જતી બસમાં જગ્યા મળી. પ્રોફેસરે આમીરને જે બીક બતાવી તે હું પણ બતાવી શકત. પરંતુ આ જ વાતો મેં કરી હોત તો તેનું પરિણામ આવું જ આવત ખરું ? સમાજમાં તેના જેટલી જ મારી પણ પ્રતિષ્ઠા છે. એ ઉપરાંત તલાક જેવું કાવતરું થાય તો એક સ્ત્રી તરીકે પ્રચાર માધ્યમોની સહાનુભૂતિ આમીર કરતાં મને વધારે મળશે એ નિશ્ચિત જ છે. તો પછી મને આવું કેમ ન સૂઝ્યું ? તરત ધ્યાનમાં આવ્યું, પ્રોફેસરની વ્યાવહારિક બુદ્ધિ મારા કરતાં વધુ તીવ્ર છે એ સ્વીકારવું જ પડશે. મને એકાંતમાં મળવા તેઓ ઉત્સુક હોય છે. હંમેશાં લક્ષ્મી કહીને બોલાવે છે. અમારા ગામની દીકરી કહી નિકટતા પ્રકટ કરે છે. સ્વાભાવિકપણે ખભે હાથ મૂકે છે. આલિંગન આપે છે. આજે પહેલી વાર હોઠ ચૂમ્યા. તે પણ સાવ સાહજિકપણે.

કાંઇ ખાસ વાત ન હોય તેમ. આની પાછળ શું ઉદ્દેશ હશે ? મોકો મળે ત્યારે તેનો દુરુપયોગ કરવો હશે ? ચિતરી ચઢી.

તો પણ આ માણસનો વિરોધ ન કરવો જોઇએ. બીજી વાત એટલે આવા માણસો બળાત્કાર કરવાની હદે જતા નથી હોતા. તેથી સાવધ રહીને પ્રસંગ સાચવી લેવો એ વધુ સારું છે. કોને ખબર, કદાચ મારે માટે તેમને ખરેખર જ આત્મીયતા હોય. કદાચ તાત્કાલિક આકર્ષણને વશ થઈ યુવાનીમાં એક ગોરી છોકરી સાથે લગ્ન કર્યું હોય તો પણ હવે અહીંના સમાજમાં રહેતી વખતે મૂળિયાં કપાયાની લાગણી પણ થતી હશે. અમારો બંનેનો જન્મ એક ગામમાં, બંનેના પિતાજી પરમ મિત્રો વગેરે યાદ આવીને સંબંધોમાં એક મધુર ભાવ પણ કદાચ જણાતો હશે. હું સાવધાન રહું અને કોઇ ખોટા સંકેતો ન આપું એટલું પૂરતું છે. ભલેને તેમના મનમાં ગમે તે ભાવ હોય ! આવો ઉદાર વિચાર આવવાને કારણે મન થોડું શાંત થયું.

* * *

બેડરૂમનું બારણું ખખડ્યું. આમીરે બહાર આવતાં પૂછયું, 'કેમ એકલી જ અંધારામાં બેઠી છે?'

'કાંઇ નહીં, પાણી જોતી બેઠી છું.'

'આવા અંધારામાં ?'

'અમસ્તું બેસવાનું મન થયું. જા, તું સૂઈ જા.'

તે પાછો ફર્યો. ત્યાં પણ બફારો નથી થતો. તો પણ કાયમ પડખે સૂનારું માણસ નહીં હોવાને કારણે આ જાગી ગયો લાગે છે. વિચારો અને યાદગીરીઓની શૃંખલા તૂટી. બારી બહાર જોતા બેસી રહી તો પણ કલ્પના, સ્મૃતિઓ, વિચારો, ભાવનાઓ, વગેરે કાંઇ આવતું નહોતું. શારીરિક થાક અનુભવાયો. બગાસું પણ આવ્યું. ઉઠીને અંદર ગઈ અને મારી જગ્યાએ સૂઇ ગઈ.

હંપીથી આવીને અઠવાડિયું થયું તો પણ નરસિંહની પ્રતિમા, વિઠ્ઠલ મંદિર, અન્ય મંદિરો અને મૂર્તિઓની ભાંગફોડનો પ્રશ્ન મનમાંથી નિકળતો નહોતો. નાનપણમાં જોયેલાં હળ્યેબિડુ વગેરે મંદિરો યાદ આવ્યાં. અને સાથે સાથે તે બધાં પણ ઉધ્વસ્ત કરાયેલાં મંદિરો છે એમ કહેવાયાનું પણ યાદ આવ્યું. વિજયનગર બાબતે પણ આવી જ માહિતી મળે છે. આપણે નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ તે લઘુચિત્રમાં આ બધું કેવી રીતે બતાવવું એ પ્રશ્ન હજી અણઉકલ્યો જ હતો.

* * *

પ્રકરણ ૨

એક દિવસ સવારે લગભગ દસ વાગે પ્રોફેસરનો ફોન આવ્યો. આમીર બહાર ગયો હતો.

'લક્ષ્મી, એક ખરાબ સમાચાર આપવાનું કામ મારે માથે આવ્યું છે. તારા પિતાજીનું ૧૫ દિવસ પહેલાં અવસાન થયાના સમાચાર મળ્યા. આપણા ગામના કુમારેશ નામના એક ભાઈ આ માહિતી આપવા જ અહીં આવ્યા હતા. કાલ આખા દિવસમાં મેં તને આઠ દસ વાર ફોન કર્યો પણ કોઇએ ઉપાડ્યો જ નહીં.'

એકદમ ચક્કર આવ્યાં હોય તેમ લાગ્યું. એક શબ્દ પણ બોલી ન શકાયો.

'સાંભળે છે ને લક્ષ્મી ?' છતાં પણ શબ્દ ફૂટ્યો નહીં. અંદર જાણે કાંઇક ઘૂમાતું હતું, નિઃશબ્દ, માત્ર દબાણ વધતું હતું.

'લક્ષ્મી, આવી માહિતી પ્રત્યક્ષ આવીને જ આપવી જોઇએ. પણ હમણાં હું એક મીટિંગ માટે દિલ્હી જઈ રહ્યો છું. નહીં તો ચોક્કસ આવ્યો હોત. તું શાંત થા. કેટલાં અઠ્ઠાવીસ વર્ષ થયાં અપ્પાજીની મુલાકાત થયે ? સંપર્ક ન હોય તો પણ સંબંધોના ધાગા બહુ પાકા હોય છે. આમીરને ફોન આપ.'

આમીર ઘરમાં નથી એટલું પણ બોલી ન શકાયું. થોડી રાહ જોઇ પ્રોફેસરે ફોન મૂક્યો. માથા પર વીજળી ત્રાટકી હોય તેવી મારી અવસ્થા હતી.

થોડી વાર પછી આપોઆપ રડવું આવ્યું. એક એક હિબકા સાથે શ્વાસ રુંધાતો હતો. સાથે સાથે જ તીવ્ર અનુભૂતિ થઈ. અપ્પાજી, હું તમારું ગૌરવ વધારી શકું તેવી દીકરી ન થઈ શકી. જરા પણ નહીં, કૃતઘ્ન, મસ્ત. પોતાને દોષ દેતાં દેતાં મેં ભીંત

સાથે ચાર પાંચ વાર માથું અફાળ્યું. ચક્કર આવતાં હતાં. એમ જ પલંગ પર પડી. કપાળમાં દુઃખતું હતું. ચામડી ચચરતી હતી. માથામાં શૂન્યાવકાશ થયો હતો. આપણું કોઇ નથી. આપણે અનાથ છીએ. પોતાનું કહી શકાય તેવી એક જ વ્યક્તિ હતી. અપ્પાજી. હવે એ પણ ગયા. મૂળિયાં તૂટી ગયેલી વેલ. આવતી કાલે તડકામાં સુકાઈ ગયા સિવાય બીજો માર્ગ નથી. મરતી વખતે પણ તેમણે યાદ કરીને બોલાવી નહીં. મારાં મૂળિયાં આપોઆપ તૂટ્યાં નથી. તે મૂળિયાંએ જ મને નકારી દીધી છે. ફરીથી વધુ રડવું આવ્યું, ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડી.

બપોર સુધી હૃદય થોડું હળવું થયું. પંદર દિવસ થયાં એટલે બધી ધાર્મિક વિધિઓ પૂરી થઈ ગઈ હશે. પછી જ મને જાણ કરી છે. એ પણ સ્વાભાવિક જ છે. જો કે વિધિમાં મારે ભાગ લેવાનો જ નથી. એ ધર્મ છોડીને મેં જે ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યો છે તેની માન્યતા પ્રમાણે તો આ કાફરોની વિધિઓ. માત્ર વિરોધ જ નહીં બલ્કે નાશ કરવા લાયક. કદાચ ગામના લોકો કોઇ વિધિની અનુમતિ આપે અને હું જો કરું તો તબ્લિગ મને છોડશે નહીં. માત્ર તબ્લિગ જ નહીં તો સામાન્ય મુસલમાનોને પણ આંચકો જ લાગશે. ઈસ્લામનો સ્વીકાર ન કરનારાઓને સતત આગમાં બાળનારું નર્ક જ તેને મળશે. પણ આ કુમારેશ કોણ ? મને આ સમાચાર આપવા તેઓ કેમ છેક અહીં સુધી આવ્યા ? ફક્ત માહિતી આપવા કે બીજું પણ કાંઇ કહેવા ?

સાંજે સમાચાર જાણીને આમીરે પણ દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. ખરેખર તો તેણે અપ્પાજીને જોયા જ નહોતા. મારા પિતાજીના અવસાનને કારણે મારી તરફ અનુકંપા જાગી હોય તો પણ મૃત વ્યક્તિ બદલ તેના મનમાં કોઇ ભાવના નહોતી. ધર્મપરિવર્તન કરનારી દીકરીને જિંદગીભર દૂર રાખનાર કઠોર બાપ તરીકે તિરસ્કાર જ હતો. પણ તેણે ક્યારેય તે વ્યક્ત કર્યો નહોતો.

‘મને ખોળતા અહીં સુધી આવ્યા હતા, એનો અર્થ કે ચોક્કસ કાંઇ કામ હોવું જોઇએ. કાલે સવારે હું ગામડે જઈ આવું.’

‘હું પણ આવુ છું.’

‘ના’ રઝીયાએ કહ્યું. જો કે આવા પ્રસંગે જવું યોગ્ય નહીં લાગે એ આમીર પણ જાણતો જ હતો.

કુણિગલ સુધી ઘણી બસ છે. ત્યાંથી છ માઇલ. આગળ જવા પૂરતી બસો નથી. અને આ પણ અઠ્ઠાવીસ વર્ષ પહેલાની વાત. આજે શું ખબર કેવી સ્થિતિ છે ? કાર લઈને જઈશ. સાંજે પાછી આવીશ. નહીં તો તું એક બે દિવસ સ્કૂટર વાપરજે.

ગામમાં કોણ છે, ત્યાં ગયા પછી આપણને કોણ મળવાનું છે તેની જરા પણ કલ્પના વગર હું કાર ચલાવતી હતી. માત્ર એક વાત નક્કી હતી. સીધા ઘેર જવાનું.

આ રસ્તા પરથી કેટલી બધી વખત પ્રવાસ કર્યો છે. મેંગલોર, ચિકમંગલૂર, ધર્મસ્થળ વગેરે ગામો તરફ જવાનો આ જ રસ્તો. બે-ત્રણ વાર ગ્રુપ સાથે કુણિગલ ઉતરીને કોફી પીધી હતી. એ વખતે પણ છાતીમાં કાંઇક ચચરતું હતું. એ તીવ્ર ઇચ્છાનો બોજો અપ્પાજીના કઠોરપણાં પર લાદી તે થોડી શાંત થઈ હતી. આજે પણ કુણિગલમાં ગાડી રોકી તેણે નાસ્તો કર્યો અને આગળ વધી.

ગામ થોડું બદલાયું હતું. ગામની બહાર એક હાઇસ્કૂલ જેવી ઇમારત દેખાઈ. તેની ઉપર બોર્ડ હતું, શ્રી લક્ષ્મી નરસિંહ હાઇસ્કૂલ. તેની બાજુમાં હતી એક આયુર્વેદિક હોસ્પિટલ. તેની સામે ગ્રામદેવતાનું મંદિર. દેવીમંદિર. એ વખતે એ ગામની બહાર હતું. સીધા ગામમાં ઘૂસી જમણી બાજુ વળ્યા પછી ગામને જેનું નામ અપાયું છે તે નરસિંહ ભગવાનનું મંદિર. લગભગ ત્રીસ ફૂટ ઉંચી ટેકરી પર. ત્યાં ચઢીને જોઇએ તો આખું ગામ અને સીમ દેખાય છે. ટેકરીને ચક્કર મારીને જઈએ એટલે તેની તળેટીમાં ઘર. પાછળ ઘરની અગાશી અને આગળની બાજુ મેંગલોરી નળિયાંનું છાપરું.

દરવાજો બંધ હતો. ચાર પાંચ વખત બારણું ખખડાવ્યા પછી તેણે બૂમ મારી, 'કોઇ છે કે ઘરમાં ?' અને તે પોતે જ રોમાંચિત થઈ. અઠઠાવીસ વર્ષ પછી પણ બૂમ મારવાની પદ્ધતિ ભુલાઈ નહોતી.

એક ૩૨ ૩૩ વર્ષની સ્ત્રીએ બારણું ઉઘાડ્યું, શરીર પરની સાડી, દેખાવ પરથી તે કોઇ શ્રમજીવીની પત્ની હશે તે ધ્યાનમાં આવ્યું. તેણે પૂછ્યું, 'કોણ તમે ?'

'ઘરમાં કોણ કોણ છે ?'

'અમે લોકો જ હોઇએ ને ! તમે કોણ ?' તે સ્ત્રીએ ફરીથી પૂછ્યું.

શું ઓળખાણ આપવી ? તે ક્ષણભર અચકાઈ. પણ કહેવું જ જોઇએ. એક વાર બોલી દઈએ એટલે સંકોચ આપોઆપ ઓછો થશે. એમ વિચારી લક્ષ્મીએ કહી જ નાખ્યું, 'હું નરસિંહજી ગૌડની દીકરી.'

'અરે !' પેલી સ્ત્રી ક્ષણભર ચમકી ગઈ. પછી જરા સાવધ થઈને કહ્યું, 'બેસો, થોભો, હું ચટાઈ પાથરી આપું છું.' કહેતાં તેણે ઓસરી તરફ હાથ કર્યો અને ઉતાવળે એક સાદડી પાથરી આપી. તો પણ લક્ષ્મીના મનમાં અસંતોષ હતો. આ સ્ત્રીએ મને ઑસરી પર જ બેસવાનું કહ્યું, ઘરમાં ન બોલાવી.

એટલામાં ગાડીની ફરતે પાંચ છ બાળકો ભેગાં થયાં. તે સ્ત્રીએ કહ્યું, 'બેસો ને, મારા પતિને સંદેશો મોકલું છું.' ખેતરે ગયા છે,' કહી તે બારણામાં ઉભી રહી. લક્ષ્મી પણ કોઇ વાત ન સૂઝતાં ચૂપચાપ ઉભી રહી. આ બધાં કોણ છે ? પૂછવાની ઇચ્છા થઈ પણ આગળ પાછળની કોઇ ખબર વગર પૂછવામાં સભ્યતા નથી એમ લાગવાથી ચૂપ જ રહી.

થોડીવાર પછી પૂછ્યું, 'શાસ્ત્રીજીના ઘેર કોણ કોણ છે ?'

'તેઓ પોતે અને તેમનાં પત્ની.'

'તેમનાં ઘેર જઈ આવું. તમે ત્યાં સુધી તમારા પતિને બોલાવી રાખો.' કહી તે કાર ત્યાં જ મૂકીને ચાલવા માંડી.

આવી એ જ રસ્તે લગભગ ચાલીસ ઘર પછી શાસ્ત્રીનું ઘર હતું. મકાનમાં કોઇ બદલ નહોતો. એ જ ગારાની અગાશી, દેશી નળિયાં, દરવાજા પર કંકુછાંટણાં. બારણે બાંધેલું સુકાયેલું આંબાનું તોરણ. પથ્થરમઢી ઓસરી. ઉંબરા પર, ઘરની આગળ તુલસીક્યારે તાજી જ કાઢેલી રંગોળી.

બારણાં ખુલ્લાં જ હતાં. ઉંબરે જઈ 'છે કે શાસ્ત્રીજી ઘરમાં ?' એવી પહેલાં જેવી જ બૂમ પાડી.

'કોણ?' શાસ્ત્રીજીનો અવાજ આવ્યો. તેઓ વૃદ્ધ થયા હતા અને સંબંધ તૂટ્યે અઠ્ઠાવીસ વર્ષ થયાં હતાં. છતાં લક્ષ્મીએ પહેલાંની જેમ જ મોટેથી કહ્યું, 'હું લક્ષ્મી, નરસિંહગૌડાની દીકરી.'

તેમણે પણ સહજ સ્વાગત કર્યું, 'કોણ લક્ષ્મી ? આવ! આવ! ક્યારે આવી ?'

વાળ બોબ હોય તો પણ સાડી છે એ કલ્પનાથી તેને સારું લાગ્યું. ચાંદલો કરેલો હોત તો વધુ સારું લાગત. સૂઝ્યું જ નહીં. 'બસ, આવતી જ છું. તમારી તબિયત સારી છે ને ? અમ્મા કેમ છે ?' કહેતી તે બે પગલાં આવી અને તેમના પગને સ્પર્શ ન કરતાં નીચે વળીને નમસ્કાર કર્યા. હવે તેનું ધ્યાન શાસ્ત્રીજી તરફ ગયું. આખે માથે ટાલ, સફેદ બે ચાર દિવસની વધેલી દાઢી, કપાળ પર સફેદ ભસ્મ, ભવાંની વચ્ચે કંકુ, મોટી કિનારનું ધોતિયું અને એવું જ એક જનોઈની જેમ ઓઢેલું ઉપરણું. જાણે અપ્પાજીને જ જોતી હોય તેમ તેની આંખ ભરાઈ આવી.

શાસ્ત્રીજીએ મોટા અવાજે કહ્યું, 'સાંભળ્યું કે ? નરસિંહઅપ્પાની દીકરી લક્ષ્મી

આવી છે.' સાંભળીને અમ્મા બહાર આવ્યાં. એંસી વટાવી ગયેલાં. સૌભાગ્યચિહ્ન તરીકે હળદર લગાવીને પીળા થએલા ગાલ, હાથ, અને પગલાં. કપાળ પર મસમોટો કંકુચાંદલો, ગળામાં કાળા મણકાની માળા, હાથમાં બંગડી. તેમને પણ થોડું અંતર રાખી પગે લાગ્યા પછી તેમણે પણ પૂછ્યું, 'ક્યાંથી આવી ?'

'બેંગલોરથી કાર ચલાવીને આવી.'

'બેસ. દોસા બનાવું છું.'

'કુણિગલની હોટેલમાં ખાઈને જ આવી.'

'હોટેલમાં શું કામ ખાય છે ? એ સ્વાસ્થ્ય માટે સારું નથી. જવા દે. કોફી આપું છું. બપોરે અહીં જ જમવાનું છે.' કહેતાં તેમણે લાકડાની ખુરશી પર બેસવાનું સૂચવ્યું. શાસ્ત્રી પણ લાકડાની બેઠક પર પલાંઠી વાળીને બેઠા. અચમ્મા અંદર ગયાં.

'પડોશમાં રહેતો કુમારેશ અવારનવાર બેંગલોર આવે છે. તેની સાથે મેં જ સંદેશો મોકલ્યો હતો. તારા પિતાની ખેતીની કાંઇક વ્યવસ્થા કરવી પડશે ને ? તારા ઘેર જઈ આવી ?'

'હા. કાર ત્યાં જ મૂકી છે. કોઇ બાઈએ બારણું ખોલ્યું. મને બેસવાનું કહેતી હતી. તેના પતિને પણ તેણે સંદેશ મોકલ્યો છે. મેં વિચાર્યું કે ત્યાં ખાલી બેસી રહેવા કરતાં અહીં આવી તમારા આશીર્વાદ લઈ લઉં.'

'એમ? ઓળખાણ રાખી ખરી ! આવવા જેવું લાગ્યું એટલું પણ ઘણું છે.'

'શું થયું હતું અપ્પાજીને ? શેની બિમારી થઈ હતી ?'

'બિમારી વળી કેવી ? પંચ્યાશી વર્ષની ઉમ્મર, મારા કરતાં ચાર વર્ષ નાનો. એમ જોઇએ તો મારે પહેલાં જવું જોઇએ. પણ શું થાય ? દરેકનું આયુષ્ય તેના કપાળ પર લખેલું હોય છે. સાંજે છાતીમાં દુઃખવાની ફરિયાદ કરતો હતો. સવારે વહેલા ઉઠવાની ટેવ. સવારે ઉઠ્યો નહોતો. રાતભર વાંચ્યું હશે એટલે કદાચ મોડા ઉઠશે એમ માની કેંચપ્પા ખેતરે જતો રહ્યો. નવ વાગ્યે ઘેર પાછા ફરીને જોયું તો આ હજી ઉઠ્યા નહોતા. ઓરડીનું બારણું ઉઘાડી જોયું તો શ્વાસ બંધ હતો અને શરીર ઠંડું પડી ગયું હતું. શું થાય ? ભગવાનની ઇચ્છા.'

'મૃત્યુ આવશે એવું એમને પણ નહોતું લાગ્યું. ?'

'ના ! નહીં લાગ્યું હોય.'

'ઠીક' એમ કહી તે ચૂપ રહી. શાસ્ત્રીને પણ તેના બોલવાનો અર્થ સમજાયો.

પણ આવી બાબતમાં સામેથી કાંઇ બોલવું યોગ્ય નથી એમ માની તેઓ ચૂપ જ રહ્યા. લક્ષ્મીએ જ પૂછયું. 'ખબર પડી હોત તો મને જાણ કરી હોત કે ?'

શાસ્ત્રીએ જવાબ ન આપ્યો. તેણે કહ્યું, 'તમે તો આનો સાચો જવાબ જાણતા જ હશો.'

'અપ્પાજીના મનમાં શું ચાલતું હશે તેનો જવાબ હું કેવી રીતે આપી શકું બેટા ?'

તેમના ચહેરા પર સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અપ્રિય સત્ય કહેવાની તેમની જરા પણ ઇચ્છા નહોતી.

'કુમારેશ સાથે તમે મને કેમ સમાચાર મોકલ્યા?'

'તું તેની વારસ છે. આજે નહીં તો કાલે તારે જ આવીને તેની સંપતિની યોગ્ય લાગે તે વ્યવસ્થા કરવાની છે.'

'અપ્પાજીએ મારો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો હતો. મૃત્યુ નજીક આવ્યું એવી ખબર હોવા છતાં તેમણે મને સમાચાર ન જ મોકલ્યા હોત એ તમે સારી રીતે જાણો છો. તો પછી તેમની સંપતિ પર મારો હક્ક રહે કેવી રીતે ? હું તે કેવી રીતે સ્વીકારું ?'

'જો બેટા, તું સ્પષ્ટ જ પૂછે છે તો હું પણ સ્પષ્ટ જ કહી દઉં. આ બધી સંપત્તિ વડિલોપાર્જિત છે. ત્રણસો નારિયેળી, દસ આંબા, પાંચ ફણસનાં ઝાડ વગેરે બધું આ એક બાગમાં છે. તે ઉપરાંત ત્રણ એકર બાગાયત, આઠ એકર ખેતી, મકાન. આ બધાંના વહીવટ બાબતે બારોબાર નિર્ણય લેવાનો અધિકાર તારા પિતાને નહોતો. હોત તો તેણે શું કર્યું હોત તે એને જ ખબર. તેં ઘર છોડ્યું ત્યારે ઘરની દેખભાળ રાખનારી નિંગવ્વા નામની એક સ્ત્રી હતી. તને યાદ આવે છે ? તું ગયા પછી પણ ચાર વર્ષ હતી. પછી દીકરાને ઘેર જાઉં છું કહી ચાલી ગઈ. તે પછી આ કેંચપ્પાને રાખ્યો. તેનાં લગ્ન કરાવી આપ્યાં. પતિપત્ની ખેતીવાડીની સાથે ઘરનું પણ બધું કામ સંભાળે છે. તેમને બે સંતાનો પણ છે. પોતાની પાછળ એનું શું થશે એવી ચિંતાથી અપ્પાજીએ સો નારિયેળીનો એક બાગ, બે એકરની વાડી અને ચાર એકરની ખેતી તેના નામે કરી દીધી છે. ગામની બહાર એક ઘર પણ બાંધી આપ્યું છે. હમણાં તે એક ડોક્ટરને ભાડે આપ્યું છે. કેંચપ્પા પ્રામાણિક માણસ છે. તેની પત્નીનું નામ પણ તારે નામેનામ લક્ષ્મી છે. તે પણ સારી બાઈ છે. તારા પિતાજીએ બંનેની ઘણી ચિંતા

કરી છે. હવે તને અધિકાર છે. તું તારી મરજી પ્રમાણે કરી શકે છે. કેંચપ્પા અને તેની પત્ની તું કહીશ ત્યારે ઘર ખાલી કરી ચાલ્યાં જશે.'

આટલી સ્પષ્ટતાથી વ્યાવહારિક વાતો કરે છે એનો અર્થ છે કે શાસ્ત્રીના મનમાં પણ મારા વિષે પરાયાપણાનો જ ભાવ છે. અપ્પાજીના આટલા નિકટમિત્ર પાસેથી બીજી અપેક્ષા પણ શું હોય ?

'હું સંપત્તિ કબજે લેવા આવી નથી. અહીં આવું કાંઇ હશે એનો પણ મને ખ્યાલ નહોતો. તમે સમાચાર મોકલ્યા એટલે હું આવી.'

'એ હું પણ જાણું છું. પણ તને આ બધી ખબર હોવી જોઇએ. એટલે જ સમાચાર મોકલ્યા ને ! તું આવી એ સારું થયું. કેંચપ્પા મુંઝાતો હતો. નારિયેળ તૈયાર થયાં. હવે ટોપરું સુકવવા નાખવાનું છે, કોને પૂછીને આ કરવું એમ માની મને પૂછે છે. માત્ર આટલું જ નથી. ખેતી એટલે રોજેરોજ નિર્ણય લેવા પડે એવાં હજાર નાનાંમોટાં કામો હોય, કોણ નિર્ણય કરે ? ખર્ચ, નફાનુકસાન, સિલક વગેરેની જવાબદારી કોની ? કેંચપ્પા પ્રામાણિક માણસ હોવાથી આ બધા પ્રશ્નો, નહીંતર તો આજના કાયદાનો આધાર લઈ તેણે બધી સંપત્તિ પચાવી પાડી હોત. હવે સૌથી પહેલાં તું તારા પિતાના મૃત્યુનો દાખલો બતાવી બધું તારા નામે ચઢાવી લે.'

એટલામાં જ એક એક ૩૫-૩૬ વયનો માણસ આવ્યો. ઉભા પટાની અડધી ચડ્ડી પર લાલાશ પડતી સફેદ લુંગી, અડધી બાંયનું પીળી લીટીઓવાળું ખમીસ, ખભા પર ટોવેલ જેવું પંચિયું, ઓળ્યા વગરના વાળ, પાંચ છ દિવસની વધેલી દાઢી. શાસ્ત્રીએ આવકાર આપ્યો, 'જો કેંચપ્પા આવ્યો છે.'

'બહેન, ક્યારે આવ્યાં?' ઘણી જૂની ઓળખાણ હોય તેમ તેણે વાત શરૂ કરી.

'રસોઇ થાય છે, લક્ષ્મી, જમીને જ જા.' શાસ્ત્રીજીએ યાદ અપાવ્યું.

'ઘેર જઈ આવું. જમવાના વખત સુધી આવી જઈશ.' કહીને તે નિકળી.

ઘેર ગયા પછી જમણી બાજુની ઓરડીનું તાળું ખોલતાં ખોલતાં કેંચપ્પાએ કહ્યું, 'આ અપ્પાજીની સૂવાની ઓરડી. અહીં બેસીને જ રાતદિવસ વાંચતા. બારણું બંધ જ રહેતું. કોઇ બારણું ખોલી તેમને ખલેલ નહોતું પાડતું.'

આ ઓરડીથી તે પરિચિત હતી. દસ બાય દસની ઓરડી. તે જમાનામાં રોજ ઓછામાં ઓછા બે કલાક તેઓ અહીં બેસીને જ સૂતર કાંતતા. અંદર જઈને જોયું. હવે ત્યાં ત્રણે બાજુ પુસ્તકો જ પુસ્તકો હતાં. પ્રત્યેક કબાટ સાત ફૂટ ઉંચું. સાડાચાર

ફૂટ પહોળું. કાચનાં સરકતાં બારણાં. આવાં ત્રણ કબાટો. ભીંતને અડીને એક નાની બેઠક. પાછળ ભીંત સરસો એક તકિયો. સામે એક ઢાળિયું. ડાબી બાજુ સૂવા માટે પલંગ, તેની ઉપર પાથરેલો કામળો.

તેણે બધી ભીંતો સામે જોયું. પહેલાં અહીં લગાવેલા ગાંધીજીના ફોટા ત્યાં નહોતા. ક્યાંય ચરખો પણ ન દેખાયો. કબાટનાં બારણાં ખોલ્યા વગર તેણે અંદરનાં પુસ્તકો પર નજર ફેરવી. પવિત્ર કુર્રઆનનો કન્નડ અનુવાદ, અંગ્રેજી અનુવાદ, મહમ્મદ(સ) પયંગંબરનાં ચાર જુદાં જુદાં ચરિત્રો, માર્ગોરી, સર વિલ્યમ, મ્યૂઇર, માર્ટિન લિંગ્ઝનાં. એક કન્નડ, હદીસના ખંડ. અકબરનામા, બાદશાહનામા, તુઘલકનામા, તુઝક-એ-બાબરી, એજાઝ -એ -ખુશ્રવીનાં જુદાજુદા ભાગ. મસિર-એ આલમગિરી જેવાં ભરતખંડ પર પોતાના વિજય અને યશ વિશે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ લખેલાં મોટાભાગનાં પુસ્તકો અને તેના ખંડો. તેણે કાચ ખોલીને જોયું, તે પૈકી પ્રત્યેક પુસ્તક ઝીણવટપૂર્વક વાંચવાની નિશાનીઓ પ્રત્યેક પાના પર હતી. કેટલાય ફકરાઓમાં નિશાનીઓ કરેલી હતી. અનેક પંક્તિઓ નીચે લીટીઓ દોરેલી હતી. કેટલીક જગ્યાએ પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં તેમણે કરેલી ટિપ્પણીઓ હતી. હા ! તે અપ્પાજીના જ અક્ષર હતા. તે પૈકી કેટલીક નોંધો કન્નડમાં અને કેટલીક અંગ્રેજીમાં હતી. ચાર પાંચ નોંધો પરથી નજર ફેરવી. અંગ્રેજી ભાષા પણ પ્રૌઢ હતી. તેને યાદ આવતું હતું. અપ્પાજીને બહુ સામાન્ય ઇંગ્લિશ આવડતું હતું. પરંતુ આ સ્તરનું ઇંગ્લિશ ? આટલી પરિપક્વ ભાષા ? હાઇસ્કૂલના અભ્યાસ દરમિયાન જ તેમણે ભણવાનું છોડી સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ઝંપલાવ્યું હતું. તે પછી ગ્રામસુધારનાં કાર્યોમાં રત રહેતા. તેણે વધુ એક કબાટ ખોલીને જોયું. ત્યાં વિલ ડ્યૂરાંટના નાગરી ઇતિહાસના ખંડ હતા. તેમાં પણ વાંચી લીધાની નિશાનીઓ હતી. આ ઉપરાંત અનેક વિદ્વાનોએ ધર્મોના સંદર્ભમાં લખેલાં પુસ્તકો હતાં. જર્મન, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ, જાપાની અને ભારતીય વિદ્વાનોની ગ્રંથ સંપદા. એક કબાટનાં નીચેનાં ખાનામાં ઓક્સફર્ડ અને ચેંબર્સ શબ્દકોષ. ઇંગ્લિશ-કન્નડ શબ્દકોષ. તે ઉપરાંત મોટી મોટી નોટબુકોમાં શબ્દકોષના મહત્ત્વના શબ્દો અને અર્થ લખેલા હતા.

તે એક એક પુસ્તકનું નામ વાંચતી હતી. કબાટમાંથી ડામરની ગોળીઓની ઉગ્ર વાસ આવતી હતી.

'ડામરની ગોળીઓ ક્યારે મૂકી ?' તેણે કેંચપ્પાને પૂછ્યું.

'અપ્પાજી ગુજરી ગયા પછી શાસ્ત્રીજીએ કુણિગલથી લાવી દીધી. પાસે ઉભા રહી પુસ્તકોની આગળપાછળ મૂકાવી.'

'રોજ આ પલંગ પર સૂતા?'

'હા ! આ પલંગ પર જ તેમણે છેલ્લા શ્વાસ લીધા.'

તે થોડી વાર અપ્પાજીના આસન પર બેઠી. એક વાર આખા ઘરમાં આંટો મારી આવવાની ઇચ્છા થઈ. પણ પોતે મુસ્લિમ, કેંચપ્પા અને ખાસ તો તેની પત્નીને નહીં ગમે. બહારની બાજુથી ઘરની પાછળ જઈ ગાયની ગમાણ અને પરસાળ જોઇ શકાશે. પરંતુ એમ કરવાથી આપણે જાતે જ પોતાની ઘરમાં પ્રવેશવાની અયોગ્યતા સિદ્ધ કરીશું એમ વિચારી તે બેસી રહી.

એટલામાં ઘરની ઓસરી પર સાત આઠ જણાં ભેગા થઈ વાતો કરી રહ્યાનું ધ્યાનમાં આવ્યું અને તે બહાર આવી. લગભગ પચાસની આસપાસ પહોંચેલી એક બાઈએ પૂછ્યું, 'તું જ એ જાતિ બહાર ગયેલી નરસિંહઅપ્પાની દીકરી?' પ્રશ્ન સરળ હોય તો પણ મન પર આઘાત તો થયો જ. થોડો ગુસ્સો પણ આવ્યો. પણ આઠ દસ લોકોની સામે ગુસ્સો પ્રકટ કરવાથી આપણે જ વામણા લાગીશું એ પણ તેને સમજાતું હતું. તરત એવો વિચાર પણ આવ્યો કે આ સિવાય કઈ પદ્ધતિથી તે આ પૂછી શકી હોત ? એટલું બધું શબ્દસૌંદર્ય એ ગામડિયણ બાઈમાં ક્યાંથી હોય ?

'હા ! હું જ નરસિંહ ગૌડાની દીકરી.' કહેતાં તે ઓસરી પર બેઠી.

'ધોળું કપાળ છે. પતિ ગુજરી ગયે કેટલા દિવસ થયા ?' બીજી બાઈએ પૂછ્યું.

તેણે સંયમપૂર્વક આ વાત પણ સમજી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. પતિની હયાતીમાં કંકુ વગરનું કપાળ રાખવાની કલ્પના ગામડામાં કોઇ કરી પણ ન શકે. કંકુચાંદલો એ ધર્મવિરોધી વાત છે, નરકમાં ધકેલનારી વાત છે એમ માનનારો પણ એક વર્ગ આ પૃથ્વી પર છે, એવી કલ્પના પણ ગામડાંઓમાં કોઇ કરી ન શકે. આવો વિચાર કરીને તેણે જવાબ આપ્યો, 'ચાંદલો કર્યો હતો, ભૂંસાઇ ગયો લાગે છે.'

પણ એટલામાં એક આધેડ વ્યક્તિએ કહ્યું, 'એ લક્કવ્વા, મુસલમાન જાતના લોકો ક્યાં ચાંદલો કરે છે ? જોયું છે ક્યાંય કુણિગલમાં ?'

આમના પૈકી કોઇ પોતાનો ઉપહાસ કરતું નથી. તો પણ તેમની વાતોમાંથી આ ગામમાં પોતાનું સ્થાન સૂચિત થાય છે. ગયાં અઠ્ઠાવીસ વર્ષમાં જે સત્યથી તે ટેવાઈ ગઈ હતી તે સત્ય તેના મનમાં ઉમટતું હતું.

ઘરમાંથી નિકળ્યા પછી આમીર સાથે રહેવા માટે એક નાનો ફ્લેટ શોધવા કેટલી મુશ્કેલી પડી હતી. પડોશમાં અન્ય જાતિનું કોઇ રહેવા આવે તે કોઇને ગમતું

નથી. એમાં પણ પરધર્મીને તો જરા પણ માન્યતા નથી. અમારી પડોશમાં માંસાહારી લોકો નહીં જોઇએ એવી બધાંની જીદ. એ તો ઠીક પણ માંસાહારી લોકો પણ પરધર્મના લોકોને તો દૂર જ રાખતા હતા. ઘણી મુશ્કેલીથી એક ફ્લેટ મળ્યો તો કોઇ વાત કરનારું પણ નહોતું મળતું. સિનેમાજગત અને અખબારોમાં ચમકતું મારું અને આમીરનું નામ તે બધા પણ જાણતા હતા. પણ પોતાનો ધર્મ છોડી બીજા ધર્મમાં જઈ આટલી ખ્યાતિ મેળવનારી આ બાઈથી જો આપણી છોકરીઓ પ્રભાવિત થશે તો આપણને જ ભવિષ્યમાં સમસ્યા થશે એમ માની તેઓ પોતાનાં બાળકોને પણ અમારી સાથે હળવામળવા દેતા નહીં. આ બધી પચીસ વર્ષ પહેલાંની વાતો. મહાનગર બેંગલોરના રૂઢિવાદી મલ્લેશ્વરમ વિસ્તારમાં. પણ ગામડાંમાં એવું નથી.

એટલામાં એક છોકરાએ આવીને કહ્યું, ‘બેંગલોરવાળાં બહેનને શાસ્ત્રીજીના ઘેર જમવા બોલાવ્યા છે.’

અઘરા પ્રસંગમાંથી છૂટકારો મળ્યો એવો વિચાર કરતી તે ઉભી થઈ.

શાસ્ત્રીના ઘેર રસોડાની બહાર ઓસરીમાં એક થાંભલા પાસે કેળના પાન પર ભોજન પિરસ્યું હતું. તેને તેમાં કાંઇ અપમાનાસ્પદ લાગ્યું નહીં. કર્મઠ બ્રાહ્મણોના ઘરમાં આટલી મરજાદ તો પળાય જ છે. તો પણ એ એંસી પાર કરી ગએલી વૃદ્ધાને નીચે ઝૂકીને પિરસવા ફરજ પાડીને પોતે જમવા બેસતાં તેને સંકોચ થતો હતો. જમતાં જમતાં તેણે વિષય કાઢ્યો.

‘આટલાં બધાં પુસ્તકો જોયાં. અપ્પાજીએ તે વાંચવાની શરૂઆત ક્યારે કરી ? તેમને આટલું સારું ઇંગ્લિશ પણ ક્યાં આવડતું હતું ?’

‘જમતી વખતે આ બધી વાતો નથી કરવી. પછી કહું છું.’

‘કહો તમે, મને કાંઇ નહીં લાગે. મારે વસ્તુસ્થિતિ સમજી લેવી જોઇએ.’

‘પહેલાં જમી લે.’ એમ કહી શાસ્ત્રી પણ ઝડપથી જમવા લાગ્યા. પદ્ધતિની ખબર હોવાને લીધે જમ્યા પછી તેણે પોતે જ કેળનું પાન સંકેલીને ઉપાડ્યું. જમીન પર પાણી છાંટી લીંપી લીધું. શાસ્ત્રી હાથ ધોઇ પોતાના આસન પર બેઠા. તે પણ સામેની ખુરશી પર બેઠી. તેમણે કહેવાની શરૂઆત કરી.

‘તું ધર્માંતર કરીને જતી રહી. તારા અપ્પાજીને થયેલું દુઃખ અવર્ણનીય હતું. દુઃખ, શોક, ગુસ્સો એ પૈકી કશાનું પણ પ્રદર્શન તેના સ્વભાવમાં નહોતું. અતિશય સંયમી માણસ. આવું કેમ બન્યું શાસ્ત્રીજી ?’ કહીને મારી સામે ટળવળતો હતો. મેં પણ કહ્યું, ‘બધું પોતપોતાનું કર્મ, છોકરીનાં કર્મોને લીધે છોકરીએ આવું કર્યું અને તારા કર્મોને

કારણે તારે આ દુઃખ ભોગવવું પડે છે.' મને જે સૂઝ્યું તે મેં કહ્યું. 'તમારો કર્મસિદ્ધાંત બિલકુલ ગળે ઉતરતો નથી.' તેણે કહ્યું. પણ આ બધાનું એક પરિણામ એવું આવ્યું કે જ્યાં તેને સદાય માન મળતું એવી આખી પંચક્રોશીમાં આની દીકરી મુસલામાન છોકરા સાથે ભાગી ગઈ અને મુસલમાન થઈ ગઈ કહીને લોકો તેની અવહેલના કરવા લાગ્યા. આનો પણ ગામેગામ સમાજસેવા માટે ફરવામાંથી રસ ઉડી ગયો. એક વાર હંમેશાંની જેમ ગાંધીમંડળના કામ માટે બેંગલોર ગયો હતો. ત્યાં વેંકટરમૈયા નામની એક વ્યક્તિ સાથે તેનો પરિચય થયો. તેની સાથે આડીઅવળી વાતો કરતાં પવિત્ર કુર્રઆનનો વિષય નિકળ્યો. વેંકટરામૈયાએ પૂછ્યું, 'પવિત્ર પયગંબરનું ચરિત્ર વાંચ્યું છે કે ?' આણે ના પાડી. વેંકટરામૈયાએ કહ્યું. 'તો પછી વાંચ્યા કે સમજ્યા વગર પૂર્વગ્રહ કેમ બાંધી લીધો ?' અપ્પાએ કહ્યું, 'એ બધું તો અરબી ભાષામાં છે. હું કેવી રીતે વાંચી શકું ?' તેમણે અંગ્રેજી અનુવાદની માહિતી આપી. અપ્પાએ પોતાને ઇંગ્લિશ પણ સામાન્ય જ આવડે છે એમ કહ્યું એટલે વેંકટરામૈયાએ શબ્દકોશનો રસ્તો બતાવ્યો. 'શરૂઆતમાં થોડું અઘરું લાગે તો પણ ધીમે ધીમે બધું સરળ થઈ જશે તેમ કહ્યું, એટલું જ નહીં તો દુકાને સાથે જઈ પુસ્તક અને શબ્દકોશની પસંદગીમાં પણ મદદ કરી. અધ્યયનના શરૂઆતના દિવસોમાં તો અપ્પાજી વારેવારે બેંગલોર જઈ વેંકટરમૈયાને મળતા અને ચર્ચા કરતા. પછી તો તેઓ બેંગલોર દુકાનદારને પુસ્તકોની યાદી મોકલતા. એ દુકાનદાર પણ આમને જે જોઇએ તે પુસ્તક પોતાની પાસે ન હોય તો ગમે ત્યાંથી મેળવીને પણ પણ મોકલી આપતો. એક વાર મેં જ તેને પૂછ્યું, 'ખાલી વાંચ વાંચ કરે છે. શું કરીશ આટલું વાંચીને ?' ત્યારે તેણે કહ્યું, 'કન્નડમાં એક ગંભીર પુસ્તક લખવાનો છું.' એ પુસ્તક પૂર્ણ થાય તે પહેલાં જ તેની આંખ મિંચાઈ ગઈ. અપ્પા ગુજરી ગયાના સમાચાર મળતાં તુમકૂર કોલેજના એક પ્રાધ્યાપક આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું, 'ભારત પર મુસ્લિમ આક્રમણો થયા પછીના કાલખંડ વિષે નરસિંહગૌડાને જેટલું જ્ઞાન હતું એટલું અમારા યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપકોને પણ નથી.' મરનારાને શ્રદ્ધાંજલી સ્વરૂપે હું આ કહેતો નથી. તેઓ અત્યંત આદરપૂર્વક બોલતા હતા.'

શાસ્ત્રીજીની વાત સાંભળતાં તેને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ કે અપ્પાજીએ વાંચેલાં પુસ્તકો પોતે પણ વાંચવાં જોઇએ. તેમને શરૂઆતમાં હતી તેવી ઇંગ્લિશની સમસ્યા પણ પોતાને નથી. હંપી પરની ટૂંકી ફિલ્મ માટે પોતે જે ચારપાંચ પુસ્તકો વાંચ્યાં છે તેને લીધે વિષય સાવ અપરિચિત નહીં લાગે. અપ્પાજીનો સંગ્રહ વાંચી નાખવા માટે આવશ્યક એવું વાચન સંબંધિત અનુશાસન પણ આપણામાં છે અને ક્યાંક અટકશે તો બેંગલોરમાં કોઇ તજજ્ઞ વ્યક્તિની મદદ લઈ શકાશે.

કાંઇક યાદ કરીને તેણે પૂછ્યું, 'અપ્પાજીનું દફન ક્યાં કર્યું છે ?'

'દફન ? એટલે ? તારે અંતિમ સંસ્કાર એમ કહેવું છે ને ?'

'હા ! મારે ત્યાં જઈ પગે લાગવું છે.'

'પોતાના અગ્નિસંસ્કાર કેમ કરવા તે સંદર્ભમાં નરસિંહપ્પાએ કોઇને કહ્યું નહોતું. એક વાર મારી સાથે વાત કરતાં દાટવા કરતાં બાળવું વધુ સારું છે એમ કહ્યું હતું. આમ તો તમારી ન્યાતિમાં દાટવાની પદ્ધતિ છે પણ તેના કહ્યા પ્રમાણે મેં જ નિર્ણય લઈ તમારા ખેતરમાં એક ચોતરો ઉભો કરી તેની ઉપર તેનું દહન કર્યું. કેંચપ્પાએ જ પોતાને દીકરાને સ્થાને માની મુખાગ્નિ આપ્યો. ત્રીજે દિવસે રાખ ભેગી કરી એક માટલીમાં ભરી તમારા પરિવારજનોની સાથે જ તેની પણ સમાધિ બનાવી. થોડી રાખ બીજી માટલીમાં ભરી તારા ઘરમાં રાખી છે. અગિયારમા દિવસે જ સંગમ પર વિસર્જિત કરવી જોઇતી હતી પણ ગોઠવાયું નહીં. હવે શક્ય તેટલી વહેલી જ શ્રીરંગપટ્ટનમ મોકલવી પડશે.'

ખેતરમાં ઉભેલી અપ્પાજીની સમાધિનાં દર્શન કરવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. તેણે તે બોલી બતાવી. શાસ્ત્રીજીએ પણ કહ્યું, 'જઈ આવ ને ! રસ્તો યાદ છે ને ! નહીં તો કેંચપ્પાને લઈ જા.'

'સારુ !' કહી તે નિકળી. પણ ઘેર પહોંચતા સુધી તેને લાગ્યું, એકલી જ જઈ આવું. અપ્પાજીનું સ્મરણ કરી પગે લાગતી વખતે ત્યાં કોઇ ન હોય એ જ સારું.

'વાડીએ જઈ આવું. દરવાજે તાળું છે કે ? ચાવી આપો કેંચપ્પા. અપ્પાજીને પગે લાગતી આવું.'

'હું પણ આવું.' કેંચપ્પાએ કહ્યું,

'ના, હું એકલી જ જઈ આવું.' કહી તે દરવાજાની ચાવી લઈ નિકળી.

વાડીનો રસ્તો એવો ને એવો જ છે. ગામની બહાર નિકળ્યા પછી પહેલાં અમારું ખેતર. પછી બાજુમાં રહેતા મુદિગેરેના રંગપ્પાનું. તે પછી વાડીઓની હરોળ. બંધ પરનો રસ્તો પકડી જમણી બાજુ વળી. ચારે તરફ જુવાર ઉભી હતી. તેનાં પોપટી પાન ચમકતાં હતાં. આગળ રસ્તો ફંટાતો હતો. ત્યાંથી ડાબે કે જમણે? ક્ષણભર વિચાર કરતાં ખાત્રી થઈ કે જમણી બાજુ. દરવાજો દેખાય છે. પહેલાં એ ઝાંખરાંનો હતો. હવે સરસ લોઢાનો બની ગયો છે. તાળું ખોલી તે અંદર ગઈ.

નારિયેળીઓ પહેલાં કરતાં ઘણી ઉંચી થઈ હતી. અઠ્ઠાવીસ વર્ષ થઈ ગયાં.

કૂવા પાસે ડાબી બાજુ વળી થોડા આગળ જઈએ એટલે છ બિલીનાં ઝાડ. તેની નીચેની બાજુ પૂર્વજોની સમાધિ. તેની બાજુમાં તાજી માટી અને તેની ઉપરનો પથ્થર હમણાં જ મૂકાયેલો લાગતો હતો.

ચપ્પલ થોડે દૂર કાઢી તેણે હાથ જોડ્યા. આંખો મિંચી અને મનમાં અપ્પાજીનું સ્મરણ કર્યું. આંખો સામે અઠ્ઠાવીસ વર્ષ પહેલાંના અપ્પાજી દેખાતા હતા. થોડી આગળ વધી તે નીચે બેઠી અને થોડી વાર ત્યાં લાદી પર માથું નાખી બેસી રહી. પછી ઉભી થઈ. ફરતે બધા પૂર્વજોની સમાધિઓ હતી. તેની માતાનું સ્થાન પણ અહીં જ છે. દાદા નરસેગૌડા, તેમના પિતા શિંગેગૌડ, તેમના પિતાજી વેંકટેગૌડ, તેમના પિતાનું નામ યાદ નથી. પણ બધા આ જ વાડીમાં આ જ જગ્યાએ ચિરનિદ્રા લઈ રહ્યા છે. તેમની વચ્ચે થોડીવાર ઉભા રહી તેણે ફરી ચપ્પલ પહેરી. વાડીમાં એક આંટો મારી દરવાજે તાળું મારી તે ઘર તરફ વળી.

પાછી ઘેર પહોંચી ત્યારે કેંચપ્પા ઘેર નહોતો. લક્ષ્મમ્માએ પૂછ્યું, ‘ચા લેશો ?’ તેને ચાની આવશ્યકતા હતી જ. તેથી હા કહી તે અપ્પાજીની ઓરડીમાં પ્રવેશી. વાંચવાના લાકડાના આસન પર બેઠી.

બીજે દિવસે સવારે તે બેંગલોર જવા નિકળી. ગાડી ગેરેજમાં મૂકી તેણે ઘંટી વગાડી તો અમીના બેગમે બારણું ખોલ્યું. અંદર જઈ શાંતિથી બેઠી ત્યાં સુધી તેને કાંઇ ભાન નહોતું. અમીના ઘરનું બધું જ કામ કરનારી બાઈ. એ ઘરમાં હોય એટલે પોતે હોય કે ન હોય ઘર ચાલતું રહે છે. પરંતુ હવે આ ઘરમાં કાંઇ નથી, જે છે તે બધું ત્યાં ગામડે જ છે એવી તીવ્ર અનુભૂતિ થઈ. આટલે દૂરથી નેલમંગલથી બેંગલોર સુધીના ભારે ટ્રાફિકવાળા રસ્તા પર જાતે ગાડી ચલાવીને આવવાને લીધે સોફા પર જ સૂઇ જવાનું મન થયું. એક વાહનમાં અપ્પાજીનો બધો ગ્રંથભંડાર અહીં લાવીએ તો ક્યાં ગોઠવી શકાશે ? પુસ્તકો ત્યાં અને હું અહીં એમ થશે તો બરાબર વાંચી નહીં શકાય. સ્ક્રીનપ્લે અને સિનેમા સાથે સંબંધિત લેખન વાચન માટે તેની એક સ્વતંત્ર ઓરડી હતી. પણ તેમાં આટલાં બધાં પુસ્તકોનો સમાવેશ શક્ય નહોતો. મેડા પરની નઝીરની ઓરડી વાપરીએ તો ? પણ પછી એ રજાઓમાં આવશે ત્યારે ? અને તેનું લગ્ન થયા પછી ? ઘર બાંધ્યું ત્યારે જ એક સ્વતંત્ર વધારાની ઓરડી બાંધવા જેવી હતી. પણ ત્યારે પૈસાની ખેંચ હતી.

આવતી વખતે શાસ્ત્રીજીને મળવાનું રહી ગયું. અપાજીનાં અસ્થિવિસર્જનને દિવસે હું પણ આવીશ એમ કહેવું જોઇતું હતું. ગાડી લઈ ઘેર જવું અને અસ્થિ લઈ

પોતે ગાડી ચલાવી શ્રીરંગપટ્ટન જવું. તેના મનમાં વિચારચક્ર ચાલતું હતું. તેમાં એક વિચાર એ પણ હતો કે જે ધર્મ છોડી દીધો છે તેનાં કર્મકાંડમાં શા માટે ફરી ભેરવાવું ? પરંતુ કાલે ગામડે જઈ અપ્પાજીનાં પુસ્તકો અને સમાધિ જોયા પછી અને શાસ્ત્રીજી સાથે અપ્પાજી વિષે આટલી વાતો કર્યા પછી છોડી દીધેલો ધર્મનો ભાવ નબળો પડ્યો હોય તેમ લાગતું હતું.

અમીનાએ નાસ્તા માટે બોલાવી. ઑમ્લેટ સેંડવિચ ખાઈ બપોરના ભોજનની તેને સૂચના આપી તે ન્હાવા ગઈ. બહાર આવીને પાંચ મિનિટ થઈ એટલામાં ફોનની ઘંટડી વાગી. આમીર ! તેણે ફોન ઉપાડ્યો. હા ! આમીર જ હતો.

‘આવ્યાને પોણો કલાક થયો.’

‘કાલે સાંજે આવવાની વાટ જોઇ. આટલાં વર્ષે એકલી જ ગામડે ગઈ હતી. શું થયું હશે તેની બીક લાગતી હતી.’

‘એવું કાંઇ અજુગતું ન થયું. પિયર આવેલી છોકરી સાથે કરે એવો જ વ્યવહાર બધાંએ કર્યો. ઘેર ક્યારે આવે છે ? પછી બધું જ કહું છું.’

‘ગુરુરાજે કહ્યું છે. આવતા ચાર મહિના તેનું શિડ્યૂલ છે, આ દસ તારીખથી હંપીનું શૂટિંગ શરૂ કરીશું એમ તે કહે છે. તારી પ્રસ્તાવના અને વિગતો લખાઈ ગયા વગર શૂટિંગનું પ્લાનિંગ કેવી રીતે કરવું ?’

‘ઓહ ! એ વાત ?’ તેને માથા પરનો બોજો ફરી આવીને બેઠો હોય તેમ લાગ્યું. ‘સાંજે ઘેર આવું છું’ કહી આમીરે ફોન મૂક્યો.

હંપીનું નામ કાને પડતાં જ ત્યાંની ભગ્ન નરસિંહ પ્રતિમા મનનો કબજો લઈ બેઠી. સાથે સાથે છેક ગામ સુધી ગઈ પણ નરસિંહના મંદિરે ન ગઈ. એની પણ તીવ્ર અનુભૂતિ થઈ. ત્રીસ ફૂટ ઉંચી ટેકરી પર નરસિંહ મંદિર. પહેલાં ગામ વસ્યું નહોતું. પછી મંદિરને ફરતું ગામ વસ્યું. તે મૂર્તિ જોઇ હોત તો હંપીના ઉગ્ર નરસિંહની પ્રતિમા યાદ આવી હોત. એ મંદિર કાંઇ એટલું પ્રસિદ્ધ નથી. કોઇ પણ નવાબે, સુલતાને કે બાદશાહે તેના પર આક્રમણ કર્યું નહોતું. તેથી દેવાલય અને મૂર્તિ અભંગ છે એ તેને યાદ આવ્યું.

સાચું કારણ સમજ્યા વગર હંપી પરની ફિલ્મ માટે સ્ક્રીપ્ટ લખવી એ તેને અંદરથી જ અશક્ય લાગતું હતું. સાંજે આમીર ઘેર આવતાંની સાથે જ તેણે ગામડે જે બન્યું તેનું વર્ણન કર્યું. પછી કહ્યું, ‘મને તો હાલમાં કાંઇ પણ લખતાં ફાવશે તેમ

લાગતું નથી. તેની ઉપર નકામી ચર્ચા નથી કરવી. અન્ય કોઇની પાસેથી એ કામ કરાવી લે.'

'તારા સિવાય બીજા કોઇની સ્ક્રીપ્ટ પર મેં આજ સુધી કામ કર્યું છે ?'

'તો પછી આ ઑફર જવા દે.'

'એક વાર ના પાડીશું તો હેરિટેજવાળા ફરી કામ આપશે નહીં. એ ધ્યાનમાં રાખી જે કહેવું હોય તે કહે.'

લક્ષ્મીએ ફરી બે દિવસ મહેનત કરી. તો પણ તેને કામ અશક્ય લાગ્યું. તેણે કહ્યું, 'મારે ગામડે જઈને રહેવું પડશે. અપ્પાજીનાં અસ્થિનું વિસર્જન કરવાનું છે. તેમની દીકરી હોવાને નાતે હું કમ સે કમ એટલું તો કરીશ જ. કાર લઈને જઈશ. ત્રણ દિવસ લાગશે. ત્યાં સુધી તું સ્કૂટર વાપરજે.'

આમીર કાંઇ બોલ્યો નહીં. પણ તેના ચહેરા પરની નારાજગી સ્પષ્ટ જ દેખાતી હતી.

'કેમ ? સ્ક્રીપ્ટ લખવાનું ફાવશે નહીં એમ કહ્યું તેનો ગુસ્સો છે ?' કહી તેણે આમીરનો હાથ પકડ્યો.

'સામ્યવાદી, વિચારવાદી, આધુનિક છું એમ કહે છે અને તે ધાર્મિક પ્રતીકોને શરણે જાય છે ? ચિતાભસ્મ, સંગમ પર વિસર્જન, એ બધી સિનેમામાં બતાવવાની બાબતો છે.'

'એમ તો સમાજવાદી અને પોસ્ટમોડર્ન બુદ્ધિજીવી હોવા છતાં તેં પણ મુસ્લિમ પદ્ધતિની દાઢી રાખી જ છે ને ! આ પણ સિંબોલિઝમ જ છે ને ?' તેના મનમાં આવ્યું પણ તેણે સંયમ રાખ્યો. એ પૈકી કોઇ વાત જીભ પર ન આવવા દીધી.

'જેવી તારી અને મારી વેવલેન્થ મળે છે તેવી બીજા કોઇની મળતી નથી. હવે છેલ્લી ઘડીએ કોને શોધું?' આમીરે કહ્યું.

પરંતુ તેણે કોઇ જવાબ ન આપ્યો.

તે ત્રણ દિવસ બેંગલોર રહી. કરવાં હોય તો કરવાલાયક ઘણાં કામો હતાં. પણ કોઇ કામમાં મન લાગતું નહોતું. સતત મનમાં આવતું હતું, ગામડે પહોંચ્યા પહેલાં જ એ લોકો કોઇના હાથે અસ્થિવિસર્જન કરી નાખશે તો ? સાથે સાથે એ બધાં જ પુસ્તકો વાંચી નાખવાં જોઇએ એવી જબરજસ્ત ઇચ્છા થઈ ગઈ હતી.

છેવટે ચોથે દિવસે તો તેણે ઉઠતાંની સાથે જ અઠવાડિયું ચાલે એટલાં કપડાં

એક સૂટકેસમાં ભર્યાં. બે ચાદરો અને એક ગોદડીનો વિંટો ડીકીમાં નાખ્યો અને આમીરની વિદાય લઈ તે નિકળી જ ગઈ. આમીરે કોઇ પ્રતિક્રિયા ન આપી. ગયા ત્રણ દિવસથી તેની અસ્વસ્થતા અનુભવાતી હતી. હવે તેનું સમાધાન કરવું હોય તો સ્ક્રિપ્ટ લખવાનું કબૂલ કરવું પડે અને હવે તે એ ફંદામાં ફસાવા જ માગતી નહોતી. તેણે કાર સ્ટાર્ટ કરી. આમીર તેને વિદાય આપવા પણ બહાર ન આવ્યો.

આ વખતે તેણે યાદ કરીને ચાંદલો કર્યો હતો. ઓરડીમાં સામાન મૂકી તેણે લક્ષ્મમ્માને પોતે આઠ દિવસ રહેવાની છે અને બપોરે જમવાની પણ છે એવી સૂચના આપી અને શાસ્ત્રીજીના ઘેર જવા નિકળી.

શાસ્ત્રીજીનાં પત્નીએ તેનું સ્વાગત કરતાં કહ્યું, 'ક્યારે આવી ? થોડો ઉપમા છે, દહીં નાખી આપું છું. ખાઈ લે.'

તેણે શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યું, 'હું રક્ષાકળશનું વિસર્જન કરી શકું ? ચાલશે ?'

'તેમના પેટે જન્મ લીધો છે. શા માટે નહીં ચાલે ?'

'મેં ધર્મ બદલ્યો છે ને, એટલે પૂછ્યું.'

'તને એક વાત કહું ? ધર્માંતર જેવું કશું હોતું નથી. આપણે જન્મજાત ધર્મ છોડવાનું નક્કી કરીએ તો પણ તે છૂટતો નથી. ન કરવાનું કરીએ એટલે પ્રાયશ્ચિત લેવું પડે. તેં ગોમાંસ ભક્ષણ કર્યુ છે ?'

'હા !'

'તો પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત કર.'

'તેની પદ્ધતિ શું છે ?'

'તે વિગતો પ્રાયશ્ચિત કરતી વખતે સમજાશે. તાત્પર્ય એ છે કે આપણે ભૂલ કરી એની અનુભૂતિ થાય તે મહત્ત્વનું. તે જ વખતે મનમાં જ ફરીથી આવી ભૂલ નહીં કરું એવો સંકલ્પ કરવો જોઇએ. આ બંને માટે તું તૈયાર હોય તો કહે. તને પ્રાયશ્ચિત આપી તારા હાથે રક્ષાવિસર્જન કરાવીશ.'

આ વિષય આટલો સહેલાઈથી પતશે તેવી તેને કલ્પના નહોતી. 'હું તૈયાર છું.' તેણે કહ્યું.

શાસ્ત્રીજીએ લક્ષ્મીને ત્રણ દિવસ દૂધ અને ફળ પર રાખી. તે પછી એક હોમ કરાવ્યો. તે સમયે તેના મનમાં 'મેં ગોમાંસ ખાવાની ભૂલ કરી છે. તેનું આ પ્રાયશ્ચિત થઈ રહ્યું છે' તેવી ભાવના હતી. તે પછી શાસ્ત્રીજીને કારમાં સાથે લઈ પોતાની

પાસેની સીટ પર કલશ મૂકી તે પોતે ગાડી ચલાવી પશ્ચિમવાહિની નદી તરફ ગઈ. નદીમાં ત્રણ ડૂબકી મારી અને મંત્રોના ઉચ્ચારણ સાથે તેણે રક્ષાવિસર્જન કર્યું.

રક્ષાવિસર્જન કરી આવ્યા પછી તેને પિતાની સ્મૃતિઓ વધુ નિકટની લાગવા માંડી. પોતાનું આ પ્રાયશ્ચિત માત્ર ગોમાંસ સાથે સંબંધિત નથી. યોગ્ય અયોગ્યની વાત બાજુએ મૂકી પોતે અપ્પાજીને જે વેદના પહોંચાડી તેનું પ્રાયશ્ચિત થયું એમ તેને લાગવા લાગ્યું. અને મન થોડું શાંત થયું. તેમણે એકત્ર કરેલાં અને વાંચીને આત્મસાત કરેલાં આ બધાં પુસ્તકો પોતે પણ વાંચવાં જોઇએ એ વિચાર મનમાં પાકો થયો. ‘જીવવા માટે ચિત્રકથા, સંવાદો વગેરે લખવાની કાંઇ આવશ્યકતા નથી અપ્પાજીએ રાખી મૂકેલી ખેતી અને ઘર પૂરતાં છે. નવા અનુભવો ન લેતાં સ્થગિત થઈ ગયેલા જીવનનાં કથાનકો અને સંવાદો લખી મારી સર્જનશક્તિ નિઃસત્ત્વ થતી જાય છે. બે-ત્રણ વર્ષ એ કામમાંથી પણ છૂટકારો મળશે.’

‘આ બધાં પુસ્તકો બેંગલોર લઈ જાઉં તો ? ના ! ના! અપ્પાજીએ વાંચેલા ગ્રંથો આ જ ઘરની છાયામાં, આ જ વાતવરણમાં વાંચવાં જોઇએ’ એવી ભાવના પ્રબળ થઈ. બે-ત્રણ વર્ષ અહીં જ રહી આ પુસ્તકો વાંચીશ એવો દૃઢ માનસિક નિર્ણય થયો. ‘આમીર ગુસ્સે થશે, હંપી પરની પટકથા ન લખી એટલે તે પહેલેથી જ નારાજ છે. ઘરમાં એની ચિંતા કરનારી અમીનાબાનો છે જ. હું પણ મહિનામાં એકાદ વાર જઈ આવું તો પૂરતું છે. આમ પણ કાર તો છે જ. તેને આવવું હોય તો તે પણ આવી શકશે.’ તેણે મન મનાવી લીધું.

* * *

પ્રકરણ ૩

‘પ્રિય અમ્મીજાન, સલામ આલેકૂમ. બિસ્મિલ્લા રહમાન ઉર્ રહીમ.

તમારો પત્ર મળ્યો. આજકાલ આપ આપનો સમય આપના જન્મગામે વિતાવો છો એ જાણીને નવાઈ લાગી. તમારું આવું કોઇ જન્મસ્થાન હશે એની કલ્પના કરવી પણ મને અઘરી પડે છે. તમે પણ એ સંદર્ભમાં ક્યારેય કોઇ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મને આપના તરફથી પણ એક દાદા છે એ પણ તમે મને કહ્યું નહોતું. મારી સામે તેમની કોઇ પ્રતિમા નથી. દીકરી પરધર્મમાં ગઈ તેનો ગુસ્સો તે ક્યારેય છોડી શક્યા નહીં હોય એમ લાગે છે. હિંદુઓ મૂળમાં જ અત્યંત સંકુચિત મનના હોય છે. અન્ય ધર્મના લોકોને તુચ્છ માનનારા મૂર્તિપૂજક ધર્માંધ લોકો હોય છે એવું મને આવા લોકો વિષે દાદા દાદી કાયમ કહેતાં. એ વાતો મને તીવ્રતાથી યાદ આવી. જન્મગામની જેમ જ તમારો પહેલાંનો ધર્મ પણ તમને આકર્ષિત કરતો હશે. મારી સૌથી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે હું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તમારી સાથે ફોનથી સંપર્ક કરી શકતો નથી. બે વર્ષ અમેરિકામાં રહ્યા પછી પત્ર લખવાનો ભારે કંટાળો આવે છે. એ સિવાય આ અરબ દેશોમાં બહારથી આવતા અને બહાર જતા પત્રો સેંસર થાય છે. એટલે મોકળાશથી પત્ર લખી શકાતો નથી. તેથી ફોન સૌથી વધુ સુવિધાજનક છે. તમારા મારા પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર પણ તમે બેંગલોરમાં રહો તો સારું એમ મને લાગે છે. જેથી મન થાય ત્યારે હું ફોન કરી શકું. આ પત્ર પણ હું રજાઓમાં ઇંડિયા આવી રહેલા લખનૌના જનાબ શબીબખાન સાથે મોકલી રહ્યો છું. ઇંડિયા ગયા પછી ટિકિટ લગાવીને ટપાલપેટીમાં નાખવાની તેમને મેં વિનંતી કરી છે. તેથી આ પત્ર મેં મોકળા મને લખ્યો છે.

બધા આરબ દેશોમાં સાઉદી અરેબિયા સૌથી સંપ્રદાયનિષ્ઠ દેશ છે. પૂજ્ય પ્રવાદી(સ)એ જ્યાં જન્મ લીધો, મોટા થયા અને ઇસ્લામની સ્થાપના કરી તે આ દેશ. હજ યાત્રાનું પવિત્ર સ્થાન. અહીં આપણા ધર્મની બધી જ ઝીણી ઝીણી પદ્ધતિઓનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરવામાં આવે છે. અમેરિકાથી સીધા અહીં આવ્યા પછી આ એક સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી ચૂકેલો અને ગૂંગળાવનારો સમાજ હોય એવી લાગણી થાય છે. અમેરિકામાં અને તેમાં પણ પેટ્રોકેમિકલ જેવા વિષયમાં અને ટેક્સાસ જેવી યુનિવર્સિટીમાં એમ. એસ. કરવાને કારણે મને અહીં એશિયામાં ભણેલા લોકો કરતાં બમણો પગાર મળે છે. મુસ્લિમ હોવાનો પણ નોકરીમાં ફાયદો થયો. ભરપૂર પગાર, કોઇ પણ જાતનો ટેક્સ નહીં, અહીંની બજારોમાં જેવી સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે તેવી દુનિયાની કોઇ પણ બજારમાં જોવા નહીં મળે. અનાજ, શાકભાજી, ફળ, ઇલેક્ટ્રોનિક વસ્તુઓ, કપડાં, ગૃહોપયોગી વસ્તુઓ, સોનું-ચાંદી- હિરા, મોતી અને બીજી અસંખ્ય વસ્તુઓ. દુનિયાની બજારોમાં વેચાતી પ્રત્યેક વસ્તુ અહીંની બજારોમાં વેચાય છે. અમેરિકા કરતાં પણ અહીંનું બજાર સમૃદ્ધ છે. ઉપરાંત કિંમતો પણ ઓછી. ટેક્સનો બોજો નહીં. સ્વતંત્ર ગણાતા દેશોમાં થતી ચોરી, છેતરપિંડી વગેરેનું નામ નિશાન નહીં. અહીંનાં બજારોમાં ચોવીસ-છવ્વીસ કેરેટ સોનાનાં ઘરેણાં દુકાનોમાં ખુલ્લા લટકતાં હોય છે. અમ્મીજાન ! તેની ઉપર કાચનું આવરણ પણ નથી હોતું. ઝહર, અસર, મગ્રિબ નમાઝની બાંગ સંભળાય એટલે વેપારીઓ દુકાનો બંધ પણ કર્યા વગર મસ્જિદ તરફ દોડે છે. કોઇ પણ દુકાનમાં ક્યારેય ચોરી થતી નથી. આશ્ચર્ય થાય છે ને ! ચોરી કરનારાને તરત શોધી કાઢવામાં આવે છે અને હાથ કાપી નંખાય છે. કોઇ દયામાયા નહીં અને વિલંબ પણ નહીં. શરિયત પ્રમાણેની ન્યાયવ્યવસ્થા, કોર્ટ, વકીલ, વિલંબ, અપીલ, શકનો લાભ વગેરે મૂર્ખતાઓને અહીં કોઇ સ્થાન નથી. ખૂન, બળાત્કાર, વ્યભિચાર- ગુનો કોઇ પણ હોય, શુક્રવાર બપોરની નમાઝ પૂરી થયા પછી મસ્જિદની બહાર ગુનેગારને ઉભો કરે છે અને પથ્થર મારી મારીને મારી નાખે છે. સમાજવ્યવસ્થા માટે આટલા કઠોર નિયમો અત્યાવશ્યક હોવાની લોકોને પણ ખાત્રી થઈ જાય છે.

અમ્મીજાન, તમે ઘરેણાં વાપરતાં નથી એ હું જાણું છું. ગળામાં એકાદી ચેઇન કે હાથમાં બે બંગડી પણ તમે પહેરતાં નથી. પાર્ટીમાં પણ એમ જ જાઓ છો. અહીં બજારમાં ફરતી વખતે એટલું એક જ મન બહેલાવવાનું સાધન છે. ઘરેણાંના ભંડારો જોતી વખતે તમારી યાદ આવે છે. તમારા માટે કાંઇક લેવાની ઇચ્છા થાય છે. ઇંડિયામાં સોનું નથી મળતું એવું નથી પણ અહીંના જેવું શુદ્ધ નથી મળતું. તમારી

બંગડીનું માપ સેંટિમીટરમાં મને મોકલો. ત્યાં આવતી વખતે હું લેતો આવીશ. કારણ અહીંના સોનાનાં ઘરેણાં બનાવતી વખતે ત્યાંના સોનીઓ તેમાં ભેળસેળ કરે છે. એના કરતાં અહીંથી લઈ આવવાં તે વધારે સારું છે. વિમાનમથકે કાંઇ મુશ્કેલી આવે તો લાંચ આપીને બહાર નિકળી શકાય છે એમ અહીં કામ કરતા ભારતીયો મને કહેતા હોય છે.....

પત્ર ઘણો લાંબો હતો. તેના આંતરસ્વરો લક્ષ્મીના ધ્યાનમાં આવ્યા. ભાડાનો ફ્લેટ લઈ આમીરના માતાપિતાથી દૂર રહેવા આવ્યા. ઘરકામ કરવા અને નઝીરને સાચવવા માટે રાખેલી અમીના ગમે તેટલી સારી હોય તો પણ અશિક્ષિત વર્ગમાંથી આવેલી હતી. અમે બંને વારાફરતી કામ માટે ઘરની બહાર રહેતા. ત્યારે રોતા બાળકને શાંત કરવા માટે તે તેને ધમકાવતી અને તમાચા મારતી એ અમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હતું. પણ એ વખતે બીજો કોઇ રસ્તો પણ નહોતો. તેથી આમીર સવારે તેને પોતાની મા પાસે મૂકી આવતો. તે લોકોનો પણ દીકરા પ્રત્યે પ્રેમ હોવાથી નઝીર પણ દાદાદાદીને વધુ વળગતો. લાડ કરનારાઓ પર વધુ પ્રેમ, એમની વાતનું વધુ મૂલ્ય. અમે બંને નાટક સિનેમા દ્વારા વધુ ને વધુ આધુનિક અને ક્રાંતિકારી સમાજ નિર્માણ કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યારે અમારો દીકરો દાદાદાદીના પ્રભાવ હેઠળ અત્યંત રૂઢિચુસ્ત વાતાવારણમાં ઉછરતો હતો. તેને પણ માબાપ અને દાદા દાદી વચ્ચેનું અંતર સમજાતું ગયું અને સાહજિક રીતે જ જેની પાસે રહે તેમના જેવી વર્તણૂકનું ડહાપણ આપોઆપ તેનામાં આવી ગયું.

દાદા દાદી ગયાં ત્યાં સુધી આ વાત અમારા ધ્યાનમાં જ ન આવી. કમ સે કમ મારા તો ધ્યાનમાં આવી જ નહીં. આમીરના પણ ધ્યાનમાં નહીં આવ્યું હોય કે ધ્યાનમાં આવ્યા પછી પણ તેણે કાંઇ કહ્યું નહીં હોય ? તેને આ વધુ અનુકૂળ હતું એટલે ? મને તમારા તરફથી એક દાદા છે એ તમે મને કહ્યું પણ નહીં ? .... હિંદુ અતિશય સંકુચિત મનોવૃત્તિના હોય છે, અન્ય ધર્મીઓને હીન સમજનારા, મૂર્તિપૂજક,... આ બધું શિખવનારા દાદાદાદી. તેમણે મારા પિતાજી વિષે આને કાંઇ કહ્યું જ નહીં ? મને ખબર નહોતી એવું આ લખે છે. પણ સાથે જ યાદ આવ્યું, એ કાયમ સાચું જ બોલે છે એવું નથી. તો પણ દીકરાનો પત્ર તો આવ્યો, તેને આનંદ થયો.

* * *

પ્રકરણ ૪

એક દિવસ હંમેશાંની જેમ તે ફરી આવી ત્યારે આંગણાંમાં એક મોટરસાઇકલ ઉભી હતી. દૂરથી મોટરસાઇકલ જોઇ ત્યારથી જ જિજ્ઞાસા જાગી હતી કે કોણ હશે ? વિચાર કરતી કરતી જ તે ઘેર આવી. ઓસરી પર બે યુવાનો ઉભા હતા. તે પૈકી એક હતો જલીલ. મોટેભાગે આમીરનો સહાયક. રઝિયાને જોતાં જ તેણે નમ્રતાથી સલામઆલેકૂમ કહ્યું. બીજો હતો રઘુ. આમીરનો કેમેરામેન. તે પણ આસિસ્ટંટ જ હતો. તેની ઓળખાણ થયા પછી તેણે એક પરબિડિયું રઝિયાના હાથમાં આપ્યું. તેની ઉપર લખાયેલા નામથી જ તે આમીરનો પત્ર છે તે એને સમજાઇ ગયું.

લક્ષ્મમ્માને તેમને માટે નાસ્તો બનાવવાનું કહી તે પોતાના કક્ષમાં ગઈ. મળ્યાને બે મહિના થઇ ગયા. આમીરે પ્રેમપત્ર લખ્યો છે કે શું ? એ વિચારની સાથે જ તેના મનમાં મધુર ભાવનાઓ ઉમટી. આમીરને કન્નડ લખતાં બરાબર આવડતું નથી. વાંચતાં આવડે છે. તે ઉર્દૂ શાળામાં ભણ્યો છે. લક્ષ્મીએ ઉર્દૂ શિખવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેને લિપિ આવડી નહીં. એટલે પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમાં જ થતો.

આ પત્ર પણ અંગ્રેજીમાં જ હતો.

‘ડિયર બીબી,

તારા પર ગુસ્સે નથી એવું ખોટું હું લખીશ નહીં. પણ મને ગુસ્સો વ્યક્ત કરવા માટે પણ સમય નથી.

અકબર મહાન અને રાષ્ટ્રવીર ટિપુ એ બે નાટકો લખવાં અને મંચન માટે તૈયાર કરવાં અને કર્નાટકની બધી જ વિદ્યાપીઠોમાં અને ખાસ કરીને કોલેજોમાં નાટકો

પાછળ ઘેલાં યુવકયુવતીઓને એકત્ર કરી તેના મચંનનું શિક્ષણ આપવાની દૃષ્ટિથી સ્ક્રીપ્ટ તૈયાર કરી તેનું દિગ્દર્શન કરવાનું કામ સરકારે મને આપ્યું છે. હંપીની ડોક્યુમેંટ્રી પૂર્ણ થતાં જ ગોલઘુમટ, સારનાથ, નાલંદા વિદ્યાપીઠ, તાજમહાલ વગેરે વિષયો પર ડોક્યુમેન્ટ્રી બનાવવાનું કામ પણ મને જ મળવાનું છે. આ બધી ધમાલમાં નાટકની જવાબદારી માથે લેવી મારે માટે શક્ય નથી.

પહેલાં આપણે બંને નાટકો કરતાં હતાં એ વાત આજે પણ અનેક નાટ્યપ્રેમીઓ યાદ કરે છે. આજે પણ એ કામ આપણે સાથે મળીને કરી શકીએ. પણ મને સમય નથી. તેથી તું જ આ બંને નાટકોની જવાબદારી લે. એ પછી પણ મુખ્ય નાટ્યસંસ્થાઓ, કલાકારો અને દિગ્દર્શકોને પ્રશિક્ષણ આપ. આ યોજના સરકારી હોવાને લીધે જોઇએ તેટલા પૈસા મળી શકશે. તું તરત જ બેંગલોર આવી પ્રોફે. શાસ્ત્રીને મળ.'

તે ઉત્સાહિત થઈ. આજકાલ સિનેમાક્ષેત્રમાં ખૂંચી જવાને લીધે નાટક સાથે સંબંધ રહ્યો જ નહોતો. બેંગલોરમાં અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રદર્શિત નાટકો જોવાનો પણ સમય મળતો નહોતો. કેટલા દિવસ લાગશે આ બંને નાટકો લખવામાં ? અને મુખ્ય વાત એટલે તેને માટે ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવા માટે ખોટી થવાની આવશ્યકતા નથી. બંને કામો એક સાથે જ થઈ શકશે. સારું છે, એ નિમિત્તે બેંગલોર પણ જઈ અવાશે. એકાદ રાત આમીરનો સહવાસ પણ મળશે. બંને પોતપોતાના કામમાં ડૂબેલાં હોય ત્યારે આવી રાત્રિઓ સંબંધો માટે બહુ પોષક સિદ્ધ થાય છે.

લક્ષ્મી પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને મળી ત્યારે તેમને આનંદ થયો. તેમણે કહ્યું, 'જો, મારી સલાહથી જ સરકારે આ પ્રકલ્પ હાથમાં લીધો છે. તે માટે સરકાર જોઇએ તેટલો પૈસો ખરચવા તૈયાર છે. દેશમાં પ્રસરી રહેલા સાંપ્રદાયિક કેન્સરનો ઉપાય કલા અને કલાકારો દ્વારા જ થવો જોઇએ. એ મારા વિચારનું મહત્ત્વ સી.એમ. સહિત બધાંને સમજાયું છે. તું આ કામ મન લગાવીને કર.' કહી તેમણે તેની પીઠ થાબડી.

આમીર ગામમાં જ હતો. પણ તેનો રઝિયા પરનો ગુસ્સો હજી ઉતર્યો નહોતો. તેણે કહ્યું કે 'મારે રાત્રે શૂટિંગ માટે જવું પડશે.'

'અરે વાહ ! ખોટું બોલીશ તો પકડાઈ જઈશ એટલી પણ તને ચિંતા નથી. ડોક્યુમેંટ્રીનું શૂટિંગ બેંગલોરના સ્ટુડિયોમાં થતું નથી એ પણ તને યાદ ન રહ્યું. પત્ની

સામેથી આવે એટલે અકારણ રૂઆબ બતાવવો એ પતિનો- અને વિશેષ કરીને મુસ્લિમ પતિનો વિશેષ અધિકાર છે. કે પછી આવી રહેલું ઘડપણ છુપાવવા ખાલી ખાલી ગુસ્સાની આડ લઈ રહ્યો છે ?' એવી મશ્કરી દ્વારા તેણે આમીરના ગુસ્સાનો પારો નીચે ઉતાર્યો.

પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને મળી તે નરસાપુર પાછી ફરી અને ટિપુ સુલતાનના સંદર્ભમાં શોધકાર્ય શરૂ કર્યું. અપ્પાજીના સંગ્રહમાં એ માટે આવશ્યક પુસ્તકો હતાં જ, તે ઉપરાંત અપ્પાજીએ કરેલું ૧૫-૨૦ પાનાંનું લખાણ પણ સદ્ભાગ્યે તેના હાથમાં આવ્યું. થોડું વાંચ્યા પછી બેંગલોર ગઈ અને પુસ્તકાલયમાં બેસી કેટલીક નોંધો કરી આવી. એ વખતે આમીર ગામમાં નહોતો. અમીનાબાનો પણ દીકરીને ઘેર રામનગર ગઈ હતી.

વાંચતાં વાંચતાં તેને લાગવા માંડ્યું કે કર્નાટકના સેક્યુલર્સ અને ભારતના મુસલમાનોએ ટિપુને આટલો મોટો રાષ્ટ્રવીર કેમ બનાવ્યો છે ? અને આજે પણ બનાવી રહ્યા છે. એ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. જો ટિપુનું સાચું સ્વરૂપ પ્રકટ કરતું નાટક લખીશ તો પ્રોફેસર શાસ્ત્રી તેને સ્વીકારશે નહીં. સરકાર પણ તેને માટે મદદ નહીં આપે. રાજકીય સ્વાર્થપૂર્તિ માટે તેમણે ટિપુને સહિષ્ણુ અને રાષ્ટ્રવીર ઠેરવવાનું નક્કી કર્યું છે એ વાત તેના ધ્યાનમાં આવી. પ્રચારનો હેતુ મનમાં રાખી નાટક લખવું પ્રમાણમાં સહેલું છે. ટિપુ જેવા ક્રૂર અને માત્ર અસહિષ્ણુ જ નહીં તો પરધર્મનો દ્વેષ કરનારાને સહિષ્ણુ અને રાષ્ટ્રવીર દર્શાવવો હોય તો વિશેષ તંત્રનો ઉપયોગ કરવો પડશે. પણ એવું શા માટે કરવું?...'

આવાં વૈચારિક વમળોની વચ્ચે તેણે આમીરને એક પત્ર લખ્યો.

'પ્રિય આમીર

કેમ છે? પત્ની યાદ આવે છે કે નહીં ? તું અહીં આવીશ એમ માની હું રોજ રાહ જોઉ છું.

ગામની દીકરી તરીકે મને ગામના લોકોએ સ્વીકારી લીધી છે. તું પણ જો આવતો જતો રહીશ તો તને પણ જમાઈ તરીકે સ્વીકારી લેશે. જાતિભેદની દીવાલો હોય તો પણ હિંદુઓમાં તેને ઓળંગી જવાની સહિષ્ણુતા પણ છે. તું અહીં આવી તો જો, તને પણ આ વાત ધ્યાનમાં આવી જશે..

ગત બે મહિનાથી ટિપુના સંદર્ભમાં મારું વાચન અને સંશોધન ચાલુ જ છે. તેના સંદર્ભમાં જ નાટક લખવામાં આવનારી કલાત્મક મુશ્કેલીઓ મને નજર સામે દેખાય છે. એ વાત તને જણાવવા માટે આ પત્ર. સામસામે બેસીને બોલવા કરતાં આ સંદર્ભમાં લખવું મને વધુ સગવડભર્યું લાગે છે. લખતી વખતે માણસ વધુ ગંભીર હોય છે અને અનાવશ્યક વિસ્તાર કર્યા વગર વધુ સ્પષ્ટપણે પોતાના વિચારો રજુ કરી શકે છે.

કેટલાક જૂના લેખકો, તેમાં પણ ખાસ કરીને મૈસૂર સંસ્થાનના લોકો ટિપુનું જે પ્રમાણમાં ઉદાત્તીકરણ કરે છે તે જોઈએ એટલે અક્ષરશઃ ચિતરી ચઢે છે. ઇતિહાસ સાથે સંબંધિત લેખન કરતી વખતે કે ઇતિહાસનું વિકૃતિકરણ કરતી વખતે લેખનસ્વાતંત્ર્ય પર કાંઇક તો મર્યાદા જોઇએને ? શરૂઆતથી જ મેં લેખનસ્વાતંત્ર્યનું પૂરી તાકાતથી સમર્થન કર્યું છે. પણ હવે લાગવા માંડ્યું છે કે હું પણ આવા પ્રકારનાં અજ્ઞાનમૂલક લેખનનું ઉદાત્તીકરણ કરતી વખતે અન્યોનું બૌદ્ધિક અને માનસિક સ્વાતંત્ર્ય પગ નીચે કચડનારી ટોળકીનો એક ભાગ બની છું. મને આવી કોઇ વાતની માહિતી નહીં હોવાને લીધે તેનું ગૌરવ પણ લેતી હતી. આધુનિક વિચારપ્રવાહની પાછળ પડી સત્ય તરફથી જ મોઢું ફેરવી બેઠી હતી. આ ટોળી કહે તે જ અર્થશાસ્ત્ર, તે જ નૈતિકતા, તે જ પ્રતિક્રિયાવાદ, તે જ પ્રગતિનો રાજમાર્ગ અને તેઓ બતાવે તે જ ઇતિહાસનું સત્ય એ વાત પર મેં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો હતો. સત્યને પગ તળે કચડી મિથ્યાને માથે ચડાવીને લખાયેલાં અનેક દૃષ્ટાંતો પૈકી એક ટિપુની કથા છે.

ભારતીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં જૂનાં મૈસૂર રાજ્યની બજારો, મેળાઓ, સાર્વજનિક સ્થાનો પર ઇતિહાસનાં અધ્યયન વગરનાં, અર્ધશિક્ષિત ગીતકારોએ લખેલી રચનાઓ વાદ્યોના તાલ સાથે ગવાતી. મુસ્લિમ વ્યાપારીઓ તેમને પૈસા આપી પ્રોત્સાહિત કરતા. એ જ રીતે ટિપુનું ઉદાત્તીકરણ કરવા રચાયેલાં નાટકો, તેની બ્રિટિશો વિરુદ્ધની લડાઈને મહત્ત્વ આપીને રચવામાં આવ્યાં. પ્રેક્ષકોએ પણ તેને જ સાચો ઇતિહાસ માની લીધો. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં તો માર્ક્સવાદીઓ, વોટબેંકની ચિંતા કરનારા રાજકારણીઓ, મુસ્લિમ કલાકારો, ચિત્રપટ નિર્માતાઓ વગેરે બધાએ ટિપુને સમાજના મન પર રાષ્ટ્રીય નાયક તરીકે સ્થાપિત કરી દીધો. ટિપુના બે નાના દીકરાઓને બાનમાં રાખનારા અંગ્રેજો ક્રૂર અને એવી જ રીતે બાળકોને બાનમાં રાખનારા લોકોનું સુવિધાપૂર્વક વિસ્મરણ. ઔરંગઝેબના સેનાપતિ મીર જુમલાએ આસામના રાજાને હરાવ્યો. તેની અઢળક સંપતિ લૂંટી લીધા પછી વધુ ધનની માગણી કરી અને તે પૂરી થાય ત્યાં સુધી રાજાની દીકરી અને દીકરો, તથા બુર્હા ગો હેન,

બાર ગાં હેન, ગડ ગુનિયાં ઉખાન અને બડપત્રા ઉખાન નામના મંત્રીઓને પણ બાન પકડી લઈ ગયાનો ઉલ્લેખ ઔરંગઝેબ વિષેના અધિકૃત ઇતિહાસમાં કરેલો છે. (માસિર-ઈ- આલમગિરી, લેખક-સાકી મુસ્તાદખાન, પાંચમું વર્ષ, અલ હિજિરા ૧૦૭૨. ૫. જાન્યુઆરી ૧૬૦૩ અને જદુનાથ સરકારનું A Short History of Aurangzib, Orient Longman 1979, P. 108). મોગલકાળમાં રાજપૂત રાજાઓને પોતાના એક પુત્રને તો ફરજિયાત બાદશાહના દરબારમાં રાખવો જ પડતો. એ પણ એક પ્રકારના યુદ્ધકેદીઓ જ હતા. અકબરથી શરૂ થયેલી એક અન્ય પદ્ધતિ એટલે હારેલા રાજાની એક દીકરી સાથે બાદશાહ લગ્ન કરતો. આ પણ યુદ્ધકેદી રાખવાનો જ એક પ્રકાર હતો. મહારાણા પ્રતાપ પર પણ તેના દીકરાને અકબરના દરબારમાં મોકલવા માટે દબાણ આવ્યું હતું. પણ મહારાણાએ એ માન્ય નહીં કર્યું. શાહજહાન નામ ધારણ કરી દિલ્હીનો બાદશાહ બનેલો ખુર્રમ જ્યારે પોતાના પિતા જહાંગીરની સામે હારી ગયો ત્યારે જહાંગીરે તેના બે પુત્રો દારા શિકોહ અને ઔરંગઝેબને યુદ્ધબંદી બનાવ્યાના ઉલ્લેખો છે. પણ બ્રિટિશ કોર્નવોલિસે ટિપુના બે પુત્રોની જેટલી સંભાળ લીધી તેટલી સંભાળ મોગલ રાજાઓ ક્યારેય પોતાના યુદ્ધકેદીઓની લેતા નહોતા. આ યુદ્ધકેદીઓનું ધર્માંતરણ કરાતું.

અંગ્રેજો સામે સંઘર્ષ કરનાર એ કારણ આપીને ટિપુને રાષ્ટ્રનાયક કહેવાનો હોય તો એ જ બ્રિટિશો વિરુદ્ધ લડનારા મરાઠાઓનું આ જ ઇતિહાસકારો અને સાહિત્યકારો કેમ ઉદાત્તીકરણ કરતા નથી ? પોતાના બધા જ શત્રુઓમાં મરાઠા જ સૌથી વધુ શક્તિશાળી છે તે બ્રિટિશો જાણતા હતા. ટિપુને કર્નાટકનાં બાળકો કર્નાટકનો કુંવર કહે છે. ઓડેયારોના સમયમાં કર્નાટકના રાજકારણની ભાષા કન્નડ હતી. ટિપુએ તેને સ્થાને ફારસી ભાષા સ્થાપિત કરી. ખેતી વિષયક વેરાઓના સંદર્ભમાં આજે પણ 'ખાતેખિર્દી' 'પહાણી' 'ખાનેસુમારી' 'ગુદસ્તબરાનમુને' વગેરે બધા શબ્દો ટિપુને કારણે જ આવ્યા. આજે પણ જૂના મૈસૂરના મહેસૂલી ખાતામાં પ્રચલિત છે એવી પિતાના નામ આગળ બિન લગાવવાની પદ્ધતિ ટિપુના સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવી. વેંકટેગૌડાનો દીકરો નરસિંહગૌડા એમ લખવાને બદલે નરસિંહગૌડા બિન વેંકટેગૌડા એમ લખાય છે.

ગામોનાં મૂળ નામો પણ તેમણે બદલ્યાં છે. બ્રહ્મપુરીનું સુલતાનપેઠ થયું, કેરળનાં કાલિકોટે અથવા આજનાં કાલિકોટેનું ફરુખાબાદ, દેવનહળ્ળીનું યુસુફાબાદ, ચિત્રદુર્ગનું ફર્રુકયદહિસ્સાર, કોડગનું જફારાબાદ, દિંડિગલનું ખલીલાબાદ, ગુત્તિનું

ફૈજહિસ્સાર, કૃષ્ણગિરીનું ફલ-ઇલ-અઝમ, મૈસૂરનું નઝારાબાદ, પેનુગોંડાનું ફક્રાબાદ, સંક્રીદુર્ગનું મુજફ્ફરાબાદ, શિરાનું રુસ્તમાબાદ, સકલેશપુરનું મંજરાબાદ આવી તો લાંબીલચક યાદી બનાવી શકાય તેમ છે. આ બધી વાતો ટિપુનું રાષ્ટ્રનેતાપદ કે સહિષ્ણુતા દર્શાવે છે ? મૂળ હિંદુ નામો બદલી તેને બદલે ઇસ્લામી નામો આપવાની પદ્ધતિ પૂર્વાપારથી ચાલી આવે છે. ઔરંગઝેબે ચતગાંવનું ઇસ્લામાબાદ કર્યું. કેશવરાજ મંદિરનો નાશ કર્યા પછી મથુરાને ઇસ્લામાબાદ નામ આપ્યું. કાશીને મહમદાબાદ કરવામાં આવ્યું. ફક્ત ઔરંગઝેબે આ કર્યું એવું નથી. બધા જ બાદશાહોએ આ કર્યું. આગ્રાનું અકબરાબાદ થયું. દિલ્હીનું શહાજહાનાબાદ થયું. ગોવળકોંડા હૈદરાબાદ બન્યું. બિદરને જફારાબાદ કર્યું. કડાને નેકનામાબાદ કર્યું, હિંદુઓનું પવિત્ર તીર્થક્ષેત્ર પ્રયાગ અલ્લાહબાદ(અલ્લાહૂનું ગામ) બન્યું. આજના અલીગઢનું મૂળ નામ કોમ હતું.

મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓએ ભારતનાં જે ગામોનાં મૂળ નામો ભૂંસી નાખીને મુસ્લિમ નામો રાખ્યાં, એવાં ગામોની યાદી આઠ પાનાં ભરીને મારા પિતાજીએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં કરી રાખી છે. તે યાદીને અંતે તેમણે લખ્યું છે, ‘ભારતના ખૂણે ખૂણે પ્રવાસ કરી સ્થાનિક વિદ્વાનોનો સહકાર લીધા વગર આ સ્થળો અને નામાંતરોની સંપૂર્ણ યાદી બનાવવી શક્ય નથી. ખુલ્લી જગ્યામાં ગામ વસાવી તેને આવાં નામો આપવાની સામે મારો વિરોધ નથી. પરંતુ અસ્તિત્વમાં હોય એવાં ગામોનું નામ બદલવું અને કોઇ જીવંત વ્યક્તિનું ધર્માંતરણ કરવું એ બંને સરખાં જ તિરસ્કરણીય કાર્યો છે.’

અપ્પાજીના સંગ્રહમાં મને ‘ટિપુ સુલતાનનાં સ્વપ્નો’ નામની એક ટાઇપ કરેલી પ્રત મળી છે. ટિપુ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં ફારસી ભાષામાં લખી રાખતો. આ બાબતે તેણે જિંદગીભર ગોપનીયતા રાખી હતી. કર્નલ વિલ્યમ કર્ક પેટ્રિકને તે શ્રીરંગપટ્ટનના રાજવાડાના શૌચાલયમાંથી મળી. ટિપુના અત્યંત વિશ્વાસુ સેવક હબીબઉલ્લાએ તે ઓળખી અને તે હસ્તાક્ષર ટિપુના હોવાનું પ્રમાણિત કર્યું. તેની મૂળ પ્રત અને અંગ્રેજી અનુવાદ લંડનની ઇંડિયા ઓફિસમાં છે.

એ વાંચ્યા પછી તો ટિપુ કેટલો ધર્માંધ હતો તેની વધુ ખાત્રી થઈ જાય છે. તેમાં તે હિંદુઓનો ઉલ્લેખ કાફર તરીકે કરે છે. અંગ્રેજોનો ક્રિસ્ત તરીકે કરે છે. લાંબી દાઢીવાળા મુલ્લા વારંવાર તેના સ્વપ્નમાં આવે છે. પોતે મક્કાની યાત્રાએ ગયાનું સ્વપ્ન તે જુએ છે. પ્રવાદી મહંમદે ટિપુને છોડીને હું સ્વર્ગમાં પગ નહીં મૂકું એમ કહ્યું એવું એક લાંબી દાઢીવાળો આરબ તેને કહે છે. મુસ્લિમ નથી એવા બધાને મુસ્લિમ અને બધાં મુસ્લિમેતર રાજ્યોને મુસ્લિમ રાજ્ય બનાવવાનું સ્વપ્ન તે જુએ છે.

આ નાની ચોપડીમાં ભારતના આધુનિકીકરણનું નાનકડું પણ સૂત્ર પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ ક્યાંય મળતું નથી. પોતાના માર્ગમાં રહેલો મોટો કાંટો(તે હંમેશાં તેમનો ઉલ્લેખ ક્રિસ્ત એવા જાતિવાચક સંબોધનથી કરે છે)થઈ બેઠેલા બ્રિટિશોને ભગાડી મૂકવાની તીવ્ર ઇચ્છા તે આ ચોપડીમાં વારંવાર વ્યક્ત કરે છે. માત્ર આ એક જ કારણથી તેને આધુનિક, જાતિવિરોધક અને ભારતીય તંત્રજ્ઞાનના પિતામહ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવા માટે આ ચોપડીનો આધાર લેવો કેવી રીતે શક્ય છે ? આ પ્રશ્નોના જવાબો બૌદ્ધિક પ્રમાણોમાં જ શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓ માટે આપવા શક્ય નથી. તેથી તેને નાટકમાં પણ પ્રદર્શિત કરવા શક્ય નહીં બને.

મલબાર અને કોડગુ પ્રાંતોમાં હિંદુઓનું પરાણે ધર્માંતરણ કરનારા ટિપુએ માત્ર મૈસૂર પ્રાંતમાં એ હિંમત બતાવી હોય તેમ દેખાતું નથી. ૧૭૯૧માં બ્રિટિશો સાથે મોટું યુદ્ધ થયું. ટિપુ હાર્યો. બ્રિટિશોને પુષ્કળ ધન અને પોતાના બે પુત્રોને યુદ્ધકેદી તરીકે સોંપ્યા પછી તેણે શૃંગેરી મઠને મોટા પ્રમાણમાં ભેટ સોગાદો આપી હિંદુઓની સહાનુભૂતિ જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ ઘટનાનો ઉપયોગ કરી આજના પોતાને ધર્મનિરપેક્ષ ગણાવનારા લોકો ટિપુને પણ ધર્મસહિષ્ણુ કહે છે. અફઘાનિસ્તાનના રાજા જમાનશાહ અને તુર્કસ્તાનના ખલિફાને 'ભારત પર આક્રમણ કરી આખા દેશને ઈસ્લામમય કરી નાખો' એવો પત્ર ટિપુએ લખ્યો હતો. ૧૭૧૬ની સાલમાં મૈસૂરનો રાજવાડો તેણે લૂંટ્યો ત્યારે ત્યાંના ગ્રંથાલયમાં રહેલા અમૂલ્ય ગ્રંથ અને તાડપત્ર પર લખેલી હસ્તપ્રતોનો બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરવાની તેણે આજ્ઞા કરી હતી. આજે પણ મલબારના મુસ્લિમો મલયાળમ ભાષા અને તામિલનાડુના મુસ્લિમો તમિળ ભાષા બોલે છે, પણ મૈસૂરના મુસ્લિમો ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે. કન્નડ બોલવા-લખવાનું નકારે છે. તે ટિપુએ અહીં શરૂ કરેલી ઉર્દૂ અને ફારસી શિક્ષણપદ્ધતિને કારણે. પોતાના હિંદુ સેનાધિકારીઓને પકડીને તેમનું ધર્માંતરણ કરવાની સૂચના આપતા ટિપુએ લખેલા કેટલાય પત્રો આજે પણ આપણે વાંચી શકીએ છીએ.

તેની ક્રૂરતા, અન્ય ધર્મો પ્રત્યેનો તેનો દ્વેષ, અને આ પ્રદેશના મૂળ રહેવાસીઓ પ્રત્યેનો તેનો તિરસ્કાર જેવી સેંકડો ઘટનાઓની મેં પુરાવાઓ સાથે નોંધ કરી છે જેમને જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી તેનો અભ્યાસ કરવો હોય તેમને માટે આ બધી સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. આ પત્રમાં તે બધી વિગતો આપવાની આવશ્યકતા નથી.

આવા માણસનું નાટકમાં રાષ્ટ્રવીર તરીકે કેવી રીતે ચિત્રણ થઈ શકે ? તું પણ કલાકાર છે. તું જ કહે !

તારી લાડકી બીબી.'

મહિનો વીતી ગયો તો પણ આમીર તરફથી કોઇ જવાબ આવ્યો નહીં. પત્ર પોસ્ટ કરતી વખતે જ તેને ખ્યાલ હતો કે આમીર નારાજ થશે. પણ તેની દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્ન કલાની પ્રામાણિકતાનો હતો. આ જ કલા તરફના આકર્ષણને લઈને તેણે પોતાનો ધર્મ અને માબાપનું સંયુક્ત સ્થાન ધરાવતા પિતાજીને છોડી આમીર સાથેનું વૈવાહિક જીવન સ્વીકાર્યું. આટલાં વર્ષોના સહજીવન પછી મનમાં ઉગેલું સત્ય તેને ન કહી શકાય તે કેમ ચાલે ? જો તેને પત્રમાં લખેલા મુદ્દા અસ્વીકાર્ય હોય તો મુક્ત ચર્ચા કરવાને નિમિત્તે પણ તે અહીં આવી શકે અથવા તેને બેંગલોર બોલાવી શકે એમ તેને લાગતું હતું. પણ આ તો જવાબ પણ આપ્યા વગર એક પ્રકારની ઉપેક્ષા જ કરી રહ્યો છે. તેને પણ ગુસ્સો આવ્યો.

પણ બે દિવસ વિચાર કર્યા પછી તેણે પોતાની જાતને જ સમજાવી, મારે જ તેને મળીને ચર્ચા કરવી જોઇએ. આ વિચાર સાથે તે બેંગલોર જવા નિકળી.

આમીર ગામમાં જ હતો. ઘરમાં જ હતો. ત્રણ મહિના પછી મળી રહેલી પત્નીનું તેણે ઉમળકાભર્યું સ્વાગત ન કર્યું. રઝિયા જ સામેથી બોલી, તેની મજાક કરતાં તેણે કહ્યું, ‘વાહ ! સાહેબની તબિયત તો સુધરી છે ને !’ ખુરશી પાછળ ઉભા રહી ગળામાં હાથ નાખી હળવું આલિંગન પણ આપ્યું. આમીર ખપ પૂરતા જ જવાબો આપતો હતો. છેવટે તે સામેની ખુરશી પર બેઠી અને પત્રોમાં લખેલા મુદ્દા ટુંકમાં સમજાવવા લાગી.

તેને વચ્ચે જ અટકાવીને આમીરે કહ્યું, ‘આપણે ઈતિહાસ સાથે નહીં પણ નાટક સાથે સંબંધિત ચર્ચા કરવાની છે.’

‘પણ ઐતિહાસિક પાત્રોનો ઉપયોગ કરી આપણે આ નાટકને આકાર આપવાનો છે.’ અજાણતા જ રઝિયાનો સ્વર ઉંચો ચઢ્યો.

‘કલાકારોને પણ કેટલુંક સ્વાતંત્ર્ય હોય છે ને ?’ આમીરે પણ અવાજ ચઢાવીને કહ્યું.

‘શુદ્ધ કલાકાર જેવી નિર્મિતી કરીએ તો સ્વાતંત્ર્ય હોય જ છે. અને હોવું જ જોઇએ. પણ જ્યારે કોઇ કલાકૃતિ માત્ર પ્રચાર માટે સાકાર થાય છે ત્યારે ત્યાં શુદ્ધ કલાત્મકતા રહેતી નથી. અને હું માનું છું કે આ વાત તું પણ જાણે જ છે.’

'મને લાગે છે કે હમણાં હમણાં તારો ઇસ્લામ તરફનો ગુસ્સો વધી રહ્યો છે.'

'આમ જો, વિષય બદલીશ નહીં. કલાકારે ધર્મથી પર રહેવું જોઇએ એવું આપણે અનેક વખત કહીએ છીએ. હવે તો મને લાગે છે કે કલા કરતાં પણ સત્ય મોટું છે. કલાકારની નિર્મિતી સત્યની અભિવ્યક્તિ બનવી જોઇએ. એ સિવાયનાં અન્ય કોઇ પણ કારણો માટે કલાનો ઉપયોગ કરવો તે કલાની પ્રતારણા છે.'

બોલવાના પ્રવાહમાં વ્યક્ત થયેલા પોતાના વિચારોથી તેને પોતાને જ આશ્ચર્ય થયું. અંદરથી એક પ્રકારનો ઉન્નત ભાવ ઉભરી આવ્યો.

માત્ર આ વાતોથી આમીરના મનનું કોઇ સમાધાન ન થયું. તે ઉઠીને અગાશીમાં ગયો અને સિગરેટ સળગાવી.

'શું થયું છે આને? પિતાજીનો ગ્રંથસંગ્રહ વાંચવાને બહાને ગામડે જ રહે છે, પત્ની તરીકેનાં પોતાનાં બધાં કર્તવ્યો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરે છે, કાંઇ કહેવાનો પ્રયત્ન કરું તો કહે છે, સાહેબની ઉંમર થઈ ગઈ ને ! તમે પણ અહીં આવો, હું પણ ત્યાં આવીશ. આ વાત યાદ આવતા તેને વધુ ગુસ્સો આવ્યો. તેના ગામ જઈને રહેવું ? છી છી, એક રાત પણ ત્યાં ગાળવી શક્ય નથી. ત્યાં તે હિંદુ પદ્ધતિથી રહે છે. કપાળે ચાંદલો પણ કરે છે, તેણે જ આ બધું કહ્યું છે. હવે મારે ત્યાં જઈને રહેવું ? આમીર ! અને એ ઘરનો જમાઈ ? છટ, જો કે મને આ બધું કેટલું અઘરું પડે તે વાત આ કેવી રીતે સમજી શકે ?'

'ટેબલ પર જમવાનું પિરસ્યું છે,' અમિનાબાનોએ ત્યાં આવીને કહ્યું.

'ઠીક ! તું જા.' તેણે કહ્યું, પણ પોતે અંદર ન જતાં ત્યાં જ એક ખુરશી પર બેસી રહ્યો.

થોડી વારે રઝિયા તેની પાસે આવી. 'રસોઇ ઠંડી થઈ રહી છે,' તેણે આવીને કહ્યું.

'તું જમી લે. મને એકલો રહેવા દે.'

'આ કેવું ? હું આટલે દૂરથી આવી છું.' તે નજીક આવી.

'મને ટેવ પડી ગઈ છે એકલા રહેવાની. હવે મને એ જ સારું લાગે છે. પ્લીઝ ! ડોન્ટ ડિસ્ટર્બ મી.' તેના તરફ નજર પણ કર્યા વગર તેણે કહી દીધું.

આના કરતાં વધુ આગળ વધીને તેને સમજાવવાની રઝિયાની ઇચ્છા નહોતી.

ભૂતકાળના બે અનુભવો ધ્યાનમાં લઈને તેનો કાંઇ ઉપયોગ થશે નહીં એ પણ તે જાણતી હતી. ભૂખ લાગી હતી. છતાં આમીર ઘરમાં હોવા છતાં એકલાં જમવું તેને યોગ્ય ન લાગ્યું.

તેને બીજી પણ એક ઘટના યાદ આવી. ચાર મહિના પહેલાં તે આવી હતી ત્યારે બંને જમવા બેઠાં હતાં. અમીનાબાનો પણ ઘેર નહોતી. 'રસ્સો ગોમાંસનો કે બકરીનો એ બાબતે મારું મન શંકિત થયું હતું.

ટુકડા અને મસાલા વચ્ચે કાંઇ અંતર જ રાખતી નથી આ અમિનાબાનો. ટુકડો મોઢામાં મૂકીને ચાવીએ નહીં ત્યાં સુધી કાંઇ ખબર પડતી નથી. આમીર, જરા ખાઈ જો ને ! આ શેનું માંસ છે તે !'

'કેમ ?'

'ગોમાંસ હશે તો હું ખાઇશ નહીં.'

તેણે મારી તરફ જોયું. ક્ષણભર વિચાર કરીને બોલ્યો, 'કેમ ? શું થયું ? આમ કેમ ગાંડાં કાઢે છે ?'

તે શું કહેવા માગે છે તે મારા પણ ધ્યાનમાં આવ્યું.

'આમાં ગાંડપણનો પ્રશ્ન જ નથી. મારા પિતાજીની હું એકની એક દીકરી. તેમને દીકરો પણ નથી. તેમનો અંતિમ સંસ્કાર દિવસકર્મ વગેરે કાંઇ મેં કર્યું નહીં. ફક્ત રક્ષાવિસર્જન કરી શકી. પણ તે પહેલાં શાસ્ત્રીજીએ મને ગોમાંસ ખાવા બદલ પ્રાયશ્ચિત લેવા કહ્યું હતું. પ્રાયશ્ચિતમાં ફરી વાર હું આવી ભૂલ નહીં કરું એવો નિશ્ચય પણ છુપાયેલો હોય છે. નહીં ?'

તેણે તરત કાંઇ જવાબ ન આપ્યો. લગ્ન થયા પછી શરૂઆતના દિવસોમાં ગોમાંસનો વિષય નિકળે એટલે હું 'તમે ડુક્કરનું માંસ કેમ ખાતા નથી' એવી દલીલ કરતી. હવે ફરી એ જ ચર્ચા શરૂ થાય તો શું કહેવું એ માટે મન અંદરથી તૈયાર થયું.

પણ તેણે જુદો જ મુદ્દો કાઢ્યો. 'માંસાહાર છોડવો જ હોય તો સદંતર છોડવો જોઇએ. ફક્ત ગાયનું જ માંસ ન ખાવું એ પણ એક પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા જ નથી ?'

મેં પણ આ વાત પર વિચાર કર્યો. આમીર કહે છે તે વાત તો સાચી જ છે. અને હું તો જન્મતઃ શાકાહારી જ હતી. ઉપરાંત આજે પણ ઘરમાં કેંચપ્પા અને લક્ષ્મમ્મા શાકાહારી પદ્ધતિથી જ રહે છે. તેથી ઘેર ગયા પછી મેં પણ ક્યારેય માંસાહાર કર્યો નથી.

મેં તેને કહ્યું, 'આમીર, મને તારી વાત એકદમ યોગ્ય લાગે છે. ગામડે તો હું સંપૂર્ણ શાકાહાર જ કરું છું. આહાર એ પોતાના ગમા અણગમાનો વિષય હોય તો પણ શાકાહાર ઉચ્ચ કક્ષાનો તો છે જ. એટલે હવેથી હું અહીં આવીશ ત્યારે પણ શુદ્ધ શાકાહારી જ રહીશ.'

'ખોરાકમાં આવો ભેદ હોય તો સહજીવનમાં એકતા કેવી રીતે રહેશે ?'

'એમ કહે છે ? તો પછી તું પણ શાકાહારી થા.'

'પણ ભગવાને પ્રાણીઓની નિર્મિતી જ માણસના આહાર માટે કરી છે ને !'

'આ જ મૂળભૂત અંતર છે. આ માણસનો અહંકાર છે. આવું કહેનારા ધર્મો માણસના અહંકારને પંપાળે છે.'

તે દિવસની વાત એટલા પર જ અટકી હતી. મેં તે દિવસે રસ્સો ખાધો નહીં. માત્ર દહીં સાથે જમી. રાત્રે સાથે સૂતી વખતે ધ્યાનમાં આવ્યું, આ આહારના પ્રશ્ને જ અમારા સહજીવનમાં અંતર વધી રહ્યું છે.

લક્ષ્મીએ પોતાને માટે શાકાહારી વ્યંજન બનાવવાની સૂચના અમીનાબાનોને આપી નહોતી. હવે તેણે શું રાંધી મૂક્યું છે કોણ જાણે ? પરિસ્થિતિ પહેલેથી જ બગડી ગઈ છે એમાં પોતે એકલી જમશે તો અંતર હજી વધશે એવો વિચાર કરી તે ભોજન કર્યા વગર જ પથારીમાં પડી. મોડે સુધી તે પડખે સૂવા આવ્યો નહીં. તેણે જમવા પણ ન બોલાવી. 'આ ફક્ત હું શાકાહારી બની તેનો ગુસ્સો નથી. હંપીની ભગ્ન મૂર્તિઓ, ટિપુ વગેરે બાબતમાં મારા વિચારો મેં સ્પષ્ટપણે જણાવ્યાને લીધે આવેલો ગુસ્સો છે આ. પણ માત્ર આમીરને સારું લાગે એટલા જ માટે મારે મનના વિચારોને દબાવી દઈ નાટકીય વ્યવહાર કરવો જોઇતો હતો ? અને તેણે પણ હું જે કહી રહી છું તેના પર શાંતિથી વિચાર શા માટે ન કરવો જોઇએ ?'

તેને ક્યારે ઉંઘ આવી ગઈ તેની ખબર જ ન પડી. જાગી ત્યારે બારીમાંથી પ્રકાશ આવતો હતો. પલંગ પર તે એકલી જ હતી. બહુ એકલું એકલું લાગ્યું તેને. આમીર જાણીજોઇને મને દૂર કરી રહ્યો છે

પરવારીને તે બહાર આવી. આમીરનું ભોજન થયું હતું. રાત્રે તેણે રઝિયાને જમવા ન બોલાવી. તેનું મન ઉદાસ થઈ ગયું. પગથિયાં ચઢી તે નાઝીરની ઓરડીમાં ગઈ. બારણું અધખુલ્લું હતું. આમીર સિગરેટ પી રહ્યો હતો.

'કેમ અહીં સૂઈ ગયો ?' તેણે પૂછ્યું.

'સોરી, તું આવે ત્યારે વેજ ભોજન બનાવવાનું અમીનાબાનોને કહેતાં ભૂલી ગયો હતો.'

'હવે તે આવશે ત્યારે હું જ કહી દઈશ. મારે માટે એકાદ વેજ વસ્તુ બનાવવાનું. એ વાત જવા દે, તું અહીં કેમ સૂતો ?'

'મને થયું કે વેજિટેરિયન સ્ત્રી શું હુંફ આપશે ?' તેની સામે જોયા વગર જ આમીરે જવાબ આપ્યો.

'આમીર ! પતિએ પત્ની સામે આવી વાહિયાત દૃષ્ટિથી નહીં જોવું જોઇએ.' તેના અવાજમાં કિંચિત તિરસ્કારની છાંટ હતી.

'તેમાં વાહિયાત શું ? માત્ર વેજિટેરિયન સ્ત્રી જ મહિનાઓ સુધી પતિથી દૂર રહી શકે. તેં ત્યાં રહીને બીજાં કયાં કયાં વ્રત શરૂ કર્યાં છે કોણ જાણે ? હું શું કરવા તેનો ભંગ કરું ?'

તેને વધુ ગુસ્સો આવ્યો. ઇચ્છા થઈ સંભળાવી દઉં. શું એની એ જ વાત કરે છે ? પણ તે કાંઇ બોલી નહીં.

* * *

પ્રકરણ ૫

એક દિવસ કેંચપ્પાએ તેને એક પરબિડિયું આપ્યું. ગામમાં પોસ્ટઑફિસ છે એ વાત જ તે ભૂલી ગઈ હતી. તે નાની હતી ત્યારે નહોતી. કેંચપ્પાએ કહ્યું કે તે સાત-આઠ વર્ષ પહેલાં શરૂ થઈ હતી.

તેનું ધ્યાન સરનામાં પર ગયું. કન્નડ ભાષામાં લખેલું સરનામું. આ અક્ષર કોના ? તેને યાદ આવતું નહોતું. મોકલનારનું નામ પણ નહોતું.

તેણે પરબિડિયું ફોડીને જોયું તો પ્રોફેસર શાસ્ત્રીનો પત્ર હતો. તે મૂંઝાઈ ગઈ. સરનામું કન્નડમાં હોય તો પણ પત્ર ઇંગ્લિશમાં હતો.

'પ્રિય લક્ષ્મી,

તને આ પહેલો પત્ર લખી રહ્યો છું. આ પહેલાં તેવી તક પણ ન મળી અને આવશ્યકતા પણ નહોતી. તેને લીધે તને શું સંબોધન કરું, રઝિયા કે લક્ષ્મી એવી મૂંઝવણમાં હતો. પણ બંને નામો સુંદર છે.

વચ્ચેના દિવસોમાં હું અહીં નહોતો. બે અઠવાડિયાં પહેલાં જ વિદેશથી આવ્યો. ગયા શનિવારે આમીર મળ્યો હતો. તારી બાબતમાં વાત કરતો હતો. હંપી જોયા પછી તું અત્યંત અસ્વસ્થ થઈ છે, ધર્માંધ ઇતિહાસકારોએ લખેલા ઇતિહાસથી ભ્રમિત થઈ ડોક્યુમેંટરીની સ્ક્રીપ્ટ લખવાનું પણ તેં નકાર્યું છે એ વાત પણ તેણે કરી.

આજ સુધી તેં અને આમીરે ભેગા થઈને ફિલ્મો બનાવી છે. તેણે બીજા કોઇની પાસેથી આ ડોક્યુમેંટરીની સ્ક્રીપ્ટ લખાવી લીધી એવી જાણ થઈ. મને બહુ

દુઃખ થયું. ઇતિહાસનું સત્ય આ ધર્માંધ લોકો બનાવે અને તેને માથે લઈને નાચે એટલું સહેલું નથી. વિજયનગરે પોતાની જાતે જ પોતાનો વિનાશ કરી લીધો છે. મુસલમાનોએ નથી કર્યો. અહીંનાં કેટલાંક મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ મુસ્લિમોએ પ્રતીકાત્મક રીતે કર્યો હોય તો પણ હિંદુઓ પણ આ બાબતમાં પાછળ નહોતા. વિજયનગરમાં શૈવો અને વૈષ્ણવો જંગલીની જેમ સામસામે લડ્યા. લોહી વહાવ્યું એવો ઇતિહાસ હમણાં હમણાં થયેલાં સંશોધનોમાં પ્રકાશમાં આવ્યો છે.

એક વાત તને ધ્યાનમાં આવી છે ? હવે આપણે જે ભગ્ન દેવાલયો અને મૂર્તિઓ જોઇને દુઃખી થઈએ છીએ તે બધાં જ દેવાલયો વિષ્ણુનાં છે. લક્ષ્મીનરસિંહ મૂર્તિ અને વિજય વિઠ્ઠલ દેવાલય એ બંનેને તેનાં ઉદાહરણરૂપ ગણી શકાશે.

તેથી ઉલટું શૈવોનાં મંદિરોને ઉની આંચ પણ આવી નથી. આજે પણ તે એવા જ દમામપૂર્વક ઉભાં છે. આવું કેવી રીતે શક્ય બને ? નરસિંહ અને વિજય વિઠ્ઠલનો નાશ ત્યાંના શૈવોએ કર્યો. તિરુપતિનાં વૈષ્ણવમંદિરનું એટલે આંધ્રવાસીઓનું વર્ચસ્વ સહન નહીં થવાને લીધે જૂના શૈવોએ મુસલમાન રાજાઓને બોલાવી લીધા અને તેમને વિજયનગરમાં આવેલાં મહત્ત્વનાં સ્થાનો દેખાડ્યાં. ત્યાંની સંપત્તિની લાલચમાં આ રાજાઓએ આક્રમણ કર્યું. આ તકનો લાભ લઈ શૈવોએ વૈષ્ણવ મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો છે. આજે કેટલાક ધર્માંધ લોકો આ બધું મુસ્લિમોને માથે મારી સાંપ્રદાયિક દ્વેષ વધારવાનું કામ કરી રહ્યા છે.

તું પોતે ઇતિહાસમાં આટલો રસ લે છે તેનો મને અતિશય આનંદ થયો છે. હું આધુનિક ઇતિહાસકારો સાથે તારો પરિચય કરાવી દઈશ. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ તું માત્ર આ જ નહીં તો સંપૂર્ણ ભારતનો ઇતિહાસ ફરીથી વાંચ. માનવની પ્રગતિ પર પ્રકાશ નાખવો એ જ ઇતિહાસનું મુખ્ય ધ્યેય નથી ?

તારો

એસ. એન.'

પત્રને લીધે તેનાં મનને થોડી ચાલના મળી પણ તેમાં વ્યક્ત કરેલા વિચારો બદ્દલ તેના મનમાં વિશ્વાસ નિર્માણ ન થયો. પત્રમાં ઉલ્લિખિત આધુનિક ઇતિહાસ વિષય સાથે તે સંમત ન થઈ શકી. ટિપુ સુલતાન પરનું સંશોધન અને અપ્પાજીએ લખેલી નોંધો વાંચ્યા પછી તો તેનો મત આ બધા લોકોની વિરુદ્ધ જ થયો હતો. તેથી તેણે કોઇ પણ પ્રતિક્રિયા વગર પ્રોફેસર શાસ્ત્રીનો પત્ર બાજુમાં મૂકી દીધો.

બીજે દિવસે તેણે ફરી પત્ર વાંચ્યો અને અપ્પાજીનો, 'સત્યની શોધ એ જ ઇતિહાસનું ધ્યેય' એ દૃષ્ટિકોણ ફરીથી તેના મનને વ્યાપ્ત કરી રહ્યો. આ બધું એમને એમ છોડી દેવું ન જોઇએ.

પહેલાં મારે હંપીનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ સમજી લેવો જોઇએ અને પછી પ્રોફેસર શાસ્ત્રી કહે છે તે આધુનિક ઇતિહાસકારોને મળીને ચર્ચા કરવી જોઇએ.

એ દૃષ્ટિથી તેણે અપ્પાજીનો ગ્રંથસંગ્રહ ફેંદવો શરૂ કર્યો. ભારતના બહુરંગી ઇતિહાસ વિષે આસ્થા ધરાવતા અપ્પાજી વિજયનગરની બાબતમાં પણ ઉત્સુક હોવા જ જોઇએ.

વચ્ચેના કબાટમાં સિવિલ દ્વારા લિખિત અ Forgotten Empire પર તેની નજર પડી. તેને યાદ આવ્યું, 'આ પુસ્તકનું નામ મેં ક્યાંક સાંભળેલું છે.' પણ ક્યાં ? યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં યાદ આવ્યું, મોટે ભાગે હંપીના વિરુપાક્ષ મંદિર સામે આવેલી એક દુકાનમાં પોતે આ પુસ્તક જોયું છે. સ્ક્રીપ્ટ લખવાનો વ્યવસાય કરનાર મારા જેવીને આવાં અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તકો વાંચવા જેટલી ચિવટ શા માટે હોય ? પોતે વાંચેલી હંપી પરની પુસ્તિકામાં કદાચ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ હોવો જોઇએ. તેણે પુસ્તક પરનું પૂંઠું ખોલીને જોયું તો ત્યાં અપ્પાજીએ પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં લખી રાખેલી આઠ પાનાંની એક નાનકડી નોંધ મળી. પ્રત્યેક પુસ્તકનું પોતાને થયેલું આકલન અને તેના પર પોતાનો અભિપ્રાય, એ પ્રમાણે નોંધ રાખવાની અપ્પાજીની પદ્ધતિ હવે તેના ધ્યાનમાં આવી હતી. એ ઉપરાંત પ્રત્યેક વિષયના બધા સંદર્ભગ્રંથો એક જ જગ્યાએ રાખવાની પણ તેમની પદ્ધતિ હતી. તેથી તેણે આસપાસના અન્ય ગ્રંથો પણ જોયા. શ્રીનિવાસ રેડ્ડી અને બી. આર. ગોપાલનું A History of Karnataka, એન. વેંકટરમૈયાનું The Delhi saltanat, સૂર્યનાથ કામતનું A Concise History of Karnataka પી. બી દેસાઈનું Karnataka Through the Ages જેવા અનેક ગ્રંથો ત્યાં હતા. એ પૈકી કંઇ પણ વાંચ્યા વગર જ હું ડોક્યુમેંટ્રીની સ્ક્રિપ્ટ લખવા નિકળી હતી. મને મારી પોતાની જ શરમ આવી. બે-ચાર પ્રવાસી પુસ્તિકાઓ વાંચીએ એટલું પૂરતું છે એવા આમીરના શબ્દો પણ યાદ આવ્યા. આ બધા ગ્રંથો તો નિરાંતે વાંચવા જોઇએ જ, પણ તે પહેલાં તો પ્રત્યેક પુસ્તકનાં અપ્પાજીએ કાઢેલાં તારણો વાંચી લેવાં જોઇએ. તેણે એ નોંધો હાથમાં લીધી અને બેઠક પર બેઠી.

ઇતિહાસનું કોઇ ધ્યેય છે કે નહીં અથવા એ માત્ર તર્કશાસ્ત્ર સાથે સંબંધિત

અને તર્કની અડફેટે ચઢી આમતેમ ફંગોળાતો પ્રશ્ન છે. પણ ઇતિહાસના અધ્યયનને તો ધ્યેય છે જ અને તે છે સત્યની શોધ. ઈતિહાસની સામગ્રી શોધવી, તેની પસંદગી કરવી અને વસ્તુનિષ્ઠ અને શિસ્તબદ્ધ પદ્ધતિથી તેને માટે પોતાનો મત ઘડવો એ અત્યંત અઘરી વાત છે. પણ આજકાલ, અને એમાં પણ સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં કેટલાક વિદ્વાનો આ માર્ગમાં સમજીવિચારીને આડખીલીઓ ઉભી કરી રહ્યા છે. તેને ઓળંગી સત્ય સુધી પહોંચવું ઇતિહાસકારો માટે વધુ અઘરું બન્યું છે. હંપીના સંદર્ભમાં પણ આવી ભીંતો જાણી જોઇને ઉભી કરવામાં આવી છે. તેના જ એક ભાગ રૂપે અહીંનાં મંદિરોનો અને મૂર્તિઓનો નાશ મુસ્લિમોએ નથી કર્યો પણ અંદરોઅંદર ઝઘડતા શૈવો અને વૈષ્ણવોને લીધે થયો છે એમ કહેવું એ પણ આ પ્રયત્નોનો એક ભાગ છે. કારણ અહીં ફક્ત વૈષ્ણવ દેવાલયો નષ્ટ થયાં છે. મુસ્લિમ આક્રમણનો લાભ લઈ કર્નાટકના શૈવોએ આંધ્રના તિરુપતિનું વર્ચસ્વ ઘટાડવા માટે આ કૃત્ય કર્યું એમ પણ કહેવાય છે.

મુસ્લિમોની ધર્માંધતા ઢાંકવા માટે કર્નાટકના શૈવો પર ઠીકરાં ફોડવામાં આવે છે. શૈવ રાજાઓ વૈષ્ણવ દેવાલયો અથવા વિષ્ણુપૂજા તરફ કેવી દૃષ્ટિએ જોતા હતા તે સમજવા માટે મેં બેંગલોરનાં ગ્રંથાલયોમાં કલાકો સુધી બેસી સારું એવું અધ્યયન કર્યું. ફરી હંપી જઈ ત્યાં પગપાળા ફરીને બધું જોયું. George Michael and Philip B. Wegonerના Vijayanagar (Architectural Inventory of the Sacred Shrin)Volumeમાં હંપીનાં ભગ્ન શિવાલયો અને વિષ્ણુમંદિરોનાં ચિત્રો છે.

ચિત્ર ૨૦-૨૧ ચંદ્રમૌલેશ્વર દેવાલય (ભગ્ન છે).

ચિત્ર ૬૭-૬૮-૬૯ સૌમ્યસોમેશ્વર દેવાલય (ભગ્ન છે).

ચિત્ર ૩૨૯ - લિંગ શિવ દેવાલય (ભગ્ન છે).

ચિત્ર ૩૫૨-૩૫૩ ચંડિકેશ્વર (ભગ્ન છે).

ચિત્ર ૩૯૦-૩૯૧-૩૯૨ વીરભદ્ર દેવાલય સમૂહ (ભગ્ન છે).

ચિત્ર ૫૨૦ -હેમકુંડ પરનું મૂળ વિરૂપાક્ષ (ભગ્ન છે).

આ ઉપરાંત કવિ ચામરસનો મઠ અને અન્ય સ્થાનો પણ તૂટેલાં છે.

હંપીના રસ્તે આવતા હોસ્પેટમાં આવેલાં અનંતશયન અને મલપનગુડી એ બંને શિવાલયો તૂટેલાં છે. હોસ્પેટ આનેગુંડી માર્ગ પર આવેલા સોમેશ્વર ડુંગર પરનું સોમેશ્વર ગુહાલય પણ ભગ્ન થયેલું છે. વિરુપાક્ષ દેવાલયના પાછળના ભાગમાં

આવેલું શિવાલય પણ તોડેલું છે. લિંગનું થાળું અને નંદી અનાથ ઉભાં છે.

ઉપરના સંદર્ભો જોતી વખતે તેનો અર્થ ધ્યાનમાં આવે છે. હંપીમાં ફક્ત વિષ્ણુમંદિરો જ નષ્ટ નથી થયાં તો અહીંનાં શિવાલયો પણ નષ્ટ થયાં છે. આ પુરાવા સ્પષ્ટ હોવા છતાં કેટલાક વિદ્વાનો પોતાનો મુદ્દો આગળ કરીને ચર્ચા કરશે પણ ખરા. પણ હંપી પર રાજ્ય કરનારા રાજાઓમાં ધર્માંધતા નહોતી એ સિદ્ધ કરવા માટે નીચેના પુરાવા પૂરતા છે.

૧. વિરૂપાક્ષ દેવાલયના રાયગોપુરનો નિર્માતા વૈષ્ણવ કૃષ્ણદેવરાય હતો.

૨. વિજય વિઠ્ઠલ દેવાલયનો નિર્માતા શૈવ રાજા દેવરાય બીજો હતો.

૩. Anna L. pllapicoola John અને Friz George Michael ÜpfprgrMs The Ramchandra Temple at Vijayanagara ગ્રંથમાં શૈવ રાજા દેવરાય પહેલાએ રામચંદ્ર દેવાલય બાંધ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વિરૂપાક્ષ દેવાલયમાં આજે પણ પૂજાઅર્ચા ચાલે છે. આ દેવાલય અભંગ હોવાનું કારણ કદાચ આ ગ્રામદેવતાના રક્ષણ માટે ગામના મુસલમાનો પણ સેનાની સાથે ખભે ખભા મિલાવી ઉભા રહ્યા તે પણ હોઇ શકે.

અપ્પાજીના સંગ્રહમાં હતા તે બધા ગ્રંથો લક્ષ્મીએ વાંચી નાખ્યા. તે પછી અપ્પાજીએ સૂચવેલા ગ્રંથો પણ બેંગલોરનાં ગ્રંથાલયોમાંથી મેળવી વાંચી નાખ્યા. તેની નોંધો તૈયાર કરીને તે એકલી હોસ્પેટ ગઈ.

હોટેલમાં રહી તેણે અપ્પાજી દ્વારા ઉલ્લિખિત હંપી અને તેની નજીકનાં દેવાલયોની મુલાકાત લીધી. વિજયનગરનો ઇતિહાસ તેને થોડો ઘણો સ્પષ્ટ થયો. અહીં ચાલેલી અવિરત હિંસા પર આધારિત એકાદી પૂર્ણ કક્ષાની ફિલ્મ બનાવવી શક્ય છે કે કેમ એ વિચાર તેનાં મન અને બુદ્ધિને સતાવતો રહ્યો.

બે અઠવાડિયાં હોસ્પેટમાં રહી તે હંપી અને આસપાસના પરિસરનો વિચાર કરતી રહી. પછી બેંગલોર પાછી ફરી.

હોટેલમાંથી તેણે પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને ફોન કર્યો. સર, તમારો પત્ર આવ્યાને ચાર મહિના થયા. હંપીનાં દેવાલયો શૈવોએ તોડ્યાં નથી પણ મુસ્લિમોએ જ તોડ્યાં છે એ મુદ્દે હું કોઇ પણ આધુનિક ઇતિહાસકાર સાથે ચર્ચા કરી શકું તેમ છું. મેં આ વિષયના બધા સંદર્ભોનો અભ્યાસ કર્યો છે. ગયાં બે અઠવાડિયાં હંપીમાં ફરીને બધું જોયું છે.

તમે કહેતા હતા તે ઇતિહાસકાર સાથે પરિચય કરાવી આપશો ?'

'કયો ઇતિહાસકાર ? મેં ક્યારે કહ્યું હતું ?'

'તમે મને પત્ર નહોતો લખ્યો ? સ્ક્રીપ્ટ ન લખી ત્યારે ?'

'ઓ, તે એમ, કલાકાર સંશોધનમાં ડૂબે તો તેની કલા કરમાઈ નહીં જાય ? લક્ષ્મી, તું આમ કરમાઈ જાય તો મને અતિશય દુઃખ થશે. હું બર્લિન જઈ રહ્યો છું. ત્યાં એક કોન્ફરંસ છે. કલાકમાં નિકળવું પડશે. હજી બેગ ભરવાની બાકી છે. પાછો આવ્યા પછી મળીશું. બાય' કહીને તેમણે ફોન મૂક્યો.

અપ્પાજીના સંગ્રહમાં રહેલો પ્રત્યેક ગ્રંથ વાંચ્યા પછી તેમણે લખેલી નોંધ વધુ સાર્થક લાગતી હતી. તેમણે ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નોનું કેંદ્ર અને વ્યાપ્તિ સમજાતાં હતાં. તેમનું લખાણ કન્નડમાં હતું. વચ્ચે ઇંગ્લિશ વાક્યો અને શબ્દસમૂહો હોય તો પણ કન્નડ ભાષા પરનું તેમનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટ અનુભવાતું હતું. વાંચેલા ગ્રંથોના અર્થ કરતી વખતે તેમણે ક્યાંય ભૂલ કરી નહોતી. ન સમજાયેલા પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ શબ્દકોશમાંથી શોધી તેની નોંધ પુસ્તકમાં પણ કરી હતી. તેમના નિષ્કર્ષો અને નિરીક્ષણો તર્કબદ્ધ અને બુદ્ધિને સ્વીકાર્ય હતાં. મેં આ પહેલાં ક્યારેય ઇતિહાસના ગ્રંથો અને સંદર્ભો જોયા નહોતા. પણ છતાં સ્વયંઘોષિત સમાજવાદી, આધુનિક માર્કસવાદી, વસ્તુનિષ્ઠ, વૈજ્ઞાનિક, આંદોલનોમાં ભાગ લેતી વખતે ઇતિહાસ વિષે નિર્માણ થયેલી જુદી જ કલ્પનાઓ મગજમાં ભરાયેલી હતી. સિદ્ધાંતો, આંદોલનો, આદર્શ વગેરેની પકડમાંથી મુક્ત થઈ ઘટેલી ઘટનાઓ તરફ જોવું એટલે જ ઇતિહાસ સમજી લેવો એ વાત મને છેક હવે સમજાતી હતી.

વર્તમાનમાં નિર્માણ થનારા પ્રશ્નોથી પોતાની જાતને અલિપ્ત રાખી ઇતિહાસ કેવી રીતે સમજી શકાય ? ભૂતકાળ અનેક ગ્રંથો, અનેક નિશાનીઓ, અનેક ભગ્નાવશેષો દ્વારા પોતાનું સત્ય સ્પષ્ટપણે કહેતો જ હોય છે. પણ વર્તમાનકાળ આપણી આંખો પર જુદાંજુદાં પડળ ચઢાવી દે છે. તેને લીધે એ સત્ય આપણી સામેથી લપાઈ જ રહે છે. આજની પરિસ્થિતિ તો એવી છે કે આપણને જડેલું સત્ય દુનિયા સામે મૂકવા માટે ઇતિહાસકારને વર્તમાનકાળની સાથે સાથે વર્તમાન ઇતિહાસકારો સાથે પણ ઝઘડવું પડે છે. અપ્પાજીએ પણ પોતાની નોંધોમાં આ જ લખ્યું છે.

ઇતિહાસનું કોઇ વિશિષ્ટ ધ્યેય કે લક્ષ્ય હોઇ શકે ખરું ? આ પ્રશ્ન જોખમી છે

અને તેનો જવાબ આપવો વધુ અઘરો છે. તંત્રજ્ઞાનની નવનવીન શોધોને લીધે આખું જગત જ્યારે એક ગામડું બની રહ્યું છે ત્યારે જ્ઞાતિજાતિ, ધર્મ, આચારવિચાર વગેરે બધી જ વાતો પર પુનર્વિચાર કરવાની નોબત આવી છે ત્યારે, બધા જ દેશો અણ્વાસ્ત્રોથી સજ્જ થઈ રહ્યા છે ત્યારે અને મનુષ્ય ચંદ્ર અને મંગળ પર નિવાસ કરવાનું વિચારી રહ્યો છે ત્યારે પ્રોફેસર શાસ્ત્રીના ઇતિહાસવિષયક વિચારો સાંભળતાં હસવું કે રડવું તે સમજાતું નથી. મને પણ હમણાં હમણાં એ સત્ય સમજાતું જાય છે.

એક માણસે લખવા ધારેલું પુસ્તક બીજો કોઇ કેવી રીતે પૂરું કરી શકે ? સાવ સગી દીકરી હોય તો પણ ? તે અશક્ય છે. વિગતોની પસંદગી, સંદર્ભ અને વિવેચન, ચિંતન અને અભિવ્યક્તિની ભાષા, શબ્દો વગેરે પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જુદું હોય છે. ઉપરાંત મારામાં અને અપ્પાજીમાં મૂળભૂત અંતર છે.

અપ્પાજીનો પિંડ શાંતિપૂર્વક પ્રત્યેક વિષય અને પ્રત્યેક ઘટનાનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરનારો. ત્યાં કલ્પનાવિલાસને કોઇ સ્થાન નથી. મારું મન મૂળથી કલ્પનાપ્રધાન. ઘટનાબદ્ધ અને તર્કશુદ્ધ ચિંતન એ એક પ્રકાર અને કલ્પનાની ઉડ્ડાન ભરીને એક બાજુથી બીજી બાજુ જવું એ બીજો પ્રકાર. મારી આ વિશેષતાઓને લીધે તો હું કલાકાર બની. નવાં નવાં પાત્રો, નવા નવા પ્રસંગો કલ્પનાથી તૈયાર કરી તેમાંથી કાલ્પનિક કથા તૈયાર કરવાનો માર્ગ મેં સ્વીકાર્યો. પણ મારી આ શક્તિ હું સામાજિક આંદોલનોના હાથમાં સોંપવા જઈ રહી હતી.

અપ્પાજીની જેમ એક એક વાક્ય તોલી માપીને અને સંદર્ભોનો આધાર લઈને લખવાનું મારું ગજું નથી.

ઇતિહાસની પાર્શ્વભૂમિ પર કેટલાંક પાત્રો અને કેટલાક પ્રસંગો નિર્માણ કરી હું આ ઇતિહાસને આકાર આપી શકીશ, ચિત્રકથા લખી શકીશ. કોઇ ભરપૂર પૈસા રોકનાર નિર્માતા મળે તો ઉત્તમ તંત્રજ્ઞાન વાપરી એક ઉત્તમ ફિલ્મ પણ બનાવી શકીશ. પણ તે પહેલાં આ દૃષ્ટિથી ફોટા પાડતાં પાડતાં આખા ભારતનો પ્રવાસ કરવો જોઇએ.

* * *

પ્રકરણ ૬

આખું શરીર ગુસ્સાથી તપી ગયું છે. સતત આવા ગુસ્સાની ગરમી હોય તો મન પણ સ્વસ્થ હોતું નથી. સૂઇ જઇએ તો પણ સ્વપ્નનો આધાર લઈ આગ પ્રસરતી જાય છે ને ધગધગતી રહે છે. નહીં તો ઉંઘ ઉડી જાય છે. આ શું થયું છે મને ? માનસિક બિમારી ? હાજી હમ્દુલ્લાને પૂછવું જોઇએ. આદિકાળથી અત્યાર સુધીનો અરેબિયાથી ઇજિપ્ત, સિરિયા, ઇરાક, તુર્કસ્તાન, પેલેસ્ટાઇન, ખુરાસાન, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન અને મને જેમનાં નામ પણ ખબર નથી તેવા અનેક દેશોનો ઈતિહાસ તેમને આંગળીને વેઢે હોય એટલી સહેલાઈથી તેઓ કહે છે. બાદશાહ ઔરંગઝેબના ઈતિહાસ વિભાગના તેઓ પ્રમુખ છે. સમગ્ર હિંદુસ્તાનના મોગલોના બધા જ સૂબાઓ તરફથી આવનારી બધી માહિતીઓ ચકાસીને, તેને કારણે બાદશાહના સામ્રાજ્યને કાંઇ નુકસાન થવાની શક્યતા નથી તેની ખાતરી કર્યા પછી તે માહિતીઓનું યોગ્ય વર્ગીકરણ કરનારા બુદ્ધિમાન અધિકારી છે. મારા પર તેમનો વિશેષ પ્રેમ છે. હું સીધો તેમની પાસે જઈ શકું એટલો તેમનો મારા પર પ્રેમ છે. મને જોતાં જ તેમની આંખોમાંથી પ્રેમ છલકાય છે.

ગઈ વખતે મેં તેમનાં દર્શન કરી મારું દુઃખ તેમને જણાવ્યું હતું. ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'ધગ એટલે આગ, આગ એટલે નરક, નરકનો ભય તને ઉંઘતાં અને જાગતાં તથા સ્વપ્નમાં પણ પજવે છે. આનો અર્થ જ એ છે કે હજી તારી ઉપર પયગંબરની સંપૂર્ણ કૃપા થઈ નથી. તારે હજી વધુ શ્રદ્ધાથી નમાઝ અદા કરવી જોઇએ. કુરાન પઠન પણ વધુ શ્રદ્ધાથી કર. અરબી વાંચતા આવડે છે કે નહીં ? અરબી આવડ્યા સિવાય કુરાનનો અર્થ કેવી રીતે સમજાશે ? અને ફક્ત અર્થ સમજાય એટલું પૂરતું નથી. તેનો

મૂળ મર્મ સમજવો હોય તો અરબી આવડવું અત્યાવશ્યક છે. ફક્ત ફારસી સમજીને ચાલશે નહીં. ફારસી રાજ્યભાષા અને અરબી દેવભાષા, પયગંબરની ભાષા. ઉપરાંત તારામાં હિંદુ વિશ્વાસરૂપી અજ્ઞાનનાં મૂળ છે ને ! તે મૂળિયાં પૂર્ણપણે બળી જાય ત્યાં સુધી તારી પાછળની નરકની બીક ટળશે નહીં.'

'હાજી સાહેબ, તમારી બધી વાતો સાચી છે એમ મને પણ લાગે છે. આગ આગ થાય છે એમ કહ્યું ને ત્યારે મારા પૂર્વ ધર્મનાં મંદિરો, મૂર્તિઓ, દેવીદેવતાઓ, હોમહવન વગેરે વાતો મનમાં ભરાઈ રહે છે.'

'તેને પૂર્વ ધર્મ શા માટે કહે છે ? તેને ધર્મ કહેવો એ ઇસ્લામનું અપમાન નથી ? મૂર્ખ માણસોના આચારવિચાર. તેને કહેવું હોય તો અંધવિશ્વાસ કહે....'

ગુસ્સાની આગનું કારણ છે મારી વર્તમાન સ્થિતિ. હું એક ગુલામ. યુદ્ધકેદી. જીવ બચાવવા માટે ધર્માંતર કર્યા પછી પણ ગુલામ તરીકે જીવનારો. માત્ર ગુલામ જ નહીં, મારી આગળની સ્થિતિ વિષે કહેતાં મને મારી પોતાની જ શરમ આવે છે. શું મારી આ દુર્દશા માટે મારો પૂર્વ ધર્મ જ જવાબદાર નથી ? તે ધર્મમાં જો સત્ત્વ હોત તો પરાભૂત કેમ થયો હોત ? હાજી હમદુલ્લા ધર્મચર્ચા કરતી વખતે ક્યારેય સંયમ ગુમાવતા નથી.

'ખ્વાજાજહાન, ઇસ્લામ ધર્મ બહારથી આવ્યો એ વાત સાચી છે. હજ્જજ, ગઝની, ઘોરી, મામ્લક, ખિલજી, તુગલક, સૈયદ, લોધી, પઠાણ, મોગલ એમ કોઇનું પણ આક્રમણ થયું તો પણ તમારા હિંદુઓ જ હાર્યા. કેમ ? તમારા એટલે તારા નહીં, કારણ તું તો હવે અમારો જ છે. આટલો વિશાળ દેશ, આટલી સંપત્તિ, છતાં એકે એક આક્રમણની સામે હારીને ગર્દન ઝુકાવી દીધી. ઇસ્લામની નાગચૂડમાં ફસાયા, હજારો, લાખો લોકો મર્યા. ગુલામ બન્યા. તેનું કારણ શું ? આટલાં મોટાં મોટાં મંદિરો, હજારો લાખો મૂર્તિઓ તૂટી, તેનું કારણ શું ? તેમનો એ ધર્મ, (વાસ્તવમાં તેને ધર્મ કહેવાનું કોઇ કારણ જ નથી.) તેમના તકલાદી આચારવિચારો અને અંધવિશ્વાસો જ આને માટે કારણીભૂત છે. સૂર્ય ઉગતાંની સાથે જ જેવી રીતે અંધકાર દૂર થાય છે તેમ તેમના બધા દેવો, મંદિરો અને અંધવિશ્વાસો તણખલાંની જેમ ઉડી ગયા. કહે છે કે કપાળે લાલપીળો રંગ લગાવનારાઓ અને ગરદન પર વાળની મોટી ચોટલી બાંધનારા તેમના પંડિતો જ કહે છે કે છેવટે સત્યનો જ વિજય થાય છે. એટલે... શું છે તે વાક્ય મૂળ ભાષામાં ?'

મેં '**सत्यमेव जयते**' વગેરે કહ્યું.

હા ! એ જ. કાફિર વાક્ય. ફક્ત કાફિરો જ ઉચ્ચારી શકે તેવું વાક્ય. એકંદરે શું ? તો હંમેશાં વિજય સત્યનો જ થાય છે એવો એનો અર્થ. અને ઇસ્લામ ધર્મ જ સત્ય હોવાને કારણે એ ધર્મ આટલા વિશાળ હિંદુસ્તાન પર વિજય સંપાદન કરી રાજ્ય કરે છે. હવે મગજમાં ઉતરે છે ?' કહેતાં તેમણે પોતાની રૂપેરી દાઢી પસવારી.

હાજી હમદુલ્લા કહેતા હતા તે વિશાળ ઇતિહાસ મારા જ અનુભવોનો એક હિસ્સો હોવાનું સ્મરણ થયું. તેથી હું સંમતિ દર્શાવું તે સ્વાભાવિક હતું. અંબરના રાજાએ હાર માની લીધી અને પોતાની દીકરી બાદશાહ સાથે પરણાવી પોતે અકબરનો સેનાનાયક થયો. અને પોતાનું રાજ્ય અને રાજવાડો બચાવી લીધાં. ઉદયપુરના મહારાણા પ્રતાપ પર અકબરે આ અંબરના રાજાને જ સૈન્ય લઈને મોકલ્યો હતો. 'બાદશાહ અકબર સાથે યુદ્ધ કરી વિજય પ્રાપ્ત કરનારો આજ સુધી કોઇ જન્મ્યો નથી અને જન્મવાનો પણ નથી તેથી મારી જેમ તું પણ શરણાગતિ સ્વીકારી તેમનો મોટો સેનાપ્રમુખ થા' એમ કહી પ્રતાપનું મતપરિવર્તન કરવા એ જ ગયો હતો. હલ્દીઘાટીના યુદ્ધમાં હારેલો પ્રતાપ ત્યાંનાં વનોપર્વતોમાં સંતાઈને ત્યાંનો જ થઈ ગયો હતો. સેન, માળવા, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશો ઘણા સમય પહેલાંથી મુસ્લિમ રાજ્યસત્તાને શરણે ગયા હતા.

પણ અરવલ્લીની પહાડીઓના ખોળામાં સંતાયેલાં અમારાં નાનકડાં રાજ્ય દેવગઢ પર હજી સુધી કોઇ પણ મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાની મેલી નજર પડી નહોતી. અન્ય કોઇ પણ મોટા રાજ્યનું તાબેદાર નહીં એવું અમારું રાજ્ય અસ્તિત્વમાં છે એ જ બાદશાહ જાણતો નહોતો.

બાદશાહ ઔરંગઝેબને આ માહિતી મળી ગઈ. તેણે જરા પણ સમય બગાડ્યા વગર મારા પિતાજી મહારાજ જગવીરસિંહને સંદેશો મોકલ્યો, 'વિનાવિલંબે ધર્માંતર કરી મુસ્લિમ બનો નહીં તો યુદ્ધ માટે તૈયાર રહો.' ઔરંગઝેબ જેવા સમર્થ બાદશાહને નારાજ કરનારો નકારાર્થી જવાબ મોકલવાનો ન હોય એટલું વ્યાવહારિક જ્ઞાન મારા પિતાજી પાસે હતું જ. પણ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી, કિલ્લા પર તોપો માંડી અને દરવાજે હસ્તીસેના ઉભી કરી આવો સંદેશો મોકલાય તો કયો રાજપૂત શાંત બેસી શકે ? આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલનારા લોકો પૈકી મોટા ભાગના લોકો હિંદુ જાટો અને માળવાના સૈનિકો હતા. એટલું જ નહીં તો અમારા રાજસ્થાનના ખેડૂતો પણ હતા. એક વધુ નાનકડા રાજ્યને ઇસ્લામ ગળી જવા માગે છે ત્યારે તેમાં આપણે મદદ નહીં કરવી જોઇએ એટલી સ્વધર્મનિષ્ઠા પણ તેમનામાં નહીં હોય ? હાથમાં

શસ્ત્રો લઈ ઘોડે ચઢેલા સૈનિકો પૈકી અડધોઅડધ હિંદુ હતા. તેમના સેનાનાયકો પણ હિંદુ હતા. અન્ય અફઘાન મુસ્લિમો હિંદુ સૈનિકો બરાબર લડે છે કે નહીં તેનું ધ્યાન રાખનારા સેનાપતિ હતા. પાયદળના સિપાઈઓને તો યુદ્ધનો હેતુ પણ ખબર નહોતો. અને ખબર હોત તો પણ પેટ ભરવા બીજો વ્યવસાય જ નહોતો. આજ્ઞા થાય એટલે ધસી જવું અને શત્રુઓના હલ્લાનો પહેલો આવેગ પોતાની ઉપર ઝીલી મરી જવું એટલું જ તેમનું જીવનકાર્ય હતું.

અમને ઘેરો ઘાલનારા આવડા મોટા સૈન્ય સામે અમે કેટલું ટકવાના હતા ? પિતાજીએ અમારા સેનાનાયકો, પ્રજાપ્રમુખો અને અન્ય પદાધિકારીઓને બોલાવી લીધા અને કહ્યું, કિલ્લાના પશ્ચિમ ભાગમાં છીંડું પાડવાનો પ્રયાસ ચાલે છે. આજે સાંજ સુધી શત્રુ અંદર ઘૂસશે. આપણે જ દરવાજા ખોલી નાખી શત્રુ પર તૂટી પડીએ એ એક માર્ગ છે અને તે અંદર આવે તેની રાહ જોવી એ બીજો માર્ગ છે. શત્રુને શરણે જઈ આપણો પરંપરાગત ધર્મ છોડી તેમનો ધર્મ સ્વીકારવો એ છેવટનો માર્ગ છે. કોણે કયો માર્ગ સ્વીકારવો તેને માટે હું કોઇની ઉપર દબાણ કરીશ નહીં. પણ બધા પોતપોતાનો માર્ગ એક સાથે જ સ્વીકારે અને અંધાધૂંધી થાય એવું ન થવું જોઇએ. તેના કરતાં જીવવું, મરવું કે શરણે જવું પણ જે થાય તે સહુનું થાય. આની ઉપર લાંબી ચર્ચા કરવાનો સમય નથી. બધા મળીને કોઇ એક નિર્ણય લઈએ.

સરસેનાપતિ વિજયેન્દ્રસિંહે કહ્યું, ‘આજની સભાનો હેતુ બધા જાણતા જ હતા. એટલે અમે તેના વિષે વિચારી લીધું છે. બધી સ્ત્રીઓ જૌહર કરે અને બધા પુરુષો હર હર મહાદેવની રણગર્જના કરી શસ્ત્રો લઈ શત્રુઓ પર તૂટી પડે. શક્ય એટલા વધારે શત્રુઓને મારી બલિદાન થઈ જાય.’

‘સ્ત્રીઓની જૌહર કરવાની તૈયારી છે ?’ ‘હા ! મહારાણીજીએ પોતે આ કહેવડાવ્યું છે. આના સિવાય બીજો માર્ગ નથી. પરાજિતોની સ્ત્રીઓ સાથે સન્માનપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાની શત્રુઓની પદ્ધતિ નથી. શત્રુરાજ્યની ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓને તેમના મોટા સરદારો વહેંચી લે છે અને બાકીની સ્ત્રીઓ સાધારણ સૈનિકોમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. કોઇ પણ લઈ જાય તો પણ તે સ્ત્રીઓનું સ્થાન દાસીનું જ હોય છે. આવું અપમાન આપણે ત્યાંની કઈ સ્વમાની સ્ત્રી સહન કરે ? પુરુષોની બાબતમાં પણ એવો જ નિયમ છે. ધર્મ બદલે તો પણ ગુલામ તરીકે જ રહેવું પડે. તેમના ઘરનો ગુલામ અથવા તેમનાં પાયદળમાં સૈનિક. નહીં તો સૈનિકો માટે રસ્તા બનાવનારો મજૂર. અથવા જાનવરોની જેમ હાંકીને ટોળાબંધ લઈ જઈ લીલામ કરવાની વસ્તુ. આવી રીતે

ખરીદીને લઈ જનારા લોકો પણ તેને કામે જ લગાડે છે. ત્યાં પણ રિબાઈ રિબાઈને મરવાનું જ છે. હિંદુકુશ પર્વત ઓળંગી અફઘાનિસ્તાન અને અન્ય દેશોની બજારોમાં આવા ગુલામોની જાહેર હરાજી થાય છે. એવી જિંદગી કરતાં રણમેદાનમાં લઢતાં લઢતાં મરીને સ્વર્ગારોહણ કરવું શું ખોટું ? એવો જ બધાનો મત છે.'

આખરે નિર્ણય થઈ ગયો. તલવારો લઈને દરવાજા ખોલી નાખી બહાર જવાને બદલે મુખ્ય દરવાજો ખોલી નાખવો. પ્રત્યેક મોકાની જગ્યાએ એક એક સેનાનાયકના નેતૃત્વમાં સૈન્ય ઉભું કરી અંદર આવતી સેના પર આક્રમણ કરવું.

જો કે આમ કરવાથી અમને વિજય મળશે એવી કોઈની જ અપેક્ષા નહોતી. પણ બહાર જઈ તૂટી પડવા કરતાં થોડી વધુ વાર ટકી શકાશે એટલી જ અમારી અપેક્ષા હતી.

મુખ્ય દરવાજો ખોલતાં પહેલાં જૌહર કરવાનું પણ નક્કી થયું. મારી મા, મારી બહેન, મારી પત્ની, મારા પરિવારની સ્ત્રીઓની સાથેસાથે જ ગામની બધી જ સ્ત્રીઓ જૌહર કરવા તૈયાર થઈ. બધી સ્ત્રીઓને સમાવી લે એવડી ચિતા સળગી. એટલાં લાકડાં કિલ્લામાં ઉપલબ્ધ હતાં જ.

યુવરાજ તરીકે મારી ગઢના મુખ્ય દેવતા શ્રી વિષ્ણુના મંદિરના રક્ષણ માટે નિયુક્તિ થઈ. પૂજ્ય પિતાજી રાજમહેલના રક્ષણ માટે રહ્યા. દાદીમા, માતા અને મારી તેર વર્ષની ઉંમરની પત્ની શ્યામલાના અગ્નિપ્રવેશની કલ્પનાથી જ હું થથરી ગયો હતો. યુવરાજ પણ રાજાનો પ્રતિનિધિ. અગ્નિપ્રવેશ કરી પ્રાણત્યાગ કરનારી બધી સ્ત્રીઓનો પાલક. તેમનાં રક્ષણ માટે કાંઇ પણ કર્યા વગર તેમને 'તમે બળી મરો, અમે શત્રુના હાથે મરીશું' એવું સૂચવતી વખતે મારા મનમાં એક પ્રકારનો નપુંસક ભાવ હતો. બીજો કોઇ ઉપાય જ નથી, આ શત્રુ આપણને હરાવ્યા સિવાય રહેવાનો જ નથી એ ખબર હોવા છતાં ત્રણ ત્રણ મહિના કિલ્લામાં પુરાઈ રહેવું એ નપુંસકતા નહીં તો બીજું શું હતું ?

છેલ્લી ઘડીએ સામે જવા કરતાં હમણાં જ અંતઃપુરમાં જઈ દાદીમા અને માને મળવું, પત્નીને છેલ્લું આલિંગન આપવું. ના ! નહીં! એમ કરવા જઈશ તો મન ઢીલું પડી જશે. ઉપરાંત હવે એટલો સમય પણ નથી. જીવ જતાં પહેલાં પશ્ચિમ દિશામાં જો ગાબડું પડશે તો શત્રુઓ સૌથી પહેલાં સ્ત્રીઓને કબજે કરશે. મનમાં આવ્યું કે ઘોડા પર દોડતાં તેમની પાસે જવું અને કહેવું, તમે સ્વર્ગારોહણ કરો, અમે બધા પુરુષો તમારી પાછળ પાછળ જ આવીએ છીએ. પણ આ ગંભીર પરિસ્થિતિમાં મારો

આવો વ્યવહાર હાસ્યાસ્પદ લાગશે એ મને પણ સમજાતું હતું.

હું માત્ર સત્તર વર્ષનો હોઉં તો પણ મને યુદ્ધનું શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. અભિમન્યુએ તો સોળ વર્ષની વયે જ આવું સાહસ કર્યું હતું ને ! સો ઘોડેસવારો અને પાયદળ સાથે મેં મંદિર ફરતે મોરચા બાંધ્યા. મંદિરમાં કઈ જગ્યાએ કોણ ઉભું રહેશે એ નિશ્ચિત કરી મંદિરને ઘેરીને લડનારા પાયદળનું નિરીક્ષણ કર્યું. ઘોડેસવારો આડશ લઈ થોડે દૂર ઉભા હતા. મંદિર પર હુમલો કરનારા શત્રુઓ પર પાછળથી હુમલો કરવાની યોજના હતી. રાજમહેલની દિશામાં જ્વાળાઓ દેખાઈ. જ્વાળાઓ આકાશને અડતી હતી. હર, હર, હર, ની ગર્જનાઓથી આકાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું.

સૌથી પહેલો અગ્નિપ્રવેશ પટરાણીએ કરવાનો હતો. તે પછી રાજપરિવારની અન્ય સ્ત્રીઓએ. એ પછી ચારે બાજુથી અન્ય સ્ત્રીઓએ કૂદવાનું. દાદીમા, મા અને શ્યામલાનો જીવ ગયા પછી જ અન્ય સ્ત્રીઓએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો હશે. મારા પેટમાં જાણે આગ લાગી હતી. હવે અન્ય સ્ત્રીઓની આહુતિ પડી રહી છે. હવે કોઇના માટે પીછેહઠ શક્ય નથી. શક્ય એટલા શત્રુને મારીને મરવું એ જ એક માત્ર માર્ગ છે.

મહાદરવાજા તરફથી હર હર મહાદેવની ગર્જનાઓ સંભળાય છે. મહાદ્વાર ઉઘડ્યું છે. શત્રુ તરત અંદર ઘૂસશે ? કે પછી અમે બહાર નિકળીએ તેની રાહ જોશે ? સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધ શાંતિ પ્રસરી. એની પાછળ જ યુદ્ધનો કોલાહલ આવ્યો. મારી ઉપર સોંપાયેલી મંદિરરક્ષણની જવાબદારી છોડી ત્યાં જઈને મારી વીરતા બતાવવી મારે માટે શક્ય નહોતી. તે લોકો અહીં પહોંચે ત્યાં સુધી મારે રાહ જ જોવાની હતી. પહેલો હુમલો મહેલ પર થશે. પછી જ મંદિરના નાશ માટે શત્રુઓ આ તરફ આવશે. અવાજ પારખતો હું મારા વિશ્વવિજય પર સવાર થઈ તૈયાર ઉભો હતો. જમણા હાથમાં ચમકતી સોનાની મૂઠવાળી તલવાર હતી. રાજમહેલ તરફ ભયંકર કોલાહલ ગાજતો હતો. યુદ્ધ રંગમાં આવ્યું હશે. પિતાજી એટલે વિખ્યાત વીર. હિરાજડિત મૂઠવાળી તેમની તલવાર જોઇને જ શત્રુ હિંમત હારી જાય છે. એટલામાં ઘોડા પર દોડતા આવેલા ખબરીએ કહ્યું, મહારાણાએ સ્વર્ગારોહણ કર્યું. શત્રુએ રાજમહેલ પર આક્રમણ કર્યું છે. જૌહર પૂરાં થયાં છે. મારી છાતીના ધબકારા વધતા હતા. હોઠ કાંપતા હતા. હવે હું શું કરું ? મંદિરનું રક્ષણ કરવું શક્ય નથી અને મંદિરમાં રહેલા ભગવાને પણ અમારું રક્ષણ ન કર્યું.

મેં પાછા વળીને જોયું. દરવાજો ખુલ્લો હતો. ગર્ભગૃહમાં જગતના પાલનકર્તા શ્રી વિષ્ણુની હસમુખી મૂર્તિ ઉભી હતી. ચતુર્ભુજ, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ. સૃષ્ટિ

નિર્માતા બ્રહ્મા અને સંહારક શંકર કરતાં જુદી. શાંત ! દાદીમા, માતા, પિતાજીનાં નામે તર્પણ કરી પાણી મૂકવું જોઈએ. તેમના જીવ વિષ્ણુપદે પહોંચવા જોઈએ. પણ ત્યાં સુધી હું જીવંત હોઉં તો આ બધું થઈ શકે.

મનમાં આવેલો આ વિચાર દૃઢ થતો હતો ત્યાં જ મંદિરની પાછળની બાજુથી ઘોડાંના ડાબલાં સંભળાયાં. અરબી પઠાણોની એક ટુકડી આવી. શું તેમની ઉંચાઈ હતી ! હું ઘોડા પર સવાર હોવા છતાં મારે ગર્દન ઉંચી કરીને જોવું પડતું હતું. મેં હર હર મહાદેવની રણગર્જના કરી. કાપાકાપી શરૂ થઈ. અમે અમારી રીતે લડતા હતા. પણ તેમની યુદ્ધપદ્ધતિ વધુ સારી હતી. તેમની વ્યૂહરચના વધુ પાકી હતી. ઉપરાંત તેમની સંખ્યા પણ ઘણી વધારે હતી.

તેમણે પાયદળને આગળ મોકલવાને બદલે એકદમ ઘોડેસવારો જ મોકલ્યા. કદાચ યુવરાજને મારવાને બદલે જીવતા પકડવાની તેમની યોજના હતી. કે પછી યુદ્ધના વ્યૂહને લીધે એવું બન્યું ? હું મારા સૈનિકોથી છૂટો પડી ગયો. મારો વિશ્વવિજય આગળના બન્ને પગ કપાઈને નીચે પડ્યો. હું તેમના ઘેરામાં ફસાયો. કટાર ઉપાડીને પેટમાં ખોસું તે પહેલાં જ તેમણે મને બાંધી લીધો. સત્તર વર્ષની ઉંમર. કદાચ મારો અનુભવ પણ ઓછો પડ્યો હશે. તેમના હાથમાંથી છટકવું અશક્ય હતું. સોનાની મૂઠ વાળી તલવાર, ગળાનો હાર, પિતાંબર, શિરસ્ત્રાણ વગેરેને કારણે તેમણે કદાચ મને ઓળખી લીધો હતો. મારી તલવાર અને અન્ય વસ્તુઓ તેમણે છીનવી લીધી અને મને સંપૂર્ણ નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યો.

તે પછી એ ટુકડી મંદિરમાં ઘૂસી. અંદર પણ ભયંકર યુદ્ધ થયું. બંને તરફના કેટલા માણસો મર્યા તેનો કોઇ અંદાજ નહોતો. મંદિરમાંથી ચીસો અને યુદ્ધના અવાજો આવતા હતા.

કેટલો સમય આ બધું ચાલ્યું તેનું મને કાંઇ ભાન નહોતું. એ મનઃસ્થિતિમાં સમયનું ભાન રહેવું શક્ય નહોતું. તે પછી અંદરથી મડદાં, અને ઘાયલોને ઘસડી ઘસડીને બહાર ફેંકવામાં આવ્યા. આ ઢગલામાં મૃતદેહોની નીચે દબાયેલા ઘાયલો ટળવળતા હતા. અમારી સાથેના બધા જ લોકો માર્યા ગયા હતા. તેમના પણ વીસેક સૈનિકો મર્યા હતા. એટલામાં અંદરથી સાત આઠ સૈનિકો બહાર આવ્યા. તેમના વેશ અને દાઢીઓ પરથી તેઓ શત્રુઓના સૈનિકો હતા તે દેખાતું હતું. તેઓ એક ભારે પથ્થર ખેંચીને લાવ્યા અને મડદાંના ઢગલા પાસે બહાર નાખ્યો. ત્યારે ખબર પડી કે તે શ્રી વિષ્ણુની મૂર્તિ હતી. અમારા કુલદેવતા ! અમારા કિલ્લાના રક્ષક, સમસ્ત

માનવકુળનું રક્ષણ કરનારા દેવ ! મને ઉબકા આવતા હતા. તે પછી તે ટુકડીનો નાયક, હજાર ઘોડાનો મનસબદાર ઈજાજ અહમદખાન આગળ આવ્યો. કદાવર શરીર, સંપૂર્ણ શરીર પર ઘાટા કાળા વાળ, મોટા દાંત, જાડી ભમરો, હાથમાં ચમકતી તલવાર, એક જ ઘામાં જંગલી પાડાનું ડોકું કાપી શકે તેવી ભયંકર. તેણે મારો જમણો હાથ ડાબા હાથે પકડ્યો અને મને મૂર્તિ પાસે ખેંચી ગયો. આમ તો સત્તર જ વર્ષનો યુવાન હોઉં તો પણ એ ભયંકર માણસના હાથમાંથી મારો હાથ છોડાવી લેવાની મારામાં શક્તિ હતી, પણ એ લોકોએ મને નિઃશસ્ત્ર કર્યો હતો. આજુબાજુ તેના સૈનિકો પણ હતા. મારે માટે કાંઇ પણ કરવું અશક્ય હતું.

મનસબદારે એક છીણીથી મૂર્તિનાં નાકકાન તોડ્યાં અને મૂર્તિની છાતી પર ઉભો રહ્યો. હું તેની સામે નીચે ઉભો હતો. તે હિંદુસ્તાની ભાષા બોલતો હતો. પણ શુદ્ધ રાજસ્થાની હોવાને લીધે મને તે બરાબર સમજાતી હતી. યુદ્ધ પહેલાં ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો તારા જીવનું રક્ષણ થયું હોત અને સ્વાતંત્ર્ય પણ મળ્યું હોત. તું યુદ્ધમાં હાર્યો છે. હવે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરીશ તો જીવ બચશે પણ તારે ગુલામ તરીકે જ રહેવું પડશે. ઇસ્લામ ન સ્વીકારવો હોય તો, આજુબાજુ નજર નાખ. એક જ ઘા ! કહેતાં તેણે તલવાર ઉંચી કરી. તેણે મને ખાલી ધમકી જ આપી છે, હું જવાબ નહીં આપું ત્યાં સુધી તે તલવાર નીચે આવશે નહીં એ સમજવા જેટલું ભાન પણ મને રહ્યું નહોતું.

આટલાં વર્ષથી મારો રાજકુમાર એટલે ભવિષ્યના રાજા તરીકે જ ઉછેર થયો હતો. યુદ્ધકળાનું શિક્ષણ અપાયું હતું. ભાલા, બરછી, તલવાર જેવાં અનેક શસ્ત્રોની તાલીમ આપવામાં આવી હતી. રાજા એટલે તેનો મુકામ મૃત્યુની નિકટ હોય એનું જ્ઞાન મને ડગલે ને પગલે આપવામાં આવ્યું હતું. ભયનો લવલેશ ભાવ પણ મારામાં નહોતો. યુદ્ધક્રીડા વખતે ધગધગતાં અગ્નિચક્રમાં ઘૂસવા જેવા પ્રયોગો હું હસતાં રમતાં કરતો. કિલ્લાની દીવાલ પરથી આગમાં કે પાણીમાં કૂદવા જેવી સાહસિક રમતો મને હંમેશાં ગમતી. આમ હોવા છતાં હું ઇસ્લામ સ્વીકારું છું એવું હું કેમ બબડ્યો ?

આ વાતનો મેં અનેક વાર વિચાર કર્યો છે. મને લાગે છે કે સમસ્ત જગતના પાલક, આખું ગામ જેની શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરે છે એવા જગતના પાલનહાર, શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી સર્વાલંકૃત મહાવિષ્ણુ પણ જ્યારે પોતાના આસન પરથી નીચે આવ્યા, રક્તરંજિત મૃતદેહોની પડખે ફેંકાયા, પોતાનું સર્વ પ્રકારનું અપમાન સહન કરતા રહ્યા તો પછી તેમના માટે જીવ ખોવામાં શું અર્થ છે એવો વિચાર એ ક્ષણાર્ધમાં

આવ્યો હશે? ક્ષત્રિય ધર્મનું શિક્ષણ અને ઉપદેશ ભલે ગમે તેટલી કઠોરતાથી મને અપાતો હોય તો પણ મૃત્યુ સામે દેખાતાં જીવ બચાવવાની ભાવના ઉછળી આવી હશે ? કે પછી ખરેખર જ હું ક્ષત્રિય ધર્મ માટે નાલાયક એક કાયર છું? ટૂંકમાં વિશ્વના નિર્માતા બ્રહ્મા, પાલનકર્તા વિષ્ણુ અને સંહારકર્તા શિવ પરનો મારો વિશ્વાસ ઉડી ગયો. તેમના આદરના સ્થાન એવા ધર્મ પરનો પ્રેમ ઉડી જઈ મેં નવેસરથી સ્વીકારેલા ધર્મની વિગતો ખબર ન હોય તો પણ આક્રમણ કરીને વિજયી થનારો આ ધર્મ છે એની ખાતરી થઈ ગઈ. શક્તિ એ જ ધર્મ, જે શક્તિમાન ન હોય તે ધર્મ કેવી રીતે હોઇ શકે એ ભાવના દૃઢ થઈ.

કિલ્લામાંથી જીવતા પકડાયેલા બધા લોકો સાંજ સુધી મુસલમાન થયા હતા. પકડાયેલા યુવાનો અને પ્રૌઢોને એક બાજુ ઉભા કરવામાં આવ્યા. જૌહર ન કરી શકેલી સ્ત્રીઓને બીજી બાજુ ઉભી કરવામાં આવી. આ બધાંને દિલ્હી અથવા અન્ય કોઇ સ્થળે લઈ જવાશે એમ સંભળાતું હતું. મારા પિતાજી અને અન્ય વીરો મૃત્યુ પામ્યા હતા. રાજપરિવારની સ્ત્રીઓએ જૌહર કરી સ્વર્ગારોહણ કર્યું હતું. એ વાતની મને પાછળથી ખબર પડી.

માત્ર મને એકલાને કિલ્લાથી એકાદ માઇલ દૂર આવેલા મનસબદારના તંબૂમાં લઈ જવામાં આવ્યો. તે પણ પગે ચાલીને નહીં પણ ઘોડા પર બેસાડીને. રાજકુમાર હોવાથી કે તલવાર ઉગામતોની સાથે જ ઇસ્લામ સ્વીકારવા તૈયાર થયો તે માટે આ છૂટ હતી તે સમજાતું નહોતું. મુકામે પહોંચ્યા પછી તેમણે મને સ્નાન કરાવ્યું. દિવસભરની ગંદકી સાફ કરી. શરીર પર સુગંધી દ્રવ્યો લગાવ્યાં. ભોજન પણ લાવીને મૂક્યું. પણ માતાપિતા, દાદીમા, પત્ની અને બીજાં અનેક સ્વજનો ગુમાવ્યા પછી ભોજનમાં શું રુચિ રહે ? 'મનસબદારની આજ્ઞા છે તમારે જમવું જ પડશે. થોડી જ વારમાં તેઓ આવશે.' સિપાઈએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. તેના ચહેરા પર તોફાની સ્મિત હતું. મને તેનો અર્થ સમજાયો નહીં.

મેં દેખાવ ખાતર ચાર કોળિયા ખાધા. ઉંઘ આવી. ગાદી પર ઢળ્યો.

મનસબદાર પીઠ થાબડીને મને જગાડતા હતા. દીવો બળતો હતો. તેમનાં પણ સ્નાન અને ભોજન પતી ગયાં હતાં. તે મારી પડખે સાવ અડીને બેઠા હતા. તે જોઇને હું તરત બેઠો થઈ ગયો. 'ખાજા જહાન? એ જ ને તારું નામ ? ડરીશ નહીં,' મારે માથે હાથ ફેરવતાં તેમણે કહ્યું. તેમની મારા પર ચોંટેલી મીઠી નજર દીવાના પ્રકાશમાં મને દેખાતી હતી. તેમણે જ આગળ કહ્યું, 'તેં તરત જ ઇસ્લામ કબૂલ કરી જીવ

બચાવ્યો ખરો ! પણ ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરનારા બધાને આમ મનસબદારની ગાદી પર, તેમને અડોઅડ બેસવાનું સૌભાગ્ય મળતું નથી. જો મને ફારસી કાવ્ય કરતાં આવડતું હોત તો મેં તારી ઉપર સો કવિતાઓ લખી હોત. તારું આ કોમળ રૂપ, આ ઉગતી કળી જેવી ઉંમર, શું ઉંમર છે તારી ? પંદર કે સોળ ? તારા આ સુકુમાર અર્ધોન્મિલિત ચહેરાનું ચુંબન કરનારો ભાગ્યવાન હું ! હું તને ક્યારેય દૂર કરીશ નહીં. આ લે !' કહેતાં તેમણે મારા ગળામાં એક સોનાનો હાર નાખ્યો.

હું સંકોચાઈ ગયો હતો. મારા ચહેરા પર ચિતરી ચઢેલી દેખાતી હશે. વાસનાંધ દુષ્ટોના હાથમાં ફસાયેલી સુકુમાર બાળા જેવી રીતે પોતાના શીલરક્ષણ માટે તરફડિયાં મારે તેવું મેં પણ કર્યું. પણ તેણે મને છોડ્યો નહીં. તે ગુસ્સે પણ ન થયો. ગુસ્સે થવાથી આનું માધુર્ય નષ્ટ થશે એ ખબર હોય તેમ તે શાંત જ રહ્યો.

હું સોળ વર્ષનો હતો. ચૌદ વર્ષની શામલી સાથે ગયાં બે વર્ષથી સંસારસુખ ભોગવતો હતો. શામલી જેવી સુકોમળ બાળાના સહવાસમાં એટલો સુખી હતો કે કોઇ સ્વર્ગલોકની અપ્સરાની સામે પણ મેં જોયું ન હોત. રાજઘરાણાના રિવાજ પ્રમાણે હું તેને શામલાદેવી કહું ત્યારે તે મને ધીમા અવાજે કહેતી, 'બધાંની સામે તમે મને ભલે દેવી કહો પણ આપણે બે એકલાં હોઇએ ત્યારે માત્ર આ દેવી નહીં જોઇએ હોં !' પહેલી રાત્રે જ આ માગીને તેણે મારું મન જીતી લીધું હતું. પરંતુ કદાચ તે આટલી ગુણવાન કે પ્રેમાળ ન હોત તો પણ એક વાર સ્ત્રીપુરુષ સંબંધોનો નૈસર્ગિક ઉત્કટ અનુભવ લીધા પછી આ અનૈસર્ગિક વિકૃતિની કોઇને પણ ચિતરી ચઢ્યા સિવાય કેવી રીતે રહે ? અને આને તો આ સંબંધો પર કાવ્ય રચવાં છે.

મને યાદ આવ્યું. મારા ગુરુ હરગોપાલ મિશ્રે કહ્યું હતું, કાવ્ય એટલે તે સમાજની ઉત્કૃષ્ટ અભિવ્યક્તિ ! તેમણે કહ્યું હતું, 'રાજકુમારની ઉંમર હજી નાની છે. હમણાં તો કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વ્યાસ, વાલ્મીકિ વગેરેનાં કાવ્યોનો ઉપરછલ્લો પરિચય કરાવી દઈશ. ઉપરાંત તમારે માત્ર એક વિદ્યાનો અભ્યાસ કરીને ચાલશે નહીં. રાજ્યતંત્ર, યુદ્ધતંત્ર એ તમારે માટે મહત્ત્વના વિષયો છે. તે પછી હું જ તમને કાવ્યાભાસ કરાવવાનો છું. વેદવેદાંગનું મૂર્ત સ્વરૂપ એટલે કાવ્ય.'

હવે ઉબકા આવતા હતાં, ઉલટી થવાની તૈયારી હતી પણ એ કશાયનું ભાન જ ક્યાં હતું ?

ગામના ધનિક લોકોને શોધી શોધી તેમની ધનસંપત્તિ એકત્ર કરવામાં આવી. આ બધો સામાન લાકડાની પેટીઓમાં ભરવામાં આવ્યો. તેને સીલ કર્યા પછી બાકીની

મોટી મોટી વસ્તુઓ બળદગાડાઓમાં લાદવામાં આવી. આવી કેટલી બધી વસ્તુઓ હસ્તાંતરિત કરવાનાં કામો વિજેતાઓ પાસે હતાં. ઇજાજ અહેમદ રોજ સવારે કિલ્લામાં જતો અને સાંજે પાછો ફરતો. રાજમહેલમાં રહેવાની તેની ઇચ્છા હોય તો પણ સુરક્ષાની દૃષ્ટિથી તેણે એ વિચાર પડતો મૂક્યો. રાત્રે થોડી વાર મારી સાથે ચાળા કરી તે ઘોરવા માંડતો. એને ઓછામાં ઓછા બે અઠવાડિયાં અહીં રહેવું પડે તેમ હતું. એટલા સમયમાં મારું ધર્મપરિવર્તન થઈ જવું જોઇએ એવો તેમની સાથેના મુલ્લાસાહેબે આગ્રહ રાખ્યો. મારા મનમાં બીક પેઠી. શસ્ત્ર સાથે આટલો નિકટ સંબંધ ધરાવતા મારા જેવાને આ વિધિની બીક શા માટે લાગવી જોઇએ?

'આખો મુસ્લિમ સમાજ જે કરીને જીવે છે તેની તને કેમ આટલી બીક લાગે છે ? આ કર્યા પછી તું મુસ્લિમ છે એ સત્યને કોઇ નકારી શકશે નહીં. નહીં તો ડગલે ને પગલે તારે તે સાબિત કરવું પડશે.' મનસબદારે આગ્રહપૂર્વક સમજાવ્યો. એ જ શુક્રવારે ઝહરની નમાઝ થયા પછી મારી સુન્નત કરવામાં આવી. વેદના ન થાય તે માટે મનસબદારે પોતે મને રોજ અફીણ ખવડાવ્યું. સુન્નત થયા પછી મને પણ મુસ્લિમ પુરુષો સાથે નિકટતા લાગવા માંડી. આપણે બધા એક જ પંથના, એક જાતિના અને એક બળવાન સમાજના ઘટક છીએ અને આપણા ધર્મનો પ્રચાર એ આપણું ધ્યેય છે એવી ભાવના મનમાં દૃઢ થઈ.

સુન્નત કરનારા હજામે મને કહ્યું હતું, 'ગભરાઈશ નહીં. આ કરવાથી પુરુષોનું પૌરુષ વધે છે. ચાર નહીં, ચાલીસ સ્ત્રીઓને થકવી નાખવાની શક્તિ આવે છે. એમ ન હોત તો પૂજ્ય ઇબ્રાહિમે આ વિધિ શા માટે શરૂ કરી હોત ? આ વિધિનું ખરું નામ છે, સુન્નત-એ-ઇબ્રાહિમ. ઇબ્રાહિમ પયગંબરનું આચરણ.'

બે અઠવાડિયાં પછી મનસબદાર મને પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો. પ્રવાસ ઘોડા પર કરવાનો હતો. શરૂઆતમાં શરીર દુઃખતું. ધીમે ધીમે દુઃખાવો ઓછો થતો ગયો. મારા માતાપિતા, સગાંસંબંધીઓ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા ધર્મમાં હતા એવું મુલ્લાસાહેબનું કહેવું મને હવે ગળે ઉતરવા લાગ્યું. તે પછી થોડી સ્ત્રીઓને થકવી નાખવાનો વિચાર આવવા લાગ્યો. એક સ્વપ્ન મનમાં આવવા લાગ્યું કે આ મનસબદાર અહીં ભલેને ગમે તેવો વ્યવહાર કરે પણ દિલ્હી ગયા પછી કાંઇક કરીને બાદશાહને આપણે યુવરાજ છીએ એ સમજાવવું અને તેમની મરજી સંપાદન કરી ગમે તેમ કરી સરદારી મેળવવી અને ચાર પત્નીઓનું જનાનખાનું રાખી પરાક્રમ સિદ્ધ કરવું.

દિલ્હીના વાતાવરણમાં જનાના સંસ્કૃતિની ભારે બોલબાલા હતી. અહીંના

સરદારો પાસે પૂરતી જાગીરો અને સંપત્તિ રહેતી. પ્રત્યેક સરદારનો એક અલગ મહેલ રહેતો. તેમાં સ્ત્રીઓ માટે જુદો વિભાગ રહેતો. શરિયત પ્રમાણે એક પુરુષ એક સાથે ચાર કરતાં વધુ પત્નીઓ રાખી શકતો નથી પણ જો ચાર પત્નીઓ હોય અને કોઇ સુંદર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાનું મન થાય તો પહેલી ચાર પૈકી કોઇ એકને તલાક આપી તેની જગ્યાએ તે સ્ત્રી સાથે નિકાહ પઢી શકાતો. એ ઉપરાંત ચાર પત્ની સિવાય પણ અન્ય ગમે તેટલી સ્ત્રીઓને તે જનાનખાનામાં રાખી શકતો.

આ સ્ત્રીઓ મોટેભાગે યુદ્ધમાંથી પકડી લાવેલી અથવા ગામડાંમાં કર ન ભરી શકેલા ખેડૂતના ઘરમાંથી અધિકારીઓ દ્વારા પકડી લવાયેલી રહેતી. શાસ્ત્રસંમત પત્નીઓની દાસીઓને પણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર સેજ પર બોલાવવાનો અધિકાર પુરુષોને હતો.

ત્યાં બીજી પણ એક પદ્ધતિ હતી. ગમે તેટલો મોટો અને માનનીય સરદાર મરી જાય પછી તેની સંપૂર્ણ સંપત્તિ સરકારમાં જમા થઈ જતી. તે મર્યાના સમાચાર મળતાં જ બાદશાહના માણસો આવતા અને તેની તમામ સંપત્તિની યાદી બનાવી ઘરનાં વાસણોથી માંડીને પ્રત્યેક વસ્તુ લઈ જતા. સરદારનાં પત્ની બાળકો માટે કાંઇ પણ વધતું નહીં. બાદશાહ દયા કરીને કાંઇ આપે તો ઠીક નહીં તો બધાં અક્ષરશઃ ભિખારી થઈ જતાં. તેથી આ સરદારોની મનઃસ્થિતિ જુદી જ રહેતી. આમ પણ આપણે ભેગી કરેલી સંપત્તિ આપણાં સ્વજનો માટે તો રહેવાની જ નથી એટલે જીવીએ છીએ ત્યાં સુધી જ આપણે અને આપણાં સ્વજનોએ આ સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે એ ચાર્વાક તત્ત્વજ્ઞાનનું આચરણ કરતાં વધુ મોટા મહેલો અને વધુ મોટાં જનાનખાનાં ભેગાં કરી સુખલોલુપ થઈ જીવવું એ જ ધનિકોની જીવનપદ્ધતિ બની ગઈ હતી. ઉંમર વધે એટલે ઉત્તેજના વધારવા કુમળી કુમળી છોકરીઓ મંગાવવી અને ભોગવવી એ જ સુખનો રાજમાર્ગ બન્યો હતો. કામોત્તેજક દવાઓ કરનારા વૈદ્યોની બોલબાલા હતી. કેટલાય પુરુષોને કુમળી છોકરીઓ તો જોઇતી જ પણ તે ઉપરાંત મારા જેવા કુમળા છોકરાઓ પણ જોઇતા. આવા બમણા શોખ ધરાવતા પુરુષોની પ્રશંસા કરી તેમને પ્રોત્સાહન આપવું એ તો પુરુષોના મનોરંજનનો એક ભાગ જ હતો. આને વિકૃતિ માની કોઇ તેનો તિરસ્કાર કરતું નહોતું.

યુદ્ધભૂમિમાં સ્ત્રીઓની અછતને લીધે હજારી મનસબદાર મારો ઉપયોગ કરતો હશે એવી મારી માન્યતા ખોટી હોવાનો અનુભવ મને જલ્દી જ થયો. આ પણ બેવડો શોખ ધરાવતો માણસ છે એ મને તેનો વિશાળ મહેલ અને ત્યાંનું વાતાવરણ

જોઇ ધ્યાનમાં આવ્યું. માતાપિતા અને રાજ્ય ગુમાવ્યાને લીધે આવેલી અનાથતાની ભાવનાનું દુઃખ, શામલી જેવી સુકોમળ અને સાલસ પત્નીને પરલોક મોકલી જીવતા રહેવાની નિર્લજ્જતાની ભાવના અને એ બધાની સાથે જ પૌરુષ પરિપક્વ થવાની ઉંમરમાં બીજા પુરુષોની વિકૃત વાસનાનો શિકાર બનતા રહેવા કરતાં આત્મહત્યા કરી લેવાનો વિચાર અનેક વાર મનમાં આવી જતો હતો. ક્ષત્રિય રાજપરિવારમાં જન્મેલો અને યુદ્ધકલામાં પ્રવીણ એવો હું. આ આવું જીવન જ ન જોઇએ. તેને બદલે સામાન્ય સિપાઈ બની મોકો મળે ત્યારે શૌર્યનું પ્રદર્શન કરી જીવવું જોઇએ. આજ નહીં તો આવતી કાલ જ્યારે મોકો મળે ત્યારે મનની આ ભાવના બાદશાહને જણાવવાની મનમાં ખૂબ ઇચ્છા હતી. મારા જેવા ગુલામને બાદશાહની સામે જવાની તક મળવી અશક્ય છે એટલી વાત મને સમજાતી નહોતી.

દિલ્હી પહોંચ્યા પછી મારા પર થતા માનસિક અને શારીરિક અત્યાચારોમાં ચાર ગણો વધારો થયો. મનસબદાર ઈજાજ અહમદના અનેક મિત્રો તેના મહેલમાં આવતા. અને ઈજાજ અહમદ બહુ ગૌરવપૂર્વક મને તેમની સેવામાં મોકલતો. મને જોતાં જ તેમની આંખો આનંદથી ચમકી ઉઠતી. તેમનામાં ફારસી, તુર્કી અથવા અરબી ભાષામાં સંવાદ ચાલતો. આટલા સમયમાં મને આ ભાષાઓ થોડી સમજાવા માંડી હતી. પછી ઈજાજ પોતે જ મને તે મિત્રો પૈકી એકાદાની સાથે બીજા ઓરડામાં મોકલતો. ગુલામ હોવાને લીધે મને વિરોધ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય નહોતું. એ મિત્ર પણ મારો ઉપભોગ કરતો. તેને ઉત્તેજના આવે તે માટે તે જે કહે તે મારે કરવું પડતું. અને આ આખો પ્રકાર જ વિકૃત હોવાને કારણે ઉત્તેજના માટેના તેમના ઉપાયો પણ અત્યંત વિકૃત અને ચિતરી ચઢાવનારા રહેતા. ઉપચાર કરનારા વૈદ્યની અલિપ્તતાથી એ બધું કર્યા સિવાય મારી પાસે બીજો કોઇ માર્ગ નહોતો.

શહેરની કોટવાલીમાં મારું નામ અમુક વ્યક્તિના ગુલામ તરીકે નોંધાયેલું હોવાથી ક્યાંય ભાગી જવું પણ મારે માટે શક્ય નહોતું. ભાગી જવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો કોટવાળના માણસો ઘોડા પર પીછો કરી પકડી લાવતા હતા. ત્યાંથી ગમે તે રીતે છટકીએ તો પણ આસપાસનાં ગામોના કોટવાળોને પણ સૂચના અપાયેલી હોવાને લીધે ત્યાં પકડી લેવાતા. આવી રીતે પકડી લાવેલાને પગ કાપી નાખવાની શિક્ષા અપાતી.

ઈજાજના મિત્રોને પણ મારો મોહ કેમ થાય છે તેનો મેં વિચાર કર્યો. કુમળી ઉંમર એટલો જ એક મુદ્દો હશે કે ? કામસેવા કરાવી લેતી વખતે ગમે તેટલો ક્રૂર

પુરુષ પણ નરમ થઈ જાય છે અને માગ માગ, માગે તે આપુંની ભૂમિકામાં આવી જાય છે. પણ તેથી કોઇ મને ખુશ થઈને આ ગુલામીમાંથી મુક્ત કરશે નહીં એટલી તો મને ખાતરી જ હતી.

એક વાર મેં અબ્દુલ કાદર નામના મિત્રને પૂછ્યું,

'તમારો મારા પર ખરેખર પ્રેમ છે?'

'ન હોત તો ત્રીજી વાર તને શોધતો અહીં આવ્યો હોત ખરો ? દર વખત તારા માલિકની પરવાનગી લેવાનું ભારે પડતું હોય તો પણ ગાંડાની જેમ આવું જ છું ને ?'

'પણ કેમ ? હું પણ તમારી જેમ પુરુષ જ છું.'

'તે વાત યાદ પણ ન કરાવીશ. બીજી વાત કહું. દરેક પુરુષ માટે આવી મધુર પ્રેમભાવના ઉભી થતી નથી. સ્ત્રીનું માધુર્ય અને પુરુષી કાયાની કરડાકી એ બંનેના મિલનમાંથી જ નિર્માણ થયેલું તારું આકર્ષક રૂપ છે. આવું હજારોમાં એકાદામાં હોય છે. તારી કોમળ મૂછો કડક થશે ત્યારે પણ તારી આ વિશેષતા એવીને એવી રહેવાની છે.'

તે ગયા પછી મેં અરીસામાં જોયું. મારા સૌંદર્યનું અભિમાન મને પહેલેથી જ હતું. આવા દેખાવડા પુરુષ સાથે લગ્ન થાય છે એ તારું સૌભાગ્ય એવું ગામની મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓથી માંડીને શામલીની સમવયસ્ક બહેનપણીઓ પણ તેને કહેતી. સ્ત્રીઓને ગમનારા મારા આ રૂપમાં ફક્ત સ્ત્રૈણ ભાવ કેવી રીતે હોય ? પુરુષોના રૂપમાં માર્દવ શા માટે ન હોય? જો હોય તો તેને વિષે આવી વિકૃત ઇચ્છા શા માટે જાગે ? આ લોકોની સંસ્કૃતિ અને અભિરુચિ વિષે મનમાં તિરસ્કારની સાથે સાથે પ્રશ્નો પણ નિર્માણ થયા.

એક દિવસ મોઇનુદ્દીન તિરાની નામના એક મોટા સરદાર ઇજાજને મળવા આવ્યા. ઉંમર લગભગ પિસ્તાળીસ. અણીદાર નાક, ગોરો રંગ, કરડી દાઢી, ઇજાજ સાથે તેમણે વાત કરી. મને બોલાવીને જોયો. મેં જઈને સલામ આલેકૂમ કહ્યું. તેમની આંખોમાં સંમતિ દેખાઈ. તરત ઇજાજે મને મારા ઓરડામાં જવાનું કહ્યું. હું મારા ઓરડામાં પાછો ફર્યો. પાયજામો, ભરતકામ કરેલો કુર્તો, સોનેરી દોરાથી ભરતકામ કરેલી બંડી અને માથા પર કાળી ટોપી એવો મારો વેષ હતો. થોડી વાર પછી તેણે મને ફરીથી ત્યાં બોલાવ્યો.

ઇજાજે ઓળખ કરાવી દેતાં કહ્યું, 'આ દસ હજારી મનસબદાર સરદાર મોઇનુદ્દીન તુરાની સાહેબ છે. મુજરો કર. તેમણે મારી પાસેથી તને વેચાતો લીધો છે.

આ ક્ષણથી તું તેમનો ગુલામ છે. કિંમત રૂપિયા એક હજાર. તારી કિંમત કેટલી એ આમ તો તને કહેવાની આવશ્યકતા નથી તો પણ કહું છું. ગુલામ તરીકેની તારી ત્યાંની કિંમત કેટલી છે એ તને ખબર રહે એવી કરુણાથી કહું છું. તારી ઉંમરના અને તબિયતના સર્વસામાન્ય ગુલામની બજાર કિંમત પંદરથી વીસ રૂપિયા હોય છે. ધ્યાનમાં આવે છે ? મનસબદાર સાહેબ બહુ દયાળુ છે.'

હા ના કરવી, અલિપ્ત રહેવું વગેરેમાંથી કશાનો પણ મને અધિકાર નથી એ વાત આ વર્ષ દરમિયાન મને સમજાઈ ગઈ હતી. આમ પણ 'મને વેચીશ નહીં, મને તારે ત્યાં જ રહેવા દે,' એમ કહેવાનો અધિકાર ગાય બકરીઓને પણ ક્યાં હોય છે ? ગમે ત્યાં જઈએ તો પણ એ જ કામ કરવાનું. આ મોઇનુદ્દીને પણ મને એ જ દૃષ્ટિથી વેચાતો લીધો છે. આ પણ પોતાના મિત્રોનું મનોરંજન કરવાની આજ્ઞા આપણને આપવાનો છે. ખાવાપીવાનું, કપડાંલત્તાં, વગેરે બાબતમાં માત્ર ૧૫-૨૦ રૂપિયામાં ખરીદાયેલા ગુલામ કરતાં મારી સારી સ્થિતિ હતી. શરીર થકવી નાખનારા, ચામડી બાળનારા, મહેનતનાં કોઇ કામ મારે કરવાં નહીં પડે. થાકેલા ઇજાજને સલામ કરી હું મારા ઓરડામાં ગયો.

મને મોઇનુદ્દીનની ઘોડારમાં લઈ જવામાં આવ્યો. લગભગ બસો ઘોડા ઘોડારમાં હતા. ઘોડાને ખરારો કરનાર નોકરોની કોટડીમાં લઈ જઈ મને પેટ ભરીને જમાડ્યો. જમ્યા પછી એક મોટી દવાની ગોળી જબરજસ્તી ગળાવવામાં આવી. મને ખબર હતી કે તે અફીણની ગોળી હતી, 'આ કેમ ખાવાની ?' મેં પૂછયું. જવાબ મળ્યો, 'ચૂપચાપ ખાઈ લે, સરદારનો હુકમ છે.'

બે મજબૂત માણસો આજુબાજુ ઉભા હતા. જગ્યા નવી, માલિક નવા. તેમનો સ્વભાવ ખબર નથી. એટલે ચૂપચાપ ગોળી ખાઈ ઉપર પાણી પી લીધું. તેમણે મારો હાથ પકડી ઘોડાર ફરતું એક ચક્કર લગાવડાવ્યું. પાછા આવ્યા પછી નોકરની પથારીમાં મને સુવાડ્યો. હું બેહોશ થતો જતો હતો. આગળનું બધું જ આછું આછું યાદ છે. તે બંને પૈકી એકના હાથમાં લાકડાનો મોટો ચિપિયો હતો. બીજો એક જણ આવ્યો. બંને જણે મળી મને જમીન સાથે જકડી રાખ્યો. એક જણે મારા બંને ખભા પકડ્યા. બીજાએ પાયજામો ખેંચી કાઢ્યો. મારાં બંને અંડ ચિપિયામાં પકડવામાં આવ્યા.

મને બીક લાગી. બેહોશી થોડી દૂર થઈ. મેં ચીસ પાડી. ના! ના ! તરફડિયાં માર્યાં. પણ બંનેની પકડમાંથી છટકવાનું શક્ય ન બન્યું. મારા શરીરે પરસેવો વળી

ગયો. શું બની રહ્યું છે તે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું. એક ક્ષણ પછી ફટ ફટ અવાજ આવ્યો. ત્યાં ઉઠેલી વેદના આખા શરીરમાં પ્રસરી ગઈ. અને ભાન જતું રહ્યું.

તે પછી દિવસો સુધી હું વેદનાથી પીડાતો હતો. ક્યારેક ભાનમાં, ક્યારેક બેભાન રહેતો હતો. ઈજા પામેલાં અંડ પર દિવસો સુધી સોજો હતો. ક્યારે તે સોજો ઉતરવાની શરૂઆત થઈ તે પણ મને સમજાયું નહીં. બીજાનું બોલવું સમજાય એટલું ભાન આવ્યું ત્યારે સફેદ કપડાં પહેરેલા અને સફેદ દાઢીવાળા એક જણે કહ્યું, 'તારું દુઃખ હવે સહનશક્તિની મર્યાદામાં આવ્યું છે. તારા ચહેરા પરથી જ એ વાત સમજાય છે. તું નસીબદાર છે કે મર્યો નહીં. તારો જીવ જાય નહીં એવી કુશળતાથી મેં સારવાર કરી છે પણ મારા આટલા વર્ષોના અનુભવ પ્રમાણે આટલા ઉપાયો પછી પણ ચારમાંથી ત્રણ લોકો મરી જાય છે. બહુ વેદના ન થાય એટલા માટે પહેલાં પણ દવા આપી હતી.'

'પણ તમે મને કર્યું શું ? શું થયું હતું?'

'ઓહ ! હજી તને સમજાયું નહીં ? તને હિજડો બનાવ્યો છે. તારામાં રહેલું પુરુષત્વ પૂરેપૂરું કાઢી નાખ્યું છે. હવે તને કોઇ પણ ડર વગર જનાનખાનાની સેવામાં મૂકી શકાશે. ગમે તેવી સુંદરી પાસે હવે તને મૂકવામાં કોઇ જોખમ નથી. ત્યાંની સ્ત્રીઓની મરજી સંપાદન કરીને રહેતાં આવડશે તો કોઇ પણ કષ્ટ વગર તે સ્ત્રીઓ જેટલું જ સુખી જીવન તું જીવી શકીશ.'

હવે મને આખી વાત સમજાઈ. અફીણના ઘેનમાં મેં લાકડાનો ચિપિયો જોયો હોય તો પણ મને ત્યારે તેનો અર્થ સમજાયો નહોતો. અમારા રાજ્યનાં ગામડાઓમાં ખેડૂતોને પોતાના આખલાઓને આમ બાંધી રાખી ચિપિયાથી તેમનાં અંડ ફોડતા મેં જોયા હતા. તેમને જો આમ નિર્બીજ ન કરાય તો કામ કરતી વખતે તે ગાય તરફ દોડે અને કામની ખોટી થાય. વળી ઉત્તમ આખલા દ્વારા બીજધારણા થાય તો ઉત્તમ ગાય બળદ જન્મે અને દુર્બળ આખલાની સંતતિ પણ દુબળી પાકે. આવા નિર્બીજ કરેલા બળદોને ગાય દેખાય તો પણ ઉત્તેજના થતી નથી એવું પણ કોઇએ કહ્યું હતું. તે ઉંમરે એ બધું સાંભળવાની પણ શરમ આવવાથી મેં વધુ ધ્યાન આપ્યું નહોતું. આ લોકો પોતાનું જનાનખાનું સાચવવા માટે નપુંસકો રાખે છે. પણ જન્મજાત નપુંસકો ઓછા મળવાને લીધે સશક્ત તરુણોને જ બળજબરીથી નપુંસક બનાવવામાં આવે છે એવી વાતો ઈજાજને ત્યાં નોકરો કરતા. પણ એ કેવી રીતે કરતા હશે તેની મને કોઇ કલ્પના નહોતી. અને આ દુર્ભાગ્યપૂર્ણ ઘટના મારી સાથે પણ ઘટી શકે એવી મને

કલ્પના પણ નહોતી આવી. ઈજાજને ત્યાં પકડાઈને આવ્યા પછી અત્યંત પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ મારું પૌરુષ ક્યારેક જાગ્રત થતું હતું. મને નપુંસક કર્યા પછી પણ તેઓ મારો ઉપયોગ ગમે તેમ કરી શકશે એ વિચારથી શરીર તપી ગયું.

હકીમે કહ્યું, 'મનસબદાર ખુરાનીસાહેબનો તારી ઉપર ખૂબ પ્રેમ છે હોં ! તને હિજડો કરવા માટે હજાર રૂપિયામાં તને ખરીદ કર્યો.'

'એટલે શું ?'

'પહેલાં જ કહ્યું ને ! હિજડો બનાવવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન ચાર પૈકી ત્રણ લોકો મરી જાય છે. તું પણ મરી જાય એવી શક્યતા હતી જ. જો મરી ગયો હોત તો તેમના હજાર રૂપિયા પાણીમાં જ જાત ને ! પણ તેની ચિંતા કર્યા સિવાય તેમણે હજાર રૂપિયા ખર્ચી જ નાખ્યા ને ! આને પ્રેમ નહીં તો બીજું શું કહેવાય ?'

મારી આંખો પર ફરી ઘેન આવ્યું, તેમના બોલવાનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાયો નહીં. વેદના ઓછી થવાને કારણે અફીણનું પ્રમાણ પણ ઓછું કર્યું હતું. ક્યારેક બેહોશી આવતી, ફરી ભાન આવતું. એક વાર આવા જ હોશ આવ્યા ત્યારે મનમાં વિચાર આવ્યો, માણસને માણસની સેવા માટે ગોંધી રાખવો એ ક્યાંનો ન્યાય ? ગુલામગિરીની પણ એક મર્યાદા છે. પુરુષનું પુરુષત્વ નષ્ટ કરવું અથવા સ્ત્રી હોય તો તેના શરીરના ગમે ત્યારે ગમે તેટલા લોકોએ લચકા તોડવાનો અને પછી ફેંકી દેવાનો અધિકાર કયો ઈશ્વર કોને આપે છે ?

હકીમે મારી પરીક્ષા લીધી. અંદરનો જખમ પૂરો સૂકાઈ ગયો હતો. હું પૂરેપૂરો ખોજો થયાની ખાત્રી થયા પછી મારો જનાનખાનામાં પ્રવેશ થયો. મોઇનુદ્દીનનો મહેલ ઈજાજના મહેલ કરતાં સાત આઠ ગણો મોટો હતો. અમારા દેવગઢના રાજમહેલનો પણ આની આગળ કાંઇ હિસાબ નહોતો. આમ પણ અમારું દેવગઢ એટલે અરવલ્લીની છાયામાં લપાયેલું એક નાનકડું રાજ્ય. રાજ્યની બધી આવક રાજાના ઉપભોગ માટે છે એવી ભાવનામાં તણાયા સિવાય ત્યાં સનાતન પદ્ધતિથી રાજ્યવ્યવહાર ચાલતો. બધા કુળપ્રમુખો, મંત્રીઓ, અમાત્યસભા મળીને જમાખર્ચની જે ગોઠવણ કરે તે પાળવા રાજા પણ બાધ્ય હતો. રાજ્યના બધા નાગરિકોનો પોતે પિતા છે એવી ભાવનાથી તેણે વ્યવહાર કરવો પડતો. તેને કારણે સાહજિક રીતે જ રાજવાડાની શ્રીમંતાઈ પર આપોઆપ મર્યાદા આવતી. અહીં મોઇનુદ્દીન દસ હજાર સૈનિકોનો સરદાર હતો. એટલે દસ હજારનું સૈન્ય તેના હાથ નીચે સજ્જ રહેતું એવું નહીં પણ બાદશાહની આજ્ઞા થતાં જ એટલું સૈન્ય ઉભું કરવાની જવાબદારી જેની ઉપર હતી

તેવો સરદાર. બાદશાહે આપેલી જાગીરને આધારે આ સૈન્ય પોષવાનું અને તેમાં જ પોતાનું વિલાસી જીવન પણ ચલાવવાનું. પૈસો ઓછો પડે તો પોતાની જાગીરમાંથી જુદે જુદે રસ્તે પૈસો ભેગો કરવાનો. આ વસુલી માટે ગામના લોકો અને ખેડૂતોને પકડી ગુલામ તરીકે વેચવાનો અધિકાર પણ તેની પાસે હતો. એ દૃષ્ટિથી તે પોતાની જાગીર પૂરતો રાજા જ હતો. તેની મનસબદારી આગળ લાગતો સો, હજાર, દસ હજાર એવો આંકડો તેની તાકાત દર્શાવતો હતો.

મોઇનુદ્દીનના મહેલની સામે એક વિશાળ બગીચો હતો. ત્યાં બે માળની ફારસી શૈલીની ઈમારત હતી. બે વિશાળ ચોક ઓળંગી અંદર ગયા પછી જનાનાની હદ શરૂ થતી હતી. આ પહેલાં મેં ક્યારેય જનાનખાનું જોયું નહોતું. ઈજાજના મહેલમાં મારો સ્ત્રી જેવો ઉપયોગ થતો હોય તો પણ જનાનખાનામાં મને પ્રવેશ નહોતો. મને દેવગઢમાં પકડ્યા પછી મેં સ્ત્રીનું મોઢું પણ જોયું નહોતું. બધી સ્ત્રીઓ જનાનખાનામાં રહેતી. તેમના પૈકી કોઇ પુરુષોને જોઇ પણ શકતી નહોતી. રસ્તા પર, ખેતરમાં, મજૂરી કરનારી સ્ત્રીઓ દેખાય તો પણ તે તતડી ગયેલી ચામડીવાળી અને અનાકર્ષક રહેતી. નખશિખ શુષ્ક ત્વચાને લીધે સ્ત્રી પુરુષનો ભેદ પણ સમજાય નહીં એટલી તે મેલી રહેતી. આવી સ્ત્રીઓને જોઇ દયા આવતી, મનમાં દુઃખ થતું. એ સિવાયની કોઇ પણ ભાવના મનને સ્પર્શતી નહોતી.

પણ મોઇનુદ્દીનના જનાનખાનાની એવી સ્થિતિ નહોતી. ત્યાંની સ્ત્રીઓ ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલંકારોથી સજેલી રહેતી. સોનું, હીરામાણેક, વિવિધ કિમતી ઝવેરાતથી મઢેલાં ઘરેણાં અને ભારે રેશમી વસ્ત્રોથી લદાયેલી આ સ્ત્રીઓને કદી સૂર્યકિરણોની ગરમી સ્પર્શી પણ નહીં હોય એમ લાગે એટલી આ સ્ત્રીઓ તેજસ્વી હતી.

મોઇનુદ્દીનને શાસ્ત્રસંમત ચાર પત્નીઓ હતી. તે દરેક પાસે આઠ દસ દાસીઓ હતી. એ દાસીઓ પણ દેખાવમાં સુંદર જ હતી. દાસીઓ પણ સજીધજીને ફરતી. બધી જ તરુણ. તે બધી પોતપોતાની માલકણોની સેવા કરવી, તેનો ભોજનપ્રબંધ જોવો, તેનાં સૌંદર્યની જાળવણી કરવી, તેની સેજ સજાવવી, તેનાં વાળની માવજત કરવી, માલકણને કંટાળો આવે ત્યારે તેનું મન બહેલાવવા માટે તે કહે તેવું ગાયનનર્તન કરી તેનું મન પ્રસન્ન રાખવું વગેરે કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહેતી. છતાં આ રાણીઓ સદાય કંટાળેલી અને પોતાનો પતિ પોતાની પાસે આવવાને બદલે બીજીઓ પાસે વધુ જાય છે એ ભાવનાથી સદાય ગ્રસ્ત રહેતી. એ ભાવના વ્યક્ત કરવાનું એક માત્ર સ્થાન પણ આ દાસીઓ જ હતી. તે જ પોતાની માલકણનું પોતાની આવડત પ્રમાણે સાંત્વન કરતી.

એક વાર મોઇનુદ્દીન સાહેબ પોતાની જમિલાબાનુ નામની પત્ની પાસે આવ્યા. બેગમ ત્રીસની આસપાસનાં હતાં. પરમેશ્વરની પોતાની ઉપર કૃપા થઈ એમ માની તેઓ પ્રસન્ન થઈ ગયાં. તેમણે આનંદપૂર્વક પતિને હિંડોળે બેસાડ્યા. પોતે પણ તેમની પડખે બેસી પતિના હાથપગ પ્રેમપૂર્વક દબાવવા લાગ્યાં. પતિને પ્રસન્ન કરવા માટે તેમણે પોતાની દાસીઓને બોલાવી. સુગંધી લેપન અને તેની ઉપર ચામરનો શીતળ પવન. તે પછી ચાર દાસીઓનું સુરીલું ગાન શરૂ થયું. ચાર દાસીઓએ નૃત્ય શરૂ કર્યું. સરદાર નૃત્યગાનનો આનંદ લેવામાં તલ્લીન થઈ ગયા. તેમની આંખોમાં મદન ડોકિયાં કરવા લાગ્યો. જમિલાબાનુને તો પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગ ધરતી પર ઉતરતું હોય તેમ લાગ્યું. તેઓ પતિની સોડમાં વધુ ને વધુ ભરાવા લાગ્યાં.

પણ પતિની નજર ચાર નર્તકીઓ પૈકી એક, કેશરબાઈ પર ચોંટી હતી. તે ખરેખર જ કુશળ નર્તકી હતી. બેગમસાહેબને પોતાને પણ તેનું નૃત્ય ખૂબ ગમતું. થોડી વારમાં જ શયનગૃહમાં જવા માટે સરદાર ઉઠ્યા. બેગમસાહિબા પણ ઉઠીને ઉભા થયાં. પણ મનસબદારે આગળ વધી કેશરનો હાથ પકડ્યો અને તેને લઈ શયનગૃહ તરફ જતા રહ્યા. બેગમસાહેબાની નિરાશા કાતિલ છરીની જેમ આંખમાંથી નિકળી અને કેશરબાઈ પર સેંકડો વાર કરી આવી. પણ કશું કરવું શક્ય જ નહોતું. એકાદો આડોઅવળો શબ્દ પણ જો સરદારના કાને પડશે તો પોતાની ખેર નહીં રહે એ વાત તેઓ જાણતાં હતાં. ચાબૂકના ફટકા પડી શકે, તલાક પણ થઈ શકે અથવા દાસીઓની સામે જ બીજું કોઇ પણ અપમાન થઈ શકે. તેમણે હોઠ સીવી લીધા અને ભાવનાઓને સંકેલીને દાસીઓને આજ્ઞા આપી. તમારું ગાયન નર્તન ચાલુ રાખો. મનસબદારના કાને પડતું રહેવા દો.

કેશરબાઈને ક્ષમા કરવી એ તેમને અશક્ય અને અનૈસર્ગિક લાગતું હતું અને તે ભાવના પ્રકટ પણ કરી શકાતી નહોતી. પોતાનો ગુસ્સો જો કેશરબાઈ સરદાર સુધી પહોંચાડે તો પરિણામ ભયંકર આવશે. કદાચ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં સરદાર તલાક પણ આપી દેશે. કેશરબાઈ સાથે નિકાહ પઢી લેશે અથવા મને બાળવા માટે મારી સામે જ તેને શયનગૃહમાં લઈ જશે.

મનની આ આગ તે કોની સામે વ્યક્ત કરે ? ન કહે તો શાંત કેવી રીતે થાય ? ન રહેવાતાં છેવટે તેમણે ત્રીજા દિવસે નાહિદ નામની કંચની પાસે મનનો ભાર હળવો કર્યો.

સારો પરિચય થયા પછી મને નાહિદે પણ આ વાત કરી. નાહિદને કેશરબાઈ

તરફ ઈર્ષ્યા હતી. સાથે સાથે બેગમસાહિબાની વાત સાંભળીને મનમાં ક્યાંક સારું પણ લાગ્યું. સેવિકાઓ પાસેથી સેવાઓને આધારે જીવન પસાર કરતાં બેગમસાહિબા તરફ તેનાં મનમાં પણ ગુસ્સો જ હતો. 'હંમેશાં ઉત્તમ ભોજન, બે - ત્રણ પ્રકારનું માંસ, શાકભાજી, મિઠાઈ, અન્ય શ્રેષ્ઠ પદાર્થો ખાવાના, કામ કાંઇ જ નહીં કરવાનું. બધી બાબતમાં અમારું જ તેલ કાઢવાનું. ચરબી ન વધે તો શું થાય ? અમારે રાતદિવસ મહેનત કરવાની. તેમની મરજી પ્રમાણે નાચવા ગાવાનું, ખાવાપીવાનું પણ મર્યાદિત. કારણ શરીર પાતળું અને લચીલું રહેવું જોઇએ ને ! માલિકનું મન અમારી તરફ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક જ છે ને ! અમારી બેગમસાહેબાની નજર સાપ જેવી હોય છે. તેમને અમારી ઉપર ગુસ્સો પણ હોય છે. પણ અમે ન હોઇએ તો જનાનખાનું ચાલે કેવી રીતે ? ફક્ત પત્ની જ હોય તો જનાના કેવી રીતે થાય.' નાહિદે આંખો મિચકારતાં કહ્યું.

મેં હિસાબ માંડી જોયો. ચાર પત્નીઓ અને તેમની દાસીઓની સંખ્યા બાવન. તે ઉપરાંત સોળ કંચનીઓ. તે બાંદી તરીકે ઓળખાતી. શરિયત પ્રમાણે ચારથી વધુ પત્ની ન રાખી શકાતી હોય તો પણ ગમે તેટલી બાંદી રાખવાની છૂટ હતી. યુદ્ધકેદી તરીકે પકડાયેલી આકર્ષક સ્ત્રીઓ, ગુલામોનાં બજારમાંથી ખરીદેલી મનમોહક સુંદરીઓ, મિત્રોએ ભેટ તરીકે આપેલી છોકરીઓ પૈકી ભોગવવા લાયક તરુણીઓને કંચની અથવા બાંદી તરીકે રખાતી. તે સેવિકા કે દાસીઓ નહોતી. આ સેવિકાઓ પર ક્યારેક માલિકની કૃપાદૃષ્ટિ પડે તો પણ તે ધન્યતાનો અનુભવ કરતી હોય તો પણ તેમનું મુખ્ય કામ પોતપોતાની સ્વામિનીઓની સારસંભાળ રાખવાનું જ હતું. નિષ્ણાત રસોઇયાઓએ અનેક પ્રકારના મસાલા વાપરીને બનાવેલી વિવિધ વાનગીઓ જ્યારે આ દાસીઓ બારીક વસ્ત્રો નીચે ઢાંકીને નાનાં નાનાં વાસણોમાં લઈ આવતી ત્યારે ભૂખ ન હોય તો પણ તે સુગંધથી મોંમાં પાણી આવતું.

અહીંના રસોઇયાઓને ભરપૂર પગાર મળતો. અનેક પ્રકારના હલવા અને અન્ય મિષ્ટાન્નો બનાવનારાઓનો પગાર તેના કરતાં પણ વધુ હતો. મનસબદારનું ભોજન રોજ જુદી જુદી બેગમ સાથે જનાનખાનામાં જ થતું. તે બંનેનું ભોજન થયા પછી વધેલું ભોજન દાસીઓ, કંચનીઓ અને અન્ય સેવકોની સાથે સાથે મારા જેવા હિજડાને પણ મળતું. તેમાં મનસબદારના ભોજન જેવું વૈવિધ્ય ન રહેતું હોય અને ગુણવત્તા પણ થોડી ઓછી હોય તો પણ તે ગરીબોનું ભોજન નહોતું. જનાનખાનાની બહાર ઘોડદળ, પાયદળના સિપાઇઓ પોતાનું ભોજન પોતે જ બનાવી લેતા. તેના

કરતાં અંદરના સેવકોનું ભોજન વધુ સ્વાદિષ્ટ અને ઉત્તમ કક્ષાનું રહેતું. અહીંથી બહાર જવું પડે તો આપણું શું થશે એ વિચારથી બધા ગભરાયેલા રહેતા.

જનાનખાનાની સેવામાં મારા સહિત ચૌદ નપુંસકો હતા. તે પૈકી એક ઉંચો, કાળો અને વાંકડિયા વાળવાળો અબનિસી હતો. તે જન્મજાત હિજડો હતો. આશરે પચાસ વર્ષની ઉંમર હશે. તેનો નાઝિર એટલે હિજડાઓનો પ્રમુખ હતો. અન્ય તેર લોકોનાં કામો નક્કી કરવાં, તેમની ઉપર નજર રાખવી, કોઇ ભૂલ કરે તો સીધા માલિક પાસે વાત પહોંચાડવી એવાં બધાં કામો તેના ભાગે હતાં. જનાનખાનાની કોઇ પણ સેવિકાની તે માલિક પાસે ફરિયાદ કરી શકતો હતો. તેની વાતનું એટલું વજન પડતું કે તે આંગળી ચીંધે તે વ્યક્તિને શિક્ષા થાય જ તે નક્કી હતું. તેને કારણે બેગમો સહિત સંપૂર્ણ જનાનખાનું તેનાથી ગભરાતું. પાંચ વર્ષ પહેલાં એક દાસી સ્નાનગૃહમાં એક હિજડા સાથે ચાળા કરતી પકડાઈ હતી. કાંઇ પણ થઈ શકવાનું નથી એ ખબર હોવા છતાં ખેલ ચાલુ હતો. નાઝિરે તે બંનેને આ અવસ્થામાં પકડ્યાં. તે બંનેની બીકના માર્યા હાલત ખરાબ થઈ ગઈ. વ્યભિચાર માટે એક જ શિક્ષા હતી, મૃત્યુદંડ. પણ એ વખતે મનસબદાર ગામમાં નહોતા. સેના લઈ દખ્ખનમાં ગયા હતા. હવે ન્યાય કોણ કરે ? નાઝિર આખો મામલો સુલતાનબાનુ પાસે લઈ ગયો. સુલતાનબાનુના રોજા ચાલતા હતા. હાથમાં સતત જપમાળા રહેતી. રોજની પાંચ નમાઝ પણ તે ચૂકતાં નહીં. જનાનખાના પર તેમનો જ અધિકાર ચાલતો. આખું શરીર ચરબીથી ભરેલું હોવા છતાં તેમને મનસબદારે તલાક આપ્યા નહોતા. પ્રેમનો આનાથી મોટો પુરાવો શું હોઇ શકે ? તેઓ સ્વભાવે પણ દયાળુ છે એમ લોકો કહેતા.

મામલો તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમણે બંને ગુનેગારોની પૂછપરછ કરી. બંનેએ લોકોની નજર ચૂકવીને ભેગા કરેલા પૈસા જપ્ત કર્યા અને તેને જનાનખાનાની નોકરી પરથી હટાવી ઘોડારમાં ઘોડાને ખરેરો કરવાની નોકરી પર મોકલી આપ્યો. અને તે દાસીને ગુલામોની બજારમાં વીસ રૂ. માં વેચી દીધી. જનાનખાનાની સગવડો ગઈ પણ જીવ તો બચ્યો એવો વિચાર કરી બંને ત્યાંથી છટક્યાં.

બાકીના બાર જણા મારી જેમ કૃત્રિમ રીતે હિજડા બનાવી અહીં લવાયેલા હતા. તે પૈકી બે માળવાના હતા, ચાર બુંદેલખંડના હતા. નાની ઉંમરમાં યુદ્ધકેદી તરીકે પકડવામાં આવેલા અને બીજ ફોડવાની ક્રિયા પછી પણ જીવતા રહેલા હતા. સમજણ આવે તે પહેલાં બીજ ફોડવામાં આવ્યા હોવાથી તેમને તે ઘટના યાદ પણ નહોતી અને તેની કોઇ કડવાશ પણ મનમાં નહોતી. એટલે તે બધા જનાનખાનામાં

કોઇ પણ પ્રકારના વિરોધની ભાવના વગર રહેતા. ત્રીસથી ચાલીસ વર્ષના અન્ય છ જણા ગૌડ દેશના હતા. કર આપવા માટે અસમર્થ એવા આ વિસ્તારના લોકો પોતે જ પોતાના ચાર વર્ષના દીકરાના અંડ ફોડી બજારમાં વેચે છે એમ કહેવાતું. આ રીતે વેચાઈને આ બધા લોકો દલાલો મારફતે અહીં પહોંચ્યા હતા. તેમની નિષ્ઠાઓ બંને વખત પેટ ભરીને જમાડનારા આ ઘર સિવાય ક્યાંય નહોતી. અહીંના નીતિનિયમો વિષે વાંધો ઉઠાવવા યોગ્ય મન અને બુદ્ધિ તેમની પાસે હતાં જ નહીં. ભોજન, કામ અને ઉંઘ એટલા દિનક્રમમાં જ તેઓ સુખી હતા.

* * *

હિજડાઓ વિષે અપ્પાજીએ બત્રીસ પાનાં ભરીને માહિતી મેળવી છે. મનુકી અને બર્નિયર જેવા યુરોપીયન પ્રવાસીઓએ ભારતભરમાં ફરીને આ સંદર્ભમાં કરેલું વર્ણન વાંચ્યું છે. બેંગલોરમાં લોજમાં રહી તેમણે ગ્રંથાલયોમાંથી દુર્લભ ગ્રંથો વાંચ્યા છે.

બેંગલોરમાં રહી આ બધું કરતી વખતે તેમને પોતાની સગી દીકરી આ જ ગામમાં રહે છે એ યાદ નહીં આવ્યું હોય ? એ ભાવના એ લખાણમાં ક્યાંય નથી. તેની સામાન્ય છાયા પણ નથી.

* * *

મોગલ રાજકુમારો કાચી ઉંમરના હોય ત્યારે જ તેમને જનાનાખાનાની સ્ત્રીઓ અને રશિયા, કર્કેશિયા, ગુર્જસ્તાન(જ્યોર્જિયા) અથવા ઇથોપિયાના હિજડાઓનો ઉપયોગ થતો. આ લોકોની વિચારપદ્ધતિ અને આચરણ અયોગ્ય પદ્ધતિનું રહેતું અને મોગલ યુવરાજોને તે જ શિખવવામાં આવતું. વરિષ્ઠોની ખુશામત કરવી અને નીચેના લોકો પર અત્યાચાર કરવા એવું નીતિશાસ્ત્ર આ હિજડા યુવરાજોને પણ શિખવતા. (બર્નિયર : Travels in the Mughal Empire 1656-1668. Revised by A. V. Smith. Oxford 1934 page 144-145) હિજડાઓનું મુખ્ય કામ એટલે જનાનખાનાંની સ્ત્રીઓની સેવા કરવી અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ પર નજર રાખી રાજાને માહિતી આપવી. તેથી હિજડાઓના સહકાર વગર જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ માટે પોતાને જોઇતી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય હતી. આ હિજડાઓ ઘણી વાર રાજસ્ત્રીઓ માટે અફીણ ઉપલબ્ધ કરાવી દેતા. તે જ પ્રમાણે ચોરીછુપીથી જનાનખાનામાં આવનારા પુરુષોની પણ વ્યવસ્થા કરતા. શારીરિક ભૂખને લીધે વ્યાકુળ રહેતી અનેક સ્ત્રીઓનું પણ તેઓ પોતાની મર્યાદિત શક્તિથી સમાધાન કરતા. તેને લીધે જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ પર તેમનો એક પ્રકારનો દાબ રહેતો. (Pelsaert. Francisco. Jahangirs India. Translated byW. H. Moreland and P. Geyl,

Cambridge 1925 p. 66)સગીર રાજકુમારોને પ્રિયતમાઓ મેળવી આપવાનું કામ પણ આ હિજડા જ કરતા. (K. S. LAL; MUGHAL HAREM. 158-159, 184-185, 187-88)પોતાના પિતાને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કર્યા પછી ઔરંગઝેબે એક હિજડાને જ ત્યાં પ્રમુખ નિમ્યો હતો. જહાંગીરે પોતે પોતાના તુજક-ઇ-જહાંગીર અથવા જહાંગીરનામામાં આ નોંધ કરી રાખી છે. હિંદુસ્થાનમાં અને તેમાં પણ ખાસ કરીને બંગાળ પાસે આવેલા સિલ્હેર પ્રાંતમાં પોતાના છોકરાઓનાં અંડ ફોડીને બાકી કરવેરાના બદલામાં(માલવઝિદી) તેમને સુબેદારને આપવાની પદ્ધતિ છે. ધીમે ધીમે આ પદ્ધતિ અન્ય પ્રાંતોમાં પણ પ્રસરી રહી છે. તેને લીધે કેટલાંક બાળકો પોતાની સર્જનશક્તિ ગુમાવી રહ્યાં છે. તે કાળમાં બંગાળ એટલે ઉત્તર તરફના પર્વતો, ઓરિસ્સાનો કેટલોક ભાગ અને મોટા ભાગના બિહારને સમાવી લેતો મોટો પ્રદેશ હતો. બંગાળની બહાર પણ આ પદ્ધતિ પરિચિત હતી. એનો અર્થ જ એ છે કે મુગલ સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. આ પદ્ધતિ બંધ કરવાનું જહાંગીરે ફરમાન કાઢ્યું હતું. પણ રાજ્યનો કર આ જ રીતે વસૂલ કરવાની પદ્ધતિ હોવાને કારણે આ ફરમાનનો વાસ્તવમાં કોઇ ઉપયોગ થયો નહીં. જહાંગીરના એક સરદાર સૈયદખાન ચુગતાઈ પાસે જ બારસો નપુંસકો હતા એવું જહાંગીરે પોતે નોંધી રાખ્યું છે. (તુજક-૧-૧૩) આ ઉપરાંત હિજડાઓનો વેપાર એ વખતે ખૂબ નફાકારક હતો. સાદા ગુલામ કરતાં હિજડાની કિંમત ત્રણ ગણી હતી. ભારતીય નપુંસકોની દિલ્હી, ઇસ્બહાન અને સમરકંદમાં ઘણી માંગ હતી. ઔરંગઝેબે ધાર્મિક કારણોસર બીજ ફોડવાનો વિરોધ કર્યો છતાં તેણે પણ એ પદ્ધતિ સાવ બંધ ન કરી. તેની કરકિર્દીમાં જ ગોવાળકોંડા(હૈદરાબાદ)માં ૧૬૫૯માં એક જ વર્ષમાં બાવીસ હજાર પુરુષોનાં અંડ ફોડવામાં આવ્યાં. આમ બીજ ફોડવા કરતાં એ બધા સશક્ત તરુણોને ધર્માંતર કરાવવાથી મુસ્લિમોની સંખ્યા સહજ વધશે એવી જહાંગીરની ગણતરી હતી.

* * *

અપ્પાજીની એ બત્રીસ પાનાંની નોંધ આખી ને આખી આ નવલકથામાં સમાવી લેવાની લાલચ થાય છે. પણ તેમ કરવાથી આ નવલકથાનું સૌષ્ઠવ બગડી જશે. ઇતિહાસની સામગ્રી ગમે તેટલી વિપુલ હોય તો પણ માત્ર તેનું અંતઃસત્ત્વ જ કલાકૃતિમાં ઉમટવું જોઇએ. અપ્પાજીની વાત જુદી છે. તેઓ તો ઇતિહાસની નોંધો જ બનાવવા લાગ્યા હતા.

કેટલાક હિજડા પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ થયાના પણ ઉલ્લેખો છે. સુલતાન બલ્બનનો

વજીર ઈમરુદ્દીન રેહન, અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીનો સેનાપતિ કપૂર હજારદિનારી, કુતુબુદ્દીન મુબારક ખિલજીનો પરમમિત્ર ખદૌશા વગેરે બધા હિજડા જ હતા. વજીર ખ્વાજાજહાન મલિક સર્વાર નામના કાળા હિજડાને સુલતાન મહંમદે તેરસો ચોરાણુંમાં મલિક- ઉસ-શરક બિરુદ આપીને જોનપુરના સુબેદાર તરીકે મોકલ્યો હતો. બહુ જ થોડા સમયમાં તેણે પશ્ચિમમાં કોમ(વર્તમાન અલીગઢ)થી લઈને બિહારનાં તિરહટ સુધીનો વિશાળ ભૂભાગ જીત્યો અને સુલતાન-એ-શરક નામથી ત્યાંનો વહિવટ શરૂ કર્યો.

મોગલકાળમાં નાઝીર અને ખ્વાજા સરસ નામના કેટલાક હિજડાઓ મનસબદાર અને સુબેદાર એવા હોદ્દા પર ચઢ્યા. આ નાઝીર અને ખ્વાજા સરસને એતમાદખાન અથવા ઔબરખાન (વિશ્વાસુ દરબારી)નું બિરુદ મળ્યું હતું. બાબર અને હુમાયુની સેવા કરનારા આવા એતબારખાન નામના હિજડાને અકબરે દિલ્હીનો સુબેદાર બનાવ્યો હતો. એક અન્ય એતબારખાનને અકબરે હજારી મનસબદાર બનાવીને આર્થિક વ્યવસ્થા સરખી કરવાની જવાબદારી સોંપી હતી. એવા જ એક એતમાદખાનને ચાર હજારી મનસબદાર બનાવી ગુજરાતના સૂબા તરીકે મોકલ્યો હતો. ઔરંગઝેબના હિજડાઓના પ્રમુખ બખ્તાવરખાન (મૃત્યુ ૧૬૯૮)ને એક હજારી મનસબદાર બનાવ્યો હતો.

ઔરંગઝેબની સેવામાં રહેતા અને કાંઇ ને કાંઇ બિરુદ પ્રાપ્ત કરેલા ચાલીસ નાઝીરોની યાદી મનુચીએ આપી છે. નૈસર્ગિક પુરુષત્વની કમતરતાની ઉણપ ભરી કાઢવા માટે તેમણે આવી વીરતા બતાવી હશે. પણ સૈન્યમાં પ્રવેશવાનું અને પ્રવેશ મળે તો પણ ત્યાં અધિકારી બનવાનું સૌભાગ્ય બધા હિજડાઓનું હોતું નથી. મારા કથાનાયકને જો આ સૌભાગ્ય હું પ્રાપ્ત કરાવી દઈશ અને અપ્પાજીના મત પ્રમાણે ઈતિહાસનો પ્રવાહ આ તરફ વાળી તેમાંનું અંતઃસ્તત્ત્વ જાણી લઇશ તો પણ તે બીજ ફોડીને નપુંસકત્વ પ્રદાન કરનારી સંસ્કૃતિનું સમર્થન કર્યા જેવું થશે. શું કરવું ?

* * *

હું મારા ખરેખરા કામ પર હાજર થયો તેના બે મહિના પછી સુલતાનબેગમે મારી સાથે વાત કરી. તેઓ જાતે જ્યાં સુધી વાત કરવા ન ઇચ્છે ત્યાં સુધી સામે ચાલીને તેમની સાથે વાત કરવાનો પ્રયાસ કરવો તે ત્યાંની આચારપદ્ધતિ પ્રમાણે અસંસ્કૃતપણું કહેવાતું. નવી કાંઇ આજ્ઞા આવી હોય તો તે બડી બેગમને ખબર જ હોય. એક રીતે બેગમ જ જનાનખાનાનાં આચરણ માટે સર્વેસર્વા હોય. આ બધું નાઝીરે મને સારી રીતે સમજાવી દીધું હતું. બોલવા ચાલવાની બધી જ ઝીણી ઝીણી

વાતો સમજાવ્યા પછી જ મને અહીં પ્રવેશ અપાયો હતો.

બેગમસાહિબા હિંચકા પર તકિયાને અઢેલીને બેઠાં હતાં. એક સેવિકા દૂર બેઠી બેઠી છત પર બાંધેલા જાડા કાપડના પડદાને બાંધેલી બંને દોરી વારાફરતી ખેંચી બેગમસાહેબાને પવન નાખતી હતી. હાથમાં સળગતી અગરબત્તી પકડીને આમ તેમ ફેરવતા બેગમસાહેબાએ મને જોયો અને આંગળીથી નજીક આવવાનો ઇશારો કર્યો. મેં આદરપૂર્વક થોડે દૂર ઉભા રહી સલામ આલેકૂમ કરી નમીને મુજરો કર્યો. તેમણે ગંભીરતાથી પૂછ્યું, 'તું જન્મથી જ હિજડો છે કે બનાવવામાં આવ્યો છે ?'

'શલ્યચિકિત્સાથી બનાવવામાં આવ્યો છે. મનસબદાર સાહેબે મને પહેલા ખરીદ્યો અને પછી હિજડો બનાવી અહીં લાવ્યા.' મેં નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

'યુદ્ધમાં પકડી લાવ્યા ને ?'

'હા.'

'યુદ્ધ પહેલાં અજ્ઞાની લોકોના ધર્મમાં હતો ને ? તે વખતે જ આ સાચા ધર્મમાં આવ્યો હોત તો આવી દુર્ગતિ ન થાત. મોડું કેમ કર્યુ ?'

આમને શું જવાબ આપવો? આ જ પ્રશ્ન મેં પણ મારી જાતને સેંકડો વાર પૂછ્યો છે. મારા પિતાજી શા માટે પહેલેથી જ ઇસ્લામની શરણમાં ન આવ્યા? જો તેઓ પહેલેથી જ ઇસ્લામને શરણે ગયા હોત તો આલમગીરે અમારા રાજ્ય પર આક્રમણ કર્યું જ ન હોત. અમે અમારા રાજ્યના અધિપતિ રહ્યા હોત અથવા બાદશાહના સામંત, મનસબદાર, અથવા સુબેદાર બની ગયા હોત. દુબળા દેવ અને પથ્થરની નિર્જીવ મૂર્તિ પર ભરોસો રાખી અમે અમારું નુકસાન કરી લીધું. નહીં તો હું પણ આવા એકાદા મહેલમાં અથવા અમારા દેવગઢના જ રાજમહેલમાં આવું જ એકાદું જનાનખાનું વસાવી આનંદપૂર્વક જીવતો હોત. આ કલ્પના મારા મનમાં હજાર વાર આવી હતી. દર વખતે હું જેને પાછળ મૂકીને આવ્યો હતો તે ધર્મ વિષેનો ગુસ્સો ઉછળી આવતો. બેગમસાહેબાના પ્રશ્નના નિમિત્તે ફરી એ જ ધગધગતો લાવા બહાર આવ્યો હતો.

બેગમસાહિબાએ પૂછ્યું, 'ભૂલ્યા વગર પાંચેય નમાઝ અદા કરે છે ને ?'

'નિયમિત થઈ શકતું નથી.'

'નિયમિત કર. તારું કલ્યાણ થશે. કેટલાય ખોજા મનસબદાર બન્યા છે. સૂબેદાર બન્યા છે. તું રાજકુમાર હતો ને ! તારા વર્તનમાં એ છટા છે એટલે કહું છું.'

બેગમસાહિબાના હિતોપદેશથી મારા મનમાં વિશ્વાસ પેદા થયો. હું નિયમિત પાંચેય નમાઝ અદા કરવા લાગ્યો.

મોઇનુદ્દીનના જનાનખાનામાં મારો પ્રવેશ થયે ચાર વર્ષ વીત્યાં હતાં. મારા જીવનક્રમમાં કોઇ બદલ થતો નહોતો. જનાનખાનાના આંતરિક જીવનનું નિરીક્ષણ કરવું એ જ મારું જીવન બની ગયું હતું. નવી કંચનીઓ, નવી બાંદીઓ આવતી હતી વધુ ઉંમર થઈ ગયેલી બાંદીઓને નિચલા દર્જાના સરદારો અને મનસબદારોને વેચવામાં આવતી હતી. માત્ર સમર્પણના ભાવથી મન રિઝવતી સ્ત્રીઓને મોટી ઉંમર થાય તો પણ રાખવામાં આવતી અને તેમનાં ભરણપોષણની વ્યવસ્થા થતી. આકર્ષણ ગુમાવ્યા પછી તેમને કોઇ ખરીદે પણ શા માટે ? પણ મનમાં નિરાશા અને હતાશાની આગ ભરીને જીવનારીઓ માટે તો એ પણ શક્ય નહોતું. આવી સ્ત્રીઓ ગામની બહાર આવેલી શેતાનપુર નામની વેશ્યાવસ્તીમાં જઈને રહેતી. આ શેતાનપુરમાં આવી જનારા લોકોની નોંધ કરવા માટે અકબર બાદશાહના સમયથી જ એક દરોગો નિમવામાં આવતો. અહીં આવનારા ધનિકો અને પ્રસિદ્ધ લોકો દરોગાને લાંચ આપી પોતાનું નામ આ યાદીમાં ન આવે તેની કાળજી લેતા એવી ચર્ચા થતી. પોતાના મિત્રોને મનોરંજન માટે લઈ આવવાનું ધનિકોનું આ પ્રિય સ્થાન હતું.

સુલતાના બેગમ ચાર પાંચ મહિને એક વાર બાદશાહના જનાનખાનામાં બેગમને મળવા જઈ આવતાં. બદશાહના જનાના તરફથી આવેલા આમંત્રણ પરથી ત્યાં જઈ આવવું એ કાંઇ સામાન્ય વાત નહોતી. સુલતાના બેગમની પાલખી કોઇ જોઇ ન શકે એ હેતુથી મોટા રેશમી વસ્ત્રથી ઢંકાતી. તેની બંને બાજુ નાની બારીઓ રહેતી. માણસ અંદરથી બહાર જોઇ શકે તો પણ બહારના માણસને અંદરનું કાંઇ પણ ન દેખાય એવી રીતે તેની ઉપર પડદા લગાવેલા રહેતા. પાલખી વહેવા માટે આગળ પાછળ ચાર ચાર મજબૂત નપુંસકો રહેતા. પાલખીની ફરતે ધનુષ્યબાણ અને ભાલા લીધેલા સૈનિકો રહેતા. તેમની પાછળ માથાથી પગ સુધી કાળા બુરખાથી ઢંકાયેલી દાસીઓ ચાલતી.

એક વાર બેગમસાહિબાએ મને પણ સાથે આવવા કહ્યું. કિલ્લાના પ્રવેશદ્વારમાં જ સિપાઈઓ અને બાકીના લોકોની કડક તપાસ થયા પછી જ તેમને અંદર જવા દેવાતા. હું ખરેખર જ નપુંસક હોવાની ખાતરી કરવામાં આવી. દાસીઓની તપાસ કરવા માટે સ્ત્રીઓ તહેનાત હતી. મુખ્ય દરવાજો ઓળંગી અંદર ગયા પછી ડાબી બાજુ વળી જનાનખાનામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં ફરી એક વાર બેગમસાહિબા સહિત બધી જ દાસીઓની કડક તપાસ થઈ. એક પહેલવાન નપુંસકે મારી પણ પરીક્ષા કરી. પાલખી

ઉપાડનારા નપુંસકોને જનાનખાનામાં પ્રવેશ નહોતો. સિપાઈઓને તો કિલ્લાના પ્રવેશદ્વાર પાસે જ ઉભા રાખી દેવામાં આવ્યા હતા.

જનાનખાનાની અંદરનો વિસ્તાર મારી કલ્પના કરતાં ઘણો મોટો હતો. અસંખ્ય ઓરડા, આરસના નાના મોટા મહેલો, એ બધા જ મહેલ જુદી જુદી બેગમોના હતા. વચ્ચે વચ્ચે નાના નાના બગીચા, ઝરણાં, ફુવારા હતા. દરેક બેગમ પાસે કેટલીક દાસીઓ હતી. દાસીઓનાં તડકામાં ચમકતાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો અને શરીર પર ચમકતાં ઘરેણાંને લીધે તો આટલાં વર્ષ મોઇનુદ્દીનના જનાનખાનામાં રહ્યા છતાં અને મોઢું જોઇને દાસી છે કે રાજકુમારી છે એ ઓળખી શકું તેમ હતો છતાં આ દાસી છે કે રાજકુમારી એવો મને ભ્રમ થતો હતો.

સુલતાના બેગમ બાદશાહનાં ત્રીજાં બેગમ રાણી ઉદયપુરી મહલને મળવા આવતાં. તે પણ બેગમે સંદેશો મોકલી મળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કર્યા પછી. બાદશાહના જનાનખાનામાં પ્રવેશ મળ્યા પછી મને માહિતી મળી કે પહેલાં તેઓ ઔરંગઝેબના મોટા ભાઈ દારા શિકોહના જનાનખાનામાં હતાં. રાજકીય લડાઈમાં જીત્યા પછી ઔરંગઝેબે દારાના જનાનખાનામાંથી સુંદર સ્ત્રીઓને લાવીને પોતાના પ્રેમપાશમાં બાંધી લીધી હતી. બેગમે પણ સમય પારખીને પોતાના હૃદયમાં વસેલી પ્રણયમૂર્તિ બદલી નાખી. આજે પણ બાદશાહ પોતાનો પડતો બોલ ઝીલે છે એમ તેઓ કહેતાં. ક્યારેક દારૂના નશામાં બાદશાહ અને બાકીના લોકોને અજુગતું લાગે તેવું વર્તન થઈ જાય તો પણ શરાબને હાથ પણ નહીં લગાડનારા બાદશાહ સલામત પોતાને માફ કરી દેતા એવું તેમનું કહેવું હતું. અને મેં પ્રત્યક્ષ એ જોયું પણ હતું.

મોગલ બાદશાહો અને તેમના પૂર્વજોમાં મોટા માણસોને મળવા જતી વખતે પોતાના અને સામેના લોકોના માનમરતબા પ્રમાણે કોઇ ને કોઇ ભેટ લઈ જવાનો રિવાજ હતો. વડીલો પણ વિદાય આપતી વખતે એવી જ કોઇ ભેટવસ્તુઓ આપતા. દરેક મુલાકાત વખતે સુલતાનાબેગમ હીરા, માણેક, મોતી, જડતરના સોનાના હાર વગેરે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ઉદયપુરી બેગમને ભેટ આપતાં. પણ ગમે તેટલું કિમતી ઘરેણું હોય તો પણ ભલે લગ્નેતર હોય તેમ છતાં રાણી કરતાં પણ વધુ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતાં બાદશાહનાં લાડકાં બેગમની દૃષ્ટિએ તે સામાન્ય જ હતું. એક વાર આવી જ એક મુલાકાત વખતે હું કક્ષની બહાર જ ઉભો હતો. મને અંદર બોલાવી તેમની સામે હાજર કરવામાં આવ્યો. બેગમસાહિબાએ કહ્યું, ‘મેં જોયું છે.’

સુલતાના બેગમે મારી સામે જોઇને કહ્યું, ‘બેગમસાહેબા સાથે મેં તારા વિષે વાત કરી છે. તારાં સદ્દભાગ્ય છે કે તું તેમને પસંદ છે. મેં તને ભેટ તરીકે તેમને

આપ્યો છે. હંમેશાં પ્રામાણિકતા અને નિષ્ઠાથી તું તેમની સેવા કરજે. તેમણે આપેલું ઝેર પણ અમૃત માની પીવા જેટલી શ્રદ્ધા તેમનામાં રાખજે.' મહલસાહિબાએ પણ મારો સ્વીકાર કર્યાની નિશાનીરૂપ માથું હલાવ્યું. તેમનાં આખાય શરીર પર હીરામોતીનાં ઘરેણાં ઝળકતાં હતાં. તેમણે ગર્દન હલાવી અને તે બધાં ચમકી ઉઠ્યાં.

હું બેગમસાહિબાને ભેટ આપવા જેવો છું એમ સુલતાનાબેગમને લાગ્યું એનો અર્થ હું કાંઇક વિશેષ હિજડો છું એવી ભાવના મારા મનમાં બે દિવસ રહી. મોઇનુદ્દીનના જનાનખાનાના એકધારા વાતાવરણ કરતાં બાદશાહના વિશાળ જનાનખાનામાં આવ્યો છું એવી ભાવના મનમાં હતી. ત્યાં બધા પરિચિત હતા. બધા દિવસો સરખા જ હતા. નિકટ પરિચયને લીધે દાસીઓ અને કંચનીઓ ઉપરાંત બેગમો પણ મનની વાતો કહેતી. પણ બધું એક સરખું જ હતું. એકધારી એ બધી વાતો સાંભળી હું કંટાળી ગયો હતો. તેમની વાતો હું ધૈર્યપૂર્વક સાંભળી લેતો અને તે હું કોઇને કહીશ નહીં એવો મારા પરનો ભરોસો પણ વધ્યો હતો.

બાદશાહનું જનાનખાનું એ એક મોટું પ્રકરણ હતું. જાણે ફરતાં ફરતાં રસ્તો ભૂલી જવાય એવડું ભવ્ય શહેર જ હતું. પણ અહીંની એક વાત મને વિશેષ લાગી. આખા હિંદુસ્તાનની ઉથલપાથલોનું આ કેંદ્ર હતું. અહીં જે ચર્ચાઓ અને નિર્ણયો થતા તેની ઉપર દિવાન-એ-ખાસ અને દિવાન-એ-આમમાં મહોર લાગતી. ત્યાં થયેલી વાત બિલકુલ બહાર ન જાય એવી કડક વ્યવસ્થા હોય તો પણ કોણ જાણે કેવી રીતે પણ જનાનખાનામાં પહોંચી જ જતી. ત્યાં રાજકારણ વિષયક ચર્ચાની સદંતર મનાઈ હોવા છતાં અંદર અંદર ચર્ચા થતી જ. અને જોતજોતામાં તે આખા જનાનખાનામાં ખૂણેખાંચરે ફેલાઈ જતી.

* * *

પ્રકરણ ૭

કદાચ મારી જ ભૂલ થતી હશે. પત્ની કીધી એટલે તેણે પતિનાં કપડાં ધોઇ, ઇસ્ત્રી કરી રસોઇ કરવી જોઇએ અથવા આ બધાં કામો કોઇની પાસેથી કરાવી લેવાં જોઇએ. પતિની કામભાવના શાંત કરવી જોઇએ. માત્ર આ કામ બીજા પાસેથી કરાવી લઇ શકાય તેવું નથી. કોઇ પણ પત્ની એ માટે તૈયાર નહીં થાય. પણ આ બધાં પત્નીનાં જ કર્તવ્યો છે એમ કેવી રીતે માની લઈ શકાય ? બંને જણા કમાતા હોય એ જમાનામાં પતિએ પણ રાંધવું જોઇએ, કપડાં ધોઇ તેને ઇસ્ત્રી કરવી જોઇએ એવો આગ્રહ નોકરી કરતી સ્ત્રીઓ રાખે છે. જવા દો એ બધી વાત. ક્યારેક ક્યારેક બેંગલોર જઈ આમીરની કામવાસના શાંત કરવી એ જો મારું કર્તવ્ય હોય તો તે શા માટે ક્યારેક નરસાપુર ન આવે ? ઘરમાં કાર છે અને બે જ કલાકનો તો રસ્તો છે.

આ ગ્રામીણ વાતાવરણમાં તેનું આવવું અજુગતું લાગશે એ કારણ સો ટકા સાચું નથી. શરૂઆતમાં કદાચ એવું થાય પણ ખરું પણ બે-ચાર વાર તે આવી જાય તો ધીમે ધીમે બધા ટેવાઈ જશે. બીજી વાત એટલે કોઇ પણ પ્રકારની ભાવનાત્મક સ્નિગ્ધતા ન હોવાની સ્થિતિમાં માત્ર તેની વાસનાપૂર્તિના સાધન તરીકે જવાનો વિચાર મને તિરસ્કરણીય લાગે છે. એટલે બંને બાજુથી મિલનની મીઠાશ ઉડી ગઈ છે.

આમીરના ગુસ્સાનું કારણ હું તેની હંપીની ડોક્યુમેંટરીની સ્ક્રીપ્ટ નથી લખતી એટલું જ નથી. તેણે રામમૂર્તિ પાસે સ્ક્રીપ્ટ લખાવી બનાવેલી ડોક્યુમેંટરી બાબતે મેં મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય લેખિત રૂપમાં જણાવ્યો. 'અન્ય અનેક બુદ્ધિમાન કલાકારો કરે

છે એ પ્રમાણે તારી ડોક્યુમેંટરી Supperessio Veri, Suggestio Falsi સત્યને છુપાવી અસત્યની પ્રસ્થાપના કરનારી કૃતિ બની છે. હંપીનાં દેવાલયો અને મૂર્તિઓ જેમણે નષ્ટ કર્યાં તેમણે માત્ર આ દેશમાં જ નહીં તો અફઘાનિસ્તાન, અરેબિયા, તુર્કસ્તાન, ઇરાક, ઇરાન ઇજિપ્ત વગેરે દેશોમાં પણ આ જ કર્યું છે. એક વાર નહીં, સો વાર નહીં પણ હજારો વખત કર્યું છે એવી ઘોષણાઓ તેમણે જ કરી છે. તે સત્ય ઢાંકીને તેં અસત્યની પ્રતિષ્ઠાપના કરી છે. સત્યથી છેડો ફાડીને તું કહે તેવી સ્ક્રીપ્ટ લખવા હું તૈયાર થઈ નહીં, મને તે વ્યભિચાર કરવા જેવું લાગ્યું. રામમૂર્તિએ તેં કહ્યું તે પ્રમાણે લખી આપ્યું છે. ઠીક છે, સરકાર તરફથી તને ભરપૂર પૈસા પણ મળ્યા અને બીજાં ચાર-પાંચ કામો પણ મળ્યાં.'

આ પત્ર આવશ્યકતા કરતાં વધુ કઠોર થયો છે કે ? પણ જ્યારે સ્પષ્ટપણે સત્ય જ કહેવાનું હોય ત્યાં આવશ્યક અને અનાવશ્યકનો પ્રશ્ન જ ક્યાં ઉભો થાય છે ?

નરસાપુર રહેવા આવ્યા પછી હું વર્ષભર અખબારો વાંચતી જ નહોતી. ગામમાં અખબારો લાવી આપનારો એજંટ નહોતો. એક વાર બેંગલોર ગઈ ત્યારે અખબારો પર ધ્યાન ગયું. ઉત્સુકતાથી શક્ય એટલાં બધાં અખબારો વાંચી નાખ્યાં અને ચોંકી ઉઠી. લાગ્યું કે ભૂતકાલીન ઇતિહાસ વાંચતાં વાંચતાં હું તેમાં જ એટલી ગળાડૂબ થઈ ગઈ છું કે વર્તમાન ઇતિહાસ તરફ મારું ધ્યાન જ નથી. પાછા ફરતાં કુણિગલ બસસ્ટેંડ પર એજંટને પકડ્યો અને નરસાપુર રોજ ત્રણ કન્નડ અને એક અંગ્રેજી અખબાર મોકલવાની શક્યતા વિષે પૂછ્યું. તેણે કહ્યું, નરસાપુરની બાલાજી હોટેલ પર ભ્રમરાંબા બસથી મોકલીશ. રોજ સાડા આઠે મળી જશે. તરત તેને આગોતરા પૈસા આપી મેં બસ પકડી.

રોજ વિગતવાર અખબારો વાંચવાની શરૂઆત કરી ત્યારે એક વાત ધ્યાનમાં આવી. ત્રણ વર્ષ પહેલાં રામજન્મભૂમિ પરનો બાબરી ઢાંચો તૂટ્યો તે ઘટનાને જીવંત રાખવાનો પ્રયત્ન મુસ્લિમો કરતાં વધુ તો વિવિધ રાજકીય પક્ષો, સાહિત્યકારો અને બુદ્ધિજીવીઓ જ કરી રહ્યા છે.

ભારતના દરેક નાગરિકે પુરોગામી કે પ્રતિગામી બે પૈકી એક સાબિત થવાનો એ સમયગાળો, ફરી એ જ સ્થાન પર મસ્જિદ ઉભી કરવાની માગણીને ટેકો આપી પોતાનું પુરોગામિત્વ સિદ્ધ કરવાની સ્પર્ધા ચાલતી હતી. તે સ્થાન પર મંદિર ઉભું કરનારાઓને રામભક્ત કહી તેમની ઠેકડી ઉડાવાતી હતી.

એક દિવસ બધાં જ કન્નડ અખબારોના પહેલા પાને એક જાહેરાત જેવા સમાચાર આવ્યા. અંદર વિગતો આપી હતી. બાબરી મસ્જીદ ધ્વસ્ત થયાને ત્રણ વર્ષ થયાં તો પણ આપણા દેશના ગુપ્તચર તંત્ર અને ન્યાયતંત્રનો દુરુપયોગ કરી અપરાધીઓ બેરોકટોક ફરે છે. તેના વિરોધમાં કર્નાટકના કલાકારો અને સાહિત્યકારો ભેગા થઈને આ વર્ષની છઠ્ઠી ડિસેંબરે બેંગલોરમાં ખુલ્લા રંગમંચ પર વિટ(ઈંટ)નામનું નાટક ભજવવાના છે. નાટકના લેખક પ્રખ્યાત વિચારક પ્રોફેસર રામમૂર્તિ અને દિગ્દર્શક કાંતરાજ હેમ્માડી અને તેજનાથનું નેપથ્ય તથા અનુરાધા, મીના, વેંકટ જેવા પ્રખ્યાત કલાકારોનો સહભાગ અને પ્રોફેસર શાસ્ત્રીનો સહયોગ....... એવી શરૂઆત કરી કલા અને કલાકારની સામાજિક જવાબદારીઓ અને ઐતિહાસિક જવાબદારી વિષય પરની જાહેરસભામાં પ્રોફેસર શાસ્ત્રીએ પ્રસ્તુત કરેલા વિચારો આપ્યા હતા.

વિચારક રામમૂર્તિ, કાંતરાજ હેમ્માડી અને આ જૂથના બીજા બધા સભ્યો મારા પરિચિત જ હતા. હું પણ આ ગ્રુપ સાથે જોડાયેલી હતી. હિંદુઓ આ સ્થાનનો રામજન્મભૂમિ એવો ઉલ્લેખ કરી અને મુસલમાનો બાબરી મસ્જિદ કહી આ વિવાદને સળગતો રાખવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તે વાત મારા ધ્યાનમાં આવી. આ વિષય પર નાટક ભજવતી વખતે તેઓ કયા તંત્રનો ઉપયોગ કરશે અને કયા કયા મુદ્દા પર ભાર મૂકશે તેની કલ્પના કરવી મારે માટે જરાય અઘરી નહોતી.

સાહિત્ય, કળા, ચળવળ, પ્રતિબદ્ધતા વગેરેના સંબંધો બિલકુલ તાજી, તપ્ત પાર્શ્વભૂમિ પર તપાસી જોઇ તે નિમિત્તે હું લખી રહી છું તે નવલકથામાં (જો કે તેને નવલકથા કહેવાય કે સીધું સાદું કથાનક કહેવાય એ પણ એક પ્રશ્ન જ છે). વ્યક્ત થતું સત્ય ફરી એક વાર ચકાસી જોવાની તક છે એમ મને લાગ્યું. ઉપરાંત આમીરને મળ્યે પણ ત્રણ મહિના થઈ ગયા હતા. એ તરફ બેધ્યાન રહીને પણ ચાલે તેમ નહોતું.

બેંગલોર જઈને સૌથી પહેલાં ઘેર ગઈ. અમિનાબાનુએ કહ્યું, ‘સાહેબ નાટક માટે ગયા છે’ તેણે બનાવી આપેલા ચા-બ્રેડ ટોસ્ટ ખાતાં ખાતાં હું રાત્રે જમવાની છું એવી સૂચના આપી. પછી રિક્ષા પકડીને ખુલ્લા રંગમંચ પર ગઈ. અડધા કરતાં વધુ મંચ ભરાયો હતો. તે પૈકીના અધિકાંશ લોકો સાથે પરિચય હતો. હું એકલી જ એક બાજુ પગથીયે બેસી આજુબાજુ જોતી હતી એટલામાં કોઇ મારી બાજુમાં આવીને બેઠું. હું ડોકું ફેરવીને જોઉં એટલામાં તેણે ખભે હાથ મૂકી ‘રઝિયાને?’ એમ પૂછયું. ‘ક્યારની જોઉં છું. ઓળખાણ જ ન પડી. કેમ આમ આવી છે ?’ મને પણ

ઓળખાણ પડી. બી. ઈ. એસ. કોલેજમાં અંગ્રેજી ભણાવતી અને રંગકર્મી રત્નમાલા. મારી જ ઉંમરની.

'આવી એટલે કેવી?'

'બેંગલોર છોડી ગામડામાં જઈને રહી છે એમ સાંભળ્યું છે. કેવી રીતે ત્યાં રહી શકે છે કોણ જાણે ? હું તો એવો વિચાર પણ કરી શકતી નથી. મારું મોસાળ ગામડામાં જ છે. એક વાર ગઈ હતી. ત્યાંની ધૂળ, કીચડ, માટી, માખો, અને સંડાસની તો વાત જ શું કરવી ? હું એક વાર ગઈ હતી. સંડાસ ? અશક્ય ? પેટ ફૂલવા માંડ્યું. છેવટે બેંગલોર ભાગી આવી. તું ત્યાં શું કરે છે ?'

'ત્યાં બીજા લોકો પણ રહે છે ને ! તેમની જેમ જ રહું છું.'

'અરે પણ ફક્ત સંડાસનો જ પ્રશ્ન થોડો છે ? તારા વાળ જો, કેવા થઈ ગયા છે, બરાબર બોબ નહીં, ડાઇ કરેલી નથી. મોઢા પર કેટલાય દિવસથી ક્રીમ લગાવ્યું નથી. ફેશીયલ નહીં. શું કામ ત્યાં જઈને પડી છે ?'

રત્નમાલા પહેલેથી જ બોલકી હતી. પ્રશ્નનો જવાબ મળતાં પહેલાં આગળનો પ્રશ્ન પૂછનારી. એ જાણતી હોવાથી મેં પૂછ્યું, 'આ નાટકમાં તેં કેમ ભાગ ન લીધો ?'

'ઓહ ! રામમૂર્તિનો સ્વભાવ તો તું જાણે જ છે. તેનું ન માનનારાઓને તે કાઢી મૂકે છે. મેં કાંઇ પહેલી વખત આ ક્ષેત્રમાં પગ મૂક્યો છે કે તેની બધી જ વાતો માનું ? બીજી એક વાત. આનું સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન તારા પતિનું છે. મુસલમાનનું દિગ્દર્શન છે એમ કહેવાથી એંટી પ્રોપેગંડા થાય ને ! એટલે ત્યાં કાંતરાજ હેમ્માડીનું નામ મૂક્યું છે.'

'નાટક માટે પૈસો ક્યાંથી આવ્યો?' મેં ધીમા અવાજે પૂછ્યું.

'તું તો અંદરના ગટની છે, તને ખબર નથી ?'

'હવે હું ગામડે રહું છું એમ તેં જ કહ્યું ને !'

'એટલે તેં આમીરને છોડી દીધો?'

'અરે ના ભાઈ ! હવે હું અંદરના ગટની નથી એટલો જ તેનો અર્થ. તને ખબર છે ને ! તો કહે.'

મેં તેનો હાથ હાથમાં લઈ ગુપ્તતાનાં શપથ લેતી હોઉં તેમ દબાવ્યો.

એ બધી વાતો પ્રોફેસર શાસ્ત્રી જાણે. તે કોઇ પણ કાર્યક્રમ નક્કી કરે તો ગમે

ત્યાંથી પૈસા મળી જ રહે છે.

એટલામાં નાટક શરૂ થવાની સૂચના આપતો વાદ્યોનો અવાજ રંગમંચ પરથી આવ્યો. પેક્ષકો પરથી પ્રકાશ ઓછો થઈ રંગમંચ પ્રકાશિત થયો.

આજકાલ પ્રચલિત થયેલા વૈચારિક તંત્રનો આધાર લઈ આ નાટક લખાયું હતું. રામમૂર્તિ ક્યારેય સર્જનશીલ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા નાટકકાર નહોતા. એક બાજુ નક્કી થઈ ગયેલો વિષય અને બીજી બાજુ નાટકનું તંત્ર લઈ ઉત્તમ નાટક તૈયાર થવું શક્ય નથી. રંગમંચ પર એક ઇતિહાસકાર, એક મહાત્મા ગાંધી, એક હિંદુ મઠાધીશ, એક સ્ત્રી અને એક દલિત એમ પાંચ જણા વકીલના વેશમાં એક હરોળમાં ઉભા હતા. ન્યાયાલયમાં ન્યાયાધીશના આગમનની ઘોષણા થઈ અને તેમનું આગમન થયું. તેઓ પોતાના આસન પર બેઠા અને આજ્ઞા આપી, અપરાધીઓને હાજર કરવામાં આવે. રંગમંચ પર બીજી બાજુ લાલકૃષ્ણ અડવાણી, મુરલી મનોહર જોશી, ઉમા ભારતી, ગિરિરાજ કિશોર અને અશોક સિંઘલને પોલિસોએ લાવીને કતારમાં ઉભા કર્યા.

ન્યાયાધીશે પહેલો આરોપ વાંચી સંભળાવ્યો. 'મુખ્ય આરોપી, તેં ઇંટોની શોભાયાત્રા દ્વારા દેશભરમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો. બાબરે બાંધેલી મસ્જીદની ઇંટો કાઢી ઇતિહાસની ઇંટોને પણ તેં ધક્કો પહોંચાડ્યો છે. આવી રીતે ઇતિહાસની ઇંટો કાઢીને નવો ઇતિહાસ રચવો શક્ય છે ? આનો જવાબ આપ.'

આ ગાળા દરમિયાન ન્યાયાધીશની પાછળ દસ-પંદર સામન્ય માણસો આવીને ચૂપચાપ ઉભા રહ્યા. ગુનેગારોની પાછળ પૂંછડાં અને મહોરાં પહેરેલા કેટલાક માણસો વાંદરાના વેશમાં આવીને ઉભા રહ્યા.

પછી હિંદુ મઠાધીશના વકીલે પોતાના આરોપો પ્રસ્તુત કર્યા. 'સહનશીલતા એ અમારા ધર્મની વિશેષતા છે. રામને નામે દ્વેષ ફેલાવનારા તમને બધાને હિંદુ કેવી રીતે માનવા ? ઉપરાંત પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં ચૈતન્યસ્વરૂપે વસનારા રામને ભૌતિક ઇંટોના સ્તર પર ઉતારવાનો તમે અધર્મ કર્યો છે.'

તે પછી મહાત્મા ગાંધીના વકીલનો વારો આવ્યો. 'નાથુરામે મારા પર ગોળી ચલાવી. તે વખતે મેં જે રામનું સ્મરણ કર્યું તે રામ મારા હૃદયમાં જ હતો. એવા રામનું મંદિર બનાવી તમે તેને બંધનમાં નાખો છો. મને ઠાર કરનારી શક્તિ જ હવે તમારું રૂપ લઈ મારા ભાઈઓનું પ્રાર્થનાસ્થળ તોડે છે. તમે તમારા અંતઃકરણમાં ડોકિયું કરી જુઓ, ક્ષમા જ તમારે માટે યોગ્ય શિક્ષા ગણાશે. ન્યાયમૂર્તિ તમને કોઇ પણ શિક્ષા ફરમાવે તો પણ તમને ક્ષમા મળે તે માટે હું સત્યાગ્રહ કરીશ.'

ચોથો ક્રમાંક એક મહિલા વકીલનો હતો.

'તમે તમારા ધર્મના પુનરુજ્જીવન માટે રામને આગળ કરો છો. એની પાછળની માનસિકતા ભારતની જાગ્રત મહિલાઓના ધ્યાનમાં આવી છે. પાતિવ્રત્યના નામે સીતા પર રામે કરેલા અન્યાયને યોગ્ય માનનારી સંસ્કૃતિ હશે ત્યાં સુધી આમ જ ચાલવાનું છે. આ રામસંસ્કૃતિનો નાશ કર્યા વગર મહિલા બંધનમુક્ત નહીં થઈ શકે. આવી ભૂમિકાથી દેશની અડધોઅડધ જનસંખ્યા વિરોધ કરી રહી હોવા છતાં તમે આ જનતા પર એ જ સંસ્કૃતિ લાદવા માગો છો. હિંદુ સ્ત્રીએ જેટલા અત્યાચારો સહન કર્યા છે તેટલા દુનિયાના કોઈ પણ સમાજની મહિલાઓએ સહન કર્યા નથી. આ આરોપનો જવાબ આપો.'

આને બિરદાવવા માટે નાટકમાંના સામાન્ય માણસો હિયર હિયર કરવા લાગ્યા. ન્યાયાધીશે ટેબલ પર હથોડી પછાડી 'શાંત રહો ! આ ન્યાયાલય છે' એ યાદ કરાવ્યું.

છેલ્લે દલિત વકીલ આગળ આવ્યો. 'ક્ષુદ્ર માણસે તપશ્ચર્યા કરી એટલે તેની હત્યા કરનારાઓને મદદ કરનારા રામનું મંદિર બાંધી તમે પરકીયો આ દેશના મૂળ રહેવાસીઓને, દલિતોને વધુ કચડનારી સંસ્કૃતિ આગળ પણ ચલાવતા રહેવાની યોજના બનાવી રહ્યા છો. આ મારો આરોપ તમે ખોટો સિદ્ધ કરી બતાવો.'

આરોપીઓના બધા જવાબો અચકાતા અચકાતા, હાસ્ય નિર્માણ કરે તેવી શૈલીમાં લખાયેલા હતા. તેઓ અચકાય એટલે પ્રેક્ષક તરીકે નાટકમાં કામ કરતાં પાત્રો તિરસ્કારથી ખડખડાટ હસતા. ઉમાભારતી પણ કાયમી ગુસ્સાભરી શૈલીમાં જવાબ આપતાં હતાં તે દરમિયાન મહિલા વકીલે વચ્ચે જ કહ્યું, 'એક સ્ત્રી થઈને તું સ્ત્રીઓ પર અન્યાય કરનારા રામને કેવી રીતે સ્વીકારી શકે છે ?'

નાટક જોવાનો મને કંટાળો આવ્યો. ત્રણ વર્ષ પહેલાં કદાચ આવા નાટકનું મેં પણ સ્વાગત કર્યું હોત. કદાચ દિગ્દર્શન પણ કર્યું હોત. તેમાં અભિનય પણ કર્યો હોત. પણ તે વખતે પણ મેં આટલા કાચા તંત્રનો તો વિરોધ જ કર્યો હોત. હવે તો જોવું પણ અશક્ય લાગવાથી પાંચ છ વખત તો ઉઠી જવાની ઇચ્છા થઈ. છતાં કંટાળાથી હારી ન જવાનો નિર્ણય કરી બેસી રહી. છેવટે પ્રેક્ષકોમાં કોણ કોણ છે એ જોવામાં જીવ પરોવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો.

પ્રોફેસર શાસ્ત્રી ક્યાંય દેખાતા નહોતા. જો કે આ પણ કાયમનું જ હતું. પોતે જ બધું ગોઠવી આપવાનું પણ આવા સામાન્ય કાર્યક્રમમાં પોતે હાજર નહીં રહેવાનું.

નીચે ત્રણ ચાર પંક્તિઓ છોડી જમણી બાજુ આમીર બેઠો છે. તે પાછું વળીને જુએ તો જ મને જોઇ શકે. તે પણ ધ્યાનથી જુએ તો. નહીં તો એ મને ઓળખશે પણ નહીં. નાટક પત્યા પછી તેની સાથે જ ઘેર જવાનું નક્કી કરી હું ફરી નાટક જોવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

સ્ટાલિનના શાસન સમયે જેવી રીતે આરોપીઓને રજૂ કરવામાં આવતા હતા તે પ્રમાણે મુરલી મનોહર જોશી, ઉમાભારતી વગેરે પશ્ચાતાપદગ્ધ થઈ ભોંયભેગા થયાનું દર્શાવતું નાટક પૂરું થયું. નાટકમાં પ્રેક્ષક તરીકે કામ કરતા અને સાચા પ્રેક્ષકોએ મોટો વિજય થયો હોય તેમ તાળીઓ પાડી. તે પૈકીના કેટલાકે આમીરની આસપાસ ઘેરો ઘાલી તેને અભિનંદન આપવાની શરૂઆત કરી. તેના જ ઉન્માદમાં મસ્ત આમીર મને તરત ઓળખી પણ ન શક્યો. ઓળખ્યા પછી પણ તેના ચહેરા પર આનંદ દેખાયો નહીં. મેં જ કહ્યું, 'બંને સાથે જ ઘેર જઈશું.' એટલામાં સાત આઠ જણાએ મને ઘેરી લીધી અરે. 'આ શું મેડમ ? તમે તો દેખાતાં જ નથી આજકાલ. હમણાં બેંગલોરની બહાર રહો છો એમ જાણ્યું. ખરેખર ?' વગેરે પૂછવાની શરૂઆત કરી.

કાર ચલાવતી વખતે પણ આમીર ચૂપ જ હતો. મને પણ શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહીં. ઘેર ગયા પછી બેસીનમાં મોઢું ધોતી વખતે ધ્યાનથી અરીસામાં જોયું. રત્નમાલાએ કહ્યું તે ખોટું નહોતું. મારા વાળ સૂતળી જેવા થઈ ગયા હતા. ચહેરાની ચામડી પણ શુષ્ક થઈ હતી. જો કે ગામડામાં રહીએ તો પણ વાળ ડાઈ કરવાનું અથવા દિવસમાં બે વાર ક્રીમ લગાવવું કાંઇ અશક્ય નહોતું. પણ મને તેમાં રસ જ રહ્યો નથી. કેમ ? ઇતિહાસમાં રસ નિર્માણ થવો અને શૃંગારમાંથી રસ ઓછો થવો તે બંને વચ્ચે કાંઇ સંબંધ હશે ?

ડાઇનિંગ ટેબલ પર સામસામે બેસી જમવાની શરૂઆત કરી. તેના માટે મટનનો રસ્સો અને મારા માટે સાંભાર બનાવ્યો હતો. મેં જ વિષય કાઢ્યો, 'આટલી ખરાબ સ્ક્રીપ્ટનું ડાયરેક્શન કરવા તું કેવી રીતે તૈયાર થયો ?'

આ જવાબ આપવા લાયક પ્રશ્ન જ નથી એવા ભાવથી તેણે મારી સામે જોયું.

'તને પૂછું છું હું.' મેં પણ તેની સામે જોઇને કહ્યું.

'ક્યા અર્થમાં આ સ્ક્રીપ્ટ તને ખરાબ લાગે છે ?'

'શું સારું હતું તેમાં ? ન રચનાનું કૌશલ્ય, ન કથાનકમાં સત્ય. આ આખી સ્ક્રીપ્ટમાં બાબરે બાંધેલી મસ્જીદ પાડી એટલું એકમાત્ર સત્ય હતું. મૂળ હિંદુ મંદિરને સ્થાને તે જ મંદિર પાડી તે જ પથ્થરનો ઉપયોગ કરી મસ્જીદ ઉભી કરી એ પણ

એટલું જ સત્ય છે.'

'હિંદુઓએ મૂળ બૌદ્ધ મંદિર પોતાના કબજે કર્યું અને થોડુંઘણું પરિવર્તન કરી રામમંદિર બનાવ્યું એ પણ એટલું જ સત્ય છે.' આમીરે ગુસ્સામાં કહ્યું.

'આ તમારા જે.એન.યુ.ના કોમરેડોએ ઉભો કરેલો વિતંડાવાદ છે. તે જ વિતંડાવાદ આજના નાટકમાં કોમરેડ રામમૂર્તિએ ઈતિહાસકાર વકીલના મોઢામાં મૂક્યો છે. મૂળ ઈતિહાસ વાંચ્યા વગર તે ઈતિહાસ પર કલાનિર્મિતી કરાનારાઓ પૈકી તે એક. ગત ત્રણ વર્ષથી રોજના બાર-બાર કલાક હું ઈતિહાસ અને તેની ઉપર આધારિત ગ્રંથો વાંચું છું. મારા અપ્પાજીએ ગયાં અઠ્ઠાવીસ વર્ષ અધ્યયન કરીને લખેલી નોંધોનો પણ મારી પાસે આધાર છે. હિંદુસ્તાન, ખુરાસ્તાન, સિંકયાંગ વગેરે બધા જ પ્રદેશોમાં આવેલાં મૂળ બૌદ્ધ મંદિરો મુસલમાનોએ નષ્ટ કર્યા એવું હ્યુ એન ત્સંગે લખ્યું છે. ખબર છે ? બુખારા, સમરકંદ, ખોડન, બાલ્વ, બામિયાન, કાબૂલ, ભજની, કંદહાર, બેગ્રામ, જલાલાબાદ, પેશાવર, ચરસદ્દ, ઓહિંદ, તક્ષશિલા, મુલ્તાન, મીર પુખાસ, નગરપારકર, સિયાલકોટ, શ્રીનગર, કનૌજ, શ્રાવસ્તી, અયોધ્યા, વારાણસી, સારનાથ, નાલંદા, વિક્રમશિલા, વૈશાલી, રાજગીર, ઓદંતપુરી, છૂરહુટ, ચંપા, પહાડપુર, જગદ્દાલ, જાજનગર, નાગાર્જુનકોંડા, દ્વારસમુદ્ર, દેવગિરી, ભરુચ, વલ્લભી, ગિમાર, ખંભાત, પાટણ, ઝાલોર, ચંદ્રાવતી, ભિન્નમાળ, વુદ્ધાન, નાગોર, ઓસિયાં, અજમેર, બૈરાટ, ગ્વાલિયર, ચેંડેરી, મંડૂ, ધાર વગેરે બધાં જ સ્થાનો પરનાં જૈન અને બૌદ્ધ મંદિરોનો સમૂળગો નાશ કરનારા મુસ્લિમો જ હતા ને ? આ બધું પણ કોઈ શૈવ રાજાએ નષ્ટ કર્યું એવું સિદ્ધ કરવા માટે જે. એન. યુ. ના સંશોધકો એક એક કથા તૈયાર કરતા રહેશે, નહીં ?' સીતારામ ગોયલ લિખિત Hindu Temples : What happened to them ? ગ્રંથના બે ભાગ ગયા મહિને જ વાંચ્યા હોવાને લીધે તે પૈકી બીજા ભાગના સડસઠમા પાના પરની પંક્તિઓની પંક્તિઓ આંખો સામેથી પસાર થઈ જવાને કારણે જ હું આ બોલી ગઈ એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું.

આમીર કાંઈ બોલ્યો નહીં. બોલવા જેવું કાંઈ તેની પાસે હતું જ નહીં. ત્રણ વર્ષથી હું ઈતિહાસ વાંચું છું એમ કહ્યા પછી તેનો આત્મવિશ્વાસ ડગી ગયાનું પણ મારા ધ્યાનમાં આવ્યું.

જમ્યા પછી દાંત સાફ કરી પથારીમાં પડી. ઘણો સમય ગયો તો પણ આમીર આવ્યો નહીં. હું આવી હોઉં તો પણ જુદા કક્ષમાં સૂવાની આ કાંઈ પહેલી ઘટના નહોતી. હું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું તો પણ તે રિસાયેલો જ રહે છે. આવું થાય એ

મારે માટે અપમાનાસ્પદ હોવા છતાં લાગ્યું કે કમ સે કમ મારે તો આ માનાપમાનના ચક્કરમાંથી પોતાની જાતને મુક્ત કરી જ લેવી જોઇએ. તે કયા કક્ષમાં છે તેનો અંદાજ લીધો. સ્ટડીરૂમમાં જોયું. તે નહોતો. ગેસ્ટરૂમમાં જોયું તો બારણું આડું કરેલું હતું. હં ! અહીં સૂતો લાગે છે. હજી સૂઇ નહીં ગયો હોય. શું કરવું ? બારણું ખોલી અંદર જવું ? તેને ઢંઢોળીને પૂછવું કે ‘હું ત્યાં સૂતી છું તું અહીં શું કરે છે ?’ ના ! ના ! બધાનો અર્થ એક જ છે !

ફરી વિમાસણમાં પડી. આણે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે અને હું નિઃશબ્દપણે તેને શોધતી અહીં આવી છું. આ જ મારું અધઃપતન છે. તેને નિમંત્રિત કરી પોતાની જાતને શા માટે નીચી પાડવી ?

હું એમ જ પાછી ફરી અને બેડ પર એક બાજુ સૂતી. રત્નમાલાએ કહેલું અને જે અરીસામાં જોયું તે જ કારણે આ આવું વર્તન કરતો હશે ? ચાલીસી પાર કરી ગયેલી પત્નીનું આ કાયમી જ છે. પોતાને આકર્ષક રાખવા માટેની આ માથાકૂટ, વાળ ડાય કરવા, વધતા વજનની ખાસ ચિંતા કરવી, બાથરૂમમાં જ વજનકાંટો રાખવો, દર અઠવાડિયે પાર્લરમાં જવું, તેમાં પણ હું તો ચિત્રપટ જેવી પ્રદર્શનકલા સાથે સંબંધિત. અને અચાનક બધાં પ્રસાધનો છોડી દઉં તો ? આમીર પોતે આકર્ષક દેખાવા માટે કાંઇ કરતો નથી. શું બેફિકરાઇ એ જ પુરુષોનો શૃંગાર છે? સ્ત્રીઓ એનાથી જ આકર્ષાય છે ? પણ પતિપત્ની વચ્ચે આવી બધી વાતો શા માટે જોઇએ ? બેડરૂમના સ્નિગ્ધ અંધકારમાં પરસ્પરના સાન્નિધ્યમાં અંતરંગના ભાવવિભાવની આપ લે કરતી વખતે આ બધું શા માટે જોઇએ ? તે રિસાયો છે. મારે જ જઈને તેના મનનું સમાધાન કરવું જોઇએ. પતિપત્નીમાં વળી માનાપમાન શું ?

બારણું આડું જ કરેલું હતું. આછા અજવાળામાં તે સૂતેલો દેખાતો હતો. અંદર જઈ તેની બાજુમાં બેઠી. તેની છાતી પર હાથ મૂકતા કહ્યું, ‘અહીં કેમ સૂતો છે ?’

તે કાંઇ બોલ્યો નહીં.

‘બોલ ને ! મને ખબર છે. હું વારે વારે આવતી નથી એટલે તને ગુસ્સો આવ્યો છે ને ? અરે, એક પત્યું એટલે બીજું પુસ્તક, તે પતે એટલે વધુ એક, એમ જ મારું ચાલી રહ્યું છે. એ ઉપરાંત મેં એક નવલકથા લખવાની પણ શરૂઆત કરી છે. એકાદ વર્ષમાં મારું લેખન વાચન પૂરું થશે. ત્યાં સુધી થોડી ધીરજ રાખ. તું કેમ ક્યારેક ક્યારેક આવતો નથી ? તું પણ કલાકાર છે. તને આ મૂડ વિષે મારે શું કહેવાનું હોય ?’

તો પણ તે બોલ્યો નહીં.

'કેટલો ગુસ્સો કરીશ ? છોડ ને ગુસ્સો, તું પણ હવે તરુણ રહ્યો નથી.' કહેતાં મેં તેના હોઠ પર પ્રગાઢ ચુંબન કર્યું. તો પણ તે ઠંડો જ હતો. થોડી ક્ષણો એમ જ સરી. પછી મેં સ્પષ્ટ જ પૂછ્યું, 'આટલા ગુસ્સાનું કારણ શું ? કહે, મારી ભૂલ હોય તો સુધારી લેવા તૈયાર છું.'

'હમણાં હમણાં તને ઇસ્લામ પર આટલો ગુસ્સો કેમ આવ્યો છે ?'

'ગુસ્સો ? જેને સત્યની શોધ કરવી છે તેને મનમાં રાગ કે દ્વેષ રાખીને ચાલશે નહીં. તારા સોગંદ ખાઈને કહું છું. મારા મનમાં કોઇ પણ પ્રકારનો ગુસ્સો નથી.'

'તો પછી ફક્ત અહીં મંદિર તોડ્યાં, ત્યાં મૂર્તિઓ તોડી, આ દેશમાં તોડી, પેલા દેશમાં તોડી એ જ વાત તો તું કરી રહી છે.'

'જો કોઇએ તોડ્યાં નથી એમ કોઇ સાબિત કરી બતાવે તો તે પણ સ્વીકારવા હું તૈયાર જ છું. અમે તોડ્યાં એમ મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોએ સ્થાન, સંખ્યા અને અન્ય વિગતો સાથે લખી રાખ્યું છે. ભગ્નાવશેષોના પુરાવા તે લખાણ સાથે મળતા આવે છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ હોય ત્યારે હિંદુઓએ જ પોતપોતાનાં મંદિરો તોડ્યાં, શૈવોએ વૈષ્ણવોનાં અને વૈષ્ણવોએ શૈવોનાં, એવી ધરમૂળથી ખોટી કથાઓ માર્કસિસ્ટ કમ્યુનિસ્ટ ઇતિહાસકારોની ગેંગ રચે છે. હું તને પુસ્તક લાવી આપું. તું શાંતિથી વાંચ. બધું વાંચવાની જરૂર નથી. હું નિશાનીઓ કરી રાખું એટલું જ વાંચ. તને પણ બધી ખબર પડશે.'

'ના, તેં મુસ્લિમદ્વેષ્ટા ગ્રુપ સાથે હાથ મિલાવ્યા છે. તારી તેમાંથી બહાર આવવાની ઇચ્છા દેખાતી નથી.' કહેતાં તેણે પડખું ફેરવ્યું.

'અરે, આમ શું કરે છે ? દ્વેષ અને સત્યની શોધ વચ્ચેનો તફાવત તો સમજી લે.'

તેણે કાંઇ જવાબ ન આપ્યો. હું થોડી વાર એમ જ બેસી રહી. થોડી વાર પછી તેણે કહ્યું, 'મને ઉંઘ આવે છે. તું હવે જા.'

તેને વધુ મનાવવાની મારી ઇચ્છા થઈ નહીં.

અમારા સહજીવનના સાક્ષી એવા પલંગ પર સૂતી હોવા છતાં પણ મારા મનમાં આમીરનો વિચાર નહોતો. મારું મન ઐતિહાસિક કથાવસ્તુનો આધાર લઈ

સાહિત્ય રચના કરતી વખતે આવશ્યક એવી સત્યનિષ્ઠાના ભાન વિષે વિચાર કરતું હતું. હમણાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ટિપુ સુલતાનના જીવન પર આધારિત સિનેમા અને નાટકોમાં અને આજે સાંજે જોયેલા વીટ(ઇંટ)નાટકમાં કોઇ મૂળભૂત અંતર નથી. તે બંને કલાકૃતિઓ રચનાકૌશલ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે. પણ તેમણે પણ વીટ (ઈંટ)ની જેમ જ કલાને પ્રચારનું સાધન બનાવ્યું છે. સાહિત્યનો વિષય ઐતિહાસિક હોય અથવા સમકાલીન હોય, લેખકની નિષ્ઠા માત્ર સત્ય પ્રત્યે જ હોવી જોઇએ. અપ્પાજીએ એક વિષય પકડીને કરેલું સંશોધન હોય કે પછી મારા લેખનની જેમ કલ્પના પર આધારિત હોય.

આ વિચાર મનમાં દૃઢ થતાં થતાં જ ગાઢ ઉંઘ આવી ગઈ.

* * *

પ્રકરણ ૮

ખોજો બનાવીને મોઇનુદ્દીનના જનાનખાનામાં મોકલ્યા પછી કોઇએ મારો સ્ત્રીની જેમ ઉપયોગ ન કર્યો. તે દૃષ્ટિથી મારા પર થતા અત્યાચારો અટક્યા. ખોજો થયા પછી એવો ઉપયોગ શક્ય નથી એમ મને લાગતું હતું પણ એ વાત સાચી નહોતી. વાસ્તવિકતા એ હતી કે મોઇનુદ્દીનને ખોજાઓના એવા ઉપયોગમાં રસ નહોતો. ઉપરાંત એ નાનું જનાનખાનું હતું. બેગમો, કંચનીઓ, દાસીઓ વગેરે મળીને માંડ સો સ્ત્રીઓ હશે. એ ઉપરાંત બધા મારા જેવા અથવા જન્મજાત ખોજા. એટલે ત્યાં આવો ઉપયોગ કરનારું કોઇ નહોતું. બાદશાહના જનાનખાનામાં ગયા પછી ઉદયપુરી બેગમસાહિબાનો મારા પર વિશેષ પ્રેમ રહ્યો.

બાદશાહના અંગત વર્તુળમાં તુર્કી અને ફારસી ભાષાઓનો ઉપયોગ થતો હતો. રાજ્ય વહિવટની ભાષા તો ફારસી જ હતી. વઝીર, કોટવાલ, ફોજદાર, બધા જ એ ભાષામાં બોલતા. સૈન્ય સાથે જેમનો સંબંધ આવતો એવા, મહાવતો અને સિપાઈઓ સાથે સીધો સંવાદ સાધનારા બાદશાહને હિંદુસ્તાની ભાષા થોડી થોડી આવડતી હોય તો પણ બાદશાહની ભાષા તો ફારસી અથવા અરબી જ હતી. બેગમો અને કંચનીઓ માટે બાદશાહ સાથે એ જ ભાષામાં બોલવું અનિવાર્ય હતું. આટલા વર્ષ પછી મને ફારસી ભાષા થોડી ઘણી સમજાતી હોય તો પણ તેની બારીકાઈઓ અને વ્યાકરણની શુદ્ધતા મને સમજાતી નહોતી. મારું બોલવું સાંભળતાં વેંત જ આ બાદશાહના ગટનો નથી, નવો નવો ધર્માંતરિત થયો છે અથવા હિંદુસ્તાની છે એ વાત તરત ધ્યાનમાં આવતી હતી. મારો રંગ અને દેખાવ તેમના કરતાં જુદો હોય તો પણ કોઇ પણ

સહજ માન્ય કરે એવું એક લક્ષણ મારી પાસે પણ હતું. તો પણ હું બીજી કક્ષાનો નપુંસક હતો. હિંદુસ્તાની મુસલમાનોને ત્યાંના મૂળ અરબી, ફારસી, તુર્કી મુસલમાનો તુચ્છતાની નજરે જોતા હતા. ફારસી અને અરબી જો ઉત્તમ પ્રકારે આત્મસાત કરી શકું તો મારી પણ પ્રગતિ થઈ શકે છે એવી મને ખાતરી હતી.

'ફારસી, અરબી અને તુર્કી બરાબર શીખી લે.' એવું ઉદયપુરી મહલ બેગમે પણ મને કહ્યું હતું. જનાનખાનાના મુખ્ય નપુંસક અધિકારી નાઝરને કહીને મારે માટે એક શિક્ષક નક્કી કરવામાં આવ્યા.

હમ્દુલ્લાહ કુફી મહત્ત્વના દસ્તાવેજોની કચેરીમાં કામ કરતા અધિકારી હતા. સામ્રાજ્યના બધા જ સૂબાઓ તરફથી રાજધાનીમાં આવતી માહિતીનું અહીં વિશ્લેષણ થતું અને પછી આવશ્યક માહિતી બાદશાહને અપાતી. તે પૈકી કઈ માહિતી ગુપ્ત રાખવી, કઈ ન રાખવી તેનો નિર્ણય કરવા માટે અહીં મોકલાતી. તે બધી માહિતીઓની બરાબર નોંધ કરીને તેનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ કરવાનું કામ પણ અહીં થતું. તેથી અહીં ગુપ્તતાની દૃષ્ટિથી અનેક કઠોર નિયમો પણ હતા. તેના જ એક ભાગ તરીકે અહીં અન્ય લોકોને પ્રવેશ નહોતો. આ બધી માહિતીનો બાદશાહ અને તેની કારકિર્દીનો ઇતિહાસ લખવા માટે પણ ઉપયોગ થતો. આ કચેરીમાં કામ કરનારાઓને ફારસી, તુર્કી, અરબીની સાથે સાથે ઇતિહાસનું પણ ઊંડું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક હતું. એમ જોઈએ તો અહીંના અધિકારી હમ્દુલ્લાહ કુફી જેવા મોટા વિદ્વાને મને ભણાવવાની કોઇ આવશ્યકતા નહોતી. પણ બાદશાહની પ્રેયસી ઉદયપુરી મહલે પોતે રસ લેવાને કારણે તેમણે મને ભણાવવાની જવાબદારી સ્વીકારી.

શરૂઆતમાં મહલ સરકારના કહેવાથી તેમણે આ જવાબદારી સ્વીકારી હોય તો પણ થોડા જ સમયમાં તેમને મારામાં રસ પડ્યો. કચેરીના કામમાં ગુપ્તતાનો ભાગ ઘણો હોવાને કારણે તેઓ મને ત્યાં ભણાવી શકતા નહોતા. કિલ્લાની જુમ્મા મસ્જિદની પાછળની બાજુ બહાર તેમનું નિવાસસ્થાન હતું. ત્યાં મારે તેમની પાસે ભણવા જવું તેમ નક્કી થયું. તેમનું મકાન પણ એટલું જ ભવ્ય હતું. ફરતો બે માથોડા ઉંચો કોટ, અંદર બગીચો. અંદર જતાંની સાથે જ મર્દાના. વચ્ચે આંગણું, તેની પાછળ મર્દાનામાંથી જોઇ ન શકાય તેવા જનાનાના દરવાજા. મર્દાનામાં કોણ આવ્યું કોણ ગયું તે જનાનામાં ખબર પડવાનું કોઇ કારણ નહીં. બહારથી આવેલાની તપાસ કરી અંદર પ્રવેશ આપવા અથવા બહારથી જ પાછો મોકલવા એક પહેલવાન ખોજો હતો.

મર્દાના વિભાગમાં જમણી બાજુના કક્ષમાં મારો અભ્યાસ ચાલતો. સાઇઠ, બાસઠની ઉંમરના હમ્દુલ્લાની પહેલી નજર પડતાં જ મારા માટે જાગેલું આકર્ષણ મેં તેમની આંખમાં જોયું હતું. મનમાં ચઢેલી ચિતરી મેં જેમતેમ દબાવી દીધી.

તેમણે મારી વિગતો પૂછી. કોઇ પણ વિગત છુપાવ્યા વગર મેં બધી જ હકીકત જણાવી. તેમણે પણ કહ્યું, તેં જો પહેલા જ જ્ઞાનવંત ધર્મ સ્વીકાર્યો હોત તો તારી ઉપર આ ગુલામગિરી કરવાની નોબત આવી ન હોત. હજી પણ બાદશાહ સલામતની કૃપાદૃષ્ટિ તારા પર પડશે તો તને ગુલામગિરીમાંથી મુક્ત કરશે.

તેમણે મને સારું લગાડવા આ વાત કરી. પણ ગુલામગિરીમાંથી મુક્ત થઈ હું શું કરું ? ક્યાં જાઉં?

ભણાવવાની શરૂઆત કરતા પહેલાં ત્યાં મને મીઠાઈ અને શરબત આપવામાં આવતું. પાંચ છ દિવસ ભણાવ્યા પછી એક દિવસ તેમણે મારા માથા પર, ખભા પર, પીઠ પર હાથ ફેરવ્યા. ઉપર ઉપરથી સાત્ત્વિક દેખાતા આ ડોસામાં મને જોતાવેંત આવી ભાવના કેમ નિર્માણ થવી જોઇએ ? મારા મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. પણ તેમની સહેજ ભીની થયેલી આંખમાં મને કાંઇક જુદો જ ભાવ દેખાયો. મૂંઝવણભરી માનસિક અવસ્થામાં મેં તેમની આંખોમાં જોયું. તેમનું ધ્યાન મારી તરફ નહોતું. પોતાના મનને સાચવવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેમણે પૂછયું, 'તેં તારા માતાપિતા અને તારા જન્મ વિષે કહ્યું તે સત્ય છે કે ?'

મને તેમના પ્રશ્નનો અર્થ સમજાયો નહીં. મારા ચહેરા પરની મૂંઝવણ જોઇ તેમણે ફરી પૂછયું, 'તું તારા માતાપિતાનો સગો દીકરો કે ઉછેરેલો? તેમણે ક્યાંક મળેલા છોકરાને ઉછેર્યો અને પછી યુવરાજ બનાવ્યો એવું તો નથી ને ? કે પછી કોઇએ દત્તક આપ્યો છે ? હિંદુઓમાં દત્તક લેવાની પ્રથા છે તે હું જાણું છું.'

'તમને આવી શંકા કેમ આવી ઉસ્તાદજી ?' મેં પૂછયું.

'પહેલાં મારા પ્રશ્નનો કુરાનની સોગંદ લઈ જવાબ આપ.'

'પવિત્ર કુર્રાનની સોગંદ! માતાપિતાનો હું સગો દીકરો. તેમને જો દત્તક જ લેવા પડત તો તેઓ મારા કાકાના દીકરાને અથવા ફોઇના દીકરાને દત્તક લેત. શાસ્ત્રસંમત પણ એ જ છે. જો તેમણે મને ઉછેર્યો હોત તો આટલા વર્ષમાં ક્યારેક તો મારા કાને વાત આવી જ હોત.' મેં ફરીથી પૂછયું, 'પણ આ શંકા તમારા મનમાં કેમ આવી ?'

'જવા દે, ચાલ ભણવાનું શરૂ કરીએ.'

તેમને આગ્રહપૂર્વક પૂછીને કહેવા માટે બાધ્ય કરવાનો અધિકાર મને નહોતો. એક મહિનો પસાર થઈ ગયો. એક દિવસ તેમણે મને સામેથી જ વાત કરી. તેમને તેમનાં પહેલાં પત્ની દ્વારા થયેલો એક દીકરો હતો. તે છ વર્ષનો હતો ત્યારે જુમ્મા મસ્જીદ ગયા હતા ત્યારે ત્યાંની ભીડમાં ખોવાઈ ગયો. ખૂબ શોધ્યો પણ મળ્યો નહીં. કોઈએ ભગાડ્યો કે મારી નાખ્યો તેની ખબર નથી. તેનો રંગ, આંખો, ચહેરાની અને ગાલની લઢણ મારા જેવી જ હતી. તે જો હોત તો મારા જેવડો જ હોત. દીકરાના વિયોગમાં મા દુઃખી થતી ગુજરી ગઈ. બીજાં લગ્ન કર્યાં, બાળકો પણ થયાં તો પણ તે દીકરાની યાદ તેમના મનમાં હંમેશાં જાગ્રત રહી. ક્યારેક તે યાદ ઉંઘ ઉડાડી દે છે. આ વાત બીજી પત્ની જાણે એટલે મન ફાવે તેવા આક્ષેપો કરે છે. ‘એ છોકરો જીવતો હોત તો તારા જેવો દેખાતો હોત એવી જો એને ખબર પડશે તો તે તને ઝેર આપીને મારી નાખવામાં પણ પાછી પાની નહીં કરે. એટલે આ બધી વાત તું તારા સુધી જ રાખજે,’ એમ કહી તેમણે મને ચેતવી દીધો.

બાદશાહ ઔરંગઝેબના પિતા શાહજહાનના મૃત્યુના સમાચાર જોતજોતામાં જનાનખાનામાં ફરી વળ્યા. રાજકારણના સંદર્ભમાં ત્યાં કોઈ પણ વાત મોકળે મને બોલવાની છૂટ નહોતી. જૂના બાદશાહનું મૃત્યુ એ રાજકીય દૃષ્ટિએ નગણ્ય વાત નહોતી. તે વાત સાથે સંપૂર્ણ હિંદુસ્તાનના રાજકારણનો સંબંધ હતો. ઔરંગઝેબ બાદશાહે પોતાના પિતાને યુદ્ધમાં હરાવી આગ્રાના કિલ્લામાં જ કેદ કરી રાખ્યા છે, પોતાના ત્રણે ભાઈઓને ખરાબ રીતે માર્યા છે, તેમાં પણ તે પૈકીના એકને છેતરીને કેદમાં નાખ્યો, અફીણનું વ્યસન લગાવ્યું અને તે પછી તેમાં જ થોડું થોડું ઝેર ભેળવી મારી નાખ્યો. પિતાને ઠાર ન કરતાં છેલ્લાં આઠ વર્ષથી કેદમાં રાખ્યા હતા. તે વૃદ્ધ થઈને સ્વાભાવિક મોતે મર્યા છે. આ બધી વાતો એક પછી એક ટુકડે ટુકડે મારી પાસે આવી.

મને એ સંપૂર્ણ વાતવરણ ભયભર્યું લાગતું હતું. કુતૂહલ પણ થતું હતું. એક દિવસ સાવ એકાંત શોધીને મેં ડરતાં ડરતાં જ હમ્દુલ્લાહને પૂછયું, ‘બાદશાહ શાહજહાન આગ્રાના કિલ્લામાં ઇશ્વરના સાન્નિધ્યમાં પહોંચી ગયા તે વાત સાચી છે?’

હમ્દુલ્લાએ મારી ભૂલ સુધારતા કહ્યું, ‘બાદશાહનો ઉલ્લેખ હંમેશાં તેનાં બિરુદો સાથે કરવાનો હોય છે. હજી તેમને સ્વર્ગારોહણ પછીનું બિરુદ અપાયું નથી અને તે અપાશે કે નહીં તે શંકા જ છે.’

‘એટલે શું ? મને સમજાયું નહીં.’

'બાદશાહ સ્વર્ગસ્થ થયા પછી નવા બાદશાહ તેમને એક બિરુદ આપે છે. તે પછી બધે તેમનો ઉલ્લેખ આ બિરુદ સાથે જ કરવામાં આવે છે. પ્રજાજનો માટે પણ એ જ રીતે ઉલ્લેખ કરવો ફરજીયાત છે. નહીં તો બાદશાહનું અપમાન કરવાના ગુના બદ્દલ તેમને શિક્ષા ભોગવવા તૈયાર રહેવું પડે છે.'

'આ પહેલાંનાં બાદશાહોનાં બિરુદો કયાં કયાં હતાં ?' આ વિષય પર બોલવાની તક મળી તેના આનંદ સાથે મેં પૂછયું.

'હિંદુસ્તાનમાં મોગલ સામ્રાજ્યની જેમણે સ્થાપના કરી તે બાદશાહ જહીરુદ્દીન બાબરને ફિર્દોસ મકાની, તેમના પુત્ર હુમાયૂનને જન્નત અશ્યાની, તેમના પુત્ર જલાલુદ્દીન અકબરને અર્ષ અશ્યાની, તેમના પુત્ર સુલતાન નુરુદ્દીન જહાંગીરને જન્નત મકાની. શાહજહાનને હજી બિરુદ આપ્યું નથી. અપાશે કે નહીં તે ભગવાન જાણે.'

'પણ કેમ ? આવી શંકા થવાનું કારણ શું ?' મેં આર્ત સ્વરમાં પૂછયું. તેમણે જવાબ ન આપ્યો. 'પવિત્ર કુર્રાનની શપથ લઈને કહું છું, તમારી કીધેલી વાત હું કોઇને કરીશ નહીં.'

હમ્દુલ્લાસાહેબ થોડી વાર ચૂપ જ રહ્યા. તેમણે એક વાર મારી વિશ્વસનીયતાનો અંદાજ કાઢ્યો. તેમની આંગળીઓ તેમની સફેદ દાઢીમાં ફરી રહી. નજર દૂર ઇતિહાસને જોતા હોય તેમ ક્યાંક અટકી રહી. પછી તેમણે ધીમેથી કહેવાની શરૂઆત કરી. 'તને કાંઇ ખબર નથી એ વાત હું માનતો નથી. બાદશાહની સાથે જેમને બનતું નથી તેવા દારા શિકોહના કેટલાક માણસો કાંઇ ને કાંઇ વાતો ફેલાવતા જ રહે છે. આ વાત બાદશાહ પણ જાણે છે. પણ મોહિનુદ્દીન મહંમદ ઔરંગઝેબ બાદશાહ જે કાંઇ કરે છે તે ઇસ્લામ ધર્મ માટે કરે છે. એ વાત દરેક સાચો મુસલમાન જાણે જ છે. ઉલેમાઓએ તો પહેલેથી જ તેમને સમર્થન આપ્યું છે. સિંહાસનના ઝઘડામાં તેઓ જીત્યા ન હોત તો ઇસ્લામની શુદ્ધતા નષ્ટ થઈ હોત. એટલું જ નહીં તો હિંદુસ્તાનમાં કાફરો, ધર્મભ્રષ્ટો, જિમીઓનું જ શાસન આવ્યું હોત. જોતજોતામાં ઇસ્લામ નષ્ટ થયો હોત. પણ ઇસ્લામ નષ્ટ થઈ શકે તેવો ધર્મ જ નથી. એટલે જ મોહિમુદ્દીન મહંમદ આલમગીરનો વિજય થયો અને તેઓ સિંહાસન પર બેઠા.'

'આ ઝઘડા પર થોડો પ્રકાશ નાખવાની કૃપા કરશો ?'

'હું તે જ કહી રહ્યો હતો. શાહજહાન બાદશાહને ચાર પુત્રો. દારા, શુજા, આલમગીર અને મુરાદબક્ષ. સૌથી મોટા દારા પર બાદશાહને આંધળો પ્રેમ હતો. તેને જ પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવાની બાદશાહની ઇચ્છા હતી. તેને બાદશાહે સતત

પોતાની પાસે રાખ્યો અને વઝીર, મનસબદાર, કોટવાલ, સૂબેદાર વગેરે બધા પર તેનો પ્રભાવ વધે તે માટે પ્રયત્નો કર્યા. તેનો કોઇ પ્રતિસ્પર્ધી ન રહે તે માટે તેણે બાકીના ત્રણે પુત્રોને સુબેદાર બનાવી દૂર દૂર મોકલી દીધા હતા. શુજાને બંગાળ, મુરાદને ગુજરાત અને આલમગીરને ક્યાં મોકલ્યા હતા ખબર છે ? છેક દખ્ખનમાં. તેઓ શૂરવીર, યુદ્ધનિપુણ અને શત્રુઓમાં ફૂટ પડાવી વિજય મેળવવામાં અતિ કુશળ હોવાથી જો પાસે હશે તો તેમની પાસે દારા સાવ ફિક્કો પડી જશે એ વાત તેઓ પણ જાણતા જ હશે ને !

ઉપરાંત બાદશાહ આલમગીર પહેલેથી જ નિષ્ઠાવાન મુસલમાન. નમાજનો સમય આગ્રહપૂર્વક પાળનારા. બિલકુલ શત્રુથી ચારેબાજુથી ઘેરાઇ ગયા હોય તો પણ ઘોડા પરથી ઉતરી માટીથી જ વજૂ કરી કિબ્લા તરફ મોઢું કરી નમાજ પઢતી તેમની મૂર્તિ જોઇને જ મુસ્લિમ યોદ્ધાઓનો ઉત્સાહ સો ગણો વધી જતો. પ્રવાદી મહંમદ (સલ્લલાહૂ અલૈહીવસલ્લમ)પણ રણમેદાનમાં આમ જ નમાજ પઢતા. બાદશાહ ઔરંગઝેબ સિવાય બીજા કયા રાજા અથવા સેનાપતિએ આવું વર્તન કર્યું છે? કહે.' કહી તેમણે મારી સામે જોયું.

મને જવાબ સૂઝ્યો નહીં. તેમણે ફરી આગ્રહ કર્યો. મેં કહ્યું, 'મને બધો ઇતિહાસ ખબર નથી. તમે જ કહો.'

'હા ! તે સંદર્ભ આવશે ત્યારે કહીશ. હવે આ દારા. કેવો નકામો માણસ, તેના વડદાદા જલાલુદ્દીન અકબર તેનો આદર્શ. આ મોગલ સામ્રાજ્યમાં પહેલેથી જ એક ગટ છે. અકબર બાદશાહની વાહ વાહ કરવી, તેને જ આદર્શ બાદશાહ કહેવાનો. બધા ધર્મોના ભેદ બાજુએ મૂકી સમાન મુદ્દાની શોધ કરી તેનું પાલન કરવાની વાત કરવી. ફિરંગીઓ સાથે બાઇબલ, પારસીઓ સાથે ઝેંદ અવેસ્તા, યહુદીઓ સાથે તાલ્મુદા અને હિંદુઓ સાથે વેદાંત પર ચર્ચા કરવી. આ દેશની બહુમતિ જનસંખ્યાના ધર્મ વેદ અને વિજેતાઓના ધર્મ ઇસ્લામમાં સમાનતા શોધી કાઢવી. કોઇએ કોઇનું ધર્મપરિવર્તન ન કરવું, કોઇની ઇચ્છા હોય તો તે મૂળ ધર્મમાં પાછો જઈ શકે, જિઝિયા વેરો નહીં, હિંદુઓની તીર્થયાત્રા પર કોઇ વેરો નહીં, કોઇ પણ માણસ પોતાના પૈસે મંદિર બાંધી શકે, જૂનાં મંદિરો દુરસ્ત કરી શકે. આવી તો અનેક વાતો ! અરે ! બાદશાહ હોય તો પણ આવું વર્તન કરવાથી ધર્મ કેવી રીતે ટકે ? કેવી રીતે વધે ? અકબર એટલે ધર્મભ્રષ્ટ. હિંદુ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં. તો તેમને પણ હિંદુ દેવતા અગ્નિની પૂજા કરવાની અનુમતિ આપવી ? પોતાના મહેલો

હિંદુ સ્થાપત્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે બાંધવાની મંજૂરી આપવી ? રાજપરિવારમાં જ જો ધર્મની શુદ્ધતા ન રહે તો રાજ્યમાં કેવી રીતે રહે ? પોતાના વડદાદાનું આ ગાંડપણ દારાના મગજમાં કોણે ભર્યું હતું કોણ જાણે ? તાલ્મૂદ, સૂફી તત્ત્વજ્ઞાન, વેદાંત વગેરે ભણવાની તેણે શરૂઆત કરી હતી. લાલદાસ નામના કોઇ હિંદુ યોગીને ત્યાં પણ એ જવા માંડ્યો હતો. સર્મદ નામના મુસ્લિમ ફકીર પાસે પણ જતો. જિહાદની વાત આવે એટલે, આપણે કોઇ પણ ધર્મની સામે યુદ્ધ નહીં કરવું જોઇએ, કોઇની ઉપર જબરજસ્તીથી આપણો ધર્મ લાદવો ન જોઇએ, અન્ય ધર્મના લોકો પર જિઝિયા વેરો નહીં નાખવો જોઇએ, આવું જ બધું કહેતો. આવા વિચારોનો માણસ જો ભવિષ્યમાં બાદશાહ થાય તો ઇસ્લામને ખતરો છે એમ ઉલેમાઓએ નિર્ણય આપ્યો. આ યોગ્ય કે અયોગ્ય?'

મેં ડોકું ધુણાવ્યું, ન ધુણાવ્યું હોત તો તેમની વાત બંધ થઈ જાત.

'એ ઉપરાંત ધર્મ ફક્ત રાજમહેલ પૂરતો જ મર્યાદિત રહે તો સામ્રાજ્ય પર પકડ કેવી રીતે આવે ? શુજાને બંગાળ, મુરાદને ગુજરાત અને ઔરંગઝેબને દખ્ખનની સૂબેદારી આપી અને આ તરફ શાહજહાનની તબિયત બગડી. હવે આપણે જીવીશું નહીં એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. એ વખતે તેઓ દિલ્હી આવેલા હતા. પોતાની પ્રિય બેગમની કબર પાસે જ પોતે પણ મૃત્યુને ભેટવું એવો વિચાર કરી તેઓ ફરી આગ્રા જવા નિકળ્યા. તેમની બિમારીના સમાચાર મળતાં જ શુજાએ બંગાળમાં અને મુરાદે ગુજરાતમાં પોતાને મોગલ સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ ઘોષિત કરી દીધા. પણ બાદશાહ ઔરંગઝેબે માત્ર એવો અવિવેક ન કર્યો. પિતાની બિમારી વિષે સાચા સમાચાર મળતા નથી, જાત જાતની માહિતીઓ આવે છે, પિતાની તબિયતની ચિંતા થાય છે એમ કહી અનુમતિની વાટ જોયા વગર, પોતે પિતાને મળવા આવે છે એવો સંદેશો મોકલી સૈન્ય સાથે તેઓ દિલ્હી તરફ આવ્યા. પહેલાં મુરાદને મળી તેની સાથે સમજૂતિ કરી. બંનેએ મળીને સલ્તનત કબજે કરવી, મુરાદ પંજાબ, અફઘાનિસ્તાન, કાશ્મીર અને સિંધનો સ્વતંત્ર બાદશાહ બને અને સામ્રાજ્યનો બાકીનો ભાગ પોતાની પાસે રહેશે. ખજાનામાંથી પણ ત્રીજો ભાગ મુરાદનો એવું કરારનામું કર્યું અને તે કુર્રાનની શપથ સાથે મુરાદને મોકલી આપ્યું. આમ તો તક મળતાં જ સંધિ અને પરિસ્થિતિ પલટાતાં જ યુદ્ધ એ નીતિ તેમના જેટલી બીજા કોને હસ્તગત છે ભલા ?

મુખ્ય વાત એ કે તેમને રોકવા માટે સામે આવેલો દારા પરાજિત થયો. બાદશાહ શાહજહાને બધા પુત્રોને સંદેશો મોકલ્યો. 'બધા દિલ્હી આવો, હું તમારા

બધાની વચ્ચે સમાધાન કરાવી આપીશ.' માની લો કે આ વાત પર ભરોસો રાખી આલમગીર ગયા હોત તો ? બાદશાહના તાર્તાર અંગરક્ષકોએ આલમગીરની હત્યા જ કરી હોત. ઔરંગઝેબ હોંશિયાર એટલે ન ગયા. પિતાએ આગ્રાના કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી પોતાની સલામતી શોધી. કિલ્લો અત્યંત મજબૂત, તેને ગાબડું પાડવામાં સમય લાગ્યો હોત. દિલ્હી ભાગી ગયેલો દારા ફરીથી સૈન્ય જમાવી રહ્યો હતો. ચાલાક ઔરંગઝેબે બહારથી કિલ્લામાં જનારું યમુનાનું પાણી બંધ કર્યું. બાદશાહ પાસે શરણે આવવા સિવાય બીજો કોઇ રસ્તો નહોતો. એ જ કિલ્લામાં તેમને કેદ કરી તેમની ઉપર પોતાનો પહેરો બેસાડ્યો અને દારાને પાઠ ભણાવવા પોતે દિલ્હી તરફ નિકળ્યા. વિજયના નશામાં મસ્ત મુરાદને અફીણ ખવરાવી તેની સાથેના માણસોને ફોડી તેને ચિક્કાર દારુ પિવડાવ્યો. તેને નિઃશસ્ત્ર કરી તેને પણ કેદ કર્યો. આ વખતે આલમગીરે સાવ નવી જ યુક્તિ શોધી કાઢી. કાઝી દ્વારા તેને મોતની સજા કરાવી પોતાના રસ્તાનો એક કાંટો દૂર કર્યો. આ તરફ દારા રાજપુતાના, સિંધ, કચ્છ તરફ સંતાતો ફરતો હતો. છેવટે તેને પણ પકડીને દિલ્હી લાવ્યા. તેને અપમાનિત કરવા દિલ્હીની ગલીઓમાંથી તેનો વરઘોડો કાઢ્યો અને ઇસ્લામની બદનામી કરવાનો આરોપ મૂકી ઉલેમાઓએ તેને મોતની સજા ફરમાવી. આ પણ ઔરંગઝેબની જ યોજના હતી એમ કહેવાય છે. દારાના મૃતદેહના ટુકડા કરી દિલ્હીના રાજમાર્ગો પર ફેરવી ધર્મનો દ્રોહ કરનારો માણસ રાજપરિવારનો હોય તો પણ તેની કેવી દુર્દશા થાય છે એ પ્રજાને સમજાવી દેવામાં આવ્યું. આમ અકબર બાદશાહની પરંપરાનો છેલ્લો દોર નષ્ટ થઈ આપણા ધર્મનો પાયો મજબૂત થયો.

હવે શુજાની કથા કહેવાની આવશ્યકતા નથી. તે અવિચારી વર્તન કરી હાર્યો, જંગલોમાં ભટકતો રહ્યો અને છેવટે ક્યાંક જંગલી લોકોના હાથે મરાયો.'

'દારા અને શાહજહાનના પક્ષના લોકોએ વિરોધ ન કર્યો ?'

'યુદ્ધનૈપુણ્ય, શૌર્ય, ક્રૂરતા વગેરે બાબતોમાં દારા આલમગીર સામે મગતરું હતો એ વાત તેના અનુયાયીઓને સમજાઈ ગઈ હતી. શાહજહાન બાદશાહની ઉંમર થઈ છે અને તે મરણોન્મુખ સ્થિતિમાં છે એ માહિતી પણ સર્વત્ર પ્રસરી હતી. આમ પણ દરબારીઓ તો હંમેશાં જીતનારાઓની જ પાછળ ઉભા રહે છે ને !

તે પછી મને પણ જુદી જુદી જગ્યાએથી સમાચાર મળવા લાગ્યા. પિતાને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કર્યા પછી મુહિઉદ્દીન આલમગીરે ગાઝી બિરુદ ધારણ કરી રાજ્ય સંભાળ્યું. આ બધું ઉતાવળે ઉતાવળે થયું. આ ગાળામાં નાના ભાઈ મુરાદનું

પણ કાસળ કાઢી નાખવામાં આવ્યું હતું. અન્ય બંને ભાઈઓને પણ પૂરા કરવાની તજવીજ ચાલુ હતી. આ બંને ભેગા થઈ પોતાને જ ન પતાવી દે એની ચિંતા પણ હતી. તેથી મોગલ સામ્રાજ્યને છાજે એવો રાજ્યાભિષેક સમારંભ કરવાની અનુકૂળતા નહોતી. આમ જોઇએ તો સામ્રાજ્યની રાજધાની આગ્રા, ત્યાં ઠાઠમાઠથી રાજ્યાભિષેક થયા સિવાય બાદશાહ થવામાં પૂર્ણતા નહોતી. ગમે તેટલું કરો તો પણ દિલ્હીની તુલના આગ્રાના વૈભવ સાથે થઈ શકે તેમ નહોતી અને જ્યાં પિતાને કેદ કર્યા છે ત્યાં આ ઠાઠમાઠ કરવાનું મનમાં ક્યાંક ખટકતું હતું. બધા જ સામંતો, સૂબાઓ, સરદારો, અન્ય દેશોના પ્રતિનિધિઓની હાજરી વગર આ ઠાઠમાઠનો કોઇ અર્થ નહોતો. એ બધા આવશે તો પણ પોતાના વૈભવથી અંજાવાને બદલે મનમાં ને મનમાં પિતાને કેદમાં નાખ્યા બદલ પોતાની નિંદા કરશે અને પછી પોતપોતાના દેશમાં જઈ વાતો ફેલાવશે એવી પણ ચિંતા હતી. તેમણે શાહજહાનને ઝેર તો નહીં આપ્યું હોય ને ? રોજના ભોજનમાં થોડું થોડું ઝેર આપ્યું હોત તો પણ ડોસો મરી જાત. ભાઈઓને છૂટા મૂકીશું તો ક્યારેક ને ક્યારેક તેઓ સામા થશે અને સિંહાસન પર દાવો કરશે એવી શક્યતા હતી. ઘરડો બાપ કાંઇ પણ કરી શકે તેવી શક્યતા નહોતી. તો પછી તેની હત્યા શા માટે કરવી ? બાદશાહ ઔરંગઝેબના મનમાં આટલી જ વાત હતી કે બીજું પણ કાંઇ હતું તે કોઇ કહી શકે તેમ નહોતું. પવિત્ર કુર્રાનની શપથ સામાન્ય રીતે તો તેઓ તોડતા નહોતા. આજે પણ તેઓ એટલું પથ્ય તો પાળે જ છે. પણ આંતરિક કાવતરું કરી તે કયો હેતુ સાધ્ય કરશે એનો અંદાજ આજે પણ કોઇ લગાવી શકતું નથી.

બાદશાહ શાહજહાન શિયાળામાં મૃત્યુ પામ્યા. હિંદુઓની મકરસંક્રાંતિના આઠ દિવસ પછી. પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા માટે ગમે તેટલી આડખીલીઓ હોય તો પણ મકરસંક્રાંતિને દિવસે સંખ્યાબંધ હિંદુઓ યમુનાને કાંઠે નદીના પ્રવાહની નીચેની બાજુએ જઈ પિતૃતર્પણ કરતા હતા એ તો હું પણ જોતો હતો. ઔરંગઝેબે પોતાને બાદશાહ ઘોષિત કર્યાના આઠમા વર્ષે મકરસંક્રાંતિ પછીના આઠમા દિવસે શાહજહાને અંતિમ શ્વાસ લીધો. આ આઠ વર્ષ આગ્રામાં પગ પણ ન મૂકનારા ઔરંગઝેબ બાદશાહે પોતાનો જન્મદિવસ આગ્રામાં ઉજવવાનું નક્કી કર્યું. દિલ્હીમાં કરેલા રાજ્યાભિષેકનો દિવસ અને પોતાનો જન્મદિવસ ઠાઠમાઠથી ઉજવવાની તેમની પદ્ધતિ હતી. ઉપરાંત આ તેમનો પચાસમો જન્મદિવસ હતો. તેથી આ વર્ષે તે આગ્રામાં ઉજવવાનું ફરમાન નિકળ્યું. સામ્રાજ્યનો વૈભવ હીરા, મોતી, માણેક, કિમતી ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા જેવી અઢળક સંપત્તિ ગયા આઠ વર્ષથી દિલ્હીમાં ભેગી કરી હતી. આંખો

આંજી નાખે તેવો કિલ્લો, મહેલો અને ઉત્તુંગ ઇમારતો આગ્રામાં હતી. આગ્રાની ભવ્ય ઇમારતો અને દિલ્હીની અઢળક સંપત્તિ ભેગી કરી મોગલ સામ્રાજ્યનો અપ્રતિમ વૈભવ દુનિયાને બતાવવાનું નક્કી થયું. વૈભવનું પ્રદર્શન ન કરાય તો જનસામાન્ય, અધિકારીઓ, સામંતો, અન્ય દેશના લોકોમાં ભય અને ભક્તિ કેવી રીતે નિર્માણ થાય ? આ તો રાજકારણનો પહેલો નિયમ. દિલ્હીમાં ભેગી કરેલી સંપત્તિ એક હજાર બસો બળદગાડાં પર લાદીને સશસ્ત્ર રક્ષકોના પહેરામાં ત્યાંથી ખસેડવામાં આવી. એટલું જ નહીં તો પોતપોતાનાં ઘરેણાં અને કિમતી વસ્ત્રાભૂષણો સાથે જનાનખાનાએ પણ આગ્રા માટે રવાના થવું એવી આજ્ઞા થઈ. જેટલું મોટું જનાનખાનું તેટલો બાદશાહના વૈભવનો વધારે રુઆબ.

બાદશાહ પણ હંમેશાં દિલ્હીમાં રહેતા નહોતા. યુદ્ધ નિમિત્તે કાયમ ક્યાંક ને ક્યાંક ફરતા હોય છે એ વાત જનાનખાનામાં રહીને મારા પણ ધ્યાનમાં આવી હતી. યુદ્ધ માટે જતા ત્યારે પણ તેમની સાથે નાનું જનાનખાનું જતું એની પણ મને ખબર હતી. પણ હવે તો આખું જનાનખાનું જ આગ્રા જવા નિકળ્યું હતું. તેનો આકાર અને વ્યવસ્થા મારી કલ્પના બહારની હતી. એ એક હરતીફરતી રાજધાની જ હતી. સૌથી પહેલી એક ટુકડી આગળ જતી. આવશ્યકતા પ્રમાણે ડેરા તંબુ, શામિયાણા ઉભા કરતી. જનાનખાનું ત્યાં પહોંચતાં જ બીજી ટુકડી આગળની રોકાવાની જગ્યા શોધી ત્યાંની તૈયારી શરૂ કરતી. હમ્દુલ્લા ફુફીએ જ મને કહ્યું, ઔરંગઝેબ બાદશાહના વડદાદા જલાલુદ્દીન અકબરના કાળમાં જનાનખાનું વહેવા માટે એક સો હાથી, પાંચસો ઊંટ, ચારસો બળદગાડાં, એક સો પાલખીઓ અને તેને ઉપાડનારા ભોઇઓ એટલો કાફલો રહેતો. એ ઉપરાંત કાફલાના રક્ષણ માટે પાંચસો યોદ્ધા, સો સિપાઈ, રસ્તા પરના કાંટા ઝાંખરા હટાવવા માટે એક સો માણસો, ઉપરાંત સુથાર, લુહાર, ચમાર, મશાલચી તરીકે સો જણા, સાફસફાઈ માટે દોઢસો અને પાણી વહેનારા એક સો માણસ રહેતા. અને ત્યારે પણ જનાનખાનામાંથી ગણતરીની જ થોડી રાણીઓ જતી. આ વખતે તો આખું જનાનખાનું જ જઈ રહ્યું હતું. પ્રત્યેક જૂથમાં બે હજાર કરતાં વધુ હાથી, ચાર હજાર ઊંટ, હજારો સિપાઈઓ, મારે માટે આખી ગણતરી કરવી અશક્ય હતી. હમ્દુલ્લાસાહેબને ત્યાં પણ આ હિસાબ પાછળથી પહોંચતો કરવામાં આવશે એવી ખબર પડી. તેમાં પણ આગ્રા દિલ્હી રાજમાર્ગ હોવાને કારણે રસ્તો ઠીક કરનારાઓની આવશ્યકતા નહોતી. ડેરામાં પણ દિવાન-એ-ખાસ અને દિવાન-એ-આમના લોકોની અલગ વ્યવસ્થા થતી. બાદશાહનાં પ્રેમપાત્રો માટે પણ જુદા શામિયાનાની વ્યવસ્થા હતી. દસ ગજ લાંબા અને દસ ગજ પહોળા રંગબેરંગી

કપડાંથી સુશોભિત તંબૂઓ આકર્ષક હતા. દરેક બેગમ માટે સ્વતંત્ર કક્ષ, જમીન પર ત્રણ આંગળ જાડા ગાલિચા. અંદર સોનાચાંદીના તારથી વણેલી વૈભવી વસ્તુઓ. અંદરની સ્ત્રી બહાર કોઇને દેખાય નહીં તેવી રચના, રક્ષક, સૈનિક અને નોકરો પૈકી કોઇએ જનાનખાના તરફ નજર પણ નહીં કરવાની. કોઇની ઉપર શંકા પણ આવે તો તેની ચામડી ઉતારવામાં આવતી. પછી શું શિક્ષા કરવી તેનો વિચાર થતો.

બે અઠવાડિયે અમે આગ્રા પહોંચ્યા. આકાર જેવડો મોટો તેટલી ગતિ ઓછી.

આગ્રા પહોંચ્યા પછી પણ મારો હમ્દુલ્લા સાથેનો સંપર્ક ઓછો ન થયો. માહિતી સંગ્રહ કરનારી કચેરી પણ ત્યાં આવી. કિલ્લાની બહાર તેના માટે આવશ્યક મકાન સરકારે ખાલી કરાવી આપ્યું. ફારસી, અરબી, તુર્કીનો અભ્યાસ ચાલુ જ હતો. અહીં પણ હું તેમના મહેલમાં જઈ તેમને મળતો. તેઓ રોજ મારા માથે હાથ ફેરવતા. આટલા સમયમાં તેમનો મારી ઉપરનો વિશ્વાસ એટલો વધ્યો હતો કે અન્ય કોઇને પણ ન કહેલી વાતો તેઓ મારા કાનમાં કહેતા. સામ્રાજ્યના કયા કયા ભાગમાં વિરોધ ઉભો થઈ રહ્યો છે, તેને ઉખેડી નાખવા શું પગલાં લેવાઇ રહ્યાં છે, ક્યાં યુદ્ધ આવશ્યક છે, કોને દલપતિની પદવી આપવામાં આવી વગેરે વાતો તેઓ મારી સાથે કરતા.

દક્ષિણ તરફનો કોંકણ નામનો વિસ્તાર. મરાઠા નામની જમાતના પ્રાધાન્ય વાળો ડુંગરાળ પ્રદેશ. ત્યાંનો શિવા નામનો સરદાર મોગલો વિરુદ્ધ બંડ પોકારીને ઉભો થયો છે એવી વાત આવી. મોગલ સૈન્ય સાથે રણમેદાનમાં લડવાની શક્તિ તેની પાસે નથી પરંતુ મુશ્કેલ રસ્તાઓ પર વીજળીવેગે આક્રમણ કરી મોગલ સૈન્યની સંપત્તિ લૂંટવામાં, અને સૈન્યને ખદેડવામાં તે અને તેના સૈનિકો ખૂબ હોંશિયાર છે. ફક્ત મોગલ જ નહીં તો અન્ય આજુબાજુના રાજ્યોના સિપાઈઓ પણ તેનું નામ સાંભળતાં ધ્રૂજી ઉઠે છે. મુસલમાનોનું રાજ્ય નષ્ટ કરી હિંદુઓનું રાજ્ય સ્થાપિત કરવાની તેની મહત્ત્વકાંક્ષા છે. કહેવાય છે કે તેણે સુરત સુધી આવીને મોગલોના સંરક્ષણ હેઠળ સામુદ્રી વ્યાપાર કરનારા, ભારે બંદર સ્થાપી શ્રીમંત થયેલા ફિરંગીઓને લૂંટ્યા અને તેમની આગળ મોગલો નકામા છે એ સિદ્ધ કરી દીધું. વિજાપુરના સુલતાને મોકલેલા અફઝલખાન નામના અતિપ્રસિદ્ધ સેનાપતિને પોતે તેની સાથે મુલાકાત ગોઠવીને વાઘનખ નામના હથિયારથી માર્યો અને તેના સૈન્યને લૂંટીને ભગાડી દીધું એમ કહેવાય છે.

આવા તોફાની સરદારને ગમે તે ઉપાયે પકડી લાવવાની અથવા શક્ય બને તો મારી નાખવાની જવાબદારી સોંપીને જયસિંહ નામના રાજપૂત સરદારને મોકલવામાં

આવ્યો હતો. આ જયસિંહ અંબરનો રાજકુમાર હતો. પિતાના મૃત્યુ પછી આઠ વર્ષની વયે જ તેને મોગલ સૈન્યમાં સેનાપતિપદ આપવામાં આવ્યું હતું. તેરમા વર્ષે તે અંબરની ગાદી પર બેઠો અને મોગલ સેનાના અંગ તરીકે ફરવા લાગ્યો. પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં પણ ભાગ લેવા લાગ્યો. મુસ્લિમ સમાજમાં જ ઉછરવાને લીધે તેને મુસ્લિમ રીતરિવાજો, તુર્કી, ફારસી, ઉર્દૂ ભાષાઓ, ધર્મ- કર્મની સાથે જ તેમનું યુદ્ધતંત્ર અને રાજતંત્ર પણ અવગત હતું. બાદશાહ ઔરંગઝેબનો તો તેની ઉપર અતિશય વિશ્વાસ હતો. ઉંમરમાં બાદશાહ કરતાં તે દસ વર્ષ મોટો હતો. સિંહાસન માટેના પિતા અને ભાઈઓ સાથેના સંઘર્ષમાં તે સતત બાદશાહને પડખે જ રહ્યો હતો. તેની પાછળનું કારણ બાદશાહ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ હતો કે જીતેલા ઘોડા પાછળ નહીં જઈએ તો તે પગ નીચે કચડી નાખશે એવી બીક હતી તે ખબર નથી. હમ્દુલ્લાને પણ તે કદી સમજાયું નહોતું.

જયસિંહ દક્ષિણમાં ગયો. સમસ્ત દક્ષિણને શિવાની સામે ઉભું કરવામાં સફળ થયો. વિજાપુરના આદિલશાહને તેણે કહ્યું, ‘શિવા સામેના જંગમાં મદદ કરશો તો દિલ્હીને ભરવાના ભરણામાં રાહત મળશે.’ ‘પોતાનું નૌકાસૈન્ય ધરાવતા શિવાને હરાવશો તો સમુદ્ર પર તમારું જ નિષ્કંટક રાજ્ય રહેશે’ એમ કહી ગોવાના પોર્ટુગિઝોને પણ તેણે પોતાની સાથે લીધા. દક્ષિણનાં બીજા નાનાં નાનાં રાજ્યોના બ્રાહ્મણોમાં જયસિંહ બ્રાહ્મણ છે, આપણે બધા ઉચ્ચવર્ણીય છીએ તેથી શિવાને હરાવવો જોઇએ તેવો પ્રચાર કર્યો. આ ઉપરાંત શિવાજીનો ત્રણ હજારી સેનાપતિ આત્માજી, તેના બંને ભાઈ અને અન્ય એક સેનાપતિ તથા કહાર, કોળી લોકોને મોટી લાલચો આપી પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ વખતે શિવાજી સાથે દગો થાય તેવું ષડ્યંત્ર કર્યું. એકંદરે પુરંદર નામના કિલ્લા પાસે થયેલા યુદ્ધ પછી સંધિ કરવા સિવાય શિવા પાસે કોઇ માર્ગ ન રહ્યો. શિવા વિરુદ્ધ મોગલો તરફથી લડેલા બધા રાજપૂતો જ હતા.

સંધિ કરતી વખતે પણ શિવાજીએ મુસ્લિમો પર પૂરો વિશ્વાસ ન મૂક્યો. જો શિવાજી શરણાગતિ સ્વીકારે તો દક્ષિણની બધી જ જવાબદારી તેને સોંપવા બાદશાહ સલામત તૈયાર છે એવો મોઘમ પ્રસ્તાવ જયસિંહે શિવાજી સામે મૂક્યો. ઔરંગઝેબ પર વિશ્વાસ રાખશો નહીં, તે દગોફટકો કરી મારી નાખશે એવી સહકારીઓએ ચેતવણી આપ્યા છતાં શિવાજી આગ્રા આવ્યો. જયસિંહે આપેલા વચન પ્રમાણેનું માન સન્માન તેને આગ્રાના દરબારમાં ન મળ્યું. ગુસ્સે થયેલા શિવાજીએ પોતાનો ગુસ્સો ભરદરબારમાં મોટા અવાજે વ્યક્ત કર્યો. બાદશાહ ગુસ્સે થયા. તેને ગમે તે કરીને પતાવી દેવાની તો તેમની ઇચ્છા હતી જ. હવે તો યોગ્ય કારણ પણ મળી ગયું. હવે

તેને પકડીને રાખ્યો છે. તેને પૂરો કેવી રીતે કરે છે તે જ હવે જોવાનું છે.' એમ હમ્દુલ્લાએ કહ્યું.

શિવાજીને પકડ્યાની વાત માત્ર જનાનામાં જ નહીં તો આખા આગ્રા શહેરમાં પ્રસરી હતી. આજુબાજુના પ્રદેશોમાં પણ આ માહિતી પ્રસરી. શિવાજીને આવી રીતે છટકામાં ફસાવી દેનારા બાદશાહના મુત્સદ્દીપણાનું રાજધાનીમાં ગૌરવ થયું. 'શાહજહાન બાદશાહ પાસે આ મુત્સદ્દીપણું ક્યાં હતું ? શુજા, દારા, મુરાદ પાસે હતું? અલાહની કૃપા, જે સમર્થ હતો તેને જ તેણે મોગલ સલ્તનતના સિંહાસન પર બેસાડ્યો.' બધાએ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નમાઝ અદા કરી.

ઔરંગઝેબ બાદશાહની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરે એ હેતુથી શિવાજીને પકડ્યાના સમાચાર યોજનાપૂર્વક બધે ફેલાવવામાં આવ્યા. તે સાથે જ તેના નામની આગળ શિવાની આગળ કોઇએ માનવાચક જી નહીં લગાવવું એવો ફતવો બહાર પડ્યો. શિવાજી વિષે અધિકાધિક તિરસ્કાર પ્રકટ કરવાની જાણે હોડ લાગી હતી. પણ તેને લીધે લોકોના મનમાં તેને જોવાની ઉત્સુકતા પણ જાગ્રત થઈ. પણ એ તો કેવી રીતે શક્ય બને ? તેને જે મહેલમાં રાખ્યો હતો તેની આસપાસ તો જો કોઇ ફરકતો દેખાય તો પણ મૃત્યુદંડ મળવાની બીક હતી.

એ જ વખતે અફઘાનિસ્તાનમાં યુસૂફ ઝાય અને આફિદિઓનો બળવો જાગ્યો હતો. તે તોડી નાખવા માટે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં લડવાનો અનુભવ ધરાવતા શિવાને મોકલવો અને ત્યાં જ ક્યાંક પતાવી દેવો એવી બાદશાહની યોજના હતી. એટલે બધો દોષ બળવાખોરો પર નાખી શકાશે એવો તેમનો વિચાર હતો. પણ બરાબર એ જ વખતે શિવા માંદો પડ્યો. સાવ પથારીવશ જ થઈ ગયો. આ બિમારીમાં એની મેળે જ મરી જશે એવી બાદશાહને આશા જાગી. એટલામાં શિવાએ દક્ષિણથી તેની સાથે આવેલા રક્ષકોને પાછા મોકલી દીધા. મરવા પડેલાને રક્ષકોની શું જરૂર ?

એ વર્ષે બહુ સખત ઉનાળો હતો. કદાચ દિલ્હી કરતાં આગ્રાનો ઉનાળો કાયમ જ વધુ સખત હશે. જનાનાની ચારે બાજુ વાળાના પડદા છોડવામાં આવ્યા હતા. તેને ભીના રાખવા માટે દર કલાકે તેની ઉપર પાણી છંટાતું. છત પરના એક હાથ લાંબા અને ત્રણ હાથ પહોળા પંખા સતત ઢાળવાની શરૂઆત થઈ. બેગમો અને તેમની સેવામાં રહેતા લોકોને એ ઠંડકને લીધે અળાઈઓ નહોતી નિકળી. પણ એ ઠંડક હિજડાઓના નસીબમાં નહોતી. તેમને ગરમીમાં જ શેકાવું પડતું હતું. તેમાં સુખની વાત એટલી જ કે આગ્રામાં પીવાના પાણીની ક્યારેય અછત નહોતી.

ઉનાળો પૂરો થઈને ચોમાસું બેઠું. જેટલો ઉગ્ર ઉનાળો હતો વરસાદ પણ એવો જ આવ્યો. વરસાદની પહેલી સેરો આવી અને જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ પણ પોતાના કક્ષની બહાર આવી ગઈ. બધી સ્ત્રીઓ પહેરેલા કપડે વરસાદમાં ખૂબ પલળી. અહીં વરસાદ આવતાં પહેલાં જ યમુનામાં લાલ પાણી દેખાવા લાગ્યું. ત્રણ દિવસમાં તો યમુનાનો પ્રવાહ કિલ્લાની ભીંતો પર અફળાવા લાગ્યો. યમુના એક જ હોય તો પણ દિલ્હી કરતાં આગ્રામાં તેનું રૂપ વધુ મોહક હતું.

અને એક દિવસ અચાનક સમાચાર આવ્યા. માત્ર આવ્યા જ નહીં તો જોતજોતામાં તે આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગયા. પંખી પિંજરામાંથી બધાને થાપ આપી ઉડી ગયું હતું. બાદશાહે તેજી ઘોડદળ દક્ષિણ તરફ રવાના કર્યું. પણ હાથમાં કશું આવ્યું નહીં. હવે કેદખાનાના ચોકીદારોના જીવ બચશે નહીં. લાગતું હતું તેના કરતાં આ શિવા વધુ ચપળ, ચકોર અને મુત્સદ્દી નિકળ્યો હતો. બાદશાહના પહેરેદારોને થાપ આપી ભાગી છૂટેલા શિવાની કથાઓ વધુ ને વધુ રોચક બનાવીને લોકો એકબીજાને કહેતા હતા. લોકો આપસમાં બોલવા લાગ્યા, જો આ શિવા સહીસલામત પોતાના પ્રદેશમાં પહોંચી જશે તો દક્ષિણ જીતવાનું બાદશાહનું સ્વપ્ન ક્યારેય સાકાર નહીં થાય.

જન્મદિવસ સમારંભ પૂરો થયા પછી રાજદરબાર ફરી દિલ્હી જવા નિકળ્યો. જનાનાનો પાછાં વળતાંનો પ્રવાસ પણ વૈભવી હતો. ઉદયપુરી મહલ બેગમ મારી ઉપર પહેલાંની જેમ જ પ્રસન્ન હતાં. હું તેમની સાથે ફારસી ભાષામાં વાત કરી શકતો હતો. તેમના મહેલની સુરક્ષા વ્યવસ્થામાં મને નાનકડી બઢતી આપવામાં આવી હતી. તેથી મને તેમના મહેલમાં વધુ સમય ગાળવાની તક મળતી હતી. જુદા જુદા નિમિત્તે મને માત્ર દિલ્હી જ નહીં તો તેની પેલે પારના જૂના શહેરમાં પણ ફરવા મળતું હતું.

ધીમે ધીમે મને સમજાયું કે દિલ્હી એ એક શહેર નથી. જુદાં જુદાં જૂનાં શહેરોનો આ સમુચ્ચય જ છે. ગમે તે બાજુ જઈએ તો કોઇ ને કોઇ ઇતિહાસ જાણવા મળતો. હમ્દુલ્લાને મળીને એ વિસ્તારની માહિતી મેળવી લેવાની ઇચ્છા થતી.

આગ્રાથી પાછા આવ્યા પછી બાદશાહના રાજકારણમાં ઇસ્લામનું એક એક તત્ત્વ ઉમેરાવા લાગ્યું. વડદાદા અકબર બાદશાહે તેમના પૂર્વજોએ લાગૂ કરેલા અનેક ઇસ્લામી કાયદા ઢીલા કરી નાખ્યા હતા. અનેક કાયદા રદ કર્યા હતા. તેમનો દીકરો જહાંગીર પિતા જેટલો ધર્મભ્રષ્ટ ન હોય અને હિંદુ મંદિરો અને મૂર્તિઓ તોડી તેની

ઉપર મળમૂત્ર નાખવાનું કામ કોક ઠેકાણે કર્યું હોય તો પણ તે પૂરો ધર્મનિષ્ઠ પણ નહોતો. હિંદુ દરબારીઓનું પદ્ધતિસર નિકંદન કાઢી નાખવાનું કામ બાદશાહ શાહજહાને મોટા પ્રમાણમાં કર્યું એમ હમ્દુલાની નોંધો જ કહેતી હતી. સરકાર તરફથી નવાં દેવાલયો બાંધવાની અને જૂનાંનું સમારકામ કરી આપવાની તો તેમણે જાહેર મનાઈ જ ફરમાવી હતી. બાદશાહ શાહજહાનના શાસન દરમિયાન પ્રેમથી, પ્રલોભનથી અને ધાકધમકીથી ધર્માંતરણનું કામ ચાલુ જ રહ્યું અને જેઓ તે માટે તૈયાર ન થાય તેમને રાજકીય અધિકારોનો દુરુપયોગ કરી સતાવવામાં આવતા. હિંદુ તીર્થયાત્રીઓ પર વિશેષ કરવેરા લાદવામાં આવ્યા હતા. જે હિંદુઓ રાજીખુશીથી ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરતા તેમને નોકરીમાં મહત્ત્વના હોદ્દાઓ પર નિમવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરવા માટે શામીર લા હૌરી અને મોહિદ અલી સિંધી નામના બે વિશેષ અધિકારીઓને નીમવામાં આવ્યા હતા. દાદાએ જાણીને નકારેલી અને પિતાએ અવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવેલી ઈસ્લામીકરણની પ્રક્રિયા બાદશાહ ઔરંગઝેબે એક પછી એક વટહુકમ બહાર પાડીને અત્યંત વ્યવસ્થિત રીતે પૂરી કરી.

બાદશાહ ઔરંગઝેબે કુરાનનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેની પ્રત્યેક ઝીણી ઝીણી વિગતો તેને કંઠસ્થ હતી.. કુરાનનો અર્થ અને તેના સંદર્ભો તેમણે મનમાં કોઇ શંકા ન રહે એવી રીતે સમજી લીધા હતા. અલ્લાહૂ જ ખરા રાજા અને આ ભૂમિ પર રાજ્ય કરનાર રાજા અલ્લાહૂના ખરેખરા પ્રતિનિધિ હોવાથી અલ્લાહૂના ધર્મનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવો એ તે પ્રતિનિધિનું સૌ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. અલ્લાહૂ સિવાય બીજા કોઈને ભગવાન માનનાર કોઇ પણ વ્યક્તિ શાસન કરે તો તેને રાજ્યદ્રોહ માનવામાં આવશે. એથી મોટું કોઇ પાપ નથી. એની શિક્ષા એક જ, મૃત્યુદંડ. જિહાદ એટલે અલ્લાહૂના માર્ગદર્શનમાં કામ કરવું. તે ધર્મને ન માનનારા રાજ્ય(દર્ર-ઉલ-હર્બ)ને તેને માનનારા રાજ્ય(દર્ર-ઉલ-ઈસ્લામ)માં રૂપાંતરિત કરવા માટે કરેલા યુદ્ધનું નામ જિહાદ. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી અલ્લાહૂને ન માનનારાઓ અલ્લાહૂને માનનારા લોકોના ગુલામ થશે. વિશ્વ સમસ્ત વિશ્વને ઈસ્લામના છત્ર નીચે લાવી અન્ય જુદી જુદી શ્રદ્ધાઓ નષ્ટ કરવી એ જ ઈસ્લામી રાજ્યનું ધ્યેય. પવિત્ર કુર્રાન કહે છે, પુણ્યમાસ પૂરો થયા પછી, તું અન્ય દેવોને અલ્લાહૂની સમકક્ષ માનનારાઓને જ્યાં દેખાય ત્યાં ઠાર કર.... પણ જો તેઓ ઈસ્લામ કબૂલ કરે તો તેમને તેમના માર્ગે જવા દે. કુર્રાન આગળ કહે છે, જો તેઓ પોતાની ભૂલભરેલી શ્રદ્ધાઓને પગ તળે કચડી નાખવા તૈયાર હોય તો તેમને ક્ષમા કરવાનું કહે. જો તેઓ ફરી જૂના ધર્મ તરફ વળે તો સંપૂર્ણપણે અલ્લાહૂનું રાજ્ય સ્થપાય ત્યાં સુધી યુદ્ધ કર.

જે મુસ્લિમ નથી તેને કોઇ પણ પ્રકારનો રાજકીય અધિકાર નથી. તેમને મુસ્લિમ રાજ્યમાં જીવવાનો પણ અધિકાર નથી. તેમને જીવવા દેવાય તો પણ તે થોડા સમય માટે જ હશે. તે સ્થિતિ પણ ગુલામો કરતાં વધુ સારી નહીં હોય. તેઓ જીમી તરીકે ઓળખાશે. કારણ તે રાજ્યમાં વિશિષ્ટ (જિમ્મા)જવાબદારી પૂર્વક જ રહી શકશે. સર્વસામાન્ય મુસલમાનને મળતા કોઇ પણ અધિકારો તેને મળશે નહીં. એ ઉપરાંત તેને મુસ્લિમ રાજ્યમાં રહેવાની છૂટ મળ્યા બદલ તેણે વિશેષ કર આપવો પડશે. તેનું નામ જિઝિયા. મૂળ મુસલમાનોને જે વિશેષ ભૂ-કરની છૂટ આપવામાં આવી છે તે ભૂ-ક-ખરચ તેણે આપવો પડશે. યુદ્ધમાં થતા ખર્ચ પેટે એક અન્ય કર આપવો પડશે. ફક્ત મુસ્લિમ જ યોદ્ધો બની શકશે. તેના સિવાયના લોકો સૈન્યમાં નિચલી કક્ષાનાં કામો કરી શકશે. પણ તે ઘોડેસવાર કે સેનાધિકારી થઈ શકશે નહીં. તેનું વર્તન સદૈવ નમ્ર રહેવું જોઇએ. સારી રીતે રહેવાનું નહીં, સારાં કપડાં પહેરવાનાં નહીં, પાસે શસ્ત્ર રાખવાનું નહીં. તેણે પ્રત્યેક મુસલમાન સાથે નમ્રતાભર્યો વ્યવહાર કરવો જોઇએ. તેની સાક્ષીને ન્યાયાલયમાં મુસલમાનની સાક્ષી જેટલું મહત્ત્વ નહીં મળે. તે મેળા, ઉત્સવો વગેરેમાં ભાગ નહીં લઈ શકે. નવાં મંદિરો નહીં બાંધી શકે અને જૂનાંનું સમારકામ નહીં કરાવી શકે. કમર ઝૂકાવી નમ્રતાપૂર્વક ઉભા રહી તેણે જિઝિયાવેરો ભરવો પડશે. પૂજ્ય પ્રવાદી(સ)એ પોતાના અનુયાયીઓને ખોટા ધર્મનું પાલન કરનારાઓ જ્યાં સુધી સામે ચાલીને રાજીખુશીથી નમ્રતાપૂર્વક જિઝિયાવેરો ન ભરે ત્યાં સુધી યુદ્ધ કરતા રહો એવી આજ્ઞા જ આપી છે. (કુર્રાન ૯-૨૯) જિઝિયા સ્વીકારતી વખતે મુસલમાને ઉંચા આસન પર બેસવું. મુસલમાન ખોંખારો ખાય તો પણ જિમીએ નમ્રતાથી મોઢું ખોલી મુસલમાનને તેમાં થૂંકવા દેવો જોઇએ. તેના પ્રત્યે જરા પણ અણગમો બતાવ્યા સિવાય જિમીએ તે થૂંક ગળી જવું જોઇએ. મુસલમાન જો બિનમુસ્લિમને મારી નાખે તો તે ગુનો નહીં ગણાય. એકંદરે શું તો આ ઘોર અપમાન અને અન્યાયમાંથી બચવા માટે પણ જિમીએ ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થવું જોઇએ.

બાદશાહ શાહજહાનના મૃત્યુ પહેલાં બાદશાહ ઔરંગઝેબે એક ફર્માન કાઢ્યું. મુસ્લિમ વેપારી જો ૨% વ્યાપારવેરો ભરતા હોય તો હિંદુએ ૫% ભરવો પડશે. આગ્રા ગયા પછી તેણે મુસ્લિમો પરનો વેરો સદંતર બંધ કરી હિંદુ પરનો ૫% વેરો જેમનો તેમ રાખ્યો. હિંદુઓની વેપારના ક્ષેત્રમાંથી હકાલપટ્ટી કરવાનો જ તેનો હેતુ હતો. વધુ એક ફર્માન દ્વારા પેશકાર(મુખ્ય કારકુન) અને દિવાનિયાન(લેખનિક)પદો પર કામ કરતા બધા હિંદુઓને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા.

હમ્દુલ્લા પાસેથી આ બધું સાંભળતાં સાંભળતાં મેં પૂછ્યું, 'બાદશાહ સલામતે સત્તાના સૂત્રો હાથમાં લીધાને આઠ વર્ષ થયા ને ! આ બધું તેમણે ત્યારે જ કેમ ન કર્યું. ?'

'એ જ વખતે કેમ ન કર્યું ? તું જ કહે તો,' પ્રશ્નમાં જ જવાબ છુપાયો છે એવા અર્થમાં તેઓ મંદ હસ્યા. તો પણ મને જવાબ સૂઝ્યો નહીં. મારી સામે જોઇ તેમને તે ધ્યાનમાં આવ્યું. તેમણે કહ્યું, 'એટલે જ હું હંમેશાં કહું છું, ઇતિહાસ વાંચવો જોઇએ. કેટલાક સંદર્ભો ઇતિહાસના પ્રત્યેક કાલખંડમાં સરખી જ પદ્ધતિથી આવે છે. આપણા પૈકી જ એક જિયાઉદ્દીન બર્નીએ લખી રાખ્યું છે. ચારસો વર્ષ પહેલા આ જ દિલ્હીમાં ઇલ્તમશ નામનો આપણો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે આપણે આટલા બળવાન થયા નહોતા. આજુબાજુના હિંદુરાજાઓ, ચંબલની દક્ષિણે ઝાંસી, નરવર, ગ્વાલિયરમાં પરિહાર, રણથંભોરમાં ચૌહાણ, રાજપૂતાનાની નૈઋત્યે પ્રભાવી રાજ્ય જાલોર, ઉત્તરમાં યાદવો, અલવરનો માર્ગ કબજે કરી બેઠેલા બયાના, થંગીર, અજમેર વગેરે રાજ્યો દિલ્હી પણ કબજામાં રાખવું ભારે પડે એટલું જોર કરતાં હતાં. એટલે કેવી પરિસ્થિતિ હતી તે ધ્યાનમાં આવ્યું ને ! આવી પરિસ્થિતિમાં ઉલેમાઓ સુલતાન ઇલ્તમશ પાસે ગયા અને પૂછ્યું, 'તમે બિન મુસ્લિમો સામે જિહાદ કેમ પુકારતા નથી ? મુસ્લિમ બનો અથવા મરવા તૈયાર થાવ એવી શરત કેમ મૂકતા નથી ? આપણા ધર્મનાં ધારાધોરણો પ્રમાણે રાજ્યકારભાર કેમ ચલાવતા નથી ?' તે વખતે સુલતાનસાહેબે શું જવાબ આપ્યો જાણે છે ? 'હમણાં હિંદુસ્તાનમાં આપણે ભોજનની થાળીમાં ચપટી મીઠું હોય એટલા છીએ. આપણે જ્યારે આજુબાજુના પ્રદેશોને મુસ્લિમ બનાવીશું, ત્યાં આપણી જનસંખ્યા વધશે, આપણે વધુ પ્રબળ થઈશું તે પછી તમે કહો છો એ બધું જ શક્ય બનશે. હમણાં શાંત રહો.' આ બધું મેં તને શા માટે કહ્યું ? જ્યાં સુધી આગ્રામાં બાદશાહ શાહજહાન જીવતા હતા ત્યાં સુધી દિલ્હીના રાજકારણ પર બાદશાહ ઔરંગઝેબની સંપૂર્ણ પકડ નહોતી. હવે કદાચ દખ્ખનનો ઊંદર ભાગી છૂટ્યો હોય તો પણ દખ્ખન પર આપણો પ્રભાવ છે. ત્યાંની સેના મોગલ જ છે.

'પણ જયસિંહ જેવા રાજપૂતો પણ છે ને !' મેં વચ્ચે જ પૂછ્યું.

તે બધા વળી શેના રાજપૂત? ફક્ત કહેવા પૂરતા રાજપૂત છે એ બધા. બાદશાહ કૃપા કરીને રાજા કહે તો તેઓ રાજા, બાદશાહ નારાજ થાય એટલે તેમનું રાજાપણું ખલાસ. હમણાં ને હમણાં દખ્ખન પર ચડાઈ કરો એવી આજ્ઞા થાય તો કારણ પણ પૂછ્યા વગર તેમણે જવું પડે. પેટ ભરવા માટે સૈન્યમાં હોય તેવા અને

રાજા-સેનાપતિ બનેલા આવા માણસો તરફથી ક્યારેય જોખમ હોતું નથી. આ બધો વિચાર કરીને બાદશાહ ત્યારે ચૂપ હતા અને આ વિચાર કરીને જ હવે તેમણે સંપૂર્ણ હિંદુસ્તાનને ઇસ્લામમય બનાવી દેવા માટે પગલાં લેવાની શરૂઆત કરી છે. બસ. થોડાં જ વર્ષ પછી તું જોઇશ કે ગુજરાતથી બંગાળ અને થાનેસરથી ગોવળકોંડાની પણ પેલે પારના પ્રદેશ.... (હું પણ પૂરો જાણતો નથી) સુધી જ્યાં નજર પડે ત્યાં મસ્જિદના મિનારા આકાશને સ્પર્શ કરતા નજરે પડશે. મુશ્રિકોનાં મંદિરોને ભોંયભેગા કરાશે અને તેના પથ્થર મસ્જિદના રસ્તા પર પથરાશે. બાદશાહ આલમગીર માટે સ્વર્ગમાં સૌથી ઉંચું સ્થાન અનામત રાખી મૂકવામાં આવ્યું છે.

આ વાત કરતી વખતે હમ્દુલ્લાના ચહેરા પર ધન્યતા પ્રકટી હતી. જાણે તે સ્વર્ગમાં અનામત રાખેલું સ્થાન તેમનું જ ન હોય ? નવા ફતવાનાં દશ્ય પરિણામો મને જોવા ન મળ્યાં કારણ મારી અવરજવર જ્યાં હતી તે જનાનખાનું અને દિલ્હી શહેર એ પહેલાં જ પૂરેપૂરું મુસ્લિમ થઈ ગયું હતું.

ઉદયપુરી મહલ ગમે તેટલાં લાડકાં હોય તો પણ બાદશાહને રાજકારણનાં અનેક કામો રહેતાં. તેમાંથી સવડ મળે ત્યારે બીજી બેગમો અને ખુમ્મા(રખાતો)ને પણ થોડો સમય આપવો પડતો. આ સંદર્ભમાં બેગમસાહિબા બાદશાહ સાથે ઝઘડતાં પણ તેનું સ્વરૂપ બનાવટી કલહનું જ રહેતું. તેના કરતાં વધુ તીવ્રતા એ કલહમાં નહોતી. બેગમસાહિબાને પણ આપણે બાદશાહ સાથે અને તેમાં પણ ઔરંગઝેબ બાદશાહ સાથે આ બનાવટી ઝઘડો કરીએ છીએ તેનું પૂરેપૂરું ભાન હતું.

મનોરંજન કરી દિલ બહેલાવવા માટે ગમે તેટલી દાસીઓ હોય તો પણ તેમને જનાનાના જીવનનો ક્યારેક કંટાળો આવતો. તેથી ક્યારેક ક્યારેક દરબારના અમીરોની બેગમો પૈકી કોઇને સંદેશો મોકલી બોલાવી લેવાની તેમની પદ્ધતિ હતી. આવી બેગમો સવારે આવતી, દિવસભર રોકાઇને સુખદુઃખની આપ-લે કરતી. બાદશાહના જનાના કરતાં અમીરોની બેગમોને બહારના મુસ્લિમ સમાજ વિષે થોડી વધુ માહિતી રહેતી.

એક વાર ઉદયપુરી મહલ બેગમે મને બોલાવીને દિલ્શદખાનના મહેલે જઈ શબાના બેગમને બીજે દિવસે મળવા આવવાનો સંદેશો આપી આવવા કહ્યું. મેં શબાના બેગમને જોયાં હતાં. તેમનો મહેલ પણ જોયો હતો. મહેલ તુઘલખાબાદમાં હતો. અંતર વધુ હોવાથી મેં ઘોડાની માગણી કરી અને બેગમસાહેબાએ તે તરત માન્ય કરી. અંતરની કલ્પના તેમને હોવાને લીધે તે સ્વાભાવિક જ હતું.

દિલ્હી જીતનારાઓ જૂનાં શહેરમાં રહેવાને બદલે પોતાને જોઇએ તેવું નવું શહેર

બનાવીને રહેતા. કારણ તે પહેલાં થયેલા યુદ્ધમાં જૂના શહેરને, (પછી તે મુસ્લિમ હોય તો પણ) ધ્વસ્ત કરી નાખવામાં આવતું. આજુબાજુ માઈલો સુધીનાં મેદાનો પણ ઉપલબ્ધ હતાં. એ ઉપરાંત એ જ યુદ્ધમાં પકડાયેલા મફતમાં મજૂરી કરનારા હજારો-લાખો ગુલામો પણ હાથવગા રહેતા. તેથી દિલ્હીને ફરતે જૂનાં શહેરો પ્રસરેલાં હતાં. આ જૂનાં ગામો સંપૂર્ણ ઉજ્જડ નહોતાં. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી અનેક લોકો પોતાનાં જૂનાં ઘર ઠીકઠાક કરી ત્યાં રહેતા. દરબાર સાથે થોડું અંતર રાખીને રહેતા. કેટલાક અમીરોએ પણ જૂના મહેલોનું નૂતનીકરણ કરાવી ત્યાં રહેવાનું શરૂ કર્યું હતું.

આમ પણ આસપાસની વસ્તી મુસલમાનોની જ રહેતી. જૂના સુલતાને બનાવેલી મસ્જીદ પણ આસપાસ મળી જ જતી. સતત બાદશાહની નજરે પડીએ તો તેઓ યુદ્ધમાં મોકલી દેશે એવી બીક પણ રહેતી. એ ઉપરાંત દરબારની આંતરિક ખટપટોમાં પોતે ન ફસાય તેની પણ સાવધાની રાખવી પડતી.

મોગલોની દિલ્હીમાં હું ભરપૂર ફર્યો હતો. ફરતો પણ હતો. પણ આ ભાંગેલી દિલ્હીમાં ફરવાની તક ક્યારેક જ મળતી. કુતુબમિનાર છોડીને ત્યાં ખાસ જોવા જેવી કોઈ ઈમારતો પણ નહોતી. ઉપરાંત આટલે દૂર જવું હોય તો ઘોડો જોઈએ. એ મળવાની તક પણ ભાગ્યે જ મળતી. બેગમસાહિબાની પોતાની આજ્ઞા હોય તો જ મને ઘોડો મળતો.

મને દેશી ઘોડો આપવામાં આવ્યો. યુદ્ધ માટે સજ્જ ઉમદા અરબી ઘોડો મને કોણ આપે ? ઘોડેસવાર થવા માટે પણ ટેવ જોઈએ. રાજકુમાર હતો ત્યારે લીધેલું શિક્ષણ નપુંસક થઈને જનાનખાનામાં રહેતાં રહેતાં લગભગ ભૂલી ગયો હતો. આજે દેશી ઘોડા પર સવાર થઈ હવામાં વાળ અને કપડાં ઉડે તેમ ઘોડો દોડાવતાં ઘણો આનંદ થતો હતો.

અમીર દલ્શદખાંના મહેલનો મુખ્ય દરવાજો બંધ હતો. પણ અંદરથી કડી નહોતી. મેં બે-ત્રણ વાર દરવાજો જોરથી ખખડાવ્યો તો પણ કોઈએ ઉઘાડ્યો નહીં. દરવાજાની અંદર બગીચો અને તે પૂરો થયા પછી મહેલનો આગળનો દરવાજો. હું નપુંસક. ઉપરાંત બાદશાહના જનાનખાનાનો સંદેશ લઈને આવેલો. તેથી મેં હિંમતથી દરવાજો ધકેલ્યો અને અંદર ઘૂસ્યો. એ જ વખતે મહેલના દરવાજામાંથી એક યુવતી બહારનો દરવાજો ઉઘાડવા આવતી દેખાઈ. કેડ પર એક છોકરું હતું. લેંઘો કુરતું અને દુપટ્ટો પહેર્યાં હતાં. પોષાક મુસલમાની હતો. પણ ખાનદાની નહોતો. ગુલામ અથવા દાસી હોવી જોઈએ. નહીં તો શા માટે મહેલનું બારણું અને

બગીચો ઓળંગી આગળનો દરવાજો ખોલવા આવી હોત ? કદાચ મર્દાનામાં પણ કોઇ પુરુષો નહીં હોય.

મારું ધ્યાન તેના ચહેરા તરફ ગયું. ચહેરો પરિચિત લાગ્યો. ખાસો પરિચય હોવાની ભાવના જાગી. પણ ક્યાં જોઇ હશે ? મને તેના તરફ ધ્યાનથી જોતો જોઇ તે પણ મને ધ્યાનથી જોતી હતી. યાદ કરવા લાગી. તેને ઓળખાણ પડી ગઈ હોય તેમ તેનો ચહેરો ખિલી ઉઠ્યો, લાલલાલ થઈ ગયો અને બીજી ક્ષણે કાળો પડી ગયો. આંખોમાં પાણી ભરાયાં. તેનાં આખા શરીરે આવેલી કંપારી હું પણ અનુભવી શકતો હતો. હોઠ ચાવતાં તેણે દુપટ્ટો ઠીક કર્યો, પાછી ફરી અને ગભરાયેલી હરણીની જેમ અદશ્ય થઈ ગઈ. તેની આ અચાનક હિલચાલથી ગભરાઈને કેડમાં તેડેલું બાળક રડવા લાગ્યું. તે દોડતી મહેલના કોઇ કક્ષમાં ચાલી ગઈ.

હું પણ તેને ઓળખી ગયો હતો. મારા પણ હાથપગ થરથરતા હતા. આખું શરીર પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયું હતું. માથું ભમતું હતું. ઉભા રહેવું અશક્ય લાગવાથી હું જમીન પર બેસી ગયો.

એટલામાં અંદરથી એક મોટી ઉંમરની દાસી આવી. તેનો વેશ પણ પેલી યુવતી જેવો જ હતો. તેણે પૂછ્યું, કોનું કામ છે ? ‘હું હિજડો....’ હું જેમ તેમ બબડ્યો.

‘તે તો દેખાય જ છે. એ સિવાય દરવાજો ખોલીને અંદર આવવાની તેં હિંમત જ ન કરી હોત. શું કામ છે ?’

‘ઉદયપુરી મહલ સાહેબે શબાના બેગમ માટે સંદેશો મોકલ્યો છે. તેમની સાથે વાત કરવી છે.’

‘અંદર આવો.’ કહી તે મને મર્દાના ઓળંગી જનાના તરફ લઈ ગઈ.

સંદેશો સાંભળી શબાના બેગમના ચહેરા પર ધન્યતા છવાઈ ગઈ. મહલસાહિબાના ગુલામ હિજડા તરીકે મારી વિશેષ ખાતરબરદાસ્ત કરવામાં આવી. દાસીએ શરબત લાવી આપ્યું. જમીને જવાનો આગ્રહ થયો. ઘોડાને દાણાપાણી આપવાની આજ્ઞા થઈ.

સૌથી પહેલાં જોયેલી દાસી સાથે વાત કરવી છે. તેને બોલાવી લો એવું બેગમસાહિબાને કહેવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પણ તે ખરેખર એ જ હતી કે ? કે પછી તેના જેવી જ આ બીજી કોઇ હશે ? ના. એમ હોત તો તેના ચહેરા પર જે ભાવો

ઉમટ્યા તે ન ઉમટ્યા હોત. આંખમાં પાણી ન આવ્યાં હોત. અને તે ભાગી પણ ન ગઈ હોત. તેણે તો જૌહર કર્યું હતું ને ! એ કેવી રીતે જીવતી હોય ? આ તેના જેવી જ બીજી કોઇ નહીં હોય તેની શું ખાતરી ?

* * *

વિટ(ઇંટ)નાટક જોઇ આવ્યા પછી છ મહિના હું બેંગલોર ગઈ નહોતી. ઔરંગઝેબ અને તેની સાથે સંબંધિત મૂળ ગ્રંથો વાંચ્યા સિવાય નવલકથામાં વાસ્તવ ઉતારવું મારે માટે શક્ય નહોતું. એ અભ્યાસ કરીને મનમાં ઉમટેલું તે કાળનું ચિત્રણ કરતાં કરતાં વાર્તા એક વળાંક સુધી આવ્યા પછી મેં શ્વાસ લીધો. બેંગલોર જવાની ઇચ્છા થઈ. આમીરનો ગુસ્સો ઉતર્યો હશે એવા ભ્રમમાં હું નહોતી. પણ આમ જ છોડી દેવાથી બંને વચ્ચેનું અંતર વધશે એ ખ્યાલ મને હતો જ. વધુ આઠ દસ મહિનામાં લેખન પૂર્ણ કરી બેંગલોર પાછી ફરીશ એમ સમજાવી લેવાશે એમ નક્કી કર્યું. તેની સાથે સાથે જ આ નરસાપુર ગામ, આ ઘર અને અપ્પાજીની આ ઓરડી કાયમ માટે છોડવી શક્ય નથી એ પણ સમજાતું હતું. આ જ મારું ઘર, આ જ મારું ગામ એ ભાવના દૃઢ થઈ ગઈ હતી.

બેંગલોર ઘેર પહોંચી ત્યારે સાફસફાઈ કરનારી બાઈ ઘરમાં હતી. મેં તેને પૂછપરછ કરી. 'અમિનાબાનુ ક્યાં છે ? મને ભૂખ લાગી છે. તું જ કાંઇક બનાવી શકીશ ?'

'અહીં ખાવાપીવાનો કોઇ સામાન નથી. હવે સાહેબ શિવાજીનગર જ રહે છે. ત્યાં રસોઇ માટે જવું દૂર પડે છે. એટલે અમિનાબાનુએ કામ છોડી દીધું. આ ફ્લેટ હું અવારનવાર ખોલીને સાફસફાઈ કરી જાઉં છું. અહીં કોઇ રહેતું નથી.' તેણે જવાબ આપ્યો.

'વધુ કાંઇ કહેવા જેવું હોય તો કહે' એવા ભાવથી મેં તેની સામે જોયું. તે મારી નજર ટાળવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. પણ તેને તે ફાવ્યું નહીં. મેં ફરી કહ્યું, 'બધું જ કહે.'

'મને શું વાંધો હોય ? તમને ખબર હશે એમ લાગ્યું. સાહેબને કહેવાના ન હો તો કહું.'

'સાહેબે વધુ એક નિકાહ પઢ્યા છે. છોકરી ઉર્દૂ નિશાળમાં શિક્ષિકા છે. તેના પિતાની શિવાજીનગર બસસ્ટેંડ પર ફળની દુકાન છે. પચીસ વર્ષની છે. સાહેબના શિવાજીનગરના ઘર પાસે જ રહે છે.'

અંદર સ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ. માથું ભમતું હતું. બધા જ મુસ્લિમ પુરુષોએ આજ સુધી સાચવી રાખેલા શરિયતે આપેલા અધિકારનો આમીરે પણ ઉપયોગ કર્યો છે. માતાપિતા ગુજરી ગયાં પછી શિવાજીનગરનું ઘર તેણે ભાડે આપ્યું હતું. મલેશ્વરના આ વિસ્તારમાં હિંદુઓનું પ્રાબલ્ય હતું. ઉપરાંત આજુબાજુ સુશિક્ષિત લોકો રહેતા હતા. અહીંની મોટાભાગની મહિલાઓ પણ પદવીધર હતી. ફિલ્મી ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત હોવાથી બધા અમને બંનેને સારી રીતે ઓળખે છે. તેથી અહીં બીજી પત્નીને લાવીને રાખવાની તેને શરમ આવી હશે કદાચ. કદાચ બીક પણ લાગી હશે. ગમે તેમ પણ પરિત્યક્તા થવાનો ભાવ મનમાં વ્યાપી ગયો.

કાંઇ બોલ્યા વગર હું નેતરની ખુરશીમાં બેઠી હતી. કામવાળીએ કહ્યું, 'મારે કામ માટે બીજા ઘેર જવું છે.'

હું ઉઠીને બહાર આવી. શિવાજીનગર જઈ તેનો કોલર પકડી જવાબ માગવાની ઇચ્છા થઈ. તેના બધા જવાબો હું જાણતી હતી. પણ એટલે ચૂપ બેસવું ? કંઇ નહીં તો ફોન પર તો દમ ભિડાવવો જ જોઇએ. ડિરેક્ટરીમાંથી નંબર શોધી ફોન કર્યો. તેણે જ ફોન ઉપાડ્યો.

'આમીર!'

'હં.'

'તેં વધુ એક નિકાહ પઢ્યા એવી ખબર પડી.'

તેણે જવાબ ન આપ્યો. કદાચ તરત જવાબ નહીં સૂઝ્યો હોય.

મેં ફરી એ જ પ્રશ્ન મોટા અવાજે પૂછ્યો. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, 'પણ તને તલાક નથી આપ્યા.'

આનો અર્થ શું ? તને મેં છોડી નથી? કે વધુ બે નિકાહ કરવાનો મને અધિકાર છે ? અથવા બીજા નિકાહ કરતી વખતે તને પૂછવાની જરૂર નથી ? અથવા કોઇ પણ ક્ષણે હું તને તલાક આપી શકું છું ?

હવે હું નિરુત્તર થઈ ગઈ. આ મારો જ વાંક કાઢે છે. તેણે ત્યાંથી ફોન મૂક્યાનો અવાજ આવ્યો.

શબાના બેગમને કાંઇ કહ્યા કે પૂછયા વગર હું ઘોડા પર બેઠો. જૌહર કરતાં પહેલાં જ તેને પકડવામાં આવી હશે ? એમ હશે તો આની જેમ જ મારી બહેનને,

માતાને, દાદીમાને પણ પકડીને કોઇને કોઇના ત્યાં ગુલામ તરીકે.. યુદ્ધકેદી એટલે ? છી! છી ! મારા જેવા પુરુષને જેમણે છોડ્યો નહીં તેઓ સ્ત્રીઓને કેવી રીતે છોડે ? તેમનાં જૌહર પૂર્ણ થયાં કે નહીં તેની ખાતરી કર્યા પછી..... પણ એ જાણવાનો પણ ક્યાં કોઇ માર્ગ હતો ? તેમનાં જૌહર પૂર્ણ થયાં જ હશે એમ માની શાંતિથી જીવવા માટે મારી પોતાની પર જ મને ચીઢ ચઢી. હવે ખાતરી કરી શકાશે ? મહલસાહિબાને કાંઇ કારણ બતાવી એક વાર દેવગઢ જઈ આવું તો ? અથવા હમ્દુલાની કચેરીમાં તપાસ કરું તો ? તેમને કદાચ જવાબની ખબર જ હશે. નહીં તો કાગળપત્ર જોઇને અથવા રાજપૂતાનાના સુબેદાર પાસેથી પણ માહિતી મેળવી આપી શકશે. મને મારી પોતાની ઉપર જ ગુસ્સો આવતો હતો. આટલાં વર્ષ સુધી મેં કેમ આ દૃષ્ટિથી વિચાર્યું નહીં ? બધી સ્ત્રીઓ જૌહરમાં અને બધા પુરુષો યુદ્ધમાં મરી ગયા એમ જ કેમ માની લીધું ? વસ્તુસ્થિતિ કાંઇક જુદી નીકળે તો આપણને તેની વેદના સહન ન કરવી પડે એટલા માટે ?

બીજે દિવસે શબાના બેગમ આવ્યાં. દિવસભર રહ્યાં. રાત્રે પણ ત્યાં જ રોકાયાં. બીજે દિવસે પાછાં ગયાં. જતી વખતે મારી તરફ પણ કૃપાદૃષ્ટિથી સ્મિત ફેંકતાં ગયાં. તેમની સાથે તેના વિષે બોલવાની પ્રબળ ઇચ્છાને મેં દબાવી દીધી. આમ પણ ઇચ્છા દબાવી દેવી તે ગુલામીનો પહેલો જ નિયમ છે.

આમ જ બે અઠવાડિયાં ગયાં. તે દિવસથી મન અસ્વસ્થ થઈ ગયું હતું. કશામાં રસ પડતો નહોતો. ખાવું ભાવતું નહોતું. ઉંઘ ઉડી ગઈ. આમાંથી કોઇ પણ વાત હમ્દુલ્લા સાથે કરવાની પણ ઇચ્છા થઈ નહીં. એક સવારે ઉદયપુરી મહલે મને બોલાવીને આજ્ઞા કરી, 'તને એક વસ્તુ આપું છું. શબાના બેગમને ત્યાં જઇ અને તેમને હાથોહાથ પહોંચાડી દેવાની છે. કામ જોખમી છે. તે દિવસે તેઓ અહીં આવ્યાં ત્યારે તેમનાં ગળામાં એક હાર હતો. મારે પણ એવો જ હાર બનાવરાવવો છે. સોનીને બતાવવા મેં તે હાર રાખી લીધો હતો. તેઓ તો ભેટ તરીકે આપવા તૈયાર જ હતાં પણ તે અમને શોભે એવી વાત નહોતી. પણ આ વાતની કોઇને જરા પણ ખબર ન પડવી જોઇએ.'

મહલસાહેબે વિશ્વાસપૂર્વક જવાબદારી સોંપી એ મને સારું લાગ્યું. રસ્તામાં મનમાં આવ્યું, ઘરેણું આપ્યા પછી શબાનાબેગમનો થોડો વિશ્વાસ સંપાદન કરી વાત કરવી. એકાંતમાં તેની સાથે વાત કરવાની તક આપવા વિનંતી કરવી. આજે જો વાત નહીં થાય તો જિંદગીમાં ક્યારેય નહીં થાય.

શબાના બેગમે મારું આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. મેં ઘરેણું આપતાં જ તેમણે કહ્યું, ‘આ પાછું આપવાની શું જરૂર હતી ? મેં તો ભેટ જ આપ્યો હતો. છતાં તેમની ઇચ્છાનો અનાદર કરવાનો અધિકાર આ દાસીને નથી એમ હું કહેતી હતી એ વાત બેગમસાહિબાને કહેજે.’ વગેરે કહ્યું. બેગમસાહિબાએ આટલું મહત્ત્વનું કામ મને સોંપ્યું તેનું પરિણામ તેમની ઉપર પણ થયેલું દેખાતું હતું.

હું શબ્દો શોધતો હતો એટલામાં જ તેમણે કહ્યું, ‘હું જ તમને સંદેશો મોકલવાનો વિચાર કરતી હતી. પણ વિચાર પાકો થતો નહોતો. એમાં ચાર દિવસ ગયા. પણ આ નિમિત્તે તમે આવ્યા તે અલ્લાહૂની કૃપા. અમારી દાસી તબસ્સુમ તમારી પત્ની હતી એવી ખબર પડી. તેની આગળની જિંદગી વિષે હું કાંઇ જાણતી નહોતી. અમારા ખાનસાહેબે તેને ખરીદી ત્યારે તે છ મહિનાના બાળકની માતા હતી. આમેય જો કે અમારા સ્ત્રીઓના હાથમાં શું છે ? જનાનાની સેવા માટે તેને અહીં લાવવામાં આવી. અહીં આવ્યા પછી બે વર્ષે તેને એક દીકરી પણ આવી. હવે એક પાંચ છ મહિનાનો દીકરો છે. અમે કરી પણ શું શકીએ ? સહન જ કરવું પડે ને ! તે દિવસે તમે મહલસાહિબનો સંદેશો લઈ આવ્યા હતા ત્યારે તેણે જ દરવાજો ખોલ્યો હતો. તમને જોતાં જ ગભરાઈને અંદર દોડી આવી. પોતાની ભૂલ થઈ ગઈ. પતિ જાણશે તો આવી બનશે એ વિચારે થરથરતી હતી. ત્યારે હું આમાંથી કશું ય જાણતી નહોતી. મહલસાહિબાને મળી હું પાછી આવી ત્યારે તે તાવથી પરેશાન હતી. એ પણ મને કોઇએ કહ્યું, પણ મેં એ તરફ બહુ ધ્યાન ન આપ્યું. આવી અનેક દાસીઓ હોય છે, બધીને કાંઇ ને કાંઇ થતું જ હોય છે. હું કેટલું ધ્યાન રાખું ? પણ ચાર દિવસ પહેલાં તેણે જઈને પાછળના કૂવામાં કૂદકો માર્યો. ચોકમાં કામ કરતા હિજડાએ જોયું અને તેની પાછળ જ કૂદીને તેને બચાવી લીધી. એ વખતે પણ તે મને મરવા દો એવી બૂમો પાડતી હતી. બધાએ મળીને તેને બહાર કાઢી. આટલું બધું થયાં પછી મને આખી વાતની ખબર પડી.’

હું અવાક થઈ ગયો હતો. બે ક્ષણ પછી પૂછ્યું, ‘હું તેને મળું ? તેની સાથે વાત કરવાની તક મળશે તો મહેરબાની થશે.’

‘ઠીક છે, હું વ્યવસ્થા કરું છું.’ કહી બેગમ બહાર ગયાં.

થોડી વારમાં એક મોટી ઉંમરની દાસી આવી. મહેલની જમણી બાજુ પશુઓની ગમાણ છે. ‘ચાલો બતાવું. તબસ્સુમ ત્યાં આવશે.’

હું તેની પાછળ પાછળ ગયો. ગમાણમાં એક હારમાં ગાયો બાંધી હતી. સામે

તેમનું ખાણ હતું. ગાયો દૂધ માટે હતી કે માંસ માટે તે ખબર ન પડી પણ વાછરડાં નહોતાં. હું આ વિચાર કરતો હતો ત્યાં મુસલમાની દાસીના કપડાંમાં દુપટ્ટાથી મોઢું ઢાંકીને શામલી ત્યાં આવી. પાસે આવી તો પણ તેણે માથું ઉઠાવીને મારી સામે જોયું નહીં. આત્મહત્યાના નિષ્ફળ ગયેલા પ્રયાસની કાળી છાયા તેના ચહેરા પર દેખાતી હતી. મને પણ બોલવાની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી તે સમજાતું નહોતું. કોઇ પણ શબ્દોમાં તેના વિષે પૂછપરછ કરવાથી તેને વેદના થશે જ એમ માની મેં મારી વાત શરૂ કરી. વિષ્ણુમંદિરનાં રક્ષણ માટે મારી નિયુક્તિ થઈ હતી. મેં રચેલો વ્યૂહ ભેદીને તેમણે મને પકડ્યો. મારી નજર સામે જ મંદિર અને વિષ્ણુમૂર્તિ તોડવામાં આવી. મનસબદારે પોતે મારો સ્ત્રીની જેમ ઉપયોગ કર્યો અને મિત્રોને પણ કરવા દીધો. પછી બીજા માણસે વેચાતો લઈ હિજડો બનાવી મને જનાનાની સેવામાં રાખ્યો. પછી એક બેગમે મને બેગમસાહિબાને ભેટ તરીકે આપ્યો. હવે ત્યાંના જનાનામાં છું.

મારી વાત સાંભળતા સાંભળતા તેનો ચહેરો ભાવહીન થયો હતો. મારું છેલ્લું વાક્ય પૂરું થયું અને તેણે ગર્દન ઉઠાવી મારી સામે જોયું. તેની આંખો જોતજોતામાં ભરાઈ આવી. હવે હું ભાવવિહીન થઈ તેની સામે જોતો હતો.

તેણે પૂછ્યું, ‘તમારી પાસે ખંજર હતું ને ! તેમણે પકડ્યા ત્યારે તે પેટમાં કેમ ખોસી ન દીધું ?’

અત્યંત અનપેક્ષિત પ્રશ્ન મારા કાને અથડાયો. મેં આવી અપેક્ષા રાખી નહોતી.

મારું અપમાન કરવા તે આ પૂછી રહી છે ? પણ હા ! મેં તેવું કેમ ન કર્યું ? મારી પાસે ખંજર હતું. ભેટંભેટા થઈ જાય તો ઉપયોગી થશે એમ માનીને મેં સાથે રાખ્યું હતું. શરણે જવાનો વારો આવે તો તેના કરતાં ખંજરનો ઉપયોગ કરી મરી શકાશે એવો વિચાર મનને ખૂણે ક્યાંય નહોતો ? પકડાઇશ તો આવી બેશરમ જિંદગી જીવવી પડશે એવી શું કલ્પના જ નહોતી ? હતી. છતાં ખંજર મારી લેવાનું કેમ સૂઝ્યું નહીં ? મૃત્યુનો ભય ? જાતે ઘા મારી લેવાની બીક ? કે ભલે અત્યંત ગંદું પણ જીવવા તો મળશે એવી જીવનેચ્છા ? આજ સુધી ઘટેલી ઘટનાઓનો વેગ જ એટલો હતો કે આવો વિચાર કરવાનું શક્ય જ બન્યું નહોતું.

હું ચૂપ રહ્યો. તેને શું લાગ્યું તે મને સમજાયું નહીં. મારાથી ખાસી દૂર બેસીને તે બોલી, ‘તમે પેટમાં કેમ ખંજર મારી લીધું નહીં તે મને સમજાય છે. તે દિવસે મને જોતાં જ તમને આશ્ચર્ય થયું ને ! તે દિવસે ચોકમાં આગ ધગધગતી હતી. મારાં સાસુ, નણંદ અને દાદીમાએ ધડાધડ તેમાં કૂદકા માર્યા. પાછળને પાછળ રાજપરિવારની

બાકીની સ્ત્રીઓ પણ કૂદી પડી. જ્વાળાઓ વધુ ને વધુ ભભૂકતી રહી.

હું સૌથી છેલ્લે ઉભી હતી. રાજપરિવારની પુત્રવધુ, યુવરાજ્ઞી. ખરેખર તો મારે પહેલાં કૂદવું જોઇતું હતું. કમ સે કમ મહારાણીની સાથે સાથે તો કૂદવું જ જોઇતું હતું પણ આગમાં પડ્યા પછી વેદના થશે કે જીવ જશે તે સમજાતું નહોતું. ચીસો તો સંભળાતી જ હતી. તો પણ મન મક્કમ કરી હું આગળ વધી. જૌહર કરવા જઇ રહી છું, જીવ હર એટલે શિવ પાસે જ જશે ને એ શ્રદ્ધાથી હું આગળ વધી. પણ જ્વાળાઓ જાણે મારી ઉપર ધસી આવી. આખું અંગ દાઝી ગયા જેવું થઈ ગયું. ક્ષણાર્ધમાં હું પાછી ફરી અને ઉન્માદપૂર્વક ધસી આવતા પાયદળના હાથમાં ફસાઈ. તેમાંથી બચીને દૂર જવા માટે હું હવાતિયાં મારતી હતી. હાથમાં આવેલી શત્રુની સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કરી તેમને ગુલામ બનાવવામાં આવે છે એ વાત કદાચ ખોટી તો નહીં હોય ? આવી સ્ત્રી તરફ બહેન કે દીકરી તરીકે જોનારું કોઇ નહીં જ મળે ? ભૂતકાળમાં પૃથ્વીરાજ જેવા ક્ષત્રિયોએ એવો વ્યવહાર કર્યો પણ છે. આવા વિચારો મનમાં આવતા હતા. જૌહરની ચિતામાં સળગતા દેહ દેખાતા હતા. મૃત્યુની ક્ષણ સરી જાય પછી મરવું સહેલું નથી હોતું. મરી જઈશ તો છૂટીશ એમ લાગે તેવી ઘણી ઘટનાઓમાંથી પસાર થઈ. પણ મરવા માટેનો કોઇ ગંભીર પ્રયાસ મારા તરફથી થયો જ નહીં. પણ તમને જોયા પછી મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી શરમે મને કૂવામાં કૂદકો મારવા બાધ્ય કરી. પણ મહેબૂબ દોડતો આવ્યો અને હું ના ના કરતી હતી તો પણ મને બચાવી. ખબર નથી ફરી આવી ક્ષણ ક્યારે આવશે.'

મૃત્યુથી ડરીને છેલ્લી ક્ષણે પીછેહઠ કરી એ સાંભળ્યા પછી પણ મને તેના પર ગુસ્સો ન આવ્યો. બધી સ્ત્રીઓ જૌહર કરી મરતી નથી અને બધા પુરુષો હર હર મહાદેવ કરી શત્રુ સાથે લડીને મરતા પણ નથી. બધાંએ એમ કર્યું હોત તો આટલી મોટી સંખ્યામાં ગુલામો અને દાસીઓ કેવી રીતે મળતાં હોત ? ઉપરાંત આટલા મોટા હિંદુસ્તાનમાં કરોડો લોકો જિઝિયા વેરો ભરીને કેવી રીતે જીવતા હોત ? પાસે હતું તે ખંજર મારીને મેં પણ જીવ આપ્યો નહીં એનો અર્થ કે હું પણ તેની જેમ જ મૃત્યુથી ડરી ગયો. આ સત્ય યાદ આવતાં જ મને તેના પર અનુકંપા જાગી.

'આગળ શું થયું તે હું પૂછતો નથી. તારા મનને ક્લેશ થશે. તારા જેવી લાખો યુદ્ધકેદી સ્ત્રીઓની શું હાલત થાય છે તે મને પણ ખબર છે. તને ત્રણ બાળકો છે તે મને શબાના બેગમે કહ્યું. હાથમાં હતું તે બાળકને મેં તે દિવસે જોયું.'

'બાળક થયું. એ પણ અત્યાચારનો જ એક ભાગ. માલિકનો ગુલામ સ્ત્રી પર

પૂરો અધિકાર હોય છે તે તમે પણ જાણો જ છો. તેની ઇચ્છા હોય તો પણ તે ના કહી શકતી નથી અને તેનું બીજું પરિણામ એટલે બેગમોનો તેની તરફનો દ્વેષ વધતો જાય છે. કેટલીક દાસીઓને પણ તેમાં આસુરી આનંદ મળે છે પણ એક રાજ્યની યુવરાજ્ઞી તરીકે માનસન્માનથી જીવેલી મારા જેવી માટે તો આ અત્યાચાર જ છે. મેં મારા તરફથી કોઇ પ્રોત્સાહન આપ્યું નથી, ઉલટાનું નિર્જીવ પૂતળી હોવાનાં મેણાં જ ખાધાં છે. એમ સમજીને પણ મને તે દૂર રાખે તો સારું એમ જ મને લાગતું હતું. પણ એક વાત તમને કહેવી જોઇએ. મારે પેટે જન્મેલું પહેલું બાળક તમારું છે. મારા પહેલા માલિકે બધો હિસાબ મને સમજાવ્યો હતો. આ તારા કાફર દાંપત્યજીવનનું ફળ છે. તું મુસ્લિમ થઈ એ વખતે એ પેટમાં હતું તેથી એ પણ મુસ્લિમ છે. તેનું નામ ઇબ્રાહિમ રાખ્યું છે.'

આ સાંભળતાં જ મારી છાતીમાં જાણે ઉષ્ણ રક્તપ્રવાહ ઉછળી આવ્યો. શ્વાસ રુંધાય તેવો. સહન થઈ શકે તેવો સુખાવહ લાગતો હુંફાળો રક્તપ્રવાહ. મોઇનુદ્દીને ભલે અંડ ફોડીને મારા પૌરુષનો નાશ કર્યો હોય તો પણ મારા રક્તનો એક અંકુર હજી જીવંત છે. હવે તે છ વર્ષનો થયો હશે. મનમાં તરત જ હિસાબ થઈ ગયો. સામે ત્રણ હાથનાં અંતરે બેઠેલી શામલી મારા દીકરાની મા છે એવી એવી આજ સુધી નહીં જાગેલી ભાવના જાગી ને મને સુખી કરી ગઈ. પાસે જઈ તેને માથે હાથ ફેરવવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગી. હું નપુંસક હોઉં તો પણ અહીં કોઇક તો અમારી પર નજર રાખતું જ હશે તેની મને ખાતરી હતી. એ જનાનાની રીત જ હતી. માત્ર માથે હાથ ફેરવ્યો એટલા જ કારણસર મૃત્યુદંડ પણ મળી શકે તેમ હતું.

મેં પૂછ્યું, 'તેને અહીં લાવી શકીશ ? છ વર્ષનો છોકરો એટલે તેના ચહેરાને ઘાટ આવ્યો હશે. મારી સાથે ન હોય તો પણ પિતાજી, દાદા, મા, દાદી સાથે અથવા શામલીના મા બાપ કે દાદા દાદીસાથે એનું સામ્ય હશે. કાં તો મા જેવો....'

મારું ધ્યાન તેના ચહેરા તરફ ગયું. તેની આંખમાં આંસુ હતાં. આવી પરિસ્થિતિમાં દીકરાને બાપની સામે લાવવો પડે છે તેનું દુઃખ ? 'આપણે પોતાનાં દુઃખ સહન કરી શકીએ છીએ પણ રાજકુમાર તરીકે જેનું પાલનપોષણ થવું જોઇતું હતું તેને ગુલામ મા-બાપના સંતાન તરીકે ઉછરવું પડે છે એ દુઃખ અસહ્ય જ હોય. ભાગ્ય ! બીજા કયા શબ્દોમાં આપણે આપણું સમાધાન કરી શકીએ ?' મેં તેને સાંત્વન આપતાં કહ્યું.

તેણે કહ્યું, 'માત્ર આટલા જ કારણે મને દુઃખ થતું નથી. તમારા સંતાનને

જોવાની તમને ઇચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે પણ મારા પેટે તે પછી પણ બે બાળકો જન્મ્યાં છે. તેમને જોવાની ઇચ્છા તમને ન થઈ.'

હું બેબાકળો થઈ ગયો. મારા મનમાં જન્મેલી સહજ ભાવના તેના મનમાં કેટલી હલચલ મચાવી ગઈ. આટલાં વર્ષથી સતત જનાનામાં રહેવાને કારણે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ વિચિત્ર હોય છે તે હું જાણતો હતો. પણ છતાં આ સંદર્ભમાં તેના મનની વાત હું સમજી ન શક્યો.

તેણે જ કહ્યું, 'મુસ્લિમ પદ્ધતિ પ્રમાણે નિકાહ કરેલી અથવા રાખેલી સ્ત્રીનાં, દાસીનાં, કંચનીનાં પેટે જન્મેલાં બધાં જ સંતાનોને સમાન અધિકાર હોય છે. જન્મદાત્રી સ્ત્રીનું સ્થાન જુદું હોય તો પણ જન્મેલા બાળકનું સ્થાન સરખું જ હોય છે. બાળકોની માતાઓ, ખાસ કરીને નિકાહ પઢીને આવેલી સ્ત્રી હંમેશાં સંપન્ન પરિવારમાંથી આવેલી હોય છે. તેથી જન્મદાતા પણ રાખેલી સ્ત્રીના સંતાનને પ્રેમ કરે છે એવું દશ્ય ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કદાચ ભૂલથી પણ એવું થાય તો નિકાહ પઢીને આવેલી સ્ત્રી આવાં બાળકોને ઝેર આપીને મારી નાખવામાં પણ આઘુંપાછું જોતી નથી. અને જન્મદાતા પણ કેટલાં બાળકો પર પ્રેમ કરે ? તેથી તેમની દૃષ્ટિએ પણ નિકાહ કરેલી સ્ત્રીથી થયેલાં બાળકો પોતાનાં હોય છે. મારાં સંતાનોને જન્મદાતા છે પણ ખરા અર્થમાં પિતા નથી. માલિકે કદી આ બંનેને તેડ્યાં નથી કે લાડ કર્યાં નથી.'

આ વાત હું જાણતો નહોતો. મનમાં એમ કહેવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ કે ત્રણેને લેતી આવ. પણ તેનો પણ કોઈ અર્થ નથી એ પણ મારા ધ્યાનમાં હતું.

હજી તેના વિષે મારા મનમાં શું ભાવના છે તે જ મને સમજાતું નહોતું. પછી અત્યાચારોના ફળ રૂપે તેના પેટે જન્મેલાં બાળકો વિષે મને શું લાગે છે તે કેવી રીતે સમજાય ?

તે જ કહેતી રહી, 'જ્યારે મને ખબર પડી કે મોટો દીકરો તમારો છે ત્યારે મને કેટલો આનંદ થયો ખબર છે ? માલિકે તેનું નામ ઇબ્રાહિમ રાખ્યું તો પણ મારું મન તેને માટે જુદું નામ શોધતું હતું. વિષ્ણુસ્વરૂપસિંહ, નારાયણસિંહ, ઉદયભાસ્કરસિંહ જેવાં ઘણાં નામો મગજમાં રમતાં હતાં. મારી હીન પરિસ્થિતિ ભૂલીને હું તેને પ્રેમ કરવામાં મસ્ત થઈ જતી. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તે પછી બળાત્કારોને પરિણામે જન્મેલાં બાળકો પ્રત્યે પણ એટલી જ મમતા જાગતી હતી. જો આ બધાંને હું સોડમાં લઈ પ્રેમ નહીં કરું તો આ બિચારાઓનું બીજું કોણ છે ? એવી ભાવના જાગતી હતી.'

મેં તેના તરફ તાકીને જોયું. તે દિવસે ગભરાઈને ભાગી ગયેલી આ સ્ત્રી આજે હિંમતપૂર્વક પોતાના મનની વાત કહેતી હતી.

'આ પહેલાં આ વાતો પણ કોઇની પાસે બોલી બતાવવાનો મોકો આવ્યો નહોતો અને કીધેલું કોઇને સમજાશે એવું પણ લાગતું નહોતું. તમે આમ અચાનક મળ્યા. સ્ત્રી પતિ સિવાય બીજા કોની આગળ પોતાની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરે ?' મારી સાથે નજર મિલાવીને તેણે કહ્યું.

'શામલા, તું મળી. મને પતિ માની મન હળવું કર્યું. મારા મનમાં પણ નવો ઉત્સાહ જાગે છે. પણ પરિસ્થિતિ એવી છે કે તેમણે મારું પૌરુષ નષ્ટ કરી નાખ્યું છે. જ્યારે આ સ્થિતિ હોય ત્યારે પતિપણાની ભાવના કેવી રીતે નિર્માણ થાય ? ઉપરાંત હું ગુલામ છું. મારો માલિક મુક્ત કરે નહીં ત્યાં સુધી હું ગુલામ જ છું. મારા જેવા લાખો ગુલામો આવી જ જિંદગી જીવે છે. તે કોઇનું પણ નથી એવું મુક્તિનું ભાગ્ય મને મળશે એવું હું કેવી રીતે માનું ? તારો માલિક તને મુક્ત ન કરે ત્યાં સુધી તું પણ ગુલામ જ છે. આજે કંઇક નિમિત્ત બન્યું અને આપણે ભેગાં થયાં. વાત કરી શક્યાં. આખી જિંદગીમાં ફરી આવી તક મળવાની કોઇ શક્યતા નથી. એક વાર ત્રણે બાળકોને પ્રત્યક્ષ જોઇશ અને ચાલ્યો જઈશ. કારણ માત્ર ભાવવિવશ થઈ કદાચ થોડી ક્ષણ જીવી શકાશે. આખી જિંદગી નહીં કઢાય...'

મારું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં મને ગમાણમાં મૂકી ગયેલી દાસીએ દોડતાં આવીને કહ્યું, 'અમીરસાહેબ પાછા આવ્યા છે. તારી પૂછપરછ કરતા હતા. જલ્દી ચાલ.'

સાંભળીને શામલી ગભરાઈ ગઈ. મારી સાથે એક શબ્દ પણ બોલવા રોકાયા સિવાય ઝડપથી ઉઠીને ચાલી ગઈ. તેને જતી જોઇ મને પણ હવે અહીં રહેવામાં રહેલું જોખમ સમજાયું. તરત ઉઠ્યો. ઉદયપુરી મહલ સાહિબાનું નામ કહીએ એટલે જોખમ નહીં પણ ગમાણમાં શું કરતો હતો એમ કોઇ પૂછે તો ? ઘોડો પણ દરવાજા બહાર એક ઝાડ સાથે બાંધ્યો છે. અમીરસાહેબનું તે તરફ ધ્યાન ગયું હશે તો ? મારા મનમાં લાગેલી બીક બહાર ન દેખાડતા હું દરવાજા તરફ નિકળ્યો.

ઘોડા પર પાછા આવતી વખતે દલ્શદખાને આવતાંની સાથે જ શામલીને યાદ કરી તે ઘટનાનો જ વિચાર કરતો હતો. દૂરના પ્રવાસેથી આવતાં જ હજી પણ કોમળ રહી શકેલી શામલી યાદ આવવાનું કારણ સ્પષ્ટ જ હતું. ધ્યાનમાં આવ્યું કે ત્રણ છોકરાંની મા હોવા છતાં અને ગર્ભમાં છ મહિનાનું બાળક હોવા છતાં હજી શામલી

રૂપાળી જ છે. એક ક્ષણ ઇચ્છા જાગી કે દલ્શદખાનના પેટમાં ખંજર ભોંકી તેને મારી નાખું...

મને હજાર રૂપિયામાં વેચાતો લઈ નપુંસક બનાવનારા મુઇનુદ્દીન તુરાનીની છાતીમાં ચાકુ મારી..... મનઃપટલ પર સતત ચિત્રો ઉમટતાં હતાં.

પાછું ફરતું હોવાને કારણે ઘોડું પણ ધીમું જ ચાલતું હતું.

તે સાંજે હમ્દુલ્લાના ઘેર જવાનો મોકો ન મળ્યો. બીજા દિવસે ગયો ત્યારે તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક એક સમાચાર આપ્યા. બાદશાહ સલામતે કાશીના વિશ્વેશ્વર મંદિરને તોડી નાખવાનું ફરમાન જારી કર્યું છે. સાંભળીને મને આંચકો લાગ્યો. અન્ય ધર્મનાં દેવસ્થાનોનો નાશ કરવો એ પ્રત્યેક સામાન્ય મુસ્લિમનું અને મુસ્લિમ રાજાનું કર્તવ્ય જ છે એ હું જાણતો હતો. પ્રત્યેક મુસ્લિમ બાદશાહ, નવાબ, સુબેદાર પોતપોતાનાં રાજ્યમાં શક્ય હોય એટલાં મંદિરો ધ્વસ્ત કરે છે, મૂર્તિઓ તોડે છે અને મંદિરના પથ્થર અને મૂર્તિઓ મસ્જિદનાં પગથિયામાં વપરાય છે એ પણ હું જાણતો હતો. આવી રીતે નષ્ટ કરેલાં મંદિરોની સંખ્યા આ હિંદુસ્તાનમાં જ પંદર-વીસ હજાર કરતાં વધુ છે એવું હમ્દુલ્લાએ પોતે નોંધો જોઇને કહ્યું હતું. હિંદુસ્તાનમાં મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરનારા બાદશાહ ફિર્દોસ મકાની જહરુદ્દીન બાબરે અયોધ્યાનું રામમંદિર જમીનદોસ્ત કર્યું હતું. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગ પર શાસન કરનારા ગઝની, ઘોરી, તુઘલક, નિઝામ, કુતુબશાહે કરેલાં આ ધાર્મિક કાર્યો વિષે હમ્દુલ્લાએ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યું અને બોલ્યા, આ નિરંતર ચાલતા પુણ્યકાર્યમાં પાપી બાદશાહ અકબર સિવાયના બધા જ રાજ્યકર્તાઓએ પાપી મુશ્રિકોનાં મંદિરો તોડી પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. બાદશાહ અકબરનો આત્મા નરકમાં સતત સબડતો રહેશે. બાદશાહ આલમગીર અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ. સત્તા પર પકડ આવતાં સુધી તેમણે આ બધું માંડ માંડ સહન કર્યું છે. હવે જોઇ લેજે ! મોકો મળતાં જ કાશીનું વિશ્વનાથ મંદિર નષ્ટ કરવાનું ફર્માન કરી દીધું છે. આ પછી સ્થાનિક વિધર્મીઓની પ્રતિક્રિયા જોઇ તેઓ મથુરાનું મંદિર પણ ધ્વસ્ત કરી નાખશે. તું પણ જોઇશ કે મારો આ અંદાજ સાચો પડ્યો છે.'

તે રાત્રે મને ઉંઘ ન આવી. અમારું રક્ષણ ન કરી શકનારા દેવોને છોડી સાત વર્ષ થઈ ગયાં. આ લોકોએ જ્યાં ત્યાં સ્થાપિત કરેલાં પ્રાર્થનાસ્થળો પર હજી વિશ્વાસ બેઠો નથી. તો પણ આ પ્રાર્થનાસ્થળો બધી જગ્યાએ ઠાઠથી ઉભેલાં દેખાય છે. એ દેવોનાં મંદિરો તોડી એ ભગ્નાવશેષોને આધારે પ્રાર્થનાસ્થળો ઉભાં થઈ રહ્યાં છે. જોતજોતામાં સર્વત્ર પ્રાર્થનાસ્થળો જ દેખાશે એ વિષે કોઇ શંકા નથી. હું તો દિલ્હીની

બહાર બહુ ગયો નથી. પણ હમ્દુલ્લા કહે છે, ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં અજ્ઞાનનો નાશ થયો છે. અને હજી પણ ઘણો નાશ થવાની જરૂર છે. આખું જગત જ્ઞાની બને ત્યાં સુધી આ ક્રમ ચાલવો જોઇએ. આ શ્રેષ્ઠ કાર્ય માટે બાદશાહ ઔરંગઝેબ કમર કસીને તૈયાર થયા છે. મારા જીવનમાં સૌથી નિકટસ્થ વ્યક્તિ એટલે હમ્દુલ્લા ! તેમના જેટલો જ્ઞાની માણસ પણ આસપાસ બીજો કોઇ નથી. આખો ઈતિહાસ તેમને વિગતવાર ખબર છે. કયા રાજાની કારકિર્દીની વિગતો ક્યા ગ્રંથમાં નોંધાયેલી છે તે કહી શકે તેવા વિદ્વાન. ઉપરાંત મારા પર આટલી મમતા રાખનારા. તેમણે જે કહ્યું છે તેમાં સત્ય સિવાય બીજું કાંઇ નહીં જ હોય.

કાલે શામલીને મળી આવ્યા પછી મારા મનની બધી ધારણાઓ હચમચી ગઈ હતી. હવે કાશીવિશ્વેશ્વરના મંદિર ધ્વંસનું ફર્માન નિકળ્યાનું સાંભળી તે ચારે બાજુથી મારા પર પ્રહાર કરવા લાગી. હવે હું ના અહીંનો અને ના ત્યાંનો એવો થઈ ગયો છું. દેવગઢના દેવાલયના વિષ્ણુ તૂટીને ભોંયભેગા થયા અને તેના પરથી મારો વિશ્વાસ જ ઉડી ગયો. પણ શામલી મળી અને તીવ્રતાથી ધ્યાનમાં આવ્યું કે હજી ત્યાંનું વળગણ પણ સાવ છૂટ્યું નથી.

બીજા દિવસે મનમાં વિચાર આવ્યો કે કાશી જઈને આખો વિધ્વંસ નજરે જોવો જોઇએ. એ વિધ્વંસમાં ભાગ લેવાની જરૂર પણ નથી અને મારા માટે તે શક્ય પણ નથી. મારા અંતઃકરણે હજી પણ પૂર્ણરૂપે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો નથી. મારા ગામના વિષ્ણુના પતનથી મારી કેટલીક શ્રદ્ધાઓ અને વિશ્વાસો હલી ગયાં હોય તો પણ હજી તેના મજબૂત ધાગા સાવ તૂટ્યા નથી. કાશીવિશ્વેશ્વરનો ધ્વંસ નજરે જોઇશ તો કદાચ તે તૂટશે અને કમ સે કમ ઇસ્લામ પરનો મારો વિશ્વાસ તો દૃઢ થશે. હિંદુસ્તાનના જનસામાન્યની દૃષ્ટિએ કાશી એ અત્યંત શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાસ્થાન. એટલે જ બાદશાહ પણ પહેલાં એનો ધ્વંસ કરી પછી અન્ય અનેક શ્રદ્ધાકેંદ્રોનો નાશ કરવાની યોજના બનાવી રહ્યા છે. હમ્દુલ્લા તો કહે છે કે હાથમાં કુર્રાનનું પુસ્તક લીધા વગર એકેએક પંક્તિ બોલી બતાવી શકે એવા મહાજ્ઞાની છે બાદશાહ આલમગીર. મારે પણ કાશીના મંદિરના વિધ્વંસના સાક્ષી બનવું જોઇએ. એટલે મને પણ પુણ્ય મળશે. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે. હું પણ આ બહાદૂરોના સમૂહનો એક ભાગ બનીશ.

* * *

પ્રકરણ ૯

એક દિવસ સવારે લક્ષ્મી પોતાનું લખાણ વાંચતી બેઠી હતી. કેંચપ્પા ખેતરે ગયો હતો. નવો આવેલો સાથી ગિરિયણ્ણા ગમાણમાંથી છાણ ભરી લઈ ગમાણ સાફ કરતો હતો. આ લેખનને વધુ કલાત્મક કરવાનો પ્રયાસ કરીશ તો તેમાં રહેલી સત્યની તીવ્રતા ઓછી થશે અને ઐતિહાસિક સત્યની તીવ્રતા જાળવી રાખવી હોય તો કલાત્મકતાનો મોહ છોડવો જોઇએ. પોતે કયો રસ્તો સ્વીકારવો એની ગડમથલ તેનાં મનમાં ચાલતી હતી.

જો કે આ પ્રશ્ન કાંઇ અચાનક ઉદ્ભવ્યો નહોતો. લેખનની શરૂઆત કરી ત્યારથી જ આ પ્રશ્ન તેને સતાવતો રહ્યો હતો. અહીં આવ્યા પછી આ તેનો નિત્યક્રમ થઈ ગયો હતો. રોજ સવારે ખેતરે અને વાડીએ આંટો મારી આવ્યા પછી સ્નાન ચા નાસ્તો કરી પોતાની અભ્યાસિકામાં જવું એ તેનો નિત્યક્રમ જ હતો. રોજ નારિયેળીની પંક્તિઓમાંથી ફરતાં ફરતાં ક્યા ઝાડ પર કેટલાં નારિયેળ લાગશે, તેમાંથી કેટલાં તૈયાર છે તે બાબતો હવે તેને સહજ રીતે જ સમજાવા લાગી હતી. ખેતરનાં બીજાં કામો કેંચપ્પા પોતે કરી લેતો હતો. આવશ્યકતા હોય તો મજૂર રાખી કરાવી લેતો હતો. એ કામો બાબતે કેંચપ્પા સાથે ચર્ચા કરી શકાય એટલી સમજ આટલા દિવસમાં તેનામાં પણ આવી ગઈ હતી.

એક વાર સવારે વાડીમાં ફરતી હતી ત્યાં ગિરિયણ્ણા દોડતો આવ્યો. તે ખૂબ ઉત્તેજીત હતો. તેણે સમાચાર આપ્યા, તમારા મહેમાન આવ્યા છે. પરસાળમાં બેઠા છે. મને લક્કવ્વાએ દોડાવ્યો. તમને જલ્દી બોલાવે છે.

આ તેના માટે પણ અનપેક્ષિત હતું. ક્ષણભર તે પણ ઉત્તેજિત થઈ. નઝીરને મળ્યે બે વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. સાઉદીમાં નોકરી કરતો નઝીર ગઈ વખત આવ્યો ત્યારે પણ તે તેના પિતા સાથે રહેતી નહોતી. તો પણ તે આગ્રહપૂર્વક બેંગલોર જઈને રહી હતી. તેને રજાઓમાં કંટાળો ન આવે તેની ચિંતા કરી હતી. આમીર સાથે તેનો ઝઘડો ન થયો હોય તો પણ તેના સતત નરસાપુર રહેવાને લીધે અને તેથી પણ વધુ એટલે અપ્પાજીની ગ્રંથસંપદાનો અભ્યાસ કરી ઇતિહાસને સમજવાના પ્રયત્નોને લીધે તે બન્ને વચ્ચે અંતર નિર્માણ થયું હતું. તો પણ છોકરો રજા પર આવ્યો ત્યારે સમજદારીપૂર્વક બંને જણાએ તેને જણાવા દીધું નહોતું. દીકરો સામે હોય ત્યારે આમીર તેની સાથે ખપ પૂરતું બોલતો હતો. દીકરો ન હોય ત્યારે બંને વચ્ચે જરા પણ સંવાદ થતો નહોતો.

આ વખતે નઝીર બેંગલોરમાં ક્યાં રોકાયો હશે ? એરપોર્ટ પરથી સીધો જ મલ્લેશ્વરવાળા ફ્લેટમાં ગયો હશે ? કે પછી શિવાજીનગરવાળા ઘેર ગયો હશે ? પિતાને તેણે પોતે આવે છે એ જણાવ્યું હશે કે ? અહીં ફોન નથી પણ તેણે આવતાં પહેલાં પત્ર પણ ન લખ્યો. પોતાના પિતાએ વધુ એક નિકાહ કર્યા તે બાબતે તેનો શું મત હશે ?

આવા બધા વિચારો કરતી તે ઘર તરફ જવા નિકળી. ઘરની સામે નવીનકોર લીલી ટોયેટો લક્ઝરી કાર ઉભી હતી. તેમાં આધુનિક અરબી દાઢીવાળો યુવાન ડ્રાઇવર બેઠો હતો. લક્ષ્મી ઘરનો ઉંબર વટાવી ઘરમાં આવી. ત્યાં જાજમ પર કિબ્લાદ તરફ એટલે પવિત્ર મક્કા તરફ મોઢું કરી પોતાનું નમાઝનું આસન પાથરી નઝીર નમાઝ પઢતો હતો. શરીરે આરબ પદ્ધતિનો પાયજામો, ઢીંચણ સુધી પહોંચતો કુરતો, બે આંગળ લાંબી ચમકતી દાઢી, દાઢી કરતાં થોડી નાની મૂછો, વ્યવસ્થિત કાપેલા કાળા ભમ્મર વાળ પર નમાઝ પઢતી વખતે પહેરવાની નાની ગોળ ટોપી. તેણે મા સામે જોયું. પણ નમાઝ પઢતી વખતે મનની એકાગ્રતા તૂટે નહીં એ હેતુથી તેણે નજર ફરી કિબ્લાદ તરફ ફેરવી લીધી.

અભ્યાસકક્ષનું બારણું ખોલી તે અંદર ગઈ. લક્ષ્મમ્માએ કચરો વાળીને કક્ષ સ્વચ્છ કરી રાખ્યો હતો. તે પોતાની લખવાની ખુરશી પર બેઠી.

થોડી વારે નઝીર પોતાનું આસન વિંટી લઈને કક્ષમાં આવ્યો. તેણે ઇશારાથી જ નઝીરને સામેની ખુરશી પર બેસવા કહ્યું.

ખુરશી પર બેસતાં બેસતાં નઝીરે કહ્યું, ‘અમ્મીજાન, નમાઝ પઢ્યા પછી કેટલી

શક્તિનો અનુભવ થાય છે ખબર છે ? અલ્લા સિવાય બીજો ભગવાન નથી. માણસે બીજા કોઇની સામે માથું નમાવવાની જરૂર નથી. એવું લાગવા માંડે એવી શક્તિ. બીજું કાંઇ કરી શકીએ કે ન કરી શકીએ, માત્ર દરરોજ પાંચવાર નમાઝ પઢી શકીએ તો પણ પૂરતું છે. તેમને જગતની કોઇ શક્તિ હરાવી શકે તેમ નથી. હું તો ક્યારેય ભૂલથી પણ નમાઝ ચૂકતો નથી.'

હમણાં હમણાં સુધી તે કન્નડ બોલતો. મા બાપ બન્ને કન્નડ રંગકર્મી. ચિત્રપટ કલાકાર, મિત્રો પણ કન્નડ જ હતા. તેને માત્ર ઉર્દૂ આવડતું હતું એટલું જ. પણ હવે તે પુષ્કળ અરબી શબ્દોથી ભરપૂર અને અરબી વ્યાકરણ અને ઉચ્ચારણોવાળી અરબી શૈલીની ઉર્દૂમાં બોલતો હતો. તેમાંથી કેટલાક શબ્દોના અર્થ સમજાયા નહીં તો પણ અર્થ સમજી લઈ તેણે કહ્યું, 'પ્રાર્થના માણસને શાંતિ આપે છે. તેનો અહંકાર નષ્ટ કરી નમ્ર બનાવે છે. બીજા કોઇ પણ ભગવાન સામે માથું ઝૂકાવવાની જરૂર નહીં એવી ભાવના જો બળવાન બનતી હોય તો તેનો અર્થ અહંકાર વધ્યો છે એવો નહીં થાય ?'

નઝીરે તીક્ષ્ણ નજરે મા તરફ જોયું. પછી કહ્યું, 'અમ્મીજાન, આટલે દૂરથી આવ્યો છું. આવતાંની સાથે જ માતા સાથે ધર્મચર્ચા કરવી યોગ્ય નથી પણ તમે વિષય કાઢ્યો જ છે એટલે કહું છું, તમે બહુદેવતાની ઉપાસના છોડી નથી એ તમારી વાત પરથી ધ્યાનમાં આવે છે. કોઇએ જો જાણીજોઇને અજ્ઞાનમાં સડતા રહેવાનું જ નક્કી કર્યું હોય તો તેમાં કોઇ શું કરી શકે ?'

એક દેવતામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા લોકો એક કરતાં વધુ દેવતાઓની પૂજા કરનારાઓને શું કહે છે તેનું અધ્યયન આજે ચાર વર્ષથી કરી રહી છું. તે પૈકી અનેક ઉદાહરણો આપી આ કયા પ્રકારની ધર્માંધતા છે તે વિષે આને વિગતવાર કહેવું જોઇએ એમ તેને લાગ્યું. તો પણ તેણે કહ્યું, 'બેટા, આ કક્ષમાં જે ગ્રંથસંપદા છે તેની ઉપર નજર નાખ. તારા દાદાએ અઠ્ઠાવીસ વર્ષ તેનું અધ્યયન કર્યું છે અને ગત ચાર વર્ષથી હું પણ કરી રહી છું. એકેશ્વર ઉપાસના, અનેકેશ્વર ઉપાસના અને વિવિધ સંસ્કૃતિઓ એ ગંભીરપણે સમજવાનો વિષય છે. પણ જવા દે એ બધી વાત, તું કેમ છે, સાઉદી કેમ છે ? કહે.'

'અમ્મીજાન, અલ્લાહૂની કૃપા. પ્રવાદી(સ) જ્યાં જન્મ્યા તે આ દેશ. વિશ્વના કોઇ પણ દેશમાં ન હોય એટલી સંપત્તિ આ દેશમાં છે. દેશની સંપત્તિ એટલે સોનું, ચાંદી, હીરા, મોતી અથવા ઝવેરાત નહીં, અથવા રોકેટ, વિમાન, તંત્રજ્ઞાનની આમાં

ગણતરી નથી. મૂળ સંપત્તિ છે પેટ્રોલ. એક બેરલની કિંમત માત્ર પાંચ ડોલર વધારે એટલે મહાસત્તાઓની મસ્તી તરત નીચે ઉતરે છે. જોતજોતામાં આ દેશો ભોંયભેગા થઈ જાય છે. આ શક્તિ માત્ર મુસ્લિમ રાષ્ટ્રમાં જ છે. તેમાં પણ જ્યાં પૂજ્ય પ્રવાદી(સ) જન્મ્યા, ત્યાં રહીને એમણે જે દેશ પાવન કર્યો, તે સાઉદીમાં છે. તે દયાળુ અલ્લાહૂ પોતાની પુણ્યશાળી જન્મભૂમિ પર કૃપા કર્યા સિવાય કેવી રીતે રહે ? અને ઇંડિયા ! વિમાનમાંથી નીચે પગ મૂકીએ એટલે સામે દેખાય છે ગરીબી, રોગચાળો, ભૂખમરો. ઇસ્લામનો સાચા મનથી સ્વીકાર કરવો નહીં અને માત્ર રાજકીય સ્વાર્થ પુરતી મુસ્લિમોની ખુશામત કરવી અને અંદરથી અનેકેશ્વર ધર્મ પર નિષ્ઠા રાખવી. પછી સંપત્તિ કેવી રીતે વધે ?'

'બેટા, તેં અમેરિકામાં પેટ્રોકેમિકલ એંજિનિયરીંગમાં એમ. ઈ. કર્યું છે. કહે તો, પેટ્રોલની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ? લાખો વર્ષ પહેલા જમીનમાં દટાઈ ગયેલાં જંગલો અને પ્રાણીજીવનમાંથી કાલાંતરે ખનીજ તેલ બન્યું. મેં આવું કાંઇક ક્યાંક વાંચ્યું હતું, તને તેની વધારે વિગતો ખબર હશે. આજે જ્યાં રણપ્રદેશ છે તે મુસ્લિમ દેશોમાં એક કાળે સમૃદ્ધ વનજીવન હતું. ભૂશાસ્ત્રજ્ઞો પુરાવા સાથે જે વાત સિદ્ધ કરી કહી રહ્યા છે તેને તું અલ્લાહૂની કૃપા કહે છે. આ તારી વાત અરેબિયાના મુલ્લાઓને છાજે એવી છે.'

નઝીરને ગુસ્સો આવ્યો. આવી ચર્ચા મા સિવાય બીજા કોઇએ કરી હોત તો તેણે ભયંકર તિરસ્કાર બતાવી તેની ઉપેક્ષા કરી હોત. પણ પોતાની માતા જ પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ ઓછું કરી રહી છે એ સહન કરવું તેના માટે અઘરું હતું. તેણે કહ્યું, 'જમીનમાં ખનીજ તેલ કેવી રીતે તૈયાર થાય છે તે કોઇએ મને સમજાવવાની જરૂર નથી. પણ જ્યાં પ્રવાદી(સ)એ જન્મ લીધો તે જ પ્રદેશમાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં ખનીજ તેલ કેવી રીતે નિર્માણ થયું ? અનેકેશ્વરની ઉપાસના કરનારા ઇંડિયામાં કેમ ન થયું ? આ પ્રશ્ન પ્રામાણિકતાથી પોતાની જાતને પૂછશો તો સહેલાઈથી જવાબ જડશે. અલ્લાહૂનું માહાત્મ્ય જાણવા માટે પણ અલ્લાહૂની કૃપા આવશ્યક છે. તેની કૃપા જેના પર થાય છે તેને જ એ જ્ઞાન થાય છે. નહીં તો અજ્ઞાનમાં સબડતા રહી જહન્નમમાં જવું પડે છે. તમારા વિષે તમે મારી મા હોવાને કારણે મને પ્રેમ અને મમતા છે પણ આમાં તો હું પણ તમારે માટે શું કરી શકું?'

અરબી દેશોમાં અને તેમાં પણ સાઉદીમાં નોકરી માટે જનારા ભારતીય મુસ્લિમ યુવાનોની જેમ જ તે પણ ત્યાંની ઇસ્લામની રુઢિચુસ્તતાથી પ્રભાવિત થઈ

ગયો છે એ લક્ષ્મીને સમજાતું હતું. ઑફિસો, કાર્યાલયો, ફેક્ટરીઓ જેવી સાર્વજનિક જગ્યાઓ પર પણ અજાનની બાંગ સાંભળતાં જ લોકો હાથ પરનાં બધાં જ કામો પડતાં મૂકી નમાઝ માટે દોડે છે એમ તેણે સાંભળ્યું હતું. તે પૈકી કેટલાક પોતપોતાની જગ્યાએ બેસીને જ નમાઝ પઢે છે અથવા નથી પણ પઢતા એવું તેણે સાંભળ્યું હતું. પણ નોકરી માટે ત્યાં ગયેલા ભારત, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશના યુવાનો અમે આરબો કરતાં પણ વધુ ચુસ્ત મુસ્લિમ છીએ એ બતાવવા માટે દરેક નમાઝ વખતે મસ્જિદ તરફ દોડી જાય છે એવું તેણે ઘણા લોકો પાસેથી સાંભળ્યું હતું. આનું પણ શરૂઆતમાં એવું જ હશે પણ પછી એ જ વિશ્વાસ ઘેરો બનતો ગયો હશે. આવા છોકરામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ અને ઉદાર ભાવના નિર્માણ કરવા માટે એક બે દિવસ પૂરતા નથી. ઉપરાંત સતત વાદવિવાદથી સંબંધો બગડશે. ધર્મ માટે ભાઈઓ, મા-બાપ, પત્ની બાળકોને પણ છોડ. બલિ આપ એમ પ્રવાદી(સ)એ પોતે જ જેમાં કહ્યું છે તે આ ધર્મ છે.

તેણે વિષયાંતર કરતાં પૂછ્યું, 'બેટા, શું જમીશ ?'

'અહીં શું મળે છે ?'

'અહીંનો મુખ્ય ખોરાક એટલે નાગલીનું ખીચું. સાથે ભાત. રોટલી જોઇતી હશે તો કુણિગલથી લોટ મંગાવી શકાશે. શાકભાજી જોઇએ તેટલાં છે. ઉપરાંત ઘી, દૂધ, દહીં તો ઘરમાં જોઇએ તેટલાં છે.'

'તમે વક્કલિંગ જાતિનાં, માંસ ખાઓ છો ને !'

નઝીરનું બોલવું તેને ખટક્યું. પણ હું વક્કલિંગ નહીં મુસલમાન છું એવું ભાર દઈને કહેવાની ઇચ્છા ન થઈ. પોતાનો મુસ્લિમ ધર્મ પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ડગી ગયો હોય ત્યારે તેને પણ શું કરવા કાંઇ કહેવું ?

તેણે કહ્યું, 'અમે વક્કલિંગ છીએ અને માંસ ખાઈએ છીએ એ વાત સાચી પણ અમે રોજ માંસ ખાતા નથી. અમારાં રસોડામાં માંસ રંધાતું નથી. બહાર ઓસરીમાં અથવા ન્હાવાની ઓરડીમાં રાંધે છે, તેનાં વાસણો જુદાં હોય છે. ઘરની મહિલાઓ માંસ રાંધતી નથી. તેઓ રસોડામાંથી ભાત અને નાગલીનું ખીચું બનાવી આપે છે. રોજના ભોજનમાં માંસાહાર હોતો નથી. પતરાળાં અથવા પડિયામાં લઈ જમે છે અને પછી તે ફેંકી દે છે. માંસ પકવેલાં વાસણો પણ જુદાં જ રાખે છે. એનો જ અર્થ એ છે કે માંસાહાર નિષિદ્ધ છે. પ્રાણી હિંસા થાય એટલે તેનો વિરોધ. તારા દાદા તો ગાંધી આશ્રમમાં રહી આવ્યા હતા ને ! તેમણે તો માંસાહારનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો

હતો. અહીં આવી ત્યારથી મેં પણ છોડી દીધો છે. આ જગતનાં બધાં જ પ્રાણીઓને જીવવાનો અધિકાર છે. ભગવાને પ્રાણીઓની નિર્મિતી માણસના આહાર માટે કરી નથી એ અહીંના ધર્મનું તત્ત્વ છે.

તેણે ખભા ઉલાળીને કહ્યું, 'કોઇ પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ ધરાવતો માણસ આ નોન્સેન્સ સ્વીકારશે નહીં.'

આ ચર્ચા વધારવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. થોડી વાર દીકરા તરફ જોઇ તેણે કહ્યું, 'ભાત અને એકાદી ભાજી બનાવવા લક્ષ્મમ્માને કહું છું. દહીં તો છે જ. તને જો ચાલવાનું ન હોય તો ગાડી છે જ. કુણિગલની હોટેલમાં જઈને જમી આવ. જેવી તારી મરજી.'

નઝીર કાંઇ બોલ્યો નહીં. લક્ષ્મીએ ઘરમાં જઈ લક્ષ્મમ્માને ભાજી અને ભાત બનાવવાની સૂચના આપી. રસોઇ થઈ ત્યાં સુધી નઝીરને એકલાને અભ્યાસકક્ષમાં બેસાડી રાખી તે રસોડામાં રહી. તે પછી હાથપગ ધોવાનું પાણી આપી પોતે જ તેને જમાડવા બેઠી. નઝીરે ચમચો માગ્યો. થાળીમાં સાંભાર ભાત બરાબર ચોળી ચમચા સાથે તેણે દીકરાને પિરસ્યાં. બે વખત ભાત સાંભાર પિરસ્યા પછી ભાત પર ચોસલા જેવું દહીં પિરસ્યું. અને વચ્ચે વચ્ચે કેમ આટલું ઓછું જમે છે ? બરાબર જમ. એવો આગ્રહ કર્યો. નઝીર પણ થોડો ભાવુક થઈ ગયો. જમ્યા પછી તેને આરામ કરવા માટે પોતાનો પલંગ સરખો કરી આપ્યો. ટેક્સી ડ્રાઇવરને જમાડી તે પોતે પણ જમી.

તે જમીને પરવારી ત્યાં સુધી નઝીરે એક ઉંઘ ખેંચી લીધી હતી. તેના પલંગ પાસે ખુરશી ખેંચી બેસતા તેણે પૂછ્યું, 'બેંગલોરમાં ક્યાં ઉતર્યો છે ?'

'હોટેલ શેરીફ મહાલમાં.'

'કેમ ? અબ્બાજાન સાથે ન રહ્યો ?' તેણે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'આવતાં પહેલાં મેં ફ્લેટ પર ફોન કર્યો. તો તે બંધ હતો. અહીં તમારી પાસે ફોન નથી. બે દિવસ વિચાર કર્યો. છેવટે શિવાજીનગરમાં મારા મિત્ર ઇમ્તિયાઝને ફોન કર્યો. તેણે મને સામેથી પૂછ્યું, 'તને ખબર નથી ? તારા પિતાએ બીજા નિકાહ કર્યા છે અને હવે એઓ જૂના મોટા ઘેર રહે છે. નવી પત્ની સાથે. જોઇએ તો હું નંબર મેળવી આપું છું. અડધા કલાક પછી ફોન કર.' મને આંચકો લાગ્યો. તેણે જ કહ્યું, 'તારી મમ્મી પોતાના પિતાને ત્યાં જઈને રહે છે ને ! પછી તારા પિતા બીજું શું કરે ? અસલી મુસલમાન બીજી જાતિની સ્ત્રીને પરણે તો પણ તેને કરી કરી ને કેટલી કન્વર્ટ કરી શકે એવી વાતો મહોલ્લાના લોકો કરે છે. તેની પાસેથી નંબર લઈ અબ્બાજાન

સાથે વાત કરી. તેમને આનંદ થયો હોય તેમ લાગ્યું. કહેતા હતા કે 'એરપોર્ટ પર આવું. ફ્લેટમાં બધી વ્યવસ્થા યથાવત જ છે. તું રહે એટલા દિવસ રસોઇ માટે એક બાઈ રાખી લઈએ એટલે પૂરતું છે. બીજી બીબી મારા કરતાં નાની હોય તો પણ તેણે મારો પર્દો રાખવાની જરૂર નથી. હું મેહરમનો સગો. ઉપરાંત હું ત્યાં ઉતરીશ તો તમે મને મળવા ત્યાં આવશો. ત્યારે જરા વરવું લાગે એટલે અબ્બાજાન આવું કહે છે એ મને સમજાતું હતું. તેઓ એરપોર્ટ પર આવ્યા પણ હતા. મેં જ તેમને કહ્યું, ફ્લેટ પર નહીં ફાવે, હું શરીફમહાલમાં જ રહીશ. તેમણે પણ ના ન પાડી. ઘેર લઈ જઈ નવી બીબી સાથે પરિચય પણ ન કરાવ્યો. કદાચ સંકોચ થતો હશે.'

પોતાના દીકરાના બાપનાં બીજાં લગ્નની વાત દીકરા સાથે કરવાની તેની ઇચ્છા નહોતી.

હવે નઝીર થોડો નરમ પડ્યો હતો. ધર્મની કઠોરતા બાજુએ મૂકી મનથી થોડો નજીક આવ્યો હતો. માતાએ પ્રેમથી ચોળી આપેલા ભાત પેટમાં જવાને કારણે આ બદલ થયો તે કદાચ તેને પણ નહીં સમજાયું હોય.

'રજાઓ કેટલી છે ?' તેણે પૂછ્યું.

'છ અઠવાડિયાં.'

'હોટેલમાં શું કામ રહે છે ? અહીં જ રહે. જોઇએ તો ક્યારેક મિત્રોને મળવા બેંગલોર આંટો મારી આવજે.'

તે કાંઇ બોલ્યો નહીં. અહીંથી કુણિગલ માટે રોજની સાત બસ છે. ત્યાંથી દર અડધા કલાકે બેંગલોરની બસ મળે છે. જોઇએ તો તું રહે એટલા દિવસ માટે ટેક્સી પણ રાખી શકે છે.

છતાં પણ તે કાંઇ બોલ્યો નહીં. મૌનને અર્ધસંમતિ માની તે પણ કાંઇ બોલી નહીં. થોડી વાર પછી પૂછ્યું, 'લગ્નનો વિચાર કરે છે ?' આનો પણ જવાબ ન મળતાં તેણે ફરી પૂછ્યું, તો નઝીરે કહ્યું, 'ખાલી વિચાર કરવાથી લગ્ન થોડાં થઈ જાય છે ?'

વિદેશ રહેનારા છોકરાઓ પોતાનો આવવાનો દિવસ મા-બાપને જણાવે છે. મા-બાપ પણ ત્યાં સુધી આઠ-દસ છોકરીઓ જોઇ રાખે છે. આવ્યા પછી છોકરો તે પૈકી એકને પસંદ કરી લગ્ન કરે છે અને પત્નીને સાથે લઈ જાય છે. આ રીત તે પણ જાણતી હતી. પણ અહીં પરિસ્થિતિ જુદી જ હતી. ગયા ચાર વર્ષથી તેનો મુસ્લિમ સમાજ સાથે કોઇ સંબંધ જ રહ્યો નહોતો. ઉપરાંત પતિએ બીજું લગ્ન કર્યું છે.

નઝીરને અન્ય જાતિનું કોઇ છોકરી આપીને લગ્ન કરાવી આપે તે શક્ય નથી. મુસ્લિમ છોકરીને પોતે મળી મનમોકળી વાતચીત કરી લગ્ન નક્કી કરવા જેવું વાતાવરણ નથી. પણ છતાંય અમેરિકામાં એમ. ઈ. કરી સાઉદીમાં મોટા પગારની નોકરી છે એવી જાહેરાત આપવાથી લગ્ન સહેલાઈથી નક્કી થઈ શકે એ વિચારથી તેને થોડું સારું લાગ્યું. ધર્મનું બંધન ન હોય તેવી કોઇ આધુનિક છોકરી કેમ ન મળે ? પણ આવી આધુનિક છોકરી સાથે લગ્ન કરવા નઝીર તૈયાર થશે કે ? આ સંદર્ભમાં કાંઇક વાત કરવા જતી હતી ત્યાં તેણે જોયું કે નઝીર સૂઇ ગયો હતો.

એ દીકરા તરફ એકીટશે જોઇ રહી. અરબી પદ્ધતિની, મુસલમાની દાઢી, તે જ પદ્ધતિનાં કપડાં. પોતે મુસ્લિમ હોવાનું પોકારી પોકારીને જાહેર કરનારી વેશભૂષા. ભારતના અનેક મુસ્લિમ યુવાનો આજકાલ આવી જ પદ્ધતિથી પોતે ઇસ્લામધર્મી છે તેની જાહેરાત કરે છે. તો આ તો સાઉદીમાં રહેનારો. અમેરિકામાં અભ્યાસ પૂરો થયા પછી સાઉદીમાં નોકરી મળવી એને ફક્ત યોગાનુયોગ કહી શકાય ?

નાનો હતો ત્યારે કેવો મીઠડો લાગતો હતો? કોઇ પણ ધર્મની છાપ વગર મુક્તપણે રહેવાની એ ઉંમર. તેને આમ જ મુક્તપણે ઉછેરવાની મારી કલ્પના હતી. પણ શૂટિંગ, રિહર્સલ, લોકેશનની પાછળ સતત ઘરની બહાર રહેવું પડતું. નોકરોના હાથમાં પૂર્ણપણે સોંપતાં જીવ ચાલતો નહોતો. તેથી આમીરના સૂચન પ્રમાણે શિવાજીનગરના ઘેર મૂકવો પડ્યો. ત્યાં આ એક ચુસ્ત મુસ્લિમ તરીકે ઉછરી રહ્યો છે તે પોતાના ધ્યાનમાં જ ન આવ્યું. આવ્યું હોત તો ? આવું ન થવા દીધું હોત એમ પ્રામાણિકતાથી કહી શકાય ? તો પણ આ આટલો ચુસ્ત ધાર્મિક માણસ બનશે એવું તો ચોક્કસ લાગતું નહોતું.

તે ખાસી વાર એમ જ બેસી રહી. કલાકેક ગાઢ ઉંઘ થયા પછી નઝીરની ઉંઘ ઉડી. પડખું બદલી તે ફરી સૂઈ ગયો. ફરી જાગ્યો. કાંઇક યાદ આવી ગયું હોય તેમ તેણે ઘડિયાળ જોઇ.

'કેમ રે ! શું થયું?'

'અસર નમાઝનો સમય થયો.' કહેતાં તે સફાળો બેઠો થયો અને ઉતાવળે ઘરની પાછળના ભાગમાં આવેલા સ્નાનઘરમાં ગયો. તે પણ દીકરાની પાછળ ગઈ. મોટા તાંબાના હાંડામાં પિત્તળનો લોટો બોળી તેણે ઉજુ કરવા શરૂઆત કરી. નિયત કરી તેણે બિસ્મિલ્લા કહ્યું. બંને હાથ કાંડાં સુધી ધોયા. દાંત સાફ કર્યા. કોગળો કર્યો. નાકમાં પાણી ભરી નાક ધોયું, દાઢીનાં મૂળ સુધી આંગળા ફેરવી દાઢી ધોઇ,

હાથપગનાં આંગળાં ભેગા ગૂંથીને ધોયાં. બંને કાન ધોઇને સાફ કર્યા. પહેલાં ડાબો અને પછી જમણો પગ ધોયો. આ બધી ક્રિયાઓ ત્રણ વાર ક્રમબદ્ધ કર્યા પછી શુદ્ધ અરબી ઉચ્ચારોથી દુઆ બોલવા લાગ્યો.

અશ્હ્દુઅલ્લાઇલાહ ઇલ્લલ્લાહવહ્દહૂલાશરીફલહૂવ અશહદૂ અન્ન મુહમ્મદન્નબ્દુહૂ.... હું સાક્ષી છું. અલ્લાહૂને છોડીને કોઇ આરાધ્ય નથી. તે એકમેવ છે. તેમાં ભાગ પડાવનારું કોઇ નથી. હું ફરી સાક્ષી આપું છું, મહમ્મદ(સ)એ અલ્લાહના ગુલામ અને સંદેશવાહક છે. અલ્લા ! મને તું આત્યંતિક પશ્ચાતાપદગ્ધ બનાવ. મને તું શુદ્ધ થયેલા પૈકી એક બનાવ. હું તારી પાવનતાનો ઉદ્‌ઘોષ કરું છું. હે અલ્લા ! તારી સ્તુતિ કરતી વખતે બીજો કોઇ આરાધ્ય નથી તેનો હું સાક્ષી છું. હું તારી પાસે ક્ષમાયાચના કરું છું. હું પશ્ચાતાપદગ્ધ થઈ તારી પાસે પાછો ફરીશ.

આટલું કહી તે અભ્યાસ કક્ષમાં આવ્યો. જાનુમાજ પાથરી ધોળી ટોપી પહેરી નમાઝ પઢી. તેના બધા ફર્જ તે ભૂલી જ ગઈ હતી. નઝીરને નમાઝ પઢતો જોઇ તેને યાદ આવ્યું, અલ્લા સિવાય બીજું કોઇ આરાધ્ય નથી. મહમ્મદ(સ)અલ્લાહના સંદેશવાહક છે. એવી હું સાક્ષી આપું છું આમ કહ્યા પછી અશ્હ્દુઅલ્લાઇલાહૂ વગેરે મંત્રોનું પઠન કર્યા પછી અત સલામ આલેકૂમ વરહમતુલ્લા કહેતાં તેણે જમણી અને ડાબી બાજુ ગરદન ફેરવી ત્યારે નમાઝ પૂરી થયાનું તેને ધ્યાનમાં આવ્યું.

જાનુમાજ સંકેલી તે એક ખુરશી પર બેઠો. માએ પૂછ્યું, 'ચા પીશ ?' તેણે હા પાડી. ચા બનાવવાનું કહેવા તે રસોડામાં ગઈ ત્યારે કેંચપ્પાએ સંકોચપૂર્વક કહ્યું, મા ! તમે આમારા ગૌડાનાં દીકરી છો. પછી ધર્મ બદલ્યો હોય તો પણ જન્મથી અમારા પૈકી જ એક. તેથી તમે રસોડામાં અને સ્નાનઘરમાં ફરો તો અમને વાંધો નથી પણ તમારો દીકરો જન્મજાત તુર્ક. તે ઘરમાં આવી સ્નાનઘરના પાણીને અડે તો પાણી અભડાઈ નહીં જાય ? હવે જુઓ પેલો હાંડો આમલીથી ઉટકવો પડશે. ફરી છ ગાગર પાણી ખેંચી હાંડો ભરવો પડશે. જુઓ, લક્ષ્મમ્મા નારાજ થઈ ગઈ છે.

લક્ષ્મી ડઘાઈ ગઈ. તેને પરસેવો વળી ગયો. આ મુદ્દો તેના મગજમાં આવ્યો જ નહોતો. આ કેંચપ્પા સાથે ચર્ચા કરવાનો સમય નથી. ઉપરાંત, ગમે તેટલી ચર્ચા કરવાથી પણ કેંચપ્પા અથવા લક્ષ્મમ્મા બદલાય તે શક્ય નહોતું. તેઓ આ વાત સ્વીકારી લે તો પણ ગામમાં જ્ઞાતિના માણસો ચૂપ બેસશે નહીં. જબરદસ્તીથી કાંઇ કરવા જઈએ તો તમારે ત્યાં મજૂરી કરું છું એટલે જાત વટલાવો છો ? કહ્યા સિવાય રહેશે નહીં. અને જો ચર્ચા આ સ્તરે પહોંચે તો પછી પરસ્પર વિશ્વાસ ટકવો શક્ય

નથી. તે સાવધ થઈ. તેણે નમ્રતાથી કહ્યું, 'અરે આ વાત મારા ધ્યાનમાં જ આવી નહીં. કેંચપ્પા! તું એમ કર, ગમાણમાં એક પ્લાસ્ટિકની ડોલ અને લોટો મૂક. એટલે અભડાવાનો પ્રશ્ન જ નહીં રહે. કાલે ન્હાવાનું પાણી પણ ત્યાં જ આપજે.' કેંચપ્પાને પણ આ ઉકેલ માન્ય હતો.

ડ્રાઇવરને ચા આપી તે નઝીર માટે ચા લઈ ગઈ. ચા પીતાં પીતાં તેણે પૂછ્યું, 'સાઉદીમાં કોઇ છોકરી ન મળી ? એટલે મિત્ર, પરિચિત, કલિગ્સ એ પૈકી કોઇએ પોતાની કોઇ પરિચિત છોકરી માટે પૂછપરછ ન કરી ?'

'હું સાઉદી નથી ને !' તેણે તરત જવાબ આપ્યો.

'પણ મુસ્લિમ તો છે ને ?'

'સાઉદીના લોકો પોતાને બાકી લોકો કરતાં શ્રેષ્ઠ માને છે. પોતાની છોકરીઓ તેઓ બહારના કોઇને આપતા નથી. જો કોઇ છોકરી એ માટે તૈયાર થાય તો એ લોકો તેને ઠાર કરે છે. ઉપરાંત ત્યાં મેહર પણ લાખોમાં હોય છે. તે આપવાની શક્તિ ન હોય તેવા ઘણા સાઉદી મધ્યમવર્ગી પુરુષો સીરિયા, ઇજિપ્ત વગેરે દેશોમાંથી સ્ત્રીઓ લઈ આવે છે. ઇંડિયા, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશમાંથી ઘરકામ કરવા ગયેલી સ્ત્રીઓ પર અહીંના પુરુષો બળાત્કાર કરે છે અથવા ત્રીજી, ચોથી પત્ની બનાવે છે. આ જગતમાં સાઉદી સ્ત્રીનું સ્થાન હંમેશાં ઉંચું જ રહે છે.'

'ઇસ્લામ એ સહજીવનનું શ્રેષ્ઠતમ ઉદાહરણ છે એમ કહેવાય છે ને ! એનું શું ?'

'દરેકને પોતાના દેશ માટે શ્રેષ્ઠતાની ભાવના રહેવાની જ. સાઉદીમાં પણ કેટલાક કબીલા છે. પ્રત્યેક કબીલાવાળા પોતાને શ્રેષ્ઠ સમજે છે. પોતાની દીકરી બીજા કબીલામાં આપતા નથી.'

'તું સાઉદીમાં જ શું કરવા રહે છે ? બીજે ક્યાંય નોકરી નહીં મળે ?'

'મળશે. પણ આટલો પગાર બીજે ક્યાંય મળતો નથી. અન્ય બધા દેશોમાં ટેક્સના બહાને કમાણીનો ત્રીજો અથવા તેના કરતાં વધુ હિસ્સો પડાવી લેવાય છે. સાઉદીમાં ટેક્સ નથી. તેથી તક મળતી હોય તો યુરોપ અને અમેરિકાના લોકો પણ સાઉદીમાં જવા તૈયાર હોય છે.'

* * *

પ્રકરણ ૧૦

પ્રારંભિક કાળમાં કર્નાટકના એક અગ્રણી બુદ્ધિજીવી અથવા વિચારક તરીકે પ્રસિદ્ધ એન. એસ. શાસ્ત્રી ધીમે ધીમે ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ વિચારક તરીકે વિખ્યાત થઈ રહ્યા હતા. ક્રાંતિકારી વિચારપદ્ધતિ, કોઇ પણ વિષય તાત્ત્વિક સ્તર પર લઈ જઈને તેનું વિશ્લેષણ કરવાની કુશળતા, વિવાદિત વિચારોની પ્રસ્તુતિ, પ્રખર ભાષા, વાક્ચાતુર્ય વગેરે વિશેષતાઓને લીધે તેઓ જલ્દી જ પ્રચારમાધ્યમો અને યુવાનો વચ્ચે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. જાગતિક આર્થિક પરિસ્થિતિથી માંડીને દેશના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ સુધીના કોઇ પણ વિષય પર તેઓ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની સાથે સાથે જ દહેજ વિરોધ, અસ્પૃશ્યતા વિરોધ જેવા આધુનિક પ્રકારના બધા કાર્યક્રમોના ઉદ્દઘાટક અથવા સમારોપના વક્તા બની ભાષણ કરતાં કરતાં તેમણે સમાજપરિવર્તક તરીકેની ખ્યાતિ પણ મેળવી લીધી હતી. થોડા સમયમાં જ તેઓ પ્રોફેસર થઈ ગયા. તે જ ગતિથી પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ અને પછી તરત પદ્મવિભૂષણ પણ અપાયું છે. હવે તેમના પ્રશંસકોએ ચર્ચા ઉપાડી છે કે કેવા કેવા લોકોને ભારતરત્ન અપાયો છે તો અમારા પ્રોફેસર ભારતરત્ન કેમ નહીં ? જવાબમાં પ્રોફેસર શાસ્ત્રીએ કહ્યું, ‘વ્યક્તિને કારણે પુરસ્કારની કિંમત વધતી હોય છે, પુરસ્કારને કારણે વ્યક્તિ મોટી બનતી નથી એ સનાતન સત્ય સમજી લીધા સિવાય તમે વ્યક્તિગત સ્તરથી તાત્ત્વિક સ્તર પર પહોંચી શકતા નથી. માનવ ઇતિહાસ પર પોતાનાં પદચિહ્નો છોડી જનારાઓ પૈકી કોને કોને ક્યા પુરસ્કારો મળ્યા છે એનો જો વિચાર કરશો તો જ તમને આનો જવાબ મળશે.’ આ વાત તેમણે પોતાના દસ પ્રશંસકો સામે વિલક્ષણ દૃષ્ટિ રાખીને કહી. તે પ્રશંસકો પાસેથી તે પ્રસારમાધ્યમો સુધી પહોંચી, અન્ય લોકોમાં પ્રસરી અને તેમના પ્રત્યેના

આદરમાં વળી વધારો થયો.

યુવાનો-યુવતીઓના મનમાં જડાયેલી તેમની પ્રતિભા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પહોંચવામાં વધુ એક વાત સહાયક બની. અહીં એમ. એ. ની પદવી મેળવ્યા પછી ડોક્ટરેટ કરવા તેઓ ઑક્સફર્ડ ગયા. આવતી વખતે તેઓ ડિગ્રીની સાથે સાથે એક અંગ્રેજ પત્ની પણ લઈ આવ્યા. શિષ્યની બુદ્ધિમત્તા અને પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ ઑક્સફર્ડના પ્રાધ્યાપકે તેમને પુરસ્કાર તરીકે પોતાની દીકરી સાદર કરી એવી માહિતી તે સમયે પ્રસારિત થઈ હતી. મા-બાપ પોતાની દીકરી બહાલ કરે એ પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય જગતમાં ન હોવાથી આ માહિતી ખોટી છે એમ જ્યારે કેટલાક લોકો કહેવા લાગ્યા ત્યારે તેમની બુદ્ધિમત્તાથી મોહિત થઈ તેમની સાથે વિવાહબદ્ધ થયેલી એ તેમની વર્ગમિત્ર છે એવી વાત પ્રસારવાની શરૂઆત થઈ. કેટલાક લોકોના મતે આ બંને પૈકી એક અથવા બંને વાત કદાચ સાચી હશે પણ કેટલાક લોકોએ આમાંથી પણ કાંઇક નબળી વાત શોધી કાઢી. જો તે ઑક્સફર્ડની પદવીધર હોય તો બેંગલોર જેવા મહાનગરમાં કાંઇ પણ કામ કર્યા વગર કેવી રીતે રહે છે ? પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી આવેલી કોઇ પણ સ્ત્રી પોતાનું શિક્ષણ નકામું જવા દઈ ઘરમાં પૂરાઈ રહે ખરી ? પત્નીને એક નોકરી મેળવી આપવાનું કામ શાસ્ત્રી જેવા મોટા માણસ માટે અશક્ય છે ? જો કે આ બધી ચર્ચા ચાળીસ વર્ષ પહેલાં ચાલતી. હવે આવી ચર્ચામાં કોઇને ખાસ રસ નહોતો. તેમનાં પત્ની પણ શરૂ શરૂમાં પતિનાં ભાષણો સાંભળવા આવતાં. આજકાલ કોઇ કાર્યક્રમમાં નજરે પડતાં નહોતાં. ક્યારેક પુસ્તકોની દુકાનોમાંથી ચેસ-નવલકથાઓ ખરીદતા દેખાતાં એટલું જ. દર રવિવારે ચર્ચમાં જવું અને ત્યાંની પરિચિત મહિલાઓ સાથે બે કલાક વાતો કરવી એ તેમના નિત્યક્રમનો ભાગ બની ગયો હતો. પડોશીઓ સાથે ઓળખાણ થઈ હોય તો પણ આત્મીયતા નિર્માણ થઈ નહોતી. કામવાળી સાથે વાત કરી શકાય એટલું કન્નડ તેઓ શીખ્યાં હતાં. છોકરાએ ધર્મપરિવર્તન કર્યા સિવાય તેની સાથે લગ્ન કરવાને કારણે કેથોલિક મા-બાપનો તેમની સાથે ખાસ સંબંધ રહ્યો નહોતો. અહીં આવ્યા પછી બે વાર મા-બાપને મળવા માટે સ્વદેશ ગયાં હતાં. અન્ય ધર્મના છોકરા સાથે લગ્ન કર્યાં છતાં છોકરીએ ધર્મ છોડ્યો નથી એ મુદ્દે મા-બાપે તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું. મા-બાપ ગુજરી ગયા પછી ત્યાં ખાસ જવા જેવું કાંઇ રહ્યું નહોતું.

પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને એક દીકરો હતો. નામ હતું દિગંત. તેના કરતાં દસ વર્ષ નાની એક દીકરી હતી. તેનું નામ હતું અરુણા. દિગંત ઘંઉવર્ણો અને ભારતીય વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હતો. અરુણા મા જેટલી ગોરી ન હોય તો પણ ગોરી અને સોનેરી

વાળવાળી છોકરી હતી.

દિગંત કમ્પ્યુટર એંજિનિયરિંગમાં બી. ઈ. થયો. સ્ટેન્ફોર્ડમાં એમ. બી. એ. થયો. કેલિફોર્નિયામાં નોકરીનો અનુભવ લઈ ભારત પાછો ફર્યો. અહીંની એક મોટી કંપનીમાં બે વર્ષ નોકરી કર્યા પછી પોતાની સ્વતંત્ર કંપની શરૂ કરી. ગયા વર્ષે કંપનીનો વેપાર છન્નુ કરોડ સુધી પહોંચ્યો. અમેરિકા, જર્મની, ફ્રાંસ જેવા પ્રગત દેશોમાંથી તેને ઑર્ડર્સ મળવા લાગ્યા. એક દિવસ ઇન્ફોસિસ કે વિપ્રો જેવી કંપનીઓને પાછળ રાખી દેવાની તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. તેની પંજાબી પત્ની બબિતા કંપ્યુટરની તજજ્ઞ હતી. કંપનીના વહિવટનો મોટો ભાર તેની ઉપર જ હતો. કંપનીના વિકાસ અને પરદેશ સાથેનાં કામો જ ફક્ત દિગંત જોતો હતો. તેની કોર્પોરેટ ઈમારતનો વિસ્તાર કરવા માટે સરકાર તરફથી પચાસ એકર જમીન હમણાં જ મંજૂર થઈ હતી અને આર્કીટેક્ટ સાથે ઈમારતના પ્લાન માટે ચર્ચા ચાલુ હતી. પચાસ એકર જમીન મંજૂર કરારવા માટે પ્રોફેસરે પોતે એક મંત્રીની લાગવગ લગાવી હતી. કારણ શાસ્ત્રી તેમના પ્રચારતંત્રના અનધિકૃત સલાહકાર હતા. ઉપરાંત ચૂંટણી ફંડમાં દિગંતે રૂ. પચાસ લાખ આપ્યા હતા. પૈસાનો આ બધો વ્યવહાર પ્રોફેસરે પોતે જ પૂરો કર્યો એવી વાત પણ એ વખતે ઉડી હતી. ભારતમાં સરકારી કામો કરાવવાં હોય તો પૈસા આપવા જ પડે છે. તેમાં કોઇને ખાસ અજુગતું લાગતું નથી પણ પહેલેથી જ સમાજવાદ અને માર્ક્સવાદના સિદ્ધાંતોની વાતો કરી પોતાનો પ્રશંસક વર્ગ નિર્માણ કરી સામાજિક કાર્યકર્તા અને વિચારક તરીકે ખ્યાતનામ પ્રોફેસરના પ્રશંસકો પૈકી જ કેટલાક લોકો સામે પડ્યા અને તેમનો પ્રભાવ હતો તેવા અખબારમાં તેમના પર ટીકા કરવા લાગ્યા. આમનો દીકરો મૂડીવાદી છે. અને પ્રોફેસરનો તેને સક્રીય ટેકો છે. તેમણે જ દીકરાને લાંચ આપવામાં મદદ કરી છે...... વગેરે વગેરે.

પણ પ્રોફેસર આવા ફાલતુ પ્રકરણોને દાદ આપે તેવા નહોતા. તેમણે પ્રચાર કરવાની શરૂઆત કરી, મારો પહેલેથી જ લોકતંત્ર પર વિશ્વાસ છે. માત્ર મારો દીકરો હોવાને કારણે જ દિગંત પર મારા વિચારો લાદવાની સામંતશાહી પદ્ધતિનો મેં હંમેશાં વિરોધ કર્યો છે. હું મારાં માતાપિતાના સંકુચિત વિચારોનો તિરસ્કાર કરી તેમાંથી મુક્ત થઈ બહાર આવ્યો છું. એવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના દીકરાનું સ્વાતંત્ર્ય પગ નીચે કચડીને તારે આમ જ કરવું જોઇએ એવું કહેવાની નીચતા હું કેવી રીતે કરું ? મારે જો તેમ કરવું હોત તો તેણે પંજાબી છોકરી સાથે લગ્ન કર્યાં ત્યારે જ મેં વિરોધ કર્યો હોત. ઉલટું તેને એક રાષ્ટ્રીય એકતાનું કામ માની મેં તેના નિર્ણયનું સ્વાગત કર્યું છે. હવે ઉદારીકરણને કારણે દેશમાં ચારે બાજુ ખાનગી ઉદ્યોગધંધા વિકસી રહ્યા છે. આને

પરિણામે કામદારોની સંખ્યા વધે છે. મૂડીવાદીઓ તેમનું શોષણ કરશે. કામદારોનો અસંતોષ શિખર પર પહોંચીને ફરી જો ક્રાંતિ થવાની હશે તો આ તબક્કો પણ અનિવાર્ય છે. જ્યાં ઔદ્યોગિકતાની પરાકાષ્ઠા થાય છે ત્યાં જ કમ્યુનિઝમનું આગમન થાય છે એ માર્કસની વાતમાં તથ્ય છે. મારો દીકરો પણ ભારતમાં કમ્યુનિઝમના આગમન માટે એક નાનું પગથિયું બની રહ્યો છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈ મારા પ્રશંસકો તેનું અભિમાન ધરાવે છે. બીજી વાત એટલે હું મારા દીકરા સાથે રહેતો નથી. તેનાં કોઇ પણ આર્થિક અથવા વ્યાવસાયિક વ્યવહારો સાથે મારો કોઇ સંબંધ નથી. તે કોઇને પણ લાંચ આપે તે શક્ય નથી. તેમાં પણ લાંચ આપવાના કામમાં મેં મધ્યસ્થી કરી એવી ઘૃણાસ્પદ વાત કરવી એ તેવી જ માનસિકતા ધરાવતા માણસ માટે જ શક્ય છે. આવા પ્રકારના લેખિત, મૌખિક આરોપો કરનારાઓ અને છાપનારાઓ સામે ન્યાયાલયમાં જવા સિવાય બીજો કોઇ માર્ગ નહીં રહે.

તો પણ કેટલાક સમાજવાદીઓ ગભરાયા નહીં. તેમના પ્રસિદ્ધ અખબારે તેમના નિવેદનને પ્રસિદ્ધિ ન આપી એટલે તેમણે પોતે પત્રકો છપાવીને વહેંચવાની શરૂઆત કરી. જો કે આ બૂમાબૂમ બહુ દિવસ નહીં ચાલે તે વાત પ્રોફેસર જાણતા હતા. ઉપરાંત આ બધી ધમાલને લીધે તેમને અખબારોમાં વધુ પ્રસિદ્ધિ મળી. એ પહેલાં કમ્યુનિસ્ટ લોકો તેમને પોતાનાં ભાષણોમાં બોલાવતા નહોતા પણ આ પ્રકરણને કારણે તેઓ પણ તેમને બોલાવવા લાગ્યા. ત્યાંનાં ભાષણોમાં તેમણે ખુલીને કહેવાની શરૂઆત કરી, દેશની આર્થિક પ્રગતિ શક્ય છે પણ ઉદ્યોગપતિઓએ નફાનું પ્રમાણ મર્યાદિત રાખી સમાજના અધ્વર્યુ બનવું જોઇએ. તેમણે મહાત્મા ગાંધીના વિચારો આત્મસાત કરી તે પ્રમાણે પોતાનું જીવન ઢાળવું જોઇએ. આમ જોઇએ તો ગાંધી અને માર્કસના વિચારોમાં કોઇ મૂળભૂત અંતર નથી. બંને મહાત્મા જ છે. તે પછી અનેક ઔદ્યોગિક એકમોના વાર્ષિકોત્સવો, પદગ્રહણ અને અન્ય સાર્વજનિક કાર્યક્રમોમાં તેમને આમંત્રણ મળવા લાગ્યું. એ કાર્યક્રમોમાં આવેલા મોટા મોટા ઉદ્યોગપતિઓ અને સરકારી અધિકારીઓ સાથે કાર્યક્રમમાં આગ્રહપૂર્વક ઉપસ્થિત રહેતાં પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધૂનો પરિચય કરાવી દેતા હતા.

અઠ્ઠાવીસ વર્ષની અરુણા. તેને સાવ ગમાર ન કહીએ તો પણ હોંશિયાર કે સ્માર્ટ કહેવી એ પણ શક્ય નહોતું. વર્ગમાં પ્રાધ્યાપક જે નોટ્સ આપતા તે પરીક્ષામાં અચૂક અંગ્રેજીમાં લખી તેણે બી. એ., એમ. એ. કર્યું. ભરપૂર પરિચયો હોવા છતાં તેને એક સારી નોકરી અપાવી દેવાનું પ્રોફેસર માટે પણ શક્ય ન બન્યું. જો ધાર્યું હોત તો દિગંત પણ તેને પોતાને ત્યાં સારા પગારની નોકરી આપી શકત. પણ તેનો

વ્યવસાય કમ્પ્યુટર સાથે સંબંધિત. આની ડિગ્રી આર્ટ્સની. તેની ઑફિસમાં સાવ સામાન્ય કક્ષાના કામ માટે પણ નાલાયક. ઉપરાંત પોતાના ધંધામાં પતિના કોઇ પણ સગાંને પગ મૂકવા દેવા સામે બબિતાનો વિરોધ હતો. છેવટે પ્રોફેસર ઘણા પ્રયત્નો પછી માંડ માંડ દીકરીને એક ખાનગી કોલેજમાં ઓછા પગારે પાર્ટટાઇમ લેક્ચરરની નોકરી અપાવી શક્યા. એ જ રીતે તેને પણ તું જ તારો પતિ શોધી કાઢ એવું સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું હોય તો પણ તે શોધી કાઢવાની ત્રેવડ તેનામાં નહોતી. છેવટે પ્રોફેસરે પોતાના મિત્રવર્તુળમાં વાત શરૂ કરી. પણ તેનો પણ કાંઇ અર્થ સર્યો નહીં. બેંગલોર ગમે તેવું મહાનગર હોય તો પણ લગ્નના સંદર્ભમાં કોઇ બે પગલાં આગળ વધવા તૈયાર નહોતું. છોકરીની મા અંગ્રેજ, ખ્રિસ્તી. ઘરના વાતાવરણમાં હિંદુ રીતરિવાજોને કોઇ સ્થાન નહોતું. પત્નીના ધર્મસ્વાતંત્ર્યને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાના કરાર કરી ચૂકેલા પ્રોફેસર તેને આ બાબતે કોઇ આગ્રહ કરી શકે તેમ નહોતા. અને તેમને પોતાને પણ આવા રીતરિવાજો પર શ્રદ્ધા નહોતી. કટ્ટર કેથોલિક મા પોતાનાં બંને સંતાનોને દર રવિવારે અચૂક ચર્ચમાં લઈ જતી હોય તો પણ હાઇસ્કૂલમાં ગયા પછી દિગંતે પિતાના ધર્મની પણ માહિતી મેળવી લીધી. તે બી. ઈ કરતો હતો ત્યારે પોતાના પિતા માર્ક્સવાદી હિંદુ છે એ તેણે જાણી લીધું. અમેરિકા ગયા પછી તો ધર્મ એટલે તે વિશિષ્ટ સમાજના પ્રવાસના અનેક તબક્કા અને અને તે તબક્કાના આચાર-વિચાર એ વાત તેણે સમજી લીધી. દિલ્હીમાં આઇ. આઇ. ટી. કરેલી બબિતાની ધાર્મિક આવશ્યકતાઓ દિવાળી, ભાંગડા અને કડવાચોથ જેવાં કેટલાંક વ્રતો પૂરતી સીમિત હતી. તેની અપેક્ષા પ્રમાણે દિગંતે શેરવાની પહેરી, સાફો બાંધી ઘોડા પર વરઘોડો કાઢી અને રાત્રે ધૂમધડાકા સાથે તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. પ્રોફેસર, અરુણા અને મેડમ પણ તેમાં સામેલ થયાં હતાં.

ધર્મની બાબતમાં અરુણાના મનમાં ઘણી ગરબડ હતી. મોટા દીકરા પછી દસ વર્ષે તે જન્મી હતી. માની લાડકી હતી. સતત પડખે રહેતી આ દીકરીના મન પર માએ પોતાના ધર્મનું મહત્ત્વ નાનપણથી જ ઠસાવ્યું હતું. દરેક કામના પ્રારંભે ઇસુનું સ્મરણ કરવું, ગળામાં ક્રોસ પહેરવો, દર રવિવારે અચૂક ચર્ચમાં જવું એ એનો સ્વાભાવિક નિત્યક્રમ હતો. પરમેશ્વરનો ઉલ્લેખ થાય એટલે તેની સામે ઇસુની પ્રતિમા આવીને ઉભી રહેતી.

હાઇસ્કૂલમાં ગયા પછી બહેનપણીઓએ કરેલો ચાંદલો ગમી જવાથી બહેનપણી પાસેથી ટિકલી માગી ચાંદલો કરી તે ઘેર આવી. પણ માની એક નજરમાં જ મેં કોઇ ભયંકર ભૂલ કરી છે તેવો અપરાધી ભાવ તેના મનમાં જાગી ગયો.

ઉપરથી માએ 'ડિયર ! તને પણ આ પેગન પ્રતીકની આવશ્યકતા છે કે ? અને જો હોય જ તો ક્રોસના આકારનું પ્રતીક લગાવ.' એમ ટોણો માર્યો. પણ બજારમાં ક્રોસના આકારની બિંદી જ ન મળી. મળે તો પણ આપણે તેને લીધે બીજા કરતાં જુદા પડીશું એ તેને સમજાયું. તે પછી ચાંદલો ન કરવો એ જ આપણી ઓળખ છે એમ તેને લાગવા માંડ્યું.

પોતાનો રંગ અને વાળ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના, નામ અરુણા શાસ્ત્રી, ધર્મ ખ્રિસ્તી, આ બધાં વચ્ચેની વિસંગતિ કોલેજમાં આવ્યા પછી તેને વધુ તીવ્રતાથી અનુભવાતી હતી. શાળા કોલેજમાં રજાઓ રાખી આખું ગામ જ્યારે ગૌરી-ગણપતિનો ઉત્સવ ઉજવતું હોય ત્યારે આપણા ઘરમાં કાંઇ થતું નથી. ડેડી પણ મોમને કશું કહેતા નથી. જો કે ડેડી કહે તો પણ મોમ માનશે નહીં જ. ડેડીની વાત જુદી છે. તહેવારના દિવસે તેમના આટલા બધા મિત્રો પૈકી કોઇ ને કોઇ તેમને જમવા બોલાવે છે. પણ અમે જાણે ઘરમાં કોઇનું મૃત્યુ થયું હોય તેમ બેસી રહીએ છીએ.

પહેલે જ વર્ષે ગણેશોત્સવ વખતે તેની બહેનપણી દાક્ષાયણીએ સાંજની આરતી માટે અરુણાને પોતાને ઘેર બોલાવી. મોમને કારણ જણાવ્યા વગર તે દાક્ષાયણીને ઘેર ગઈ. ત્યારે ગણપતિની કથા ચાલતી હતી. ઘરની ઓસરી કેળના થાંભલા, શેવંતીની માળાઓ, આંબાનાં પાનનાં તોરણ બાંધી ફળફૂલથી સુંદર સજાવી હતી. ઉંચા આસન પર ગૌરી અને તેથી થોડા નીચા આસન પર તેના પુત્ર ગણેશની સ્થાપના કરી હતી. આ દૃશ્ય તેને ગમી ગયું. કથા ચાલતી હતી, ઘરની દીકરી ગૌરી સુવાવડ માટે ઘેર આવી છે, ગણેશનો જન્મ થયો છે, પાંચ દિવસ મા દીકરાને પ્રેમથી ઘેર રાખી પછી તેમના ઘેર મોકલી દેવાનાં છે.

કથા સાંભળી તે એટલી ભાવુક થઈ ગઈ કે એ મા દીકરા માટે પણ તેને મમતા પેદા થઈ ગઈ. કથા પછી ગૌરીગણપતિની આરતી કરવામાં આવી. પછી તેને એકલીને એક ઓરડામાં બેસાડી બપોરે બનાવેલા કડબુ અને રોટલી ખવરાવી. ખાતી વખતે મા ઘરમાં આવી સરસ વસ્તુઓ કેમ નથી બનાવતી એ વિચારે તે અસ્વસ્થ થઈ ગઈ. તે જ વર્ષે પદ્મલતાએ તેના સહિત આઠ છોકરીઓને ગોકુલાષ્ટમીને દિવસે પોતાને ઘેર બોલાવી હતી. તે જ દિવસે જન્મીને પારણામાં સૂતેલા કૃષ્ણને કેટલાં લાડ લડાવાતાં હતાં. તેને કેવો સજાવ્યો હતો, તે સજાવટમાં અલંકારો કરતાં વધુ મહત્ત્વ ઉભરાતા પ્રેમનું હતું. કૃષ્ણજન્મના આનંદમાં કેટલા ખાદ્યપદાર્થો બનાવ્યા હતા. ખરેખર આઠ દસ વર્ષ રાહ જોવડાવ્યા પછી બાળક આવ્યું હોય તેવો આનંદ હતો. તે આનંદની અભિવ્યક્તિનો એક પ્રકાર એટલે મહેમાનોને વિવિધ વસ્તુઓ ખવરાવવી.

અરુણા પણ થોડી કૃષ્ણ કથા જાણતી હતી. યુદ્ધમાં પાંડવોને વિજય અપાવનારો મુત્સદ્દી અને હિંદુઓ તેને ભગવાન માની તેની પૂજા કરે છે. તે એક વ્યભિચારી, ચોર, ખોટાબોલો હતો. આવી વ્યક્તિને ભગવાન માની તેની પૂજા કરનારો ધર્મ કેટલી નીચી કક્ષાનો કહેવાય. આ સૂરમાં ચર્ચમાં પ્રવચન કરતા લોકો ક્યારેક ઉલ્લેખ કરે છે. આવા વ્યભિચારી, ચોર, ખોટાબોલા માણસના જન્મનો આટલો મોટો ઉત્સવ ઉજવનારા લોકો પણ એટલા જ ચોર અને ખોટાબોલા હોવા જોઈએ. પણ પદ્મલતાને તે પોતે ઓળખતી હતી. અતિશય સાલસ છોકરી હતી. તેના પિતા સરકારી હોસ્પિટલમાં મોટા સર્જન હતા. દર્દીઓ પાસેથી લાંચ લીધા વગર છેક રાત સુધી ઑપરેશન કરે છે. ખાનગી પ્રેક્ટિસ કરે તો દર વર્ષે લાખ રૂ. કમાઈ શકે એટલું જ્ઞાન, કુશળતા, અને ખ્યાતિ હોવા છતાં તે સામાન્ય પગારથી સરકારી નોકરીમાં જ ટકી રહ્યા છે. ગરીબ દર્દીઓ તેમને ભગવાન માને છે. આવા માણસો પણ જો કૃષ્ણની પૂજા કરતા હોય તો એનો અર્થ શું ? એ લોકો કાંઇ અશિક્ષિત નથી. ઇંગ્લેંડમાં એફ. આર. સી. એસ. કરી થોડાં વર્ષ અમેરિકામાં પણ રહ્યા છે. અરુણાના મનમાં ઘણી ગરબડ હતી. આ હિંદુઓના દેવો પણ વિચિત્ર છે. ઉપરાંત આ લોકોમાં સ્ત્રી દેવો પણ હોય છે. કેવું વિચિત્ર ? ભગવાન સ્ત્રી કેવી રીતે હોય ? મમા પણ એ જ કહે છે. આ લોકોને ભગવાનની ધાક નથી, આદર નથી, બીક તો જરા પણ નથી. મા અને તેના પેટે જન્મેલું બાળક ? શું અર્થ છે આનો ? છી......

મનના ગૂંચવાડા મમાને કહેવામાં પણ કંઇ લાભ નથી. ગૂંચ ઉકેલવાને બદલે તે ઉલટી ધમકાવશે. ફાલતુ વાતોનો વિચાર ન કરીશ. નહીં તો ઇસુ પરથી પણ તારી શ્રદ્ધા ઓછી થશે. પછી કેવા ઘોર નર્કમાં જઈશ ખબર છે ? આ કહેતી વખતે તેની ભૂરી આંખોમાં પ્રત્યક્ષ નર્ક જ દેખાય છે.

પિતા મહાવિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. બધે તેમનાં ભાષણો થતાં હોય છે. એક વાર કોલેજના ગેધરિંગ વખતે પણ બોલાવ્યા હતા. રોજ ઓછામાં ઓછો એક પુષ્પગુચ્છ ઘેર લાવ્યા સિવાય તેમને ચેન પડતું નથી. ઉપરાંત શાલ, શ્રીફળ, ફળોની બાસ્કેટ, અને રોજ સાંજે ટીવી પર અને બીજે દિવસે અખબારોમાં સમાચાર એ તેમનો નિત્યક્રમ હતો. ક્યારેક તેમની સાથે આ બાબતે ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા થતી પણ મમાએ તેમને એક વાર મારી સામે જ ચેતવણી આપી દીધી હતી, મારી અને મારી દીકરીની ઇસુ પરની શ્રદ્ધાને ધક્કો પહોંચે એવું કામ કરશો નહીં. તમારો માર્કસવાદ તમને મુબારક.

ડેડી મમાથી ખરેખર ગભરાય છે. તે દિવસે પણ નો ડાર્લિંગ, મે જિસસ બ્લેસ

યૂ. કહી તેમણે મમાના ખભા થપથપાવ્યા. પ્રેમાળ હાસ્ય કરી પરિસ્થિતિ હળવી કરી અને પોતાની આ કુશળતા બદલ પોતાને જ શાબાશી આપતા હોય તેમ મારી સામે વિજયી નજરે જોયું. આવું બધું બની ગયું હોવાથી હું ઘરમાં તેમની સાથે આ બાબતે વાત કરું તે શક્ય નહોતું. ઘરની બહાર તેમને મળવું અશક્ય હતું. તેમણે મને પૂર્ણપણે મમા પર છોડી દીધી છે.

તેમને મમાથી ગભરાવાનું બીજું પણ એક કારણ હતું. કોઇ બહેનપણી અથવા લાડકી વિદ્યાર્થીની મળે તો તેને આલિંગન આપીને મળવાની તેમને ટેવ હતી. વાત કરતી વખતે પણ તેઓ એમ જ તેના ખભે હાથ નાખી વાતો કરતા રહેતા. શરૂઆતમાં આ વિષયમાં બંને વચ્ચે ખૂબ ઝઘડા થતા. આવું થાય ત્યારે તેઓ કહેતા, આમાં તને શું આટલું લાગી આવે છે ? તું પાશ્ચાત્ય જગતમાં જન્મી અને ઉછરી છે. ત્યાં હાથ મિલાવવા, ગાલ પર કે કપાળ પર ચુંબન કરવું વગેરેને કોઇ અજુગતું માને છે કે ?

મમા ગુસ્સામાં કહેતી, 'પણ આ ઇંડિયા છે. અહીં કોઇ પણ કોઇને તમે આપો છો એવું આલિંગન આપીને અથવા ખભે હાથ મૂકીને ઉભું રહેતું નથી. અહીં કોઇ કોઇને, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને અનાવશ્યક સ્પર્શ કરવા જતું નથી. તમારા ધંધા હું જાણતી નથી એમ માનો છો?' એટલે ડેડી 'વુમન ધાય નેમ ઇસ સસ્પિશન' કહેતાં શાંતિથી મમાને બાથમાં લેતા. મારી સામે જ આ બધું થવાથી હું શરમાઈને મારા કક્ષમાં જતી રહેતી. એક વાર મમ્મી મિસેસ રોબ્સનને કહેતી હતી, 'બ્રિટનમાં હોત તો હું છૂટી થઈ ગઈ હોત. કેથોલિક હોવાથી ડાઇવોર્સ શક્ય નથી. આટલા વર્ષ અહીં રહેવાને લીધે એ દેશ સાથે સંબંધ છૂટી ગયો છે. હું શું કરું?' મિસેસ રોબ્સન એટલે અમારે ત્યાં અવારનવાર આવતી મમાની ઍંગ્લો-ઇંડિયન બહેનપણી.

ધર્મ અને ભગવાનના સંદર્ભમાં એક બે વર્ષ આમ સંભ્રમની સ્થિતિમાં રહ્યા પછી અરુણા માનાં શ્રદ્ધાકેંદ્રો સાથે તાલેમેળ કરી થોડી શાંત થઈ. તેનું કુતુહલ જો જાગ્રત હોય તો તેને શાંત કરવાના અનેક માર્ગો હતા. કોલેજના કોઇ પ્રાધ્યાપક સાથે પણ તે વાત કરી શકી હોત. અન્ય સંસ્થાઓમાં જઈને પણ શંકાસમાધાન કરી શકી હોત. કોલેજના ગ્રંથાલયમાંથી યોગ્ય પુસ્તકો વાંચી શકી હોત પણ તેનો એવો સ્વભાવ નહોતો.

એક વાર સવારે દસ વાગે લક્ષ્મી બેંગલોરની શરીફમહલ હોટેલ પાસે રિક્ષાની રાહ જોઇને ઉભી હતી. એક કાર તેની પાસેથી નિકળી અને તરત બ્રેક મારી ઉભી

રહી. ગાડી કોને માટે ઉભી રહી તે ન સમજાવાથી લક્ષ્મી આજુબાજુ જોતી હતી. કાર પાછી આવીને તેની સામે ઉભી રહી. પ્રોફેસર શાસ્ત્રી કાર ચલાવતા હતા. તેના તરફ જોતાં તેમણે કહ્યું, ‘તને તો સાવ ઓળખી જ નહીં. આગળ ગયા પછી ઓળખાણ પડી. ક્યાં જવું છે ? ચાલ ઉતારી દઉં.’ કહી તેમણે બાજુનો દરવાજો ખોલ્યો. અને બેઠા પછી દરવાજા બંધ કરી કાચ ચડાવી દીધા. ટીંટેડ કાચ હોવાથી બહારથી કાંઇ દેખાતું નહોતું. અંદર એ. સી. ની ઠંડક પ્રસરી હતી. સરસ આધુનિક કાર હતી.

‘ગામડે જ રહે છે, સતત પુસ્તકો જ વાંચે છે એ જાણ્યું. કેમ ? બેંગલોર કેમ છોડવું પડ્યું ?’

‘મારે બસસ્ટેંડ જવું છે. કુણિગલ જવું છે. એ પ્રમાણે મને ઉતારી દો.’

‘એ મને ખબર છે. અમારા ગામની પ્રતિનિધિ તું એકલી જ છે. મળ્યે ઘણા દિવસ, અરે વર્ષો થયાં. ચાર વર્ષ તો થયાં જ હશે નહીં ? સુખદુઃખની ચાર વાતો કરીશું. હવે ક્યાં જઈએ ? બેંગલોરમાં એકાંતમાં બેસી શકાય એવું કોઇ સ્થાન જ નથી. કબ્બન પાર્કમાં બેસવું છે ?’

તેણે હા પાડી. તેનો ખભ્ભો થાબડતા તેમણે કહ્યું, ‘ગુડ ગર્લ.’

‘એક હાથે ડ્રાઇવિંગ ન કરશો. બેંગલોરનો ટ્રાફિક છે.’ તેણે સહેજ નારાજગી પ્રકટ કરી.

‘કેમ એક્સીડેંટ થશે તો પ્રોફેસર શાસ્ત્રી સાથે પ્રસિદ્ધ સિનેકલાકાર રઝિયા હતાં એવા સમાચાર છપાશે એવી બીક છે ?’ તેના ખભા પરનું હાથનું દબાણ વધારતાં તેમણે પૂછ્યું.

આનો કાંઇક તીખો જવાબ આપવાની તેને ઇચ્છા થઈ પણ કાંઇ સૂઝ્યું નહીં. તેઓ જ આગળ બોલ્યા, ‘ગામડામાં રહે છે ને ? વાળને ડાય કેમ કરાવી લેતી નથી ? મોઢાં પર ક્રીમ પણ નથી વાપરતી. કોઇએ પણ જીવનભર પ્રેમ ન ગુમાવવો જોઇએ. મારું જ જો ને !’

કારમાં બેસતાં જ તેણે તેમની તરફ જોયું હતું. કાન પર થોડા સફેદ વાળ અને બાકીના વાળ મધ્યમ વયના દેખાવા માટે રંગ્યા હતા. સોશ્યલિસ્ટ પદ્ધતિની દાઢીમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે બે ચાર સફેદ વાળ રહેવા દઈ બાકીની દાઢી ડાય કરેલી હતી. આવું માત્ર પાર્લરમાં જ કરાવી શકાય તેમ હતું. નાટક સિનેમાના ક્ષેત્રના પરિચયને લીધે આ પહેલી નજરે સમજાય તે સાવ સ્વાભાવિક જ હતું.

લક્ષ્મીના મનમાં તેમના વિષે એક દયાભાવ નિર્માણ થયો.

'સર, તમારાં બાળકો શું કરે છે ?'

'દીકરો કમ્પ્યુટર કંપની ચલાવે છે. લગ્ન પણ થઈ ગયાં છે.'

'પૌત્રો ? દીકરી શું કરે છે ?'

આ પ્રશ્નો પૂછી આ મને મારી ઉંમર તો યાદ નથી કરાવતી ને ! તે ભલે ગમે તે હેતુથી પૂછે તો પણ એ તરફ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા જ નથી. તેના પ્રશ્નો સ્વાભાવિક જ છે એવો દેખાવ કરતાં તેમણે જવાબ આપ્યો. 'દીકરો અને પુત્રવધૂ રાતદિવસ મહેનત કરી ધંધો વધારવાના પ્રયત્નો કરે છે. ચાર વર્ષનો એક પુત્ર છે. પુત્રવધૂને વધુ બાળકો જોઇતાં નથી. કામના વધતા જતા ભારણમાં વધુ એક સંતાનને ઉછેરવાની જવાબદારી લેવા તે તૈયાર નથી. બધી સ્ત્રીઓ જો પોતાની કેરિયર માટે આવા જ નિર્ણયો કરવા લાગશે તો આ પૃથ્વીતળ પરથી એક દિવસ માનવજાતિ જ નષ્ટ નહીં થઈ જાય ને એવો જ મને ભય લાગે છે.'

'એનો અર્થ કે એક વધુ પૌત્રની તમને ઇચ્છા લાગે છે નહીં ?' આખરે ગાડી પાટે ચઢી.

'મેં ફક્ત મારી પોતાની જ ભાવના વ્યક્ત નથી કરી. હું ક્યારેય મારો એકનો જ વિચાર નથી કરતો એ વાત તું પણ જાણે છે. જ્યારે તમે સાર્વત્રિક સત્ય પ્રસ્તુત કરી શકો છો ત્યારે જ તમારા વિચારોનું વજન પડે છે.' મહાનગરની ભીડમાં કાર ચલાવતાં પણ તેમના મોઢા પર તત્ત્વવેત્તાની છટા ઉમટી આવી.

'અને દીકરી?'

'તેની જ ચિંતા છે. લેક્ચરર તરીકે કામ કરે છે. તું જ છોકરો શોધી કાઢ. એમ કહ્યાંને પણ ચાર વર્ષ થયાં. પણ પોતાનો સાથીદાર શોધવાની શક્તિ હજી આ દેશના તરુણોમાં આવી નથી. હજી અહીંનો સમાજ બદલાયો નથી. અહીં તરુણો હજી પણ જૂની પદ્ધતિથી જ જીવે છે. અને હું શોધી કાઢવાનો વિચાર કરું તો તને પ્રશ્નો ખબર જ છે.'

બાગમાં તેમને એક બાંકડો ખાલી મળ્યો. ત્યાં બેસતા બેસતા તેમણે કહ્યું, આ પાર્ક કબજે કરવાનો પણ કેટલાક લોકોએ પ્રયાસ કર્યો હતો. કબ્બન પાર્ક બચાવ આંદોલન શરૂ કરી મેં તે બચાવી લીધો. તને એ પ્રકરણ ખબર નથી ? સરકારને મારી બીક પણ લાગે છે અને મારા પર તેનો ગુસ્સો પણ છે.

તેના મનમાં જુદો જ વિચાર ચાલતો હતો.

'આવી જગ્યાએ બેસીએ એટલે વિચારપ્રવાહની દિશા જ બદલાઈ જાય છે. એટલે જ બાગને નગરોનું અંતર્મન કહી શકાય. શું વિચાર કરે છે ?'

'તમારી દીકરીની ઉંમર શું ?' તેણે પૂછ્યું.

'તેનું નામ અરુણા. અટ્ઠાવીસ. ભૂલી ગઈ ?'

'યાદ આવ્યું. ગોરી મા જેવી યુરોપિયન ઘાટની છે ને ?'

'તે તરફની દાદી જેવી છે. મેં પણ તેમને જોયાં હતાં. અતિશય સુંદર. એલિઝાબેથ પણ એ જ કહે છે. કેમ ? છે કોઇ છોકરો ધ્યાનમાં ?'

'મારા છોકરાનું પણ લગ્ન બાકી છે. બત્રીસ વર્ષનો છે. ટેક્સાસ યુનિવર્સિટીમાં પેટ્રો-એન્જિનિયરિંગ કરી સાઉદીમાં મોટા પગારે નોકરી પર છે. હમણાં તે અહીં આવ્યો છે. મારો તો આજકાલ આમીર સાથે પણ ખાસ સંપર્ક રહ્યો નથી. તેણે બીજાં લગ્ન કર્યાંની જાણ તમને પણ હશે જ. દીકરા માટે છોકરી શોધવામાં આ એક મુશ્કેલી આવી છે.'

'આમીરે આમ કર્યાનું મેં પણ સાંભળ્યું હતું. પહેલા ખબર પડી હોત તો મેં તેને આમ ન કરવા દીધું હોત. તેં મને કેમ ન કહ્યું ?'

'મને પણ ક્યાં ખબર હતી ? હવે એ વિષયની ચર્ચા નથી કરવી. નઝીરને સારી છોકરી મળે તે મહત્ત્વનું છે.'

'દેખાવમાં તો તે સુંદર હશે જ. આખરે તારો જ દીકરો છે.'

તેણે પર્સમાંથી ફોટો કાઢી તેમના હાથમાં આપ્યો. જોતાં જ તેમના ચહેરા પર સંમતિદર્શક ભાવ પ્રકટ્યા. ભવાં ઉંચા થયા. તેઓએ કહ્યું, 'વાહ સોશ્યાલિસ્ટ ઇંટલેક્ચ્યુઅલ દેખાય છે.'

'ના ! આ ઇસ્લામિક દાઢી છે. એમાં પણ સાઉદી.'

'ઇસ્લામ અને સોશ્યાલિઝમ વચ્ચે વિરોધ નથી. વહેંચીને ખાઇશું એ તત્ત્વ પર જ ઇસ્લામ ઉભો છે ને ?'

'સર. તમે જે બેધડક વિધાનો કરો છો તે ખોટાં છે. તેથી ઉલટું અમીર અને ગુલામ એ જ આ સમાજનું મૂળ લક્ષણ છે. ખોટા સંદર્ભો ખોટી જગ્યાએ આપી ભાષણ ઠોકવાની તમને ટેવ પડી ગઈ છે......' જેવું કોઇ તીખું વિધાન કરવાની થયેલી ઇચ્છા તેણે દબાવી દીધી. આ વાદવિવાદ કરવાનો સમય નહોતો.

હજી પણ પ્રોફેસરના ભવાં તણાયેલાં જ હતાં. પછી કહ્યું, 'છોકરો સાઉદીમાં સારું કમાય છે તો પણ તેં કેમ જૂની સાડી પહેરી છે ?'

'જોઇએ તેટલી નવી સાડીઓ લઈ શકું તેટલા પૈસા મારી પાસે પણ છે. પણ મને એવો શોખ નથી.'

'ધેટ્સ ગુડ. છોકરાઓ પાસેથી પણ ક્યારેય કાંઇ લેવું નહીં જોઇએ. મારું પણ એ જ તત્ત્વ છે. આમીર આ બાબતે શું વિચારે છે ?'

'મને ખબર નથી. પણ લેતો નહીં હોય. એટલે જ નઝીરને તે ઘેર ઉતરવાનો સંકોચ થાય છે. તેથી જ તે હોટેલમાં ઉતર્યો છે.' જવાબ આપ્યા પછી તેના ધ્યાનમાં આવ્યું કે નઝીર પર મા-બાપની જવાબદારી કેટલી છે તે જાણી લેવા માટે જ આ બધી પૂછપરછ છે.

'મેં પોતે જ જુદી જાતિની અને જુદા દેશની છોકરી સાથે લગ્ન કર્યાં છે. એ પણ ચાળીસ વર્ષ પહેલાં. મારી દીકરી કોઇની પણ સાથે લગ્ન કરે તેમાં મારો વિરોધ નથી. તો પણ છોકરો ભારતમાં હોત તો વધુ સારું થાત એમ મને લાગે છે. કારણ એકબીજાના આચાર વિચારથી બંને પરિચિત હોય છે. છોકરો ખ્રિસ્તી હોવો જોઇએ એવી મારી પત્નીની જીદ છે. આ બધા ધર્મો વ્યાવહારિક આવશ્યકતા પ્રમાણે ઝૂકી શકે છે એ તું પણ જાણે છે. બાકી બધાને પણ ખબર છે. હવે એક વાર બંને એક બીજાને મળી લે પછી વાત.' તેમણે કહ્યું.

છોકરા છોકરીએ પ્રોફેસરના ઘેર એકબીજાને જોયાં. બંને એકબીજાને ગમ્યાં. કોઇની પણ ખાસ શરતો કે અપેક્ષાઓ નહોતી. નઝીરનો એક જ આગ્રહ હતો. પોતાની થનારી પત્નીએ પહેલાં મુસલમાન થવું જોઇએ. એ પછી મુસ્લિમ પદ્ધતિ પ્રમાણે નિકાહ થવા જોઇએ. તે પછી પણ ઘરમાં મુસ્લિમ પદ્ધતિ અનુસાર જ જીવન જીવવું પડશે. આ વાત પણ છોકરીએ તરત જ માન્ય કરી. ફક્ત તેની માએ વિરોધ કર્યો. 'ઇસુનો સાથ છોડીશ તો ધગધગતા નર્કમાં પડવું પડશે એ તને ખબર નથી ?'

છોકરીએ જવાબ આપ્યો, 'એક પ્રવાદીને છોડી બીજા પ્રવાદીને શરણે જાઉં છું હું. એક પ્રવાદી શિક્ષા કરવા આવશે તો બીજા પ્રવાદી બચાવશે. તારા પ્રવાદી કરતાં મહંમદ(સ) વધુ બળવાન છે. તેમણે અનેક યુદ્ધો કરી તે જીત્યાં છે. એક ગાલ પર મારે તો બીજો ગાલ ધર એમ કહેનારા ઇસુમાં મારવાની પણ શક્તિ નથી અને મારાનારાઓથી રક્ષણ કરવાની પણ નથી.'

પોતાની દીકરીના મોંએથી આવો જવાબ પણ આવી શકે એવી તેની માને કલ્પના પણ નહોતી.

પ્રોફેસરે નઝીરને કહ્યું, 'દીકરી મુસલમાન ભલે થાય, પણ તમે સિવિલ મેરેજ કરો.'

'અંકલ, જો મેં મુસ્લિમ છોકરી સાથે લગ્ન નથી કર્યાં એમ ખબર પડશે તો રિટ્રેચ થયા પછી સાઉદીવાળા મને ત્યાંથી ભગાડી મૂકશે. પહેલાં તે મુસ્લિમ થઈ પછી જ મેં લગ્ન કર્યાનું સર્ટિફિકેટ મૌલવીએ આપવું પડે. તેનું નામ, તેનો ધર્મ, તેનો પતિ બધું જ મુસ્લિમ હોવાના આધાર પર જ તેનો પાસપોર્ટ તૈયાર થવો જોઇએ. નહીં તો વિઝા મળશે નહીં અને તમે કહો છો તે સિવિલ મેરેજની કિંમત શું ? શા માટે તે હોવું જોઇએ ?'

'આપણે સ્પષ્ટ જ વાત કરીએ. તારાં માતાપિતાનાં લગ્નમાં મેં જ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. તારી માતાને મુસ્લિમ બનવા મેં જ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. હવે તેની હયાતીમાં જ તારા પિતાએ બીજું લગ્ન કર્યું છે. સિવિલ મેરેજનું બંધન હોત તો તેણે આવું વર્તન ન કર્યું હોત. આપણો આજનો વિચાર ગમે તેટલો સ્પષ્ટ હોય તો પણ આગળ જતાં પરિસ્થિતિ શું થાય અને આપણું મન ક્યારે બદલાય તે કેવી રીતે કહી શકાય ? દીકરીના બાપ તરીકે મારે એટલી ચિંતા ન કરવી જોઇએ ?'

મારાં માતાપિતા વચ્ચે શું થયું તે હું જાણતો નથી. મને મારી મા પર પ્રેમ છે અને એ પણ જુઓ કે મારા પિતાએ પણ માને તલાક આપ્યા નથી. શું આ વખાણવા લાયક વસ્તુ નથી ? તે બંને વચ્ચેના સંબંધોનું વિશ્લેષણ આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ ?' તેણે પણ એટલી જ નમ્રતાથી સ્મિત કરતાં કહ્યું.

'સાઉદી અથવા મુસ્લિમ દેશો સિવાય બીજે ક્યાંય તને નોકરી મળે તેમ નથી?'

'અંકલ ! ધેટ્સ નોટ ધ પોઇંટ. મારો સલમા પર પ્રેમ છે. હું જીવીશ ત્યાં સુધી તેને પ્રેમ કરતો રહીશ. તમારા જેવા સિનિયર્સ આ વાત પર વિશ્વાસ નહીં રાખે તો બાકી લોકો કેવી રીતે રાખશે ? કેમ ? સમજ્યા નહીં ? સલમા તમારી દીકરીનું નામ. તેને પણ આ નામ ગમ્યું છે.' કહી તેણે ભાવી સસરાના હાથ પર હાથ મૂક્યો. તેની સાથે વધુ વાત કરવાનો કોઇ અર્થ નથી એ પ્રોફેસરના ધ્યાનમાં આવી ગયું.

તે ગયા પછી તેમણે દીકરી પાસે પણ વિષય કાઢ્યો. 'મારી વાત માન. પહેલાં સિવિલ મેરેજ કરો. પછી ભલે નિકાહ પઢાય. આમ થશે તો તેને ક્યારેક બીજું લગ્ન કરતાં રોકી શકાશે.'

અરુણાએ કહ્યું, 'ડેડી, પરસ્પર વિશ્વાસ નહીં હોય તો સંસાર કેવી રીતે ચાલશે? લગ્ન પહેલાં જ તેની ઉપર અવિશ્વાસ બતાવીશું તો કદાચ લગ્ન જ તૂટી જશે.'

'તૂટતું હોય તો તૂટવા દે ! આપણે બીજો છોકરો શોધીશું.'

ડેડી, હું નઝીરને પ્રેમ કરું છું. તમે ચિંતા ન કરશો. અને પ્લીઝ, તેને ખોટું લાગે તેવું કાંઇ બોલશો નહીં. લગ્ન પછી પત્નીએ જ પતિ સાથે અનુકૂલન સાધવાનું હોય છે ને ! તેણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું.

ફક્ત એક જ અઠવાડિયામાં તેને નઝીર સાથે આટલો પ્રેમ કેવી રીતે જાગી ગયો ? તેમને આશ્ચર્ય લાગ્યું. સાથે જ યાદ આવ્યું કે ઇંગ્લેંડ હતા તે વખતે પોતાને પણ એલિઝાબેથ માટે આ જ ભાવના હતી. તેની ખામીઓ સહેજ પણ ધ્યાનમાં આવી નહોતી. જગતની બધી જ સુશિક્ષિત મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ પુરુષોના આ અધિકાર સામે આંદોલન ચલાવી રહી હતી ત્યારે પોતાની છોકરીએ એ અધિકારો સામે માથું શું કરવા નમાવવું જોઇએ ? દીકરી બહુ હોંશિયાર નથી પણ સાવ ઢ પણ નથી. આટલી સાદી વાત સમજતાં તેને વાંધો ન આવવો જોઇએ. આમ કેમ થઈ રહ્યું છે ?

આખી રાત વિચાર કર્યા પછી બીજે દિવસે તેમને જવાબ જડ્યો. આજે તે અઠ્ઠાવીસ વર્ષની છે. ગયાં દસ-બાર વર્ષથી શારીરિક ભૂખ સતાવતી હશે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સોળ વર્ષની ઉંમર પછી એ ભૂખનો ઉપાય કરવા માટે કાયદાની અનુમતિ છે. આ સંદર્ભમાં શું કાળજી લેવી એ પણ તેઓ જાણે છે. તેથી લગ્નનો નિર્ણય કરતી વખતે આ દબાવેલી ભૂખની કોઇ મહત્ત્વની ભૂમિકા રહેતી નથી. દીકરી અહીં ઉછરી. ઉપરાંત મા રૂઢિચુસ્ત કેથોલિક. નઝીરને જોતાં વેંત તેની ઉપર જીવ ચોંટ્યો. તેથી તેણે કહેલી દરેક વાતને દીકરીએ સંમતિ આપી છે. તેના સમર્થન માટે તે મારી સાથે જીભાજોડી કરવા પણ તૈયાર થઈ. લગ્નના બોજા હેઠળ સ્ત્રીએ પોતાના સર્વસ્વનો હોમ કરવાની સહેજ પણ આવશ્યકતા નથી એ વાત સુશિક્ષિત અને સુસંસ્કૃત જગત બૂમો પાડી પાડીને કહી રહ્યું છે, આ વિષય પરનાં મારાં સ્ફૂર્તિદાયક ભાષણોને કારણે કેટલીય જાગ્રત મહિલાઓ મારી પ્રશંસક બની છે ત્યારે મારી જ છોકરી કેમ આવી છે ?'

તેમણે લક્ષ્મીને પણ કહ્યું, 'કમ સે કમ તું તો તારા દીકરાને નિકાહ પઢતા પહેલાં સિવિલ મેરેજ કરવાનું કહે.' તેને પણ આ વાત ગળે ઉતરી. હોટેલમાં જઈ તેણે દીકરાને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. દીકરાએ કહ્યું, 'અમ્મીજાન, નિકાહ શરિયત સાથે સંબંધિત વિષય છે. તે પહેલાં સિવિલ મેરેજ કરવાથી નિકાહ ખાલી કરવા ખાતર કરવા જેવું નહીં થાય ?'

'કરવા ખાતર નહીં બેટા, બંને એકબીજાને પૂરક છે.'

'ખાલી ખાલી દલીલો ન કરશો તમે. શરિયતમાં સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને સમાન અધિકારો છે. નિકાહના કરારમાં હું તને છોડી દઈશ તો આટલી રકમ આપીશ એવી પણ કલમ છે. તલાકનો પ્રસંગ આવે તો એ રકમ લઈ તેણે સ્થાન ખાલી કરવું જોઇએ. આખરે લગ્ન એ એક કરાર જ છે ને ?'

'તારા પિતાએ કર્યું તેમ. આના પરનું આકર્ષણ ઘટ્યા પછી બીજા બે નિકાહ પઢીશ તો ?'

'નિકાહ કરું તો પણ દરેકની સાથે સરખો જ ન્યાયપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો જોઇએ એવું શરિયતમાં કહ્યું છે. આ ધર્મ છોડી હું ક્યારેય વર્તન કરવાનો નથી. મારો ઈસ્લામ પરનો વિશ્વાસ દૃઢ છે, ઉપરછલ્લો નથી.'

આની સાથે આ બાબતે વાત કરવી નિરર્થક છે એ તેને સમજાઈ ગયું. મારી જ ભૂલ થઈ ગઈ. આને માટે કર્મઠ મુસ્લિમ પરિવારની છોકરી શોધવી જોઇતી હતી. આને સુશિક્ષિત અને આધુનિક પત્ની મળે તે માટે પ્રોફેસર સાથે ચર્ચા કરી. અરુણા પણ બધી શરતો કબૂલ કરીને પરણવા તૈયાર થઈ ગઈ. પણ ભવિષ્યનાં સંભવિત જોખમોનો તેને ખ્યાલ હશે કે ? પ્રોફેસરે તેને એ બધું કહ્યું હશે ? ભલે કોઇની પણ છોકરી હોય, તેને અન્યાય ન થવો જોઇએ.

હોટેલમાંથી નિકળતાં જ તેણે પ્રોફેસરને ફોન કરી બધી વાત કરી. પછી કહ્યું, મારે મારા જ દીકરાના લગ્નમાં કોઇ બાધા નાખવી નથી. મેં તમને ફોન પર વાત કરી છે એ પણ કોઇને ખબર ન પડવા દેશો. તમે જ તમારી દીકરીને સમજાવો. પહેલાં સિવિલ મેરેજ કરવાની હઠ પકડવા કહો. આ વાતને કારણે લગ્ન તૂટે તો તેને માટે પણ તૈયાર રહેવાનું સમજાવો.

'તે શક્ય ન બન્યું એ માટે તો તારી સાથે વાત કરી હતી.'

'કેમ? નઝીર પર એટલો વિશ્વાસ બેઠો છે?'

'ફોન પર બોલવા જેવો આ વિષય નથી, પ્રત્યક્ષ મળીશું ત્યારે વાત કરીશું.'

અરુણા સલમા બનીને સાઉદી ગઈ. એ વાતને બે મહિના થયા પણ પ્રોફેસરના મનમાંથી એ વિષય નિકળ્યો નહીં. મેં મારી છોકરીને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું નહીં, તેને પોતાના પગ પર ઉભી રહી શકે એટલી શક્તિ આપી નહીં, તેનાં લગ્ન

પણ યોગ્ય જગ્યાએ કરી આપ્યાં નહીં. પોતાની છોકરી કેથોલિક ધર્મ છોડીને ગઈ એ વાતનો તેમનાં પત્નીને પણ ખટકો હતો. દીકરીની વિચારશક્તિ નબળી પાડવા બદલ પતિનો ગુસ્સો પણ પત્ની પર ઠલવાતો હતો. તેથી ઉલટું ઐતિહાસિક કાળથી જેની સાથે શત્રુત્વના સંબંધો રહ્યા છે તે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરી તે ધર્મની વ્યક્તિ સાથે પોતાની દીકરી લગ્ન કરીને ચાલી ગઈ તે માટે મા પોતાના પતિને જ જવાબદાર ગણતી હતી. ઘરમાં અજંપાભરી શાંતિ હતી. રસોઇ કરનારી બાઈ ઘરમાં હોવાને કારણે એ શાંતિ તૂટવાનાં પણ લક્ષણો દેખાતાં નહોતાં.

દીકરી જતી રહી ત્યારથી પ્રોફેસરને પોતાની માતાની યાદ સતાવવા માંડી. આમ જુઓ તો આ બંને વાતોને પરસ્પર કાંઇ સંબંધ નહોતો. અમસ્તું જ મનમાં આવી ગયું, કોઇ કવિએ કહ્યું છે, મા જ દીકરી સ્વરૂપે ઘરમાં જન્મ લે છે. એ સાચું હશે ? માની ઉંમર શું હશે ? એંસી-પંચ્યાશી. મારા જન્મ વખતે તે કદાચ પંદર વર્ષની હશે. તે જમાનામાં એવું જ હતું. હું એકનો એક દીકરો. થયા ઘણા પણ હું એક જ જીવ્યો. એમ જ ચાર છોકરીઓ પણ જીવી. તે જગતમાંથી બહાર નિકળ્યા પછી આખું જગત બદલાઈ જાય છે. આ એલિઝાબેથનું પણ શું થયું ? કહ્યું, તારે ધર્મ બદલવાની આવશ્યકતા નથી, ચાંદલો કર, સાડી પહેર, હાથમાં બંગડી પહેર. આટલું કરીશ તો પણ મા તને પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારી લેશે.

પણ તેણે માન્યું નહીં, ઉલટું યાદ અપાવ્યું, મારા પર કોઇ ધાર્મિક આચાર લાદશો નહીં એવું તમે મને વચન આપ્યું છે. તેણે બેંગલોરના ચર્ચના મુખ્ય પાદરીને પૂછયું, તો તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું, ‘નો, નો, ડોંટ એંટરટેઇન એની નોન ખ્રિશ્ચન પ્રેક્ટિસ.’ તેની આ જીદને લીધે તેને ગામડે લઈ જવાનો તો કોઇ પ્રશ્ન જ નહોતો.

હું પોતે દર ત્રણ વર્ષે જઈ આવતો. પૈસા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો તો અપ્પાએ કહ્યું, ‘નહીં જોઇએ. અમારી બંનેની આવશ્યકતા પૂરતું નરસિંહદેવ આપે જ છે.’

માને પૂછયું, ‘અમ્મા તને કયું ઘરેણું જોઇએ બોલ, આવતી વખતે લેતો આવીશ.’ તો તેણે કહ્યું, ‘મારે ડોશીને ઘરેણાં શું કરવા છે ? તું જ છોકરાં છૈયાં વાળો સંસારી માણસ છે. તું જ રાખ એ પૈસા.’

જો કે એ વખતે પગાર પણ પ્રમાણમાં ઓછો જ હતો. અને ઘર પણ બ્રિટિશ સ્ટાંડર્ડથી ચલાવવાનું હતું.

પેલું ગોમાંસનું પ્રકરણ થયું ન હોત તો સંબંધ આટલા તૂટ્યા ન હોત.

હું આધુનિક વિચારક તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો એ સમયે ઘટેલી આ

ઘટના. આપણા ઋષિમુનિઓ પણ ગોમાંસ ભક્ષણ કરતા એ મુદ્દા પર ભાર મૂકી મેં એક લાંબો લેખ લખ્યો હતો. લેખ પ્રકાશિત થયા પછી તેની તીવ્ર પ્રતિક્રિયા થઈ. નિવાસસ્થાન પર મોટો મોરચો પણ આવ્યો હતો. પોલિસપહેરો ન હોત તો તે દિવસે ઘરની બારીઓ પણ સલામત ન રહી હોત. મને મારી ન નાખ્યો હોત તો પણ હાથપગ તો તૂટી જ ગયા હોત. મેં ડર્યા વગર બીજા અંકમાં ફરી એક લેખ લખ્યો. તેમાં લખ્યું, ગોમાંસ ખાનારા અને ન ખાનારા બંનેએ વિચાર કરવો જોઈએ. ન ખાનારાઓ ખાનારાઓનો નિષેધ કરશે તો તેમને બહાર કાઢ્યા જેવું થશે. આના જ પરિણામ સ્વરૂપે ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્રવિભાજન પણ થઈ શકે છે. ભારતની બહાર ક્યાંય પણ ગોમાંસભક્ષણ નિષિદ્ધ નથી મનાયું. પરદેશમાં રહેતો હતો ત્યારે હું પણ નિયમિત ગોમાંસ ખાતો હતો. આજે પણ શક્ય હોય ત્યારે ખાઉં છું. હું ભારતીય નથી એમ કહેવાનો અધિકાર કોને છે ?

આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાં સુધી સનાતનીઓનો ગુસ્સો શમી ગયો હતો. અમને સરકારનું રક્ષણ મળતું હતું. અમે પણ સેમિનાર્સના માધ્યમથી આ વિષય જીવતો રાખતા હતા.

આ ઘટનાના એકાદ વર્ષ પછી જ ઘેર જવાનું થયું. ત્રણ વર્ષ થયાં હતાં. કળેનહળ્ળીના સોશ્યાલિસ્ટ નેતા પ્રકાશ ગૌડાને ઘેર દીકરીના લગ્નપ્રસંગે જવાનું હતું. ન જઈએ તો પક્ષ સાથેનો સ્નેહ કેવી રીતે વધે ? આટલા નજીક ગયા પછી મા-બાપને મળ્યા વગર આવીશ તો લોકો ટીકા કર્યા સિવાય રહેશે નહીં તેની ખાતરી હતી. ગામના ઘણા લોકો લગ્નમાં આવ્યા હતા. તે બધા પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછતા હતા.

બપોરે જમ્યા પછી ત્રણ વાગે કાર લઈ ઘેર ગયો. ઘરમાં પગ મૂક્યો. સામે જ મા દિવેટો બનાવવા બેઠી હતી. પહેલાં તો તેણે મને ઓળખ્યો જ નહીં. એ સમયે મેં જે. પી. નો ડ્રેસ પહેરવાની શરૂઆત કરી હતી. મેં જ બૂમ પાડી, ‘હું આવ્યો છું, હું !’

અંદરથી અપ્પા બહાર આવ્યા. તેમણે પૂછ્યું, ‘પ્રકાશ ગૌડાની દીકરીના લગ્નમાં આવ્યો હતો ? ત્યાં જ ઉભો રહે.’ એટલું કહી તેઓ અંદર ગયા. છાપું હાથમાં લઈ બહાર આવ્યા. અને મારી સામે ધરીને પૂછ્યું, ‘ગોમાંસ ખાય છે એમ લખ્યું છે. આ સાચું છે ?’

આ અચાનક ધક્કાથી મારી જીભ જ ઝલાઈ ગઈ. છતાં ક્ષણભરમાં સ્વસ્થ થઈને મેં કહ્યું, ‘અપ્પા, બહારના રાજકારણમાં આવું બોલવું પડે છે. લખવું પડે છે, તેની ઉપર તમે વિશ્વાસ રાખો છો ?’

'પણ આવું ખોટું કહેવા શા માટે જાય છે ? તને કેટલાં મોઢાં છે ? માણસ છે ને ? જન્મદાતા મા-બાપ સામે ઉભાં છે. હવે કહે કે સાચું શું છે ?' તેમણે જવાબ પૂછ્યો.

મને પણ ગુસ્સો આવ્યો. મેં કહ્યું, 'તમને મળીને જવાની ઇચ્છાથી હું આવ્યો. માની લો કે ભૂલથી ક્યારેક ખાઈ લીધું હોય તો શું બગડી ગયું ? ગાયો કે ઢોર ન પાળનારા ચીન, મોંગોલિયા જેવા દેશો બાદ કરો તો આખું જગત ગોમાંસ ખાય છે. આપણા દેશમાં પણ કેટલા ટકા લોકો ખાય છે તે ખબર છે ? કોઇએ બીજાનું ભોજન નિયંત્રિત કરવું એ ફાસીઝમ છે, લોકશાહી નથી....'

'સરસ ! છેવટે કબૂલ તો કર્યું. તારા જેવા પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યા બદલ હું અને તારી મા પ્રાયશ્ચિત કરીશું.' કહી તેઓ અંદર ચાલ્યા ગયા. મેં પણ ગુસ્સામાં કારમાં બેસીને કાર ચાલુ કરી.

પછી પ્રકાશ ગૌડા પાસેથી બધી માહિતી મળી. એ છાપું ઘેર લાવી વાંચી સંભળાવવાનો ધંધો નરસિંહપ્પાએ કર્યો હતો. તેની દીકરીનાં લગ્ન મુસલમાન આમીર સાથે કરવામાં સાથ આપ્યો તેનો બદલો લીધો ? કે સગપણો પણ દૂર જાય છે. જગતનું માર્ગદર્શન કરનારા પ્રત્યેક મહાપુરુષના જીવનમાં આવું જ બને છે. અજ્ઞાની ભાઈબહેનો, માબાપ વગેરે દૂર જાય છે. તે ક્ષણે જો આ મહાપુરુષો ભાવુક થયા હોત તો મહાપુરુષ બન્યા જ ન હોત. આ વિચારોએ જ ગયાં પચીસ વર્ષથી બળ પૂરું પાડ્યું છે એ તેમને યાદ આવ્યું.

અરુણા સિવિલ મેરેજનું કવચ પહેરીને ગઈ હોત તો માની યાદ આમ સતાવત કે નહીં કોણ જાણે ? શેની શેની સાથે કેવો સંબંધ જોડાય છે એનું તેમને આશ્ચર્ય લાગ્યું. એ ઘટના પછી માતાપિતાનું વાત્સલ્ય માત્ર પૌત્રપૌત્રીઓ પૂરતું જ રહ્યું હતું. સમાચાર મળે છે પણ સંબંધ રહ્યા નથી. અમ્મા પંચ્યાશીએ પહોંચ્યાં છે. આટલી મોટી ઉંમર થઈ, ક્યારે શું થશે તે કોણ કહી શકે ? અપ્પા ત્રાણુંએ પહોંચ્યા. સોએ સહજતાથી પહોંચશે. કદાચ પાર પણ કરે. પણ કાંઇ પણ થશે તો પણ ત્યાંના ઉત્સવમાં હું સહભાગી થઈ શકીશ નહીં. આટલાં વર્ષ એકબીજાથી દૂર રહ્યા પછી તે કેવી રીતે શક્ય બનશે ? માનવી સંબંધો કરતાં એક પ્રાણીનું માંસ ખાવું કે ન ખાવું એ જ વાત વધુ મહત્ત્વની માનનારો આ કેવો ધર્મ ? આ ધર્મને ઉભો આડો ચીરી તેના ટુકડે ટુકડા કરી ગમે તેટલા લેખ લખ્યા, કેટલાય ભાષણ કર્યાં તો પણ ભોંયભેગો થયા વગર યથાવત ઉભો જ છે.

તેમનો જીવ ચૂંથાતો હતો.

* * *

પ્રકરણ ૧૧

પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને અમેરિકાથી એક મેસેજ આવ્યો. ત્યાંની નોર્થ-ઇસ્ટ યુનિવર્સિટીમાં જુદા જુદા દેશોની વૈચારિક પ્રવૃત્તિઓના સંદર્ભમાં ચાલતા એક અભ્યાસક્રમમાં વર્તમાન ભારતમાં ચાલતી વૈચારિક પ્રવૃત્તિ પર અઠવાડિયામાં બે લેક્ચર્સ આપવા માટે બે મહિના માટે આવવાની વિનંતી કરી હતી. આ આમંત્રણ પાછળ ત્યાંના વૈચારિક મિત્ર ટોમનો હાથ હોવો જોઇએ એ તેમને સમજાતું હતું. ટોમ અમેરિકાની વિદ્યાપીઠોમાં કમ્યુનિસ્ટ વિચારધારાનો પગપેસારો કરાવી તેની માવજત કરવામાં બહુ કુશળ હતો. તે ભારત આવ્યો ત્યારે આ સંદર્ભમાં તેની સાથે થયેલી વાતો પણ તેમના ધ્યાનમાં હતી. તેઓ પણ કંટાળ્યા હતા. અમેરિકાનો એક આંટો એ કંટાળો દૂર કરવામાં મદદરૂપ થશે એવો તેમનો અનુભવ હતો. ઉપરાંત ડોલર પણ ઘણા મળશે. કાર પણ બદલી શકાશે. આમાં એક સમસ્યા હતી. બનારસના એક સેમિનારમાં બીજ ભાષણ માટેનું આમંત્રણ તેમણે સ્વીકારી લીધું હતું. ત્યાંનો અનુભવ કાંઇ બહુ સારો નહીં હોય એ વાત તેઓ જાણતા હતા. આજ સુધી હજાર જગ્યાએ જે બોલ્યો તે જ અહીં બોલવાનું. ભારતની બધી જ કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ એક જ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછે છે. સાવ ખાલી હતા એટલે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. છેલ્લી ક્ષણે અમેરિકાનું કારણ બતાવી ટાળીએ તો બદનામી થાય છે. એટલે તે સેમિનાર પતાવી અમેરિકા માટે ક્યારે નિકળી શકાશે એના વિચારમાં કેલેંડર જોતા તેઓ બેઠા હતા. મગજમાં વિચારચક્ર ચાલુ હતું. અમેરિકા જવા નિકળતાં પહેલાં અહીંના બધા અખબારોમાં મોટા ટાઈપમાં અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાંથી વ્યાખ્યાન માટે નિમંત્રણ એવા સમાચાર આવે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. દિગંત વ્યવસાયમાં ગમે તેટલો

આગળ વધે, ગમે તેટલો પૈસો કમાય, તેને ગમે તેટલી મદદ કરી હોય તો પણ તેની પાસેથી પૈસા લેવાની તેમની જરા પણ તૈયારી નહોતી. પૈસા લઈશ તો મારું સન્માન રહેશે નહીં એવી જ તેમની ભાવના હતી. કુશળક્ષેમ પૂછવા, મદદ માટે પૂછવું, પણ કદી તેની પાસેથી કાંઇ લેવું નહીં. એલિઝાબેથ દીકરા પાસે પૈસા માગે છે તે તેઓ જાણતા હતા. આમ પણ સ્ત્રીઓને સ્વાભિમાન ઓછું જ હોય છે. પણ આ જાહેરમાં બોલી ન શકાય. નારીવાદી લોકો વિરોધ કરશે. તે પણ જો આર્થિક દષ્ટિએ આત્મનિર્ભર હોત તો મારી સાથે ન રહેતાં કદાચ જુદી જ રહી હોત. એ વાત પણ જો કે એટલી સાચી નથી. તે કેથોલિક છે.......

આમતેમ ભાગતા મનને તેઓએ મૂળ પ્રશ્ન પર કેંદ્રિત કર્યું. એ જ વખતે બે યુવાન વિચારકો પ્રોફેસરને મળવા આવ્યા. આકર્ષક અણિદાર દાઢી, વિખરાયેલા વાળ, ચેક્સનું શર્ટ, જીન્સ. કર્નાટકમાં એક ભવ્ય વિચારવાદી સંમેલન કરવાની અને તેનું ઉદ્દઘાટન પ્રોફેસરને હાથે થાય તેવી વિનંતી કરવા તે બંને આવ્યા હતા. આમ તો બંને પરિચિત જ હતા. સાંસ્કૃતિક, ભૌતિક કે આધુનિક ચળવળ સાથે જોડાયેલા બધા લોકો પ્રોફેસરને ઓળખતા જ હતા. તેમના આશીર્વાદની અપેક્ષાએ અનેક પ્રાધ્યાપકો તેમની સાથે પરિચય કેળવી લેતા હતા.

આવતાંની સાથે જ બંનેએ પોતાનો આવવાનો હેતુ પ્રોફેસરને કહ્યો. પ્રોફેસરે પણ પહેલાં યુરોપીયન માનસિકતા આત્મસાત કરી પછી કેવી રીતે બલાઢ્ય થઈ આખું જગત પાદાક્રાંત કર્યું વગેરે કહી વિચાર એ શક્તિ છે, વિચારહીનતા એ દુર્બળતા છે વગેરે સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા મૂકી. આવેલા તરુણો પણ તેમને સિગરેટ ઑફર કરી પોતે પીવાનું ભૂલી જઈ તેમની વાત સાંભળતા હતા ત્યાં જ ફોન આવ્યો. ‘જોયું ને? સગવડ ખાતર લીધેલો ફોન કેવો આપણી એકાગ્રતાનો ભંગ કરે છે.’ કહેતાં તેમણે ફોન ઉપાડ્યો.

સામેથી લક્ષ્મીનો અવાજ સંભળાયો. ‘સર, હું કુણિગલથી બોલું છું. તમારાં બા ગુજરી ગયાં.’

‘હેં ? વોટ ? સાચું ?’ લાગેલો ધક્કો કાંઇ સામાન્ય નહોતો. ‘શું થયું હતું ?’

‘હમણાં હમણાં તબિયત સારી નહોતી રહેતી. ગામમાં સારા ડોક્ટર ન હોવાને કારણે વિશાલાક્ષીબહેન તેમને તુમકૂર લઈ ગયાં હતાં. ગયો આખો મહિનો બંને ત્યાં જ હતા. થોડી હૃદયની તકલીફ હતી. આ ઉંમરે વધુ કાંઇ કરવું શક્ય નથી એમ ડોક્ટરનું કહેવું હતું. દહન કોણ કરે એવો પ્રશ્ન આવ્યો હતો. જમાઈ પણ દીકરા

જેવો જ ગણાય, તેને જ કરવા દો એમ શાસ્ત્રીકાકાએ કહ્યું, બાકીનાં ક્રિયાકર્મ ગામમાં જ કરવાનાં છે. મીનાક્ષી અને જલજાક્ષી પણ આવ્યાં છે. તેમના પરિવારના લોકો સાતમે દિવસે આવવાના છે. વિશાલાક્ષીબહેન અને તેમના પતિ અહીં જ છે. આજે સવારે બહેન ઘેર આવ્યાં હતાં. તેમણે જ કહ્યું, કમ સે કમ તું તો એને જાણ કર. મા ગયાના સમાચાર કોઇએ આપ્યા નહીં એવું ન થવું જોઇએ. તેમને લાગ્યું, ગમે તેમ હોય તો પણ શ્રાદ્ધનો અધિકાર દીકરાનો જ ગણાય. એટલે કુણિગલ આવી ફોન કર્યો.'

'તરત જ નિકળું છું. પહોંચું જ છું. તું છે ને ત્યાં?' ક્ષણભર પણ વિચાર ન કરતાં તેમણે કહ્યું.

'રાહ જોઉં છું. આવો. મૂકું છું.' કહી લક્ષ્મીએ ફોન મૂક્યો.

ના ના કરતાં પણ પ્રોફેસર ભાવુક થયા. તેમણે કહ્યું, 'મારાં બા ગુજરી ગયાં. કુણિગલ પાસે મારું ગામ છે. મારે તરત પહોંચવું પડશે.'

એ તરુણોએ પણ કહ્યું, 'અમારી કાર છે. આપને પહોંચાડી દઈએ.' ઝાઝો વિચાર ન કરતાં પ્રોફેસર તરત કારમાં બેઠા.

કાર બેંગલોરની બહાર નિકળી ત્યાં સુધી બધા મૌન હતા. પછી એ બંને પૈકી એકે પૂછ્યું, 'શું ઉંમર હતી સર ? તમારા જેવાને જન્મ આપનારી માતા તો ખરેખર જ મહાન ગણાય.'

વિષય નિકળતાંની સાથે જ પ્રોફેસરે પણ માના ગુણોનું વર્ણન શરૂ કર્યું. 'શંકરાચાર્યે પણ માની અંતિમક્રિયા કરી માનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરી દીધું છે. અન્ય સંન્યાસીઓ કરતાં તેઓ વધુ માનવતાવાદી એટલે જ વિચારવાદી હતા....'

કાર પહેલાં લક્ષ્મીને ઘેર ગઈ. તેમણે લક્ષ્મીને પણ સાથે આવવા કહ્યું, પણ તેણે કહ્યું, 'તમારી પારિવારિક વાતો હશે. હું ત્યાં આવીને શું કરીશ ?'

'તું કોઇ પણ અર્થમાં બહારની નથી. તારે આવવું જ પડશે.' તેમણે આગ્રહ કર્યો. આટલાં વર્ષ પછી પિતાજીની સામે જઈને ઉભા રહેવું અઘરું પડવાથી તેઓ સાથે આવવાનો આગ્રહ કરી રહ્યા છે એ ધ્યાનમાં લઈ તે સાથે જવા નિકળી. સાથે આવેલા તરુણોએ પણ, 'મેડમ, તમે અમને ઓળખતા નથી પણ અમે તમને સારી રીતે ઓળખીએ છીએ. આખો દેશ તમને ઓળખે છે.' વગેરે કહી તેની સાથે ઓળખાણ કરી લીધી.

ઓસરી પર સુબણ્ણા ભાઉજી બેઠા હતા. મુંડનને કારણે તેઓ તરત ઓળખાયા નહીં. મુલાકાત થયાને પણ પચીસ વર્ષ થઈ ગયા હતા. તેમણે જ 'હમણાં આવ્યા?' કહ્યું ત્યારે અવાજ પરથી ઓળખાણ પડી. 'અંદર ચાલો, મામા અંદર બેઠા છે.' કહી સુબણ્ણા ભાઉજી તેમને અંદર લઈ ગયા. સાથે આવેલા બંને તરુણો પણ સાથે જ અંદર આવ્યા. સૂતક હોવાને લીધે કોઇ પણ આચ્છાદન વગરના લાકડાના પલંગ પર બેઠેલા અપ્પા શતક બદલાવાની રાહ જોતા કાલપુરુષ જેવા લાગતા હતા. થોડું સૂજેલુ લાગે તેવું નાક, આગળ આવેલું કપાળ, માથા પર ટાલ, ગાલ પર વધેલી દાઢીના સફેદ વાળ, ઢીંચણ સુધીની ધોતી, ઉઘાડા શરીર પરની જનોઇ, ખભા પર ગમછો. પ્રોફેસરે થોડે દૂરથી નીચા વળી નમસ્કાર કર્યા અને દૂર જ ઉભા રહ્યા. સુબણ્ણા ભાઉજીએ જ તેમના કાન પાસે મોઢું લઈ જઈ મોટા અવાજે કહ્યું, 'નાણિ આવ્યા છે, નારાયણરાવ.'

શાસ્ત્રી 'ઑ' કહી મૌન રહ્યા. પછી પૂછયું, 'બધું ઠીક છે ને ?'

પ્રોફેસરે ફક્ત 'હું' કહ્યું.

આગળ શું બોલવું એ બેમાંથી કોઇને સમજાતું નહોતું. એટલામાં અંદરથી વિશાલાક્ષી આવી. તેની પાછળ જ મીનાક્ષી અને જલજાક્ષી પણ આવ્યાં. હમણાં આવ્યો અણ્ણા ? ભાભી, બાળકો ઠીક છે ને ? તેમણે બહુ પ્રેમથી પૂછપરછ કરી. ચારે જણીના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા.

શેષશાસ્ત્રીએ દીકરાને બેસવાનો ઇશારો કર્યો. બંને લાકડાના પલંગના બે છેડે બેઠા. નીચે પાથરેલી ચટાઈ પર બાકીના લોકો બેઠા. સુબણ્ણા પણ થાંભલાને ટેકવીને બેઠા. પ્રોફેસરે કહ્યું, 'માને હાર્ટ પ્રોબ્લેમ હતો એવી ખબર પડી. મને જાણ કરી હોત તો બેંગલોર લઈ જઈ તેનું ઑપરેશન કરાવ્યું હોત. પરદેશમાં ભણીને આવેલા કેટલાય હાર્ટ સર્જન મારા પરિચિત છે.'

'તુમકૂરના ડોક્ટરે કહ્યું, ઑપરેશનનો કોઇ લાભ નહીં થાય.' વિશાલાક્ષીએ જવાબ આપ્યો. ફરી મૌન પ્રસર્યું. આગળ શું બોલવું તે કોઇને સૂઝતું નહોતું. પછી વિશાલાક્ષી જ અપ્પા સાંભળી શકે તેવા અવાજે બોલી, અમે ત્રણેએ વિચાર કરીને અણ્ણાને બોલાવી લીધો છે. જમાઈ ગમે તેટલું મનઃપૂર્વક શ્રાદ્ધ કરે તો પણ દીકરો કરે તેવું ન થાય. દીકરો હોય ત્યાં સુધી એણે જ ન કરવું જોઇએ ?

અપ્પા થોડીવાર ચૂપ રહ્યા. પછી કહ્યું, ક્રિયાકર્મ અથવા શ્રાદ્ધવિધિ કોઇ પણ કરે તો પણ મૃત વ્યક્તિને કાંઇ ફેર પડતો નથી. તેના પાપ-પુણ્યાનુસાર તેનું જે

થવાનું હોય તે થાય છે. જેમને છોકરાં ન હોય તે શું કરે? આ બધા વિધિ આત્માને આગળ મોકલવા માટે હોય છે. શ્રાદ્ધ કરનારા મૃત વ્યક્તિ પર કોઇ ઉપકાર કરતા નથી. તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરે છે એટલું જ....'

'છતાં અમને બધાંને લાગે છે કે દીકરો હાજર છે તો એ જ આગળની વિધિ કરે.' મીનાક્ષીએ વચ્ચે જ કહ્યું.

'તે કરવા માગતો હોય તો ભલે કરે પણ પહેલાં તેણે પ્રાયશ્ચિત લેવું પડશે.'

'જાણ્યે અજાણ્યે થયેલાં પાપોનો લોપ થાઓ, એવો મંત્ર બોલીને જ વિધિની શરૂઆત થાય છે ને ?' સુબણ્ણાએ સસરાને સંભળાય એવા અવાજે કહ્યું.

'આ જાણ્યે અજાણ્યે અથવા અજ્ઞાનને કારણે થયેલું પાપ નથી. સમજણપૂર્વક ધર્મનો ધિક્કાર કરતાં, ગોમાંસ ભક્ષણ કર્યું છે, કરું છું, આ પછી પણ કરવાનો છું એવી ઘોષણા કરતાં કરેલું પાપ છે. આ વાત આણે લખીને પ્રકાશિત કરી છે. એવા ભાષણો કર્યાં છે, અહીં આવી અમારી સાથે વાદવિવાદ કર્યો છે. તેને લીધે જ તેની મા મન મક્કમ કરી તેનાથી દૂર થઈ. તેનું શ્રાદ્ધ કરવું હોય તો એક મંત્ર બોલી દર્ભ ચોળી નાખવાથી ચાલશે નહીં.'

હવે સુબણ્ણા પણ નિરુત્તર થઈ ગયા. બહેનો પણ ચૂપ બેઠી. દીકરાએ શું કરવું જોઇએ તે શેષશાસ્ત્રીએ પણ કહ્યું નહીં અને પોતે શું કરવું તે પ્રોફેસરે પણ પૂછ્યું નહીં. પચીસ વર્ષ પહેલાં બનેલી એક ઘટના યાદ રાખીને આ વર્તી રહ્યા છે. શું કરવાનું એમ પૂછવાથી પણ તેમના આગળનાં કર્મકાંડને થોડે અંશે પણ માન્યતા આપવા જેવું થશે. છટ ! મારી જ ભૂલ થઈ. મારે મારી જ કાર લઈ આવવું જોઇતું હતું અથવા દિગંતને ગાડી મોકલવા કહેવું જોઇતું હતું. આ બંનેનું મારા બોલવા-ચાલવા પર ધ્યાન છે. તેથી હવે તેમની સામે નજર જ ન કરવી જોઇએ. ત્યાં જ લક્ષ્મી પણ બેઠી હોવાથી તે તરફ જોવું વધુ અઘરું છે. એ તેઓ સમજતા હતા.

છેવટે જમાઈએ જ પૂછ્યું, 'કહો આમણે કેવી રીતે પ્રાયશ્ચિત કરવું ?'

'ફક્ત તમે જ બોલો છો. આ પ્રશ્ન તેના મનમાં પણ ઉઠ્યો છે કે ?' શાસ્ત્રીએ પૂછ્યું.

આ ઉંમરે પણ ધર્મવિષયક ઝીણી ઝીણી બાબતોમાં અપ્પા અત્યંત સ્પષ્ટ છે એ ખબર હોવાથી મીનાક્ષીએ કહ્યું, 'એમાં શું ? તેણે પોતે જ બધું પૂછવું જોઇએ એવું થોડું છે ? અમે બધાં તેમની તરફથી પૂછીએ છીએ. કહો.'

ક્ષણભર શેષશાસ્ત્રી કાંઇક યાદ કરતા હોય તેમ આંખો મીંચીને બેસી રહ્યા. પછી કહ્યું, 'મારી ઉંમર થઈ ગઈ છે. સ્મરણશક્તિ પહેલાં જેવી રહી નથી. તેથી મારો શબ્દ આખરી માનશો નહીં. ક્રિયાકર્મ કરવા વિરૂપાક્ષશાસ્ત્રી આવશે ત્યારે તેમને પૂછજો. મને તો આ પ્રકારના પાપ માટે બે શિક્ષા દેખાય છે. એક એટલે પરિષદ, પંચાયત કે કોર્ટે સંભળાવેલી શિક્ષા. આ બાહ્ય શિક્ષા. બીજી એટલે માણસે આત્મશુદ્ધિ માટે પોતે જ પોતાને ફરમાવેલી શિક્ષા. આને જ પ્રાયશ્ચિત કહે છે. પહેલાંના જમાનામાં આ બંને શિક્ષાઓ સાથે જ ભોગવવાની પદ્ધતિ હતી. ઘણી વાર પંચાયતના પણ ધ્યાનમાં આવ્યું હોય તેવું પાપ વ્યક્તિના હાથે થયેલું રહેતું અને વ્યક્તિ પોતે જ તેનું પ્રાયશ્ચિત લેતી. પ્રાયશ્ચિતમાં બે મુદ્દા હોય છે. એક એટલે આજ સુધી કરેલા પાપની શિક્ષા અને આ પછી એવું વર્તન નહીં કરવાનું વચન. ખાનગીમાં કરેલાં પાપ માટે ગુપ્તપણે પ્રાયશ્ચિત લઈ શકાય છે. પણ જાહેરમાં કરેલી ભૂલ માટે કરેલા પ્રાયશ્ચિતની જાણ સમાજને પણ થવી જોઇએ. આટલું કર્યા પછી પણ પાતકનું પરિણામ નષ્ટ થાય છે એમ પણ નથી. તે તો ભોગવીને જ પૂરું કરવું પડે છે. પણ પ્રાયશ્ચિતને લીધે મનઃશુદ્ધિ થાય છે. લોકસ્વીકૃતિ મળે છે એટલું જ. પાપનું વિશ્લેષણ પણ બે રીતે કરવામાં આવ્યું છે. અજાણ્યે, કોઇ પણ અપેક્ષા વગર થએલું પાપ અને મનમાં કાંઇક આકાંક્ષા રાખીને કરેલું પાપ. અજાણતાં કરેલા પાપ માટે સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત પૂરતું છે પણ સમજણપૂર્વક કરેલા પાપની શિક્ષા પણ કઠોર જ જોઇએ. આણે જે ગોમાંસભક્ષણનું પાપ કર્યું છે તેમાં ગોહત્યાનું પાતક પણ અંતર્ભૂત છે. મારું કહેવું આટલું જ છે. આણે આ પાપ અજાણતા કર્યું નથી. સમજી વિચારીને, ઢંઢેરો પીટીને કર્યું છે. તેથી પ્રાયશ્ચિત પણ જાહેરમાં જ કરવું જોઇએ. કરેલા પાપ માટે બધાની સામે જાહેરમાં પશ્ચાતાપ વ્યક્ત કરવો જોઇએ અને આ પછી ક્યારેય આ પાપ નહીં કરું એવું બધાની સામે જ વચન આપવું જોઇએ. પહેલાંનાં સમયમાં આવા પાપ માટે બાર વર્ષ વનવાસ અને તપશ્ચર્યા કરવાનો નિયમ હતો. બાર વર્ષ પછી વનવાસમાંથી સહીસલામત પાછા ફરવાની શક્યતાઓ તે વખતે બહુ ઓછી હતી. તે પછીના ઋષિમુનિઓએ આ શિક્ષા ઘણી હળવી બનાવી. આણે પણ પ્રાયશ્ચિત તરીકે પોતાની ભૂલ એ જ અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ અને ભાષણોમાં જાહેર કરવી જોઇએ. વનમાં જવાને બદલે કેવળ ફળાહાર કરી ગામના નરસિંહ મંદિરમાં, પ્રાર્થના કરતાં થોડા દિવસ પસાર કરવા જોઇએ. તે પછી હોમ હવન કરી આગળના વિધિ થશે. નહીં તો તમે વિરૂપાક્ષ શાસ્ત્રી સાથે વાત કરી તેઓ કહે તે પ્રમાણે કરો.' એટલું બોલી શેષશાસ્ત્રી સામેની ખિંટીએ ટાંગેલા પંચાંગ તરફ જોઇ રહ્યા.

કોઇ કાંઇ બોલ્યું નહીં. ભાઈને 'તું શું કહે છે' એમ પૂછવાની થયેલી ઇચ્છાને વિશાલાક્ષીએ દાબી રાખી. જેમને જે કહેવું હશે તે કહેશે, આપણે આમાં કાંઇ બોલવા જેવું નથી એ વાત બધાને સમજાતી હતી. અપ્પા આ ઉંમરે પણ ધર્મના સંદર્ભમાં આટલા કઠોર છે એમાં પ્રોફેસરનું મન એક તરફ અટવાયું હતું તો બીજી તરફ લાગતું હતું કે મેં આવી ભૂલ કેમ કરી ? હું મારી ગાડી કેમ ન લાવ્યો? એક બાજુ લાગતું હતું કે આવી પરિસ્થિતિમાં અપ્પા સાથે વાદવિવાદ કરવો નિરર્થક છે અને બીજી બાજુ તીવ્ર વિચાર આવતો હતો કે આ ઉંમરે પત્ની ગુજરી ગઈ છે ત્યારે પણ ધર્મની બાબતમાં આટલી મુદ્દાસર ચર્ચા કરવાની શક્તિ આમની પાસે છે અને હું આ ઉંમરે મા ગુમાવી એટલામાં એ પ્રખરતા ગુમાવી બેઠો છું. તેમને પોતાનો પરાજય તીવ્રતાથી અનુભવાતો હતો.

હવે તાત્કાલિક કાંઇ કરવાની આવશ્યકતા નથી. એક તો અપ્પાનો એવો કોઇ આગ્રહ નથી અને તેમણે કાંઇ પણ કરવાનું પોતાને કહ્યું નથી. એકાદ દિવસ પછી પણ વાત કરી શકાશે. આમ પણ આગળના વિધિ સાત દિવસ પછી જ શરૂ થવાના હતા.

ઉઠતાં ઉઠતાં તેમણે કહ્યું, 'મારે અર્જંટ કામ હતું. લક્ષ્મીનો ફોન આવ્યો એટલે તરત નિકળ્યો.' બધાની સામે જોઇ અપ્પાને દૂરથી જ પ્રણામ કરી તે તરત નિકળ્યા. બંને યુવાનો પણ તેમની સાથે જ નિકળ્યા. બહેનો પાછળ આવીને 'કાંઇક ખાઈને જાવ. ઓછા માં ઓછું એક કપ કોફી તો......' વગેરે કહેતી રહી. કાંઇક ભળતો જ જવાબ આપીને તેમણે કાર સ્ટાર્ટ કરવા કહ્યું.

ગામની બહાર નિકળ્યા પછી ડ્રાઇવિંગ કરી રહેલા યુવાને કહ્યું, 'સર ! સંદર્ભ સમજાયો. ગોમાંસભક્ષણ વાળો તમારો નિબંધ તમારા સંગ્રહમાં પણ લીધો જ છે. કેટલાય રાજકીય પક્ષો, મુસ્લિમ લીગ, ઇંડિયન ક્રિશ્ચન ફેડરેશન, ધર્મસમન્વય સમિતિઓ આ નિબંધની કોપીઓ વહેંચે છે.'

પોતાનો ધર્મ અંદરથી કેટલો કટાઈ ગયો છે તેનો જ આ પુરાવો છે. 'અહીં ખરેખરી જન્મદાત્રી માતા સાથેના સંબંધ કરતાં મા માનેલા પ્રાણીના માંસનો વિષય વધુ મહત્ત્વનો બની જાય છે. આની ઉપર એક વધુ પ્રખર લેખ લખી ફરીથી ક્રાંતિની રણહાક ગજવવી જોઇએ,' પ્રોફેસરે કહ્યું. થોડીવાર પહેલા ઘરમાં અદશ્ય થઈ ગયેલી પ્રખરતા હવે જાગી ગઈ હતી.

બીજા યુવાને કહ્યું, 'તમે કેમ આટલા પ્રખર ક્રાંતિકારી અને વિચારક બન્યા તે

આજે સમજાય છે.'

'સર, સવારથી અમે બંનેએ કાંઇ ખાધું નથી. તમારો પણ નાસ્તો થયો હોય તેમ લાગતું નથી. કુણિગલમાં કાંઇક, ખાઈ લઈએ.'

'હા, મારે પણ ખાવું છે.'

'વેજ કે નોનવેજ ?' ગાડી ચલાવી રહેલા યુવાને પૂછયું.

'નોન વેજ, એઝ એ પ્રોટેસ્ટ.'

બાર એંડ રેસ્તોરાંમાં બેસતી વખતે પ્રોફેસરને ચક્કર આવવા જેવું થયું. પોતે તૂટી રહ્યાની ભાવના મનમાં આવી ગઈ. તેને કશાકનો આધાર આપી ફરી ઉભું કરવાની આવશ્યકતા છે. નહીં તો અહીંથી બહાર આવવું અઘરું છે. ફક્ત બે સિગરેટ તેને માટે પૂરતી નથી. તેમણે પૂછયું, 'ડુ યુ માઇંડ મી ઓર્ડરિંગ એ પેગ ?'

'નોટ એટ ઑલ સર, પણ આમને ડ્રાઇવિંગ કરવાનું છે. બેંગલોર જઈને તરત મારે ઑફિસ જવું છે. તેથી હું પણ.....'

ટેબલ પર આમ્લેટ મૂકેલી જોઇ પ્રોફેસરે પૂછયું, 'તમારી હોટેલમાં બીફ બને છે કે ?'

'તમને બેંગલોરમાં મળશે. અહીં જો અમે વેચવાનું શરૂ કરીએ તો લોકો હોટેલને આગ લગાવી દેશે. અહીં જોઇએ તો મરઘી બકરી મળશે. ડુક્કરનું માંસ ક્યારેક જ હોય છે. કેમ પૂછયું સાહેબ ?'

'કંઇ નહીં અમસ્તું.'

પ્રોફેસરે કહ્યું અને પોતાના બંને સાથીદારો સામે જોઇ હસ્યા.

પછી કારની પાછળની સીટ પર ઘસઘસાટ સૂઇ ગયા.

ઘેર ગયા પછી જરા હળવા થઈ વિચારવું સગવડભર્યું લાગ્યું. મનમાં ઘોળાતા વિચારો અને ભાવનાઓ કોઇની પાસે વ્યક્ત કરવાથી હળવા થઈ જવાય છે અને વિચારો વધુ સ્પષ્ટ થાય છે એવો તેમનો કાયમી અનુભવ હતો. પણ હમણાં ઉમટતા વિચારો કોની પાસે વ્યક્ત કરી શકાય ? માત્ર બેંગલોરમાં જ નહીં તો આખા કર્નાટકમાં અને કર્નાટકની બહાર મુંબઈ, દિલ્હી, કોલકતા, હૈદરાબાદમાં બોલવાની બાબતમાં તેમને ગુરુ માનનારા અનેક લોકો હતા. પણ તે પૈકી કોઇની પણ પાસે આ ભાવના વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નહોતી. વ્યક્ત કરવાથી મારી છબી ખરાબ થશે. એ બધા મારા પર ટીકાઓનો મારો ચલાવશે. ધર્મદ્રોહીઓ પર ધર્મનિષ્ઠ કરે છે એવી ટીકા

કરશે. મનની બધી વાત કરીએ તો પણ ન્યાય કરવા ન બેસે એવો કોઇ સ્નેહી હોત તો ?

મર્યા પછી માત્ર સ્મૃતિઓ સિવાય કાંઇ રહેતું નથી. ચિંતન, ભાવના, શરીર વગેરે બધાંનુ શરીરના કેંદ્રરૂપ મગજ કામ કરતું હોય ત્યાં સુધી અસ્તિત્વ. તે નિષ્ક્રિય થાય એટલે વ્યક્તિનાં અસ્તિત્વનો કોઇ અર્થ જ રહેતો નથી. શ્રાદ્ધકર્મ અને મૃત્યુ પછીનું બધું કર્મકાંડ તો આ બધી સ્મૃતિઓ ભવિષ્યમાં પણ સચવાઈ રહે તે માટે નિર્માણ થઈ છે.... આ વિચારો મનમાં ઘોળાતા હોવા છતાં મનનું સમાધાન થતું નહોતું, માની યાદ વધુ સતાવતી હતી. મોટો દીકરો છું હું. તે ક્યા શાસ્ત્રી કહે છે તે પ્રમાણે મુંડન કરી એ બધી વિધિ કરીશ તો અપ્પાજી, બહેનો, સગાં સંબંધીઓ અને ગામના લોકોને આનંદ થશે. પહેલાં કરતાં આજકાલ પ્રાયશ્ચિતની પદ્ધતિ પણ સૌમ્ય થઈ છે એમ અપ્પા જ કહેતા હતા. આચરણમાં વધુ શોર્ટકટ શોધી તે વધુ હળવા કરી શકાશે. આમ પણ આપણે આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કેટલાંક કામો કરીએ જ છીએ ને ! વરિષ્ઠ અધિકારીનું છોકરું માંકડા જેવું હોય તો પણ તેની પ્રશંસા કરીએ જ છીએ ને?

ઉપરાંત આ અનુભવ પણ જુદો જ હશે. શ્રાદ્ધકર્મ એ શું પ્રકરણ હોય છે, તેમાં શું શું કરે છે, શું શું કહેવામાં આવે છે, કયા કયા તબક્કે દક્ષિણા પડાવાય છે એ બધી માહિતી અનાયાસ મળશે. પછી તેને આધારે બે લેખ લખી શકાશે.

મનના વિચારો પત્નીને કહેવાનો કોઇ અર્થ નહોતો. તેની સાથે સંવાદ સંપૂર્ણ બંધ થયાને એક વર્ષ વીતી ગયું છે. માત્ર એટલું જ કારણ નહોતું. બીફ ખાવાના પાપમાંથી મુક્ત થવા માટે પ્રાયશ્ચિત લઉં છું એમ કહેવું એ તેના ધર્મ પર આક્ષેપ કર્યા જેવું થશે. એક ગાયમાંથી જેટલા પ્રમાણમાં માંસ મળે છે એટલું બીજા ક્યા પ્રાણીમાંથી મળે છે ? બકરી કે ઘેટાંમાંથી દસ ટકા કે મરઘીમાંથી એક ટકો પણ નથી મળતું. બીફ ન ખાવું એમ જો નક્કી થાય તો માણસે ખાવું શું ? બધાં જ પ્રાણીઓનો જીવ માણસ જેવો જ છે. અહિંસા વગેરે બધા વિચારો નિસર્ગધર્મના વિરોધી છે. હરણ ન હોય તો વાઘ, દેડકો ન હોય તો સાપ કેવી રીતે જીવે ? વનસ્પતિ ખાઇને જીવનારાં કેટલાં પ્રાણીઓ આ દુનિયામાં છે ? આખી સૃષ્ટિ, આખું વિશ્વ, બધાં પ્રાણીઓ પરમેશ્વરે માણસ માટે બનાવ્યાં છે એવો જ્યારે તેના ધર્મનો આદેશ હોય ત્યારે અમુક માંસ ન ખવાય, અમુક ખાઈ શકાય એવું કહેવાનો શું અર્થ છે એમ તેનું કહેવું છે. તે મિત્ર પણ નથી અને પત્ની પણ થઈ શકતી નથી. તેની સાથે ચર્ચા કરવી નિરર્થક છે.

સાંજે ફોન ખખડ્યો. આ સ્થાનિક કોલ નથી. એટલે દિલ્હીનો જ. તેમણે રિસિવર ઉપાડ્યું. પેલી તરફથી લક્ષ્મીનો અવાજ, ‘સર, કુણિગલથી બોલું છું. તમારા બનેવી સુબણ્ણા વાત કરે છે.’ પછી સુબણ્ણાનો અવાજ, ‘તમે ગયા પછી અડધા કલાકે જયરામ આવ્યો. તમને યાદ છે ? મીનાક્ષીનો દીકરો. મદ્રાસમાં કંપ્યુટર ઇંજિનિયર છે. દાદીમા ગયાની ખબર પડી એટલે મદ્રાસથી ગાડી ચલાવીને આવ્યો. કેટલી મોટી કાર ! તેમાં બેસીને હું, વિશાલાક્ષી, તેની બંને બહેનો બધાં તમારી સાથે વાત કરવા કુણિગલ આવ્યા છીએ. જમાઈ ગમે તેટલું મનઃપૂર્વક કરે તો પણ દીકરો કરે એના જેવું તો ન જ થાય ને ! માતૃઋણ બાકી ન રાખવું જોઇએ. કુણિગલમાં અમે વિરૂપાક્ષ શાસ્ત્રી સાથે પણ આ બાબતે વાત કરી. તેમણે પણ એ કહ્યું, ‘સમય બદલાયો છે. હું કાંઇ શેષશાસ્ત્રી જેટલો જાણકાર નથી. તેમણે કહ્યું એટલું પૂરતું છે. તમે ચૂપચાપ આવી જાવ. દૂરદૂરથી સગાંવહાલાં આવશે. આમ પણ ઘરમાં સૂવાની જગ્યા નહીં હોય. પુરુષોએ મંદિરમાં જ સૂવું પડશે. તમે પણ ત્યાં જ સૂઈ જશો. ત્રણ દિવસ ત્યાં રહેશો તો કોઇના ધ્યાનમાં પણ નહીં આવે. ફળફળાદિ ભરપૂર મળે છે. ફરાળના નામે પૌંઆ, ઉપમા પણ બનાવી આપશે. મને લાગે છે કે આ પ્રાયશ્ચિતના પ્રશ્નને મોટો બનાવ્યા સિવાય કોઇને પણ ખબર ન પડે તે રીતે પતાવી દેવાશે. પછી બીજા વિધિ પણ કરી શકાશે. ઉભા રહો, આની સાથે વાત કરો.’

તે પછી વિશાલાક્ષી, તેનો અવાજ મેં ક્યારેય ફોન પર સાંભળ્યો જ નહોતો. તેણે પણ એ જ કહ્યું, પછી મીનાક્ષી અને જલજાક્ષીએ પણ એ જ વાત કરી. છેવટે જયરામે કહ્યું, ‘મામા, મને જોયાનું તો તમને યાદ પણ નહીં આવતું હોય. પણ મેં તમને ઘણી વાર ટીવી પર ભાષણ કરતા, ચર્ચા કરતા, સાર્વજનિક વિષયો પર પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરતા, કોઇ મોટામાણસના મૃત્યુ પ્રસંગે શોકસંદેશ આપતા જોયા છે. તમે દેખાઓ એટલે તરત પત્નીને બતાવું છું. જો અમારા મામા. આજીની વિધિ તમે કરો એ લીગલી મોર ટેનેબલ. હું તો અચાનક આવી ગયો છું. કાલે પાછો જઈશ. ચૌદમાના દિવસે ફરી પાછો આવીશ.’ લક્ષ્મીએ પણ સમર્થન કર્યું, ‘મને પણ લાગે છે કે હવે તમારે આવવું જોઇએ. નહીં તો તમારા જન્મગામ સાથેનો તમારો સંબંધ હંમેશાંને માટે પૂરો થઈ જશે. જનની-જન્મભૂમિ એક જ છે ને ?’

એ બધાં વાત કરતા હતા ત્યારે પ્રોફેસરના મનના વિચારો પણ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યા. મંદિરમાં ત્રણ દિવસ રહેવું, ત્રણ દિવસ સૂવું એ પણ એક જુદો જ અનુભવ હશે. પછી પણ ઘરમાં ગૂંગળામણ થાય તો લક્ષ્મીનું ઘર તો છે જ. નાનો હતો ત્યારે આ જ મંદિરમાં મિત્રો સાથે કેટલી રમતો રમ્યો છું. તે વખતે ઘણી વાર મંદિરની

ઓસરીમાં જ બપોરની ઉંઘ ખેંચી લેતો. ઢોર ચારનારા લોકોનું એ બપોરનું વિશ્રાંતિસ્થાન જ છે ને.

તેમણે કહ્યું, 'ઠીક છે લક્ષ્મી, તમે બધાં આટલું કહો છો તો પરમ દિવસે આવું છું.'

ફોન મૂકીને પ્રોફેસર સિગરેટ સળગાવી બારી પાસે બેઠા. મન ખરેખર થોડું હળવું થયું હતું. કેટલું સુંદર બોલે છે આ જયરામ, એટલે મદ્રાસની ટીવી ચેનલ પર પણ મારા સમાચાર વારંવાર આવે છે ખરા. મન ઉલ્લસિત થયું. છેવટે લોહીનો નાતો જાય ક્યાં ? હું તેનો મામો છું, તેની માનો ભાઈ. જયરામ વિષે મનમાં માયા નિર્માણ થઈ. ફરી મદ્રાસ જાઉં ત્યારે તેના ઘેર જઈ આવવું જોઇએ.

રાત્રે એકલા એકલા જમતી વખતે તેમને કન્નડ ભાષાની એક વિશેષતા ધ્યાનમાં આવી. બધા જ સંબંધોના અહીં બબ્બે અર્થ છે. કારણ સગાંમાં ને સગાંમાં છોકરીઓ આપવાથી સંબંધો પણ બેવડા બને છે. એક જ ગોત્રમાં લગ્ન થવાને કારણે સંતાનોમાં નિર્માણ થતી વિકૃતિને બાદ કરીએ તો આ કેટલી સરસ વ્યવસ્થા છે. આ જયરામ કેવડો હશે ? બત્રીસ, તેત્રીસ ? એટલે અરુણા કરતાં ચાર-પાંચ વર્ષ મોટો. ઘરમાં ને ઘરમાં કેટલો સારો છોકરો હતો અરુણા માટે. મનમાં આવેલી આ કલ્પના તેમને એટલી ગમી કે ઘણા સમય સુધી તેઓ તેને મમળાવતા રહ્યા.

રાત્રે પથારીમાં પડતી વખતે બીજો પણ એક વિચાર આવ્યો. આમ પણ દિલ્હીના ગાંધી પ્રતિષ્ઠાનના લોકો તેમના સામયિક માટે લેખ માગે છે. ગાય અને ગાંધીની અર્થવ્યવસ્થા એવા શીર્ષક હેઠળ યાંત્રિક હળ અને રાસાયાણિક ખાતરોનો ઉપયોગ કર્યા વગર ખેતી કરવી અને એટલેથી ન અટકતાં છાણિયા ખાતરનો ઉપયોગ આવશ્યક હોવાને લીધે ગાયબળદની ખેતી માટે અત્યંત આવશ્યકતા છે. આવી ખેતીથી પાકતું અનાજ સ્વાસ્થ્ય માટે અતિઉત્તમ હોય છે. એ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો ગોવધબંધી અત્યંત આવશ્યક છે... આ પદ્ધતિનો એક લેખ લખીએ તો પ્રાયશ્ચિત પણ થશે. ત્યાંનો લેખ કોઇ વિચારક વાંચે એવી કોઇ શક્યતા જ નથી. માની લો કે કોઇ વાંચે તો કહી શકાશે, ગાંધી અર્થવ્યવસ્થામાં શું સત્ય છે તે મેં આ લેખમાં લખ્યું છે. આ મારા વિચારો છે એમ માનવાની કોઇ આવશ્યકતા નથી. કાલે દિવસ દરમિયાન લેખ લખીને રવાના કરવો અને પરમદિવસે ગામડે જવું એ નક્કી થઈ ગયા પછી ગાઢ ઉંઘ આવી ગઈ.

સવારનું ફરવાનું, છાપાં વાંચવાનું વગેરે પૂરું કરી તેઓ લેખ લખવા બેઠા.

એકાદો ફકરો પૂરો થયો એટલામાં ફોનની ઘંટડી વાગી. 'સર, અમે !'

'ફોન પર અવાજ ઓળખાતો નથી.'

'કાલે તમારી સાથે તમારે ગામ આવ્યા હતા ને !'

'બોલો શું છે ? હું એક લેખ લખી રહ્યો છું.'

'ડિસ્ટર્બ કરવા બદલ સોરી પણ તમને જાણ કરવી આવશ્યક હોવાથી ફોન કર્યો છે. તમે માનું શ્રાદ્ધ કરવા ગામડે જઈ પ્રાયશ્ચિત લેવાના છો એ વાતની અહીં કેટલાક લોકોને ખબર પડી છે. તમારા ગામે જાસૂસ મોકલી તમારી ગતિવિધિઓ પર પૂરેપૂરી નજર રાખવાની અને પછી એક મોટો લેખ લખવાની તેમની યોજના છે. એટલે તમને જાણ કરું છું.'

'હું જવાનો નથી એવું તમારી સામે જ નક્કી થયું હતું ને ! એવું તમે શા માટે ન કહ્યું ?'

'અમે કહ્યું સર, પણ એ કહે છે કે આ પ્રોફેસર કેવો માણસ છે એ તમને ખબર નથી. બતાવવા માટે એક મહોરું પહેરે છે અને વ્યવહારમાં જુદું જ કરે છે. તેમણે અમને પણ આ વાત છાની રાખવાનું કહ્યું છે.'

'પણ તમે શા માટે તેમને મારી માના મૃત્યુનું અને હું ગામડે જઈ આવ્યાનું કહ્યું ? આ વ્યક્તિગત વિષય નથી ?'

'રાત્રે પાર્ટીમાં અમસ્તો જ કોઇ વિષય નિકળ્યો હતો. હિંદુ ધર્મ કેટલો સડી ગયો છે એ સમજાવવા સવારે જ બનેલી ઘટના સંભળાવી. કેટલી વિપરીત પરિસ્થિતિમાં તમે કેટલી બહાદૂરીથી લડો છો એ જ વાત અમે સમજાવવા માગતા હતા.'

'પાર્ટીમાં કોણ કોણ હતા ?'

'એ બધું જાણીને શું કરવાનું છે સર ?'

'કાળેનહળ્ળીનો પ્રકાશ ગૌડા, રામરાજૂ, આનંદપ્પા બડિગરેહળ્ળી, જયેંદ્ર હૂણસૂર વગેરે બધા હશે ને?'

'તમને બધી ખબર જ છે સર, તમારા જાસૂસો પણ કામ કરે જ છે.'

'જાસૂસીની કોઇ આવશ્યકતા નથી. મારી મદદથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી મારી જ ઘોર ખોદનારા ક્રિમિનલ્સ છે આ બધા. તેમનું શું કરવું એ હું જોઇ લઈશ. તે પૈકી કોઇનો એક પણ લેખ ક્યાંય છપાઈને નહીં આવે. મારા વિરુદ્ધના લેખનો તો સવાલ

જ ક્યાં છે ?' પ્રોફેસર ગુસ્સામાં બોલતા રહ્યા. ફોન મૂક્યા પછી થોડી વારે ગુસ્સો શાંત થયો ત્યારે લાગ્યું, આની આગળ લોકોના નામજોગ વાત કરી ધમકી આપી એ ઠીક થયું કે ? કે ભૂલ થઈ ? જવા દો, એ હરામખોરોને પણ મને પણ ગુસ્સો આવે છે એવી ખબર પડવા દો. બોલ્યો એ જ સારું થયું. કર્નાટકના આ ફાલતુ માણસોને મારે મહત્ત્વ આપવાની કાંઇ આવશ્યકતા નથી. ઑલ ઇંડિયા લેવલ પર, ઇંટરનેશનલ લેવલ મારો પગપેસારો છે. ભૂખ લાગી. અંદર જઈ રસોઇ કરનારી કેથરીનને કહી ઑમલેટ અને બ્રેડટોસ્ટ બનાવરાવી લીધા. કેળાં સાથે ટોસ્ટ ખાધા, કોફી પીધી અને ફરી અભ્યાસિકામાં જઈ તેમણે સિગરેટ સળગાવી. ભડવો, આ કાળનહળ્ળીના પ્રકાશ ગૌડા સાથે સારા સંબંધો જ છે. મા-બાપને પણ વર્ષો સુધી ન મળવાજનારો હું તેની દીકરીના લગ્નમાં આગ્રહપૂર્વક ગયો હતો. છતાં મારી સાથે દુશ્મની કરે છે. ના પાડી તો પણ એસેમ્બલીની ચૂંટણીમાં ઉભો રહ્યો અને અપેક્ષા પ્રમાણે જ હાર્યો. મેં તેને માટે પ્રચાર કર્યો નહીં એમ કહે છે. એને સાવ ખલાસ કરી ન નાખું તો હું પણ શાસ્ત્રી નહીં.

કમ્પ્યુટર સામે બેઠા તો પણ લેખ આગળ ન વધ્યો. જ્યાં રોકાયા હતા ત્યાંથી આગળનો વિચાર સૂઝ્યો નહીં. પંદર મિનિટ માથાકૂટ કર્યા પછી લાગ્યું, લેખ ન લખીએ તો પણ શું બગડી ગયું ? તેઓ ઉઠ્યા અને પથારીમાં પડ્યા. ગમે તે કહો પણ સ્ત્રીઓનો દીકરા કરતાં જમાઈ પર જ વધુ ભાવ હોય છે. કોઇ કહેતું હતું ને કે જમાઈનો મોહ સ્ત્રીઓ છોડી શકતી નથી. માને પણ સુબણ્ણા પર જ વધુ ભાવ હતો. તેમણે પણ મૂંડન કરાવ્યું છે, તેઓ જ બધી વિધિ કરે તે જ યોગ્ય છે. એ હરામખોર પ્રકાશગૌડા એ વિસ્તારનો રહેવાસી છે. હું ક્યારે ગામડે આવ્યો, ક્યારે ગયો, ક્યાં રહ્યો, શું ખાધું, કોની સાથે શું વાત કરી વગેરે બધા પર નજર રાખશે. મેં ક્યાં મૂંડન કરાવ્યું, ક્યા બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કર્યા, કેટલી દક્ષિણા આપી, કઇ ગાયની પૂજા કરી ક્યા બ્રાહ્મણને તે દાનમાં આપી એ બધી માહિતી વિગતવાર ભેગી કરીને લેખ લખ્યા સિવાય રહેશે નહીં. લખે તો ભલે લખે ! મને તેની ફિકર નથી. હું પણ ચૂપ નહીં બેસું. શંકરાચાર્યે પણ સંન્યાસધર્મ બાજુએ મૂકી માનું શ્રાદ્ધ કર્યું. એ આધાર લઈ લખીશ. માતૃભક્તિનું મહત્ત્વ સમજ્યા વગર તેની મજાક કરનારાઓની સંસ્કૃતિને મૂળમાંથી હચમચાવી નાખીશ. એ વિચાર આવતાંની સાથે જ તેમને સ્ફૂર્તિ લાગી. નવી સિગરેટ સળગાવી તેમણે એ સ્ફૂર્તિને આધાર આપ્યો.

સાંજે બીજો માર્ગ સૂઝ્યો. ગામમાં સુબણ્ણા ભાઉજી ભલે વિધિ કરે. હું ગયા જઈને માનું પિંડદાન કરીશ. તેઓ કહે છે એ સાચું હોય તો મા છેક વિષ્ણુના પગ

પાસે પહોંચી જશે. એટલે ફરી પિંડ માટે રાહ જોવાની જરૂર જ નહીં રહે. હું ક્યાં જવાનો છું, ક્યારે જવાનો છું તે કોઇને જણાવવાની આવશ્યકતા જ નથી. આ જ ઠીક રહેશે. ગામમાં ચૌદમું થાય ત્યાં સુધી બધા ટાંપીને બેઠા હશે. બેંગલોરમાં પણ મારી હિલચાલ પર નજર રાખશે. હું ક્યાંય પણ જઈશ તો ચોરીછૂપીથી પ્રાયશ્ચિત લીધું, ચોરીછૂપીથી શ્રાદ્ધ કરી આવ્યો એવી વાતો ફેલાવશે. તેથી ચૌદમું પતે ત્યાં સુધી મારે બેંગલોરમાં જ રહેવું જોઇએ. આવેલો પ્રત્યેક ફોન ઉપાડવો જોઇએ. તે પછી એક દિવસ ગયા જઈ આવવું જોઇએ. આમ પણ પટના યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર સિંહાએ ક્યારનું કહી રાખ્યું છે કે અનુકૂળતાએ એક દિવસ આવી ભૌતિકવાદ અને પ્રગતિ વિષય પર બે વ્યાખ્યાન આપો. તેને ફોન કરીને જણાવીશ તો આવવા જવાનો વિમાનનો ખર્ચ પણ મળશે અને રૂ. દસ હજાર માનધન પણ મળશે. માનધનની રકમમાંથી બાકીનો ખર્ચ પણ નિકળી જશે

તેમણે તરત ડાયરી કાઢી પટના ફોન કર્યો. પ્રો. સિંહા મળ્યા. કેલેંડર જોઇ તેમણે બે દિવસ નક્કી કર્યા. તમે ક્યા વિમાનમાં આવશો તે જણાવજો. હું એરપોર્ટ પર આવીશ.

પ્રોફે. સિંહા પણ ભૌતિક વિચારવાદી, આધુનિક. એક વાર તેમના સ્વાગતની જાળમાં ફસાઇશ તો ગયા જવું મુશ્કેલ થઈ જશે. પહેલાં પટના જવાનું, ત્યાંથી સીધા ગયા જવાનું. પાછા આવી ટેક્સી કરી ગેસ્ટહાઉસ પર જવાનું. તેમણે કહ્યું, ક્યા વિમાનથી આવીશ તે હજુ નક્કી થયું નથી. ગમે તે રીતે આવું તો પણ આગલા દિવસે ચોક્કસ પટના પહોંચી જઈશ. ગેસ્ટ હાઉસ પણ જાતે જ આવી જઇશ. તમારે તકલીફ લેવાની આવશ્યકતા નથી. માત્ર ગેસ્ટહાઉસમાં રૂમ રિઝર્વ રાખજો.

ગામડે ચૌદમા દિવસે વૈકુંઠ સમારાધના થતાં સુધી તેમણે બેંગલોર છોડ્યું નહીં. એટલું જ નહીં તો એ દિવસોમાં ચાર સમારંભોમાં ભાગ લીધો. સાર્વજનિક સંદર્ભમાં બે વિધાનો કર્યાં. આ બધું ટીવી પર પ્રસારિત પણ થયું. અખબારોમાં પણ ફોટા સહિત સમાચાર આવ્યા. ગામડેથી પણ કોઇનો ફોન આવ્યો નહીં. બહેનો, બનેવી, લક્ષ્મી, કોઇનો નહીં. તેમણે નક્કી કર્યું. ગયા જઈ આવ્યા પછી આ લોકોને ખખડાવીને કહેવું, તમારા પ્રાયશ્ચિતના વિરોધમાં હું ગયા જઈ પિંડદાન કરી આવ્યો.

પ્રોફેસર ઉત્તર ભારતમાં ઘણું ફર્યા હોય તો પણ તેમનો સંપર્ક મોટાં શહેરો સાથે હતો. વિમાનઘર, ગેસ્ટહાઉસ કે ફાઇવસ્ટાર હોટેલ પર તેમના નામનું બોર્ડ લઈ ઉભેલા વિદ્યાર્થીઓ અથવા સ્વયંસેવકો સાથે જ તેમનો સંબંધ આવતો. તેથી તેમને

હિંદી આવડતું નહોતું. કોઇ બોલે તે જેમતેમ સમજાતું પણ વાક્યરચના કરીને બોલવું અશક્ય હતું. અંગ્રેજી વ્યાકરણનો ઉપયોગ હિંદી વાક્યમાં કરી, હિંદી શબ્દો સાથે અંગ્રેજી શબ્દો જોડી માંડ માંડ કાંઇક બોલવાનો પ્રયાસ કરતા.

પણ ગયાના પંડા સાથે બોલવામાં તેમને કોઇ સમસ્યા ન નડી. ભારતના વિવિધ પ્રાંતોમાંથી આવનારા લોકો સાથે સંવાદ એ જ જેમની વ્યાવસાયિક આવશ્યકતા હતી તેવા પંડા ત્યાં હતા. ત્યાં મળેલા પંડાએ શુદ્ધ કન્નડ અને અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કરી કહ્યું, ફક્ત પાંચ હજાર રૂ. આપો. પછી દક્ષિણા અથવા બીજા કોઇ પણ કામ માટે એક પૈસો નહીં માગું. મળનારા માનધનમાંથી અડધી જ રકમ. પ્રોફેસરે તરત જ હા પાડી દીધી.

શ્રાદ્ધકર્મ કરતાં પહેલા તેમને આયુષ્કર્મ કરવું અનિવાર્ય હતું. પ્રોફેસરે કહ્યું, હું આખું મૂંડન કરાવીશ નહીં. શાસ્ત્ર પૂરતી એકાદી લટ કાપવાની સૂચના આપો. પંડાએ સારું કહી મંત્રોચ્ચાર કર્યો. માથા પર પાણી છાંટ્યું અને હજામને ત્યાં લઈ ગયો. હજામને તેણે હિંદીમાં સૂચનાઓ પણ આપી અને તેમને લાઇનમાં ઉભા કરી દીધા. એ હરામખોરોથી ગભરાઈને અહીં આ લોકોના હાથમાં ફસાવા જેવું તો નહોતું ને એવી પ્રોફેસરને તીવ્ર લાગણી થઈ. સુબણ્ણા ભાઉજીએ ગમે તેટલું સારું શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તો પણ મારે જ ગામ જઈને ક્રિયાકર્મ કરવું જોઇતું હતું. ત્યાં ન જઈને મેં માત્ર બહેનો અને બનેવી જ નહીં તો અપ્પાને પણ નારાજ કર્યા. ઉંમર પણ થઈ છે, ક્યારે જતા રહેશે કંઇ નક્કી નહીં. મારા જીવતાં જેણે પોતાની માનું કોઇ કર્મ કર્યું નહીં તે કાલે મને પણ શું પાણી પાશે ? એમ તેમને લાગે તો એમાં તેમની શું ભૂલ ? શંકરાચાર્ય અહીં પણ આવી ગયા હશે ? આ પૂરું થયા પછી પંડાને પૂછવું પડશે.

અચાનક તેઓ ભાનમાં આવ્યા. અરે ! આ શું કર્યું આણે ? તેમણે માથા પર હાથ ફેરવ્યો. માથાની જમણી બાજુથી કાન સુધીનો ભાગ હજામે સાફ કરી નાખ્યો હતો. તેમણે ગભરાઈને બૂમો પાડી, 'અરીસો આપ, મિરર , મિરર દેવ.'

હજામને કાંઇ સમજાયું નહીં. પ્રોફેસર ફરી ફરી મિરર મિરર કહેતા રહ્યા અને તે અસ્તરો તોળીને ઇશારાથી શું એમ પૂછતો હતો. તે બીજું પણ કાંઇ કહેતો હતો પણ એ પ્રોફેસરને સમજાતું નહોતું. તેમણે ફરી બૂમ પાડી, પંડા, કોલ પંડા હજામને પણ આ સમજાયું. તે એમ જ પંડાને શોધવા ગયો. નદીકાંઠે આઠદસ પંડા પોતાના યજમાનોને શ્રાદ્ધ કરાવતા હતા. બસ સ્ટેંડ પર પાંચ સાત પંડા યજમાનની શોધમાં ઉભા હતા. છેવટે અપેક્ષિત પંડા જડ્યા પછી હજામ તેને ઘાટ પર લઈ આવ્યો.

પ્રોફેસરે ગુસ્સામાં તેને કહ્યું, જો શું કર્યું આ હરામખોરે ? પંડાને કાંઇ સમજાયું નહીં શું થયું સાહેબ ?

બધા વાળ કાઢવાના નહીં, માત્ર શાસ્ત્રપૂરતી જ એકાદ લટ કાપવાની એમ કહ્યું નહોતું ?

પંડાને પણ યાદ આવ્યું. હા ! હા ! મેં પણ તેને સૂચના આપી જ હતી. અને હજામ તરફ વળી તે હિંદીમાં કાંઇક બોલ્યો.

હજામે કહ્યું, આવી ફેશન કટ કરવા માટે આ કાંઇ સલૂન નથી. અને તમારી સૂચના હું ભૂલી ગયો. મેં હજારો લોકોના વાળ કાપ્યા છે. બધા જ વાળ કાઢ્યા સિવાય કોઇ શ્રાદ્ધ કરતું નથી. હું પણ શાસ્ત્ર જાણું છું. આવું ઘણું બધું તે બોલ્યો. પંડાએ તે ઇંગ્લિશ મિશ્રિત કન્નડમાં પ્રોફેસરને સમજાવ્યું અને કહ્યું, 'હવે શું કરી શકાય સાહેબ ? હવે બાકીનું પણ મુંડાવી લો. શાસ્ત્રના સંદર્ભમાં, મંત્રોની બાબતમાં અમે પંડાઓ સમાધાન કરી શકીએ છીએ પણ આ હજામો બિલ્કુલ માનતા નથી.

'કંઇ નહીં, મારે આ કર્મ કરાવવું જ નથી. મારા પૈસા પાછા આપો. હું જાઉં છું.'

'કયા પૈસા ?'

'તમને આપેલા પાંચ હજાર'

'એ મારી પાસે ક્યાં છે ? તમારા દેખતાં જ મુખ્ય પંડા ન લઈ ગયા ? તેમની સૂચના પ્રમાણે અહીં વિધિ કરાવી આપવી એટલી જ મારી જવાબદારી છે.'

'છેતરપિંડી, સરાસર છેતરપિંડી છે આ. મારા પૈસા પાછા આપો નહીં તો હું પોલીસમાં ફરિયાદ કરીશ.'

'કઇ પોલીસ ? પુણ્યક્ષેત્રમાં પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવા આવ્યા અને હવે ફરી જાવ છો ? અને ઉપરથી પોલિસની બીક બતાવો છો ?'

આ બધું ચાલતું હતું ત્યાં દસ-બાર પંડાઓનું ટોળું ભેગું થઈ ગયું. પંડાએ તેમને પણ પ્રોફેસરની સમસ્યા સમજાવી. બધાએ કહ્યું, 'આમાં હજામની કાંઇ ભૂલ નથી. તમે કહો છો એવું કટિંગ જોઇએ તો સલૂનમાં જવું જોઇએ. હવે આમાં કાંઇ પણ થઈ શકે તેમ નથી. હવે મોડું કર્યા વગર બાકીનું મૂંડન કરાવી લો અને વિધિ પૂરી કરો. બધાનો સમય ન બગાડો.' પ્રોફેસરે માથા પર હાથ ફેરવ્યો. બીજો કોઇ ઉપાય નથી તે તો સ્પષ્ટ જ હતું. બધું પતાવીને તેઓ હોટેલ પર ગયા. અરિસામાં

ચહેરો જોયો તો તે દિવસે જોયેલો સુબણ્ણા ભાઉજીનો ચહેરો યાદ આવ્યો. લાગ્યું કે જો આ જ શાસ્ત્ર હોય તો મારે હજામ પર ગુસ્સે નહોતું થવું જોઇતું. રાતભર વિચાર કર્યો તો પણ આ નવી સમસ્યાનો કોઇ ઉકેલ જડ્યો નહીં. દુકાનો ખૂલે એટલે એક ટોપી લેવી પડશે. ગાંધી કે જે. પી. ટોપી ન જોઇએ. હેટ કે કાળી ટોપી ? કોઇ પણ હશે તો પણ એ સિંહા સામે તો ખુલાસો આપવો જ પડશે. ખૂબ વિચાર પછી નક્કી કર્યું, કહીશું માથાની ચામડી પર કશાકનું ઇંફેક્શન થયું છે. બધા વાળ કાઢ્યા સિવાય ચામડીનાં મૂળ સુધી દવા પહોંચશે નહીં એવું ડર્માટોલોજિસ્ટે કહ્યું છે.

પટના ગયા પછી સિંહાએ કાંઇ ન પૂછ્યું તો પણ તેમણે ખુલાસો કર્યો. સિંહાએ પણ સંમતિ દર્શાવી. બરાબર છે. શું કરીએ ? ડોક્ટરોએ કીધા પ્રમાણે કરવું જ પડે. પણ ટી. એ. ડી. એનું બીલ બનાવવા માટે તેમણે વિમાનની ટિકિટ માગી તો તે બેંગલોર બનારસની હોવાનું યાદ આવ્યું. સાધારણ રીતે મૂંડન કરાવનારા લોકો ગયા જઈને આવેલા હોય છે તે આ બિહારીને ખબર જ હોય એવી બીક પણ લાગી. પણ સિંહાના વ્યવહારમાં ક્યાંય આ શંકા વ્યક્ત થઈ નહીં. બેંગલોર-બનારસ-બેંગલોર નું ભાડું આપ્યું. પ્રોફેસરનાં ભૌતિકવાદ અને પ્રગતિ વિષય પરનાં બે ભાષણો દસકાઓ પૂર્વે તૈયાર કરેલાં હોવાથી અને અનેક જગ્યાએ થયેલાં હોવાથી જોરદાર થયાં. યુનિવર્સિટીના શ્રોતાઓએ પ્રસન્ન થઈ તે સાંભળ્યાં અને ભાષણ પૂરા થયા પછી તેમને ઘેરી લીધા.

પટનાથી બનારસ ગયા પછી ત્યાંના ચર્ચા સત્રમાં પણ આ જ ટોપી વાપરવાની. પછી અમેરિકામાં કોઇ ટોપીની આવશ્યકતા નથી. ત્યાં ગમે તે કપડાં પહેરો, વાળ ગમે તેવા રાખો, કોઇ પૂછનારું નથી. એ ખરો સ્વતંત્ર માણસોનો દેશ. અને ત્યાં સુધી તો ઘણા વાળ આવી ગયા હશે. પટના બનારસ પ્રવાસ આ જ વિચારમાં પૂરો થઈ ગયો.

* * *

પ્રકરણ ૧૨

દાદીના મૃત્યુના સમાચાર મળતાં જ દિગંત અને બબિતાના મનમાં દાદીમાનાં અસ્થિનું વિસર્જન પ્રયાગમાં કરવું જોઇએ તેવો વિચાર આવ્યો. દિવસકાર્ય પૂરું કર્યા પછી સુવિધાનુસાર આ કરી શકાશે એવું દાદાએ કહ્યું. આ કામ પણ સુબણ્ણા મામાએ જ કરવું જોઇએ. તમે વિમાનમાં જાવ. વિમાનની ટિકિટ અમે કઢાવી લઈશું એમ કહી બંને બેંગલોર પાછા આવ્યા. માટીની માટલીમાં મૂકેલાં અસ્થિ વિમાનમાં લઈ જવાનું સુબણ્ણાને થોડું અસુવિધાજનક લાગ્યું. વિમાન પ્રવાસની કોઇપણ પ્રકારની જાણકારી વગરના સુબણ્ણાની આ સમસ્યા યોગ્ય જ હતી. એટલામાં ખબર પડી કે લક્ષ્મી મેડમ પણ અંગત કામસર વારાણસી જવા નિકળ્યાં હતાં. સુબણ્ણા અને વિશાલાક્ષી પણ તેમની સાથે જ જાય અને કામ પૂરું થયા પછી લક્ષ્મી મેડમ તેમને ગાડીમાં બેસાડી દે એમ નક્કી કરી ત્રણે જણ પ્રવાસે નિકળ્યાં.

ફરી એક વાર બનારસ જઈને જોયા વગર ઔરંગઝેબે જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ બાંધ્યાની વાત લખીશ તો તેનું વાસ્તવિક ચિત્રણ નહીં થાય એ લક્ષ્મીના ધ્યાનમાં આવ્યું અને હવે આ બંનેની સાથે જવાનું નક્કી થયું. આમ જુઓ તો તેને આવા સંગાથીઓની આવશ્યકતા નહોતી. અપ્પાજીના અધ્યયનકક્ષનું બારણું બંધ કરી તે ઐતિહાસિક પાત્રો સાથે એકરસ થઈ જતી. આ ટેવ પડ્યા પછી તેને બીજા કોઇની સોબતની જરૂર જ રહી નહોતી. કેંચપ્પા, લક્કવ્વા પોતે થઈને કાંઇ વાત કરે તો જ. પગ છૂટા કરવા ખેતરે જાય તો પણ ત્યાંની નારિયેળી અને સોપારીનાં વૃક્ષોમાં તેને ઐતિહાસિક પાત્રો જ દેખાતાં. ખરેખર તો બેંગલોરથી કાશીનો પ્રવાસ તેણે એકલીએ કરવાનો હોત તો તેને વધુ ગમત. સ્ટેશન આવે એટલે આ પ્રદેશ કયો ? ગયા હજાર

વર્ષમાં તે કયા રાજ્યકર્તા પાસેથી કયા રાજ્યકર્તા પાસે ગયો, તેની આસપાસ ક્યા સ્તૂપ, વિહાર, મંદિરો કે દેરાસરો હતાં, કયા નવાબે અથવા સુલતાને તેનો નાશ કર્યો અથવા બચાવ કર્યો તે યાદ કરતાં કરતાં, સંપૂર્ણ ભૂખંડના ઇતિહાસનું પુનરવલોકન કરતાં કરતાં પ્રવાસ થયો હોત.

હવે સુબણણા અને વિશાલાક્ષી સતત કોઇ ને કોઇ વિષય પર વાતો કરે છે. વિશાલાક્ષી તેના કરતાં આઠ વર્ષ મોટી છે. હંમેશાં તુંકારે જ બોલાવે છે. સુબણણા સાથે પહેલાં બહુ પરિચય નહોતો. પરિચય થયો ત્યારે લક્ષ્મી કોલેજમાં ભણતી હતી. તેથી તેઓ બાર-તેર વર્ષ મોટા હોય તો પણ આદરથી જ ઉલ્લેખ કરે છે. ગયા થોડા દિવસથી કોઇને કોઇ નિમિત્તે વાત થતી. હવે અઢી દિવસનો સહપ્રવાસ. વાતોનો પ્રત્યેક વિષય પ્રોફેસર પાસે આવીને અટકતો. બધા જ ભણેલા માણસો આવા થઈ જાય છે એવું નથી તો આ આવો કેમ થયો ? માંકડું પોતાની સાથે જ આખું જંગલ બગાડે છે એવી કહેવત છે ને તે પ્રમાણે. આ કહેવત હું નથી કહેતો. તમારા અપ્પાજી કહેતા. મારી આગળ પણ તેમણે આ કહ્યું છે. સંદર્ભ ધ્યાનમાં આવ્યો કે નહીં ?

સુબણણાએ વિશાલાક્ષીને અટકાવી. 'હવે એ બધી જૂની વાતો કરવાનો શું અર્થ છે ? તું શું બોલે છે તેનું ભાન છે તને ?'

વિશાલાક્ષીની બુદ્ધિની પહોંચ ખબર હોવાથી લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'સાચું જ કહ્યું ને તેમણે ! મને ખરાબ લાગવાનું કાંઇ કારણ નથી.'

સીધા બનારસની ગાડીમાં જગ્યા નહીં મળવાને લીધે તેમને ઇટારસીમાં ગાડી બદલવી પડી. એક સહપ્રવાસીએ કહ્યું, અડધા કલાક પછી ગાડી છે. ભરપૂર જગ્યા મળે છે. મોગલસરાઈ ઉતરી જજો. ત્યાંથી રિક્ષા, ઘોડાગાડી, બસ વગેરે કોઇ પણ વાહન કરી અડધા કલાકમાં બનારસ પહોંચી જવાશે. ત્યાંથી ગયા જઈ આવવા માટે પણ જોઇએ તેટલાં વાહનો મળશે.

બીજા બે-ત્રણ જણને પૂછી માહિતી સાચી હોવાની ખાતરી કરી અને તે પ્રમાણે પ્રવાસ નક્કી થયો. પહેલા કાશી અને તે પછી પ્રયાગ.

સવારે દસ વાગે મોગલસરાઈ ઉતરી બે સાઇકલ રિક્ષા કરી. એકમાં તે બંનેને બેસાડી બીજી રિક્ષામાં લક્ષ્મી બેઠી. સફેદ વસ્ત્રમાં વિંટેલો અસ્થિકલશ સુબણણાએ હાથમાં જ રાખ્યો હતો. થોડી જ વારમાં બે રિક્ષાઓ વચ્ચે અંતર વધી ગયું. પણ બંને રિક્ષાવાળા ભાઈઓ જ હોવાને લીધે ચિંતા કરવાનું કોઇ કારણ નહોતું. તેનો રિક્ષાવાળો ત્રીસેક વર્ષનો લાગતો હતો. તડકામાં તપીને કાળું પડેલું શરીર, ઢીંચણ

સુધીની ધોતી, અડધી બાંયના પીળા પડી ગયેલા ઝભ્ભામાંથી દેખાતી જનોઈ. માથે ભગવા રંગનું કપડું બાંધેલું હતું. તેણે પૂછ્યું, 'શું નામ ભાઈ તમારું?'

'બિશ્વનાથ સર્મા' તેણે હાંફતા હાંફતા કહ્યું.

'સર્મા કે શર્મા ?'

'તે જ. તમે બોલ્યા તે. સર્મા.'

'સર્મા એટલે બ્રાહ્મણ ?'

'હા માતાજી. કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ.'

'બ્રાહ્મણ થઈને રિક્ષા ચલાવે છે ?'

'પેટ ! પેટ માટે કરવું પડે છે, માતાજી.'

'એમ નહીં !' આગળ શું પૂછવું તે ન સૂઝવાથી તે ચૂપ રહી. રિક્ષાવાળો પણ થાક્યો હતો. વાત કરવાનો વિષય મળ્યો એટલે તેણે લીમડાનાં ઝાડ નીચે રિક્ષા ઉભી રાખી. રિક્ષાની દાંડીએ લટકાવેલી થેલીમાંથી એક પાન કાઢી મોઢામાં નાખ્યું. પછી નિરાંતે કહ્યું, 'માતાજી, વાત અધૂરી રાખીને કેમ ચૂપ થઈ ગયાં ? ગરીબીમાં રહેવું એ બ્રાહ્મણ જાતિનો ધર્મ જ નથી ? પહેલેથી જ ગામની બહાર પર્ણકુટી બાંધી વિદ્યાદાન કરતી જીવનારી આ જાતિ. આ જાતિને નષ્ટ કરીશું તો બાકીના બધાને મુસલમાન બનાવવાનું સહેલું પડશે એમ માની દરેક નવાબે, બાદશાહે, સૂબેદારે અમને પકડ્યા. ચિપિયાથી મોઢું ખોલી તેમાં થૂંકીને ભ્રષ્ટ કર્યા. તલવારથી ગળાં કાપીને માર્યા. અમારા પૂર્વજો ભાગીને ગામડાઓમાં જતા રહ્યા. પુરાણ, પ્રવચન કરી તેમણે ધર્મ બચાવ્યો. પછી અંગ્રેજો આવ્યા. આ જાતિ નષ્ટ થશે તો બધા ખ્રિસ્તી થશે એવી આશાથી તેમણે યુક્તિ કરી. હવે અંગ્રેજ પણ ગયો. હવે મતના રાજકારણ માટે આપણા રાજ્યકર્તાઓ પણ એ જ કરી રહ્યા છે.' કહી તે હસ્યો.

'આટલી બધી માહિતી છે એનો અર્થ છે કે કાશીનો ઇતિહાસ પણ તું જાણતો હોવો જોઈએ. મને બે-ત્રણ દિવસ ફેરવી કાશી બતાવીશ ?'

'હા માતાજી, કાશીનું એક એક મંદિર, એક એક ઘાટ, પ્રત્યેક થાંભલાની માહિતી આપીશ.'

'શું ભણ્યો છે ?' આ કોલેજમાં કાશીનો ઇતિહાસ ભણ્યો છે કે શું એમ માની તેણે પૂછ્યું.

'થોડું ઘણું સંસ્કૃત આવડે છે. તુલસી રામાયણ આખું આવડે છે. સાંભળીને

શીખ્યો છું. અહીં રહેનારા માણસને કાશીનો ઇતિહાસ આવડવો જ જોઇએ. નહીં તો કાશીવાસી કહેવડાવવા માટે તે નાલાયક ગણાશે. ચાલો નિકળીએ. એ લોકો આગળ ગયાં હશે. મારો ભાઈ મારા કરતાં વધુ સશક્ત છે. રિક્ષા ઝડપથી ચલાવે છે. પણ મારા જેટલી ઇતિહાસ અને પુરાણોની માહિતી તેને નથી.' તેણે થોડી વાર રિક્ષા એમ જ દોડાવી. વેગ પકડતાંની સાથે જ કૂદીને બેસી ગયો અને પેડલ મારવાની શરૂઆત કરી.

રિક્ષાવાળાની વાતમાંથી પણ ઘણો ઇતિહાસ તેને ડોકિયાં કરતો દેખાતો હતો. દેવસ્થાનોનો નાશ થયા પછી તેનો પૂજારી વર્ગ વિખેરાયો અથવા પૂજા કરવા મંદિર જ ન રહેવાને લીધે બ્રાહ્મણવર્ગ જીવ બચાવવા ભાગી ગયો. તે પછી આ ગામેગામ ભટકતા કથાકારોને લીધે જ હિંદુ ધર્મ જીવંત રહ્યો.

ભજનો, ગીતો, પ્રવચનોના માધ્યમથી ધર્મનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું. સંસ્કૃત ભાષા અને મંત્રોનું મહત્ત્વ ઓછું થઈ ધર્મ સ્થાનિક ભાષાઓમાં પ્રવાહિત થયો. વૈશ્ય -શૂદ્ર સંતો જન્મ્યા અને આ પ્રવાહ વધુ વ્યાપક બન્યો. જાનપદ કહેવતો, પ્રતિમા અને પ્રતિભાના પ્રવેશથી ધર્મનો પુનર્જન્મ થયો. ધર્મ જુદી રીતે શક્તિશાળી બન્યો. સંપૂર્ણ ભારતમાં ભક્તિમાર્ગનો વેગીલો પ્રવાહ વહી નિકળ્યો.

રિક્ષા આગળ ચાલતી હતી.

'અરે ! જુઓ આ કાશી ! ઝળહળતા સૂર્યપ્રકાશમાં દેખાતી કાશી.'

'શર્માજી, પેલું સામે દેખાય છે તે ગામ કયું ?'

'કાશી, માતાજી, બનારસ.'

'ખરેખર?'

'શંકા કેમ આવી માતાજી ?'

સંપૂર્ણ કાશીને પોતાની મુઠીમાં સમાવીને હું જ કાશી કહી ઉભી રહેલી મસ્જિદ. દુર્બિન લાવી હોત તો સારું થાત. નીચેની તરફ ઘાટની પંક્તિઓ અને જમણી બાજુ આ મોટી મસ્જિદ.

'શર્માજી, બધી બાજુ મસ્જિદો જ દેખાય છે. વિશ્વનાથનું મંદિર ક્યાં છે ?'

'ખબર નથી ? ડાબી બાજુ જુઓ. ત્યાં પેલી આખું કાશી એટલે હું એવો ભાર વહેતી ઉભેલી જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ. મૂળ વિશ્વનાથ મંદિર બાદશાહ ઔરંગઝેબે

તોડ્યું અને તેની જ ભીંતો અને થાંભલાઓનો ઉપયોગ કરી એ જ જગ્યાએ ૧૬૬૯ની સાલમાં આ મસ્જિદ બાંધી. ઔરંગઝેબે બાંધી હોય તો પણ તેનું નામ જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ જ રહ્યું. જમણી બાજુ જે મસ્જિદ છે તેનું નામ આલમગીર મસ્જિદ પડ્યું છે. તે જગ્યાએ બિંદુમાધવ મંદિર હતું. તે તોડીને આ મસ્જિદ ૧૬૫૯માં બાંધી છે.'

આને ઇસવી સન પણ યાદ છે એ જોઇને તેને આનંદ થયો. આની સાથે કાશીની દરેક મસ્જિદ જોઇ તેનો ઇતિહાસ સમજી લેવો જોઇએ. તડકો ખાળવા કપાળે હાથ રાખી તેણે ફરી એક વાર આખા કાશી પર દૃષ્ટિ ફેરવી. જુદા જુદા આકારપ્રકારની અસંખ્ય મસ્જિદો દેખાતી હતી. દરેક મસ્જિદ ત્યાં ઉભેલા મંદિરના ભગ્નાવશેષ પર ઉભી કરેલી હતી. તેને પુસ્તકમાં વાંચેલી વિગતો ફરી ફરી યાદ આવવા લાગી.

કાશી એટલે દરેક પંથનું મુખ્ય કેંદ્ર. વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન, શાક્ત, તાંત્રિક, વૈષ્ણવ, શૈવ, ગાણપત્ય, રામ, કૃષ્ણ. આ કાશીમાં સ્થાયી થયેલા દેવતાઓ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. અહીં પૂજાનાં વિધિવિધાનો પણ નથી. અહીં મૃત્યુ આવે તો મુક્તિ મળે છે એ શ્રદ્ધાથી જંબૂદ્વીપની બધી જ દિશાએથી વૃદ્ધો અહીં આવે છે, પહેલાં પણ આવતા. મુસલમાન બાદશાહોએ લાદેલો વેરો ભરીને પણ આવતા અને અહીં પ્રાણ છોડતા. તે દરેકના પંથનું અહીં એક એક મંદિર હતું. દરેક વ્યક્તિના ઇષ્ટ દેવતા માટે એક એક મંદિર. પુરાણકથાઓમાં સાકાર થયેલા દરેક નાના મોટા પાત્ર માટે એક દેવાલય. આ બધું સમાજની ધાર્મિક આવશ્યકતાઓને કારણે હતું. કાશીમાં જેટલાં મંદિરો બંધાયાં એટલાં બીજે ક્યાંય બંધાયાં નથી. જો કે અન્ય ધર્મનાં મંદિરો તોડવાને જ ધર્મ માનનારા શાસકો શતકો સુધી કાશી પર શાસન કરતા રહ્યા તેથી આટલી મસ્જિદો ઉભી થાય તે સ્વાભાવિક જ હતું. દરવાજે આવેલા પ્રત્યેક ધર્મપંથને પોતપોતાનું પૂજાસ્થાન ઉભું કરવામાં સહાયક બનનારા કાશીએ પોતાના આ જ સ્વભાવાનુસાર ઇસ્લામનાં પ્રાર્થનાસ્થળો માટે પણ જગ્યા આપી જ હોત. પણ અન્ય બધા જ ધર્મોને નામશેષ કરી ફક્ત પોતે જ જીવવું જોઇએ એ વૃત્તિના ઇસ્લામે કાશીનાં બધાં જ મંદિરોનો નાશ કરી તેના અવશેષો પર મસ્જિદો ઉભી કરી.

કાશી પાસે આવી. ઘાટ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડ્યા. દરેક ઘાટને જુદું નામ. અસ્સી ઘાટ, હનુમાન ઘાટ, શિવાલા ઘાટ, બચ્છરાજ ઘાટ, આનંદમયી ઘાટ, કેદાર ઘાટ, ચૌકી ઘાટ, નારદ ઘાટ, અમૃતરાવ ઘાટ, ચૌસઠી ઘાટ, પાંડે ઘાટ, રાના ઘાટ, દશાશ્વમેધ ઘાટ, બાજીરાવે બાંધેલો મણિકર્ણિકા ઘાટ, ભોંસલા ઘાટ, યજ્ઞેશ્વર ઘાટ,

રામ ઘાટ, મંગલાગૌરી ઘાટ, દલપત ઘાટ અને અન્ય અનેક નામો. મોતીચંદ અને ડાયના એલ.નાં સંશોધન ગ્રંથમાં આપેલાં બધાં નામો યાદ પણ નથી રહેતાં. આ બધા મરાઠાઓએ બાંધેલા અથવા મરાઠાઓના કાળમાં બંધાયેલા ઘાટ છે. જો મરાઠાઓનો ઉદય ન થયો હોત અને કાશી મુસ્લિમોના જ તાબામાં રહી હોત તો શું કાશી કાશી રહી હોત ? હિંદુને પુનર્જીવન મળ્યું હોત કે ? આ વિચારોમાં તે એટલી મગ્ન થઈ ગઈ કે સામે દેખાતા ઘાટો પણ દેખાતા બંધ થઈ ગયા.

યાત્રા કરવા આવ્યા છીએ ત્યારે હોટેલમાં ઉતરવું અધાર્મિક ગણાશે. એકાદી ધર્મશાળામાં જ ઉતરવું જોઇએ એવી વિશાલાક્ષીની જીદ્દ હતી. આમ તો તે પણ ક્યારેક હોટેલનું ખાતી પણ કાશી-રામેશ્વર જેવાં તીર્થક્ષેત્રો પર ગયા પછી કેટલાક ધાર્મિક નીતિનિયમોનું પાલન કરવું જોઇએ, ઉપરાંત અહીં આવવાનું કારણ માતાનું અસ્થિવિસર્જન છે એ તેનું કહેવું સુબણ્ણાને પણ યોગ્ય લાગ્યું. રિક્ષાવાળો બિસ્વનાથ સર્મા તો આ બાબતમાં ઘણો આગ્રહી લાગ્યો. તેણે કહ્યું, 'તમે કર્નાટકમાંથી આવ્યા. અહીં મૈસૂર ધર્મશાળા પણ છે. પણ તે હરિશ્ચંદ્ર ઘાટ પર હોવાથી ત્યાં ચોવીસ કલાક મૃતદેહો બળવાનો ધૂમાડો ભરેલો હોય છે. માન-મંદિર ઘાટની બાજુમાં મારવાડી ધર્મશાળા છે. એકદમ સ્વચ્છ હોય છે. મારવાડી યાત્રાળુઓ ન હોય ત્યારે અન્ય યાત્રાળુઓને આપે છે. તેનો મેનેજર મારો પરિચિત છે. કહો તો મેળવી આપું. દશાશ્વમેધ ઘાટ પાસે જ છે.'

ધર્મશાળાની બાજુમાં જ આવેલા મારવાડી ભોજનાલયનું ભોજન વિશાલાક્ષીને માફક આવી ગયું. તેથી રહેવા ખાવાનો પ્રશ્ન હલ થઈ ગયો.

'દિવસ આથમવા આવ્યો. કાલે સવારે વહેલો આવું છું. એક ઓળખીતો પંડા પણ છે. ગમે તેટલી ભીડ હશે તો પણ તમારી પૂજા વહેલી થાય એવી વ્યવસ્થા કરશે. ઇચ્છા હોય તો તમે હમણાં જઈને વિશ્વનાથનાં દર્શન કરી આવો. જોઇએ તો હું બતાવી દઉં.' રિક્ષાવાળા બિસ્વનાથ શર્માએ કહ્યું. ત્રણે જણાં તૈયાર થઈ ગયાં. બાજુનો દશાશ્વમેધ ઘાટ ચઢી જમણી બાજુની ગલીમાંથી તે લઈ ગયો. નાની નાની ગલીઓ, બધાં જ તીર્થક્ષેત્રોની જેમ જ ઠેર ઠેર બેઠેલા ફૂલના વેપારીઓ, પોતાને ત્યાંથી પૂજાનો થાળ ખરીદવાનો અને બદલામાં ચપ્પલ સાચવવાનો આગ્રહ કરતા નાના દુકાનદારો, સાંજ પડી તો પણ યાત્રાળુઓની ભીડ હતી. ઉપરાંત નિત્યદર્શનનો નિયમ ધરાવતા કાશીવાસીઓની પણ ઘણી અવરજવર હતી. 'પોતપોતાની પર્સ અને ગળાનાં ઘરેણાં સાચવો. આ જ કાશી વિશ્વનાથ.' સર્માએ કહ્યું.

'ક્યાં છે ? કાંઇ પણ ન સમજાતાં વિશાલાક્ષીએ પૂછ્યું, 'તેને એટલું હિંદી

સમજાતું હતું. સુબણ્ણા પણ 'ક્યાં છે?' એમ પૂછવા લાગ્યા.

સામે ગામડાની નાનકડી દેરી હોય તેવડો નાનકડો મંડપ હતો. આજુબાજુ પ્રદક્ષિણા કરવાની પણ જગ્યા નથી. કાશીનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર આ જ ? વિશાલાક્ષી અને સુબણ્ણા એક જ સૂરમાં બોલી ઉઠ્યાં. ઇતિહાસનું વિસ્તૃત વાચન ધરાવતી લક્ષ્મી કાંઇ બોલી નહીં પણ તે પણ અંદરથી ભાંગી ગઈ હતી.

'આટલા નાના મંડપને મંદિર માનીને પૂજા કરે છે ?' સુબણ્ણાએ પૂછયું.

સર્માએ તેમની સામે જોયું. અહીં આવો, અહીં બતાવું. એક કાળા પથ્થરના નંદી તરફ આંગળી ચિંધી તેણે કહ્યું, નંદી હંમેશાં શિવલિંગની સામે જ બેઠો હોય છે. અને તેની ધ્યાનસ્થ નજર શિવલિંગ પર જ ખોડેલી હોય છે. ખરું કે નહીં ? હવે જુઓ આ નંદી ક્યાં જુએ છે ? સમજાયું ? ત્રણેએ ધ્યાનથી જોયું. લક્ષ્મીના મગજમાં પ્રકાશ પડ્યો. મોગલસરાઈથી આવતી વખતે આખી કાશી આવરી લઈને, પોતે જ કાશી હોવાનાં દમામથી ઉભેલી જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ. ઔરંગઝેબનો ધાર્મિક દમામ આજે પણ દેખાય એવું તે દશ્ય હતું. કોઇ પણ અંદર પ્રવેશ ન કરે તે માટે ઉભી કરેલી બાર ફૂટ ઉંચી ભીંત અને તેની પર છાતીમાં સોંસરવા નિકળે તેવા લાંબા અને તીક્ષ્ણ તારનું ગુંચળું. આખા કાશીમાં ગમે ત્યાં ચઢીને ગમે ત્યાંનાં કેળાં ખાનારાં માંકડાં પણ અંદર ઘૂસી ન શકે એટલા ગીચ તે તાર હતા. ભરી બંદૂકે સીમારક્ષણ માટે ઉભેલા સૈનિકો જેવી આ કિલ્લેબંધી.

જોતાં જ વિશાલાક્ષી અને સુબણ્ણાની છાતીના ધબકારા વધી ગયા. આ બધી વિગતો પુસ્તકો અને અખબારોમાં વાંચનારી લક્ષ્મીને પણ આનો અર્થ તરત સમજાયો નહીં.

'ઔરંગઝેબે વિશ્વનાથ મંદિરને તોડીને ઉભી કરેલી મસ્જિદનું કાંટાની વાડ લગાવીને સશસ્ત્ર સૈનિકો રક્ષણ કરે છે.' સર્માએ કહ્યું.

ત્રણ દિવસનો ગાડીનો પ્રવાસ. ઇટારસીથી આવતાં સૂવાની જગ્યા મળી નહોતી. વિશાલાક્ષી અને સુબણ્ણા સૂઇ ગયા. શારીરિક થાક જણાવા છતાં લક્ષ્મીને ઉંઘ ન આવી. આંખો બંધ કરે એટલે આંખો સામે જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ આવીને ઉભી રહેતી હતી. કાશીને પગ નીચે રગદોળી તેની છાતી પર ઉભી રહી કાશીનો શ્વાસ રુંધી નાખનારી જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ. આંખ ખોલ્યા પછી જ તે શ્વાસ લઈ શકતી હતી. તેથી તે ઉઠીને ઉભી થઈ. પાસે જ એંસી ફૂટ દૂર વહેતી ગંગાના પ્રવાહનો અવાજ સાંભળવા તેણે કાન માંડ્યા. પણ કાંઇ સંભળાયું નહીં. આ ખળખળ અવાજ કરતી

વહેતી નદી. નિ:શબ્દપણે અંદર ને અંદર વહેતી તેની સંસ્કૃતિ છે. કેટલાય પંથો, વિચારધારાઓ, કેટલાય તર્ક, વ્યાખ્યાનો, આસ્તિક-નાસ્તિક, દેવને નહીં માનનારા અને માનનારા, ધર્મનું મૂળ શોધનારા બધાની આ નિ:શબ્દ સાક્ષીદાર. નદીને કાંઠે જઈને બેસવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ.

સૂતેલાં બંને જણાં જાગે નહીં એવી રીતે તે ઉભી થઈ. ધીમેથી બહાર આવી બારણાંને બહારથી તાળું માર્યું. એ ઘાટ પર આવી. ચાંદની હતી. ચંદ્રપ્રકાશમાં નદીનો પટ ચાંદી જેવો ચમકતો હતો. પાછા વળીને જોયું, જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ ચાંદનીના પ્રકાશમાં આક્રમક લાગતી હતી અને કાંઠે ઉભેલી એ ઉદ્ધત મસ્જિદની પરવા જ ન હોય તેમ ગંગા સંથ ગતિએ વહેતી હતી.

મંદિરનો નાશ કરો એવું બાદશાહ ઔરંગઝેબનું ફરમાન આવ્યું છે. લોકો ઉશ્કેરાઈને મેદાનમાં ન આવી જાય એ માટે ગલીએ ગલીએ મુસ્લિમ સૈનિકો ઉભા રાખ્યા છે. મંદિરના પૂજારીને ગંધ આવી જાય છે. મંદિર બચાવવું પોતાને માટે કદાચ અશક્ય હશે પણ કમ સે કમ મૂર્તિ તો બચાવી લઉં. રાતોરાત બધા પૂજારીઓ ભેગા થાય છે અને શિવલિંગ ઉપાડી મંદિરને પડખે આવેલા જ્ઞાનવાપી તરીકે ઓળખાતા કૂવામાં પધરાવાય છે. ઉપર માટી નાખી કૂવાનું મોઢું બંધ કરાય છે. બીજે દિવસે મંદિર તોડવા આવેલા લોકોને આ ખબર નથી પડતી. તેથી મૂળ શિવલિંગ બચી ગયું. રિક્ષાવાળો ડાહ્યો છે. તે ઘણી વાત જાણે છે. ફક્ત રિક્ષાવાળો જ શા માટે ? પ્રત્યેક કાશીનિવાસીને આ ખબર છે.

'બહેન, તમે કોણ ?'

પાછળથી બુટનો અવાજ આવ્યો. રાત્રીના સમયે ઘાટ પર કોઇ એકલી મહિલા ? ધ્યાનથી જોઇએ તો ક્યાંક ક્યાંક માણસો બેસેલા દેખાય છે. ધ્યાનમગ્ન ? કે પછી નીરવ શાંતિનું પાન કરવા આવેલા મારા જેવા લોકો ?

ક્યાંનાં? ક્યા પ્રાંતમાંથી આવ્યાં? કઈ ધર્મશાળામાં ઉતર્યા છો ? આવી રાતે એકલાં જ કેમ અહીં બેઠા છો ? બીડીની ગંધ આવી. નદીનાં પટ પાસે ન જશો. એકલાં બાઈ માણસ, અહીં ચોર મવાલીઓ હોય છે, સાવધ રહો. પગલાં દશાશ્વમેધ ઘાટ તરફ ગયાં. તેણે જમણી બાજુ જોયું. દૂર પાંચદસ નાવ બાંધેલી હતી. તે ઘાટના પગથિયે બેઠી. ઘણો સમય બેસી રહી. ચંદ્ર પશ્ચિમ તરફ નમ્યો. આજે કઈ તિથિ ? પક્ષ? શુક્લ કે કૃષ્ણ ? ચંદ્રાસ્ત ક્યારે ? આ બધું બરાબર સમજી લેવું જોઇએ. કદાચ સુબણ્ણાને ખબર હશે. શેષશાસ્ત્રી તો ચોક્કસ જાણતા હશે. જો કે તેઓ તો હવે

તુમકૂર ચાલ્યા જશે. આ ઉંમરે તેઓ એકલા કેવી રીતે રહી શકે ?

અંધારું હોવા છતાં તેને બીક લાગી નહીં. ગુંડાઓનો સીન બે-ત્રણ ટેક પછી આબાદ રેકોર્ડ થયો છે. સાથે જ યાદ આવ્યું, 'મંદિરનો નાશ ખ્વાજાજહાનની સાથે રહીને જોવો જોઇએ. હમ્દુલ્લાની સાથે તેને પણ કાશી આવવું પડશે. મનમાં ઉમટેલા અસ્પષ્ટ વિચારો હમ્દુલ્લાને કહી તેણે તેમને ઉતાવળે કાશી આવવા જણાવ્યું. તેમણે પણ કહ્યું, વિચાર કરીને આવતીકાલે કાંઇક રસ્તો કાઢી શકાશે. બીજે દિવસે તેમણે કહ્યું, તારો કાશી આવીને પોતાની આંખે બધું જોવાનો ઉત્સાહ જોઇ હું પણ ઉત્સાહિત થયો છું. અજ્ઞાનનું કેંદ્ર નષ્ટ થતું જોવાનું પુણ્ય મને પણ મળવા દે. મંદિરનાશની વિગતો હું પ્રત્યક્ષ જોઇને નોંધો કરી લાવીશ. મારી મદદે ખ્વાજાજહાન આવશે તો તે મને પણ વધુ અનુકૂળ આવશે. ? આ ઘટના તાકીદની હોવાને લીધે તરત પરવાનગી આપવા વઝીરેઆઝમને આજે જ અરજી કરું છું. જોઇએ કેવું ગોઠવાય છે.'

સવારે ત્રણે જણાંએ ગંગાસ્નાન કર્યું. વિશ્વનાથની પૂજા માટે નિકળ્યાં. તેઓ દશાશ્વમેધ ઘાટનાં પગથિયાં ચઢતાં હતાં. સાથે એક પંડો અને રિક્ષાવાળો સર્મા પણ હતા. એકલી આવી હોત તો લક્ષ્મી આ ગંગાસ્નાન અને વિશ્વનાથ પૂજાના ફંદામાં ન પડી હોત. નાની હતી અને અપ્પાજીના પ્રભાવમાં હતી ત્યારે અહિંસા એ જ ધર્મ છે અને બાકી બધા કર્મકાંડનો ખાસ કોઇ અર્થ નથી હોતો એ વાત પર તેનો ભરોસો હતો. તે પછી માર્કસવાદી વિચારોને કારણે ધર્મ એ ગરીબોને આપેલી અફીણની ગોળી છે એમ તે માનવા લાગી. તેથી આગળના તબક્કે સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર પ્રેમ એ જ પરમધર્મ અને બાકી બધા બાહ્ય આચારો છે અને ફક્ત ઇસ્લામમાં જ સમાજવાદ છે એવી તેની ભાવના થઈ. પછી ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તીધર્મ આખા જગત પર લાદવાના મહાપ્રયત્નો એ સામ્રાજ્યવાદ જ છે એવું તેને લાગવા માંડ્યું. ધર્મ સંબંધિત આ આખા પ્રવાસમાં તેના જન્મજાત ધર્મના કર્મકાંડને કોઇ સ્થાન નહોતું. પણ સુબણ્ણા અને વિશાલાક્ષી પૂજા કરવા જઈ રહ્યાં છે ત્યારે તેમની સાથે જ જવાનું કોઇ બહાનું કાઢવાનું પણ તેને કોઇ કારણ લાગ્યું નહીં. ઉલટું કાશીને પગ તળે રગદોળી ઉન્માદથી ઉભેલી જ્ઞાનવાપી મસ્જિદનો આધ્યાત્મિક ધિક્કાર કરવાના એક માર્ગ તરીકે વિશ્વનાથની પિંડી પર એક લોટો ગંગાજળ ચઢાવી એકાદું પુષ્પ ચઢાવી આવવું તેને પણ આવશ્યક લાગ્યું. પગથિયાં ચઢીને જઇ રહેલા ત્રણેને એકાએક આંચકો જ લાગ્યો. અરે ! આ અહીંયા ? એ કેવી રીતે શક્ય છે ? પણ.... હા. તે જ. વિશાલાક્ષી તો તરત આગળ આવીને બોલ્યાં, 'આ શું અણ્ણા ? તું પણ આવ્યો

છે ? બરાબર છે. છેવટે મન કેવી રીતે સ્વસ્થ બેસવા દઈ શકે ? માતૃઋણ સૌથી મોટું છે એટલે જ શંકરાચાર્ય.....'

પ્રોફેસર શાસ્ત્રી જ. ઈંટલેક્ચ્યુઅલ, કાળી પેંટ, કથ્થઇ ઝભ્ભો, ખભે લીલી શાલ, હાથમાં જાપાની કેમેરો, આખું મૂંડેલું માથું અને સફાચટ દાઢી મૂછ. એ જો હોત તો તરત ઓળખાણ પડી હોત. ચહેરો માત્ર ગૂંચવાયેલો. સપડાઈ ગયાનો ભાવ. તેમણે મને જોઇ. ગાલ. નાક, કાન લાલ થઈ ગયા.

'ગામમાં નહીં પણ કાશી પિંડદાન કરવા આવ્યો ? શું કરીએ અપ્પાનો ગુસ્સો બહુ ભારે છે. નહીં તો ગામમાં જ કર્યું હોત નહીં ? હવે અમે અસ્થિ લઈ આવ્યા છીએ. ધર્મશાળામાં રોકાયા છીએ. હવે કાલે તું જ અમારી સાથે પ્રયાગ આવી અસ્થિવિસર્જન કર.'

એક-દોઢ ક્ષણ એમ જ ગઈ. પછી પ્રોફેસરે મહાપ્રયત્ને જાત સંભાળી લીધી અને કહ્યું, 'અહીં યુનિવર્સિટીમાં એક વર્કશોપ માટે આવ્યો છું. રઝિયા, સિનેમાવાળી તું. મૂવી કેમેરા વગર અહીં બનારસના ઘાટ પર શું કરી રહી છે ? અહીંના લેંડસ્કેપ એટલે અહીંના ઘાટ, માંકડાં, આખલા. તેં નથી સાંભળ્યું, રાંડ, સાંઢ.... આગળનું તેમને યાદ ન આવ્યું. પડખે ઉભેલા પંડાએ તે તરત પૂરું કર્યું, રાંડ, સાંઢ, સીડી સંન્યાસી.' આ કહી તેણે તરત પૂછ્યું, 'સાહેબ ગયા જઈને આવ્યા લાગે છે.' પ્રોફેસરનો ચહેરો સફેદ પુણી જેવો થઈ ગયો. આને કેવી રીતે ખબર પડી હશે ? આ પંડાઓને બધી ભાષાઓ આવડતી હશે ? કે વિશેષ ભાષા જાણતા પંડા વિશેષ યાત્રાળુઓને પકડે છે ? વિશાલાક્ષીની વાત પરથી આને બધું સમજાયું હશે. પંડાએ જ આગળ કહ્યું. 'ત્રિસ્થળી યાત્રા છે ને ? ગયા-કાશી-પ્રયાગ. તમે ગયાથી આવ્યા. કાશીની પૂજા કરવી હોય તો અમારી સાથે ચાલો. પ્રયાગ જવું હશે તો હું સાથે આવીશ.'

'તમે નિકળો. મને આ બધા પર શ્રદ્ધા નથી. અહીં ફોટા પાડવા આવ્યો છું.' કોઇને આગળ બોલવાની તક આપ્યા સિવાય તેઓ સામેના દશ્ય પર કેમેરો ગોઠવતા ચાલ્યા ગયા.

અહીં હું ન હોત તો બહેનબનેવી સાથે પૂજા કરવા ગયા હોત ? પંડો કહે છે તે પ્રમાણે તેઓ ખરેખર ગયા જઈ, મૂંડન કરાવી આવ્યા હશે ? આમ તો હંમેશાં ગમે ત્યાં મળીએ તો પણ અમારા ગામની છોકરી, લક્ષ્મી કહેનારા પ્રોફેસરે રઝિયા સંબોધન કર્યું તેની પણ તેણે મનોમન નોંધ લીધી.

બીજે દિવસે ત્રણે જણા પ્રયાગ જઈ અસ્થિવિસર્જન કરી આવ્યા. બેંગલોરની સીધી ગાડીમાં જગ્યા ન મળવાને કારણે વિશાલાક્ષી અને સુબણ્ણા પણ રોકાયાં.

પહેલેથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે લક્ષ્મી બે અઠવાડિયાં કાશી રોકાઈ. ધર્મશાળામાં અઠવાડિયું રોકાવાની છૂટ હતી. તે પછી આવી જ સ્વચ્છ, સ્વતંત્ર અને નદીને કિનારે જ આવેલી ધર્મશાળામાં વ્યવસ્થા કરી આપવાનું સર્માએ માથે લીધું. હવે વિશાલાક્ષી સુબણ્ણા પોતાની રીતે એકલા એક એક મંદિરે જઈ આવતાં. લક્ષ્મીનું મન ફરી પોતાના કામ તરફ વળ્યું. માથામાં વિશ્વનાથ ધ્વંસનો ઇતિહાસ ઘોળાતો હતો. પ્રત્યક્ષ લેખન વખતે વિગતો હજી વધશે. સંશોધનમાંથી પણ ઘણા મુદ્દા મળ્યા છે. આ ગંગા, આ મસ્જિદો, આ બધા વિધ્વંસ પછી પણ બચેલાં અને વિકસેલાં મંદિરો, આ બધી જગ્યાઓ ફરીને જોઇએ તો પણ પૂરતું છે. શક્ય હોય તો આ ભાગ અહીં જ લખીને પૂરો કરવો જોઇએ. આ બંનેને ગાડીમાં બેસાડ્યા પછી તરત લખવાની શરૂઆત કરવી જોઇએ.

* * *

પ્રકરણ ૧૩

મારા મનમાં અસ્પષ્ટ ઉમટેલા વિચારો હમ્દુલ્લાને કહી મેં મારો કાશી જવાનો વિચાર જણાવ્યો. વિચાર કરીને બીજે દિવસે જવાબ આપવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું.

બીજે દિવસે તેમણે કહ્યું, કાશી જઈને બધું પોતાની આંખે જોવાનો તારો ઉત્સાહ જોઇ મારા મનમાં પણ ઉત્સાહ નિર્માણ થયો છે. અજ્ઞાનશ્રદ્ધાના કેંદ્રનો નાશ નરી આંખે જોવાનું પુણ્ય મને પણ પ્રાપ્ત થવા દે. દેવાલયના નાશનો અહેવાલ હું નરી આંખે જોઇ વિસ્તારથી લખી લાવીશ. મારી સાથે સહાયક તરીકે ખ્વાજાજહાન આવશે તો મને સગવડ રહેશે. આ ઘટના તાકીદની હોવાને લીધે તરત પરવાનગી આપવા વઝીરેઆઝમને આજે જ અરજી કરું છું. જોઇએ કેવું ગોઠવાય છે ?

તે સાંજે જ અરજી મંજૂર થઈ. એટલું જ નહીં તો ટપાલ લઈ જનારાઓ સાથે અમે બે જણા પણ નિકળીએ એવી આજ્ઞા થઈ.

તે વર્ષે વરસાદ વધુ આવેશથી ત્રાટકતો હતો. નદી બે કાંઠે વહેતી હતી. નદીમાર્ગે મુસાફરી જોખમી હતી. બે ટપાલસવારો સાથે એક એક ઘોડો આપીને અમને મોકલવામાં આવ્યા. સરસ ઉમદા ઘોડા હતા. શરૂઆતમાં તેના પર સવારી કરવાનું મને અઘરું લાગ્યું. ઘોડા પ્રશિક્ષિત હતા. તેમને સમજાતી સંજ્ઞાઓ પણ જુદી હતી. હું સામાન્ય માણસ હોત તો મારી અણઘડ સવારીની તેમણે મશ્કરી કરી હોત. આવા અણઘડ સવાર સાથે મુસાફરી કરવી અઘરી છે એવી ફરિયાદ પણ કદાચ પોતાના ઉપરીને કરી હોત. પણ હું હમ્દુલ્લા સાથે તેમના અધિકારીની જેમ આવ્યો હતો. હમ્દુલ્લા પહેલી નજરે જ કોઇ ફારસી-અરબી વિદ્વાન જેવા લાગતા હતા. ઉપરાંત હું

ખુદ ઉદયપુરી બેગમસાહિબાના જનાનાનો હિજડો. આ બધું જાણ્યા પછી તેમણે ઘોડો સમજતો હતો તે સંજ્ઞાઓ મને સમજાવી. એક પ્રહરભરમાં ઘોડેસવારી પર મારી પકડ આવી અને ઘોડો દોડાવતાં પણ આવડી ગયું. હમ્દુલ્લા માટે આ પ્રશ્ન ન હતો. નવો ઘોડો હોય તો પણ એ તેનાથી ટેવાયેલા હતા. આજ્ઞા લખેલા કાગળ પર બાદશાહની મુદ્રા છાપી તે વાંસની નળીમાં રાખ્યો હતો. તેની ઉપર કપડું વિંટાળી લાખનું સીલ કરી તે નળી એક થેલીમાં મૂકી થેલી પણ બધી બાજુથી સિવી લઈ તેના પર પણ લાખની મુદ્રા છાપી, એ લઈને બંને ઘોડેસવારો જતા હતા. તે થેલીમાં શું સંદેશો છે તે સવારોને ખબર ન હોય તો પણ હમ્દુલ્લા અધિકૃત રીતે અને હું બિનઅધિકૃત રીતે જાણતા હતા. આ વાત બીજા સવારોને ખબર ન પડવી જોઇએ એવી કડક સૂચના હમ્દુલ્લાને આપવામાં આવી હતી. દિલ્હીથી બનારસ અને તેની પણ આગળ સુધી રાજમાર્ગ હતો. દિલ્હીથી નિકળી શહાબાદ, ગાઝિયાબાદ, ધાના, હાપુડ, બાગસર, ગઢમુક્તેશ્વર, બગડી, અમરોહા, મુરાદાબાદ, રાયબરેલી, સેલા, કડા, દલ, મહુ એ માર્ગે બનારસ જવાનું છે એમ સવારોએ હમ્દુલ્લાને જણાવ્યું. રસ્તો સારો અને અવરજવરવાળો હતો. રસ્તામાં મુસલમાનો માટે ભોજન અને નમાઝ પઢવા બનાવેલી સરાઈઓ, સરકારી કામ માટે પ્રવાસ કરનારાઓ માટેની પણ સારી વ્યવસ્થા હતી. વચ્ચે વચ્ચે ઘોડાં બદલતાં બદલતાં અમારો પ્રવાસ આરામથી ચાલતો હતો. ક્યારેક વરસાદનાં ઝાપટાં આવતાં. ત્યારે એ બંને સવારો સૌથી વધુ ચિંતા ટપાલ પલળે નહીં તેની કરતા.

અમે બનારસ પહોંચ્યા પછી બીજે દિવસે કોઇ પર્વનો દિવસ હતો. તેથી દૂર દૂરથી યાત્રાળુઓ આવ્યા હતા. યાત્રાધામમાં હંમેશાં ગામના લોકો કરતાં યાત્રાળુઓની સંખ્યા વધારે હોય છે. તેમાં પણ કાશી એટલે તો સર્વોચ્ચ સ્થાન. તેમાં પર્વકાળે અહીં આવી ગંગાસ્નાન કરવાથી વિશેષ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી પણ જનમાનસમાં વિશેષ શ્રદ્ધા હતી. મુસલમાન આક્રમણો પછી આવા યાત્રાળુઓ પર વેરો નાખવામાં આવ્યો છે એમ પણ હમ્દુલ્લા કહેતા હતા. તેમણે આગળ એ પણ કહ્યું કે તેમાં એકમાત્ર અપવાદ હતા ધર્મભ્રષ્ટ બાદશાહ અકબર. આ લોકો આમ પણ ગરીબ. વેપારધંધામાં તેમને મુસલમાનો કરતાં બમણો કર ભરવો પડે છે. ઉપરાંત જિઝિયા વેરો. યાત્રાએ જવા માટે પૈસા ક્યાં છે ? ઉપરાંત હિંદુને ઘોડા પર બેસવાની મનાઈ. છતાં પણ વેરા ભરીને અહીં આવવું. તું જ વિચાર કર, અજ્ઞાનનો અંધકાર કેટલો ગાઢ છે.

કોટવાલને મળવાની હમદુલાએ કોઇ ઇચ્છા પ્રકટ ન કરી. પણ બાદશાહના દફતરના દિલ્હીથી આવેલા અધિકારીના સમાચાર મળતાં જ કોટવાલ પોતે મુજરો

કરવા આવ્યા. રાજધાનીના સામાન્ય અધિકારીને રાજ્યમાં સર્વત્ર રાજપ્રતિનિધિનો દરજ્જો મળે છે એ રાજવહિવટનું સત્ય હમ્દુલ્લાએ મને પાછળથી સમજાવ્યું. હમ્દુલ્લાને જ મંદિરવિનાશના પ્રતિનિધિ સમજેલા કોટવાલે ધીમા અવાજે વિનંતી કરી, હમણાં અહીં પર્વકાળ ચાલે છે. આ હિંદુસ્તાનીઓનું ગાંડપણ અહીં બનારસમાં રહેનારો માણસ જ સમજી શકે તેવું છે. બહારના લાખો લોકો શહેરમાં હોય ત્યારે મંદિર તોડીશું તો મોટું તોફાન થશે. આપણો પક્ષ સાચો હોય તો પણ આપણું સંખ્યાબળ તેમની તુલનામાં ઓછું હોવાથી આપણે થોડું યુક્તિપૂર્વક કામ કરવું જોઇએ. આપણે એક અઠવાડિયું જવા દઈએ. બધા બહારના યાત્રીઓ નિકળી જશે. પર્વકાળ પૂરો થયા પછી કોઇએ પણ અહીં રહેવું નહીં એવું હું પોતે ફર્માન બહાર પાડીશ. તે પછી આખા ગામને આપણા સિપાઈઓ દ્વારા જેરબંદ કરી બાદશાહ સલામતની આજ્ઞાનો અમલ કરીશ. મોડું થાય તો બાદશાહ સલામત નારાજ ન થાય એ ચિંતા તમારે કરવી પડશે.

ધર્મકાર્યમાં લાખો લોકો સામે હોય તો પણ તેમને ઠાર કરવા એ જ ધર્મ છે પણ સંખ્યાબળ ઓછું હોય ત્યારે બુદ્ધિપૂર્વક કામ કરવું જોઇએ. છેવટે તો તમે જ યુદ્ધના નિષ્ણાત છો.

કોટવાલના ચહેરા પર શાંતિ પ્રસરી.

અમારો ઉતારો ખાસ મહેલમાં હતો. ભોજનવ્યવસ્થા તો અમારી કલ્પના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ હતી. દિલ્હી કરતાં અહીં ફળફળાદિ વિપુલ પ્રમાણમાં હતાં. તેમાં પણ તે કેરીની મોસમ જ હતી. દૂધ, ગોળ, ઇલાયચી નાખેલો આમરસ મેં જિંદગીમાં ક્યારેય ખાધો નહોતો. હમ્દુલ્લા તો ખાતી વખતે જાણે ઉંમર પણ ભૂલી ગયા હતા.

છેવટે અતિસારની તકલીફ થઈ જ ગઈ. દવા લેવી પડી.

હું એકલો જ કાશી જોવા માટે ગામમાં ભટકતો હતો. દેવગઢમાં હતો ત્યારથી આ તીર્થક્ષેત્ર વિષે હું સાંભળતો આવ્યો હતો. ગમે તેટલો ગુસ્સો હોય તો પણ મારા પૂર્વજીવનના તીર્થક્ષેત્ર વિષે ક્યાંક ઉંડે ઉંડે વાત્સલ્ય હતું કે કેમ શી ખબર. કાશીના રસ્તા પર ચાલતી વખતે પહેલે દિવસે આપોઆપ ઉભરાઈ આવ્યું. અને મેં પણ પ્રયત્નપૂર્વક તેને પગતળે કચડી નાખ્યું. કાશી એટલે ફક્ત વિશ્વનાથ એવી મારી ભાવના હતી. પણ ગામમાં ફરતી વખતે અસંખ્ય દેવી દેવતાઓનાં મંદિરો જોયાં. વેષ પરથી હું મુસલમાન છું એ દેખાતું હોવા છતાં દરેક વ્યક્તિ મેં પૂછેલા પ્રશ્નોનો બરાબર જવાબ આપતી હતી. મને જોતાં જ દરેકના ચહેરા પર જુદા જુદા ભાવો

ઉમટતા હતા. મ્લેચ્છ હોવાનો તિરસ્કાર, રાજ્યકર્તાઓની જાતિનો હોવાની લાચારી, તક મળે તો ઠાર કરવાની ઇચ્છા, દરેક ચહેરા પર જુદો ભાવ. અનેક ચહેરા પર સંમિસ્ર ભાવો દેખાતા. નીચી મૂંડીએ જતી ગાયની આંખમાં પણ ક્યારેક કોઇને શિંગડે ચઢાવવાનુ ઝનૂન દેખાય છે તેવા ભાવો મને લોકોની આંખોમાં દેખાતા હતા.

રસ્તે ફરતી વખતે તો મારા મનમાં પણ તેમની જેમ જ ધોતી પહેરી ફરવું જોઇએ એવી તીવ્ર લાગણી થતી હતી. પણ મને આવી ધોતી ક્યાં મળે ? કાશી વસ્ત્ર વ્યાપારનું મોટું કેંદ્ર છે એ હું પહેલેથી જાણતો હતો. ત્યાં જઈને એકાદ ધોતી અને ઉપરણું ખરીદવા જેટલા પૈસા મારી પાસે પણ હતા. પણ કપડાં બદલીએ તો પણ આ ધર્મસૂચક દાઢીનું શું કરવાનું ? એ કાઢી નાખીએ તો હમ્દુલ્લા થોડા છોડી દે ? તેમને કહું કે સમાચારો મેળવવા આ વેષાંતર કર્યું છે તો તે થોડું જ માની લેવાના હતા ? તરત મનને સાવધાનીની સૂચના આપી, આવા બધા પ્રયોગો અત્યંત જોખમી છે. તેથી એમ જ ફરતો રહ્યો.

ગામમાં મોટી સંખ્યામાં મંદિરો હતાં. દરેક ગલીમાં આઠ-દસ મંદિર હતાં. કેટલાંક ઘરોમાં ખાનગી મંદિરો હતાં. અન્નપૂર્ણા, લક્ષ્મી, પાર્વતી, ગૌરી, દુર્ગા, કાલી, ચંડી, ચામુંડી વગેરે સેંકડો સ્ત્રી દેવતા જ નહીં તો અસંખ્ય જુદાં જુદાં નામનાં શિવલિંગ, બૃહસ્પતીશ્વર, કામેશ્વર, પંચાલકેશ્વર, પંચકેશ્વર, અંધકેશ્વર, શાંતેશ્વર, વાલ્મિકેશ્વર, ચમનેશ્વર, કર્કોટકેશ્વર, ભૈરવેશ્વર, દસ પંદર નહીં તો સેંકડો, હજારો. માર્કંડેશ્વરના મંદિર પાસે ઉભા રહી એક વીસ વર્ષના યુવાનને આ મંદિરનું નામ શું એમ પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું, 'ખાનસાહેબ, તમને આખું કાશી ફરીને બતાવું. તમારી ઇચ્છા થાય તેટલી રકમ આપજો.' નામ પૂછ્યું. નામ દધીચ ભટ્ટ હતું. કપાળે ભસ્મ, વચ્ચે ચંદનનું ટીલું, કેશવિરહિત માથા પર ગોપદ્મના આકારમાં વધેલા વાળ. 'પૂજાના ફંદામાં પડ્યા સિવાય આખી કાશીનાં બધાં મંદિરો માત્ર ફરીને જોવા હોય તો પણ ચાર દિવસ જોઇએ. આમ પણ તમે દર્શન કરનારા ધર્મના નથી. બહાર ઉભો રહીને જ હું બધાં મંદિરોનો ઇતિહાસ કહીશ,' તેણે કહ્યું. મેં પણ તેને બે રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કર્યું. તેને આનંદ થયો.

રસ્તામાં હું તેને પ્રશ્નો પૂછતો હતો.

'કાશીમાં બહુ મોટા મોટા વિદ્વાનો રહે છે એ વાત સાચી છે ?'

'હા, જુદા જુદા ક્ષેત્રના વૈદિક પંડિતો તો છે જ, જૈન અને બૌદ્ધ આચાર્યો પણ છે.'

'બધા અહીં આવવાનું કારણ શું ?'

'કારણ ?' તે મૂંઝાયો, 'કારણ મને શું ખબર ? હું કાંઇ એટલો વિદ્વાન નથી.'

'ભટ્ટજી, ગભરાશો નહીં. હું જાસૂસ નથી. તમે કાંઇ પણ કહેશો તો પણ હું કોઇને કહીશ નહીં, અલ્લાહનાં સોગદ.' મેં કહ્યું. તેને પણ મારો ભરોસો પડ્યો.

'કાશ્મીર, તક્ષશિલા, પુરુષપુર, કાન્યકુબ્જ, સ્થાણેશ્વર, એ બધાં સ્થાનો પર મુસ્લિમોએ આક્રમણ કર્યું. ત્યાંનાં મંદિરો, સ્તૂપ, બસાદિ(જૈન મંદિરો)વગેરેનો નાશ કરી ત્યાંના પંડિતો, આચાર્યો, ભિક્ષુઓ વગેરેની સામૂહિક કતલ કરી. બચેલા લોકો જીવ બચાવીને પૂર્વ તરફ ભાગી આવ્યા. કેટલાક કાશી આવી સારનાથમાં વસ્યા. કાશીમાં મૃત્યુ આવે તો મુક્તિ મળે એવી માન્યતાથી અહીં આવનારાઓનો પ્રવાહ ચાલુ જ હોય છે. સમગ્ર ભરતખંડના અનેક વિષયોના વિદ્યાપારંગતો અહીં જ હોય છે. તેથી જ કાશીમાં જેટલા વિદ્વાનો મળે છે એટલા ક્યાંય મળતા નથી.'

આને વીસમા વર્ષે કેટલી માહિતી છે ? મને નવાઈ લાગી. સમાજના વડિલોની વાતો સાંભળી તેને આટલી ખબર પડી હશે. તેણે વેદાભ્યાસ પણ કર્યો હતો. પંડાનો વ્યવસાય પણ તેને આવડતો હતો.

'આટલાં બધાં મંદિરો તમે દેખાડ્યાં. દૈત્યોનો સંહાર કર્યા પછી એ દૈત્યનું નામ શિવાલયને આપી દૈત્યની પૂજા પણ કરો છો ? મધુ કૈટભ રાક્ષસ હતો એમ તમે જ કહ્યું, તેના જ નામે મધુકૈટભેશ્વર નામનું મંદિર પણ છે. આનો અર્થ શું ?'

'ખાનસાહેબ, કોઇ વ્યક્તિ જીવિત હોય ત્યાં સુધી તો ભગવાનની શત્રુ હોઇ શકે પણ મૃત્યુ પછી તે વ્યક્તિને પણ સદ્ગતિ આપવી એ ભગવાનનો ગુણ છે. દેવ કોઇનો તિરસ્કાર કરતા નથી.'

'કોઇનો પણ નહીં ? શેતાનનો પણ નહીં ?'

'તમારા ધર્મમાં શેતાનનું જે રૂપ છે તે અમારા ધર્મમાં છે જ નહીં. અજ્ઞાનને કારણે ભૂલભરેલો વ્યવહાર કરનારાને પણ અમારા ભગવાન ઉપાડીને છાતીસરસા ચાંપે છે. મા પોતાનાં સંતાનને ગોદમાં લે છે એવી રીતે.'

ગત આઠ વર્ષમાં મારા મનમાં ઉભી થએલી ભગવાનની કલ્પના સાથે આ કલ્પના ક્યાંય મેળ ખાતી નહોતી. ભગવાનમાં કડકાઈ ન જોઇએ ? ભગવાનમાં જ ન હોય તો તેમના અનુયાયીઓમાં ક્યાંથી આવે ? આ જ કારણે આ માણસો બીકણ થયા હશે ને ? તેની સાથેની ચર્ચા રોકી હું બીજું મંદિર જોવા આગળ વધ્યો.

બધાં મંદિરો જોઇ ચોથા દિવસે હું નિવાસસ્થાને પાછો ફર્યો ત્યારે હમ્દુલાએ પૂછપરછ કરી, 'શું શું જોયું ?'

'નામ યાદ રાખવા અશક્ય થઈ જાય એટલાં મંદિરો.'

'યાદ રાખવા અશક્ય થઈ જાય એટલાં મંદિરો જોવાથી ઇતિહાસ સમજાય છે કે ?'

મને કોઇ જવાબ ન સૂઝ્યો. હું ગમારની જેમ તેમની સામે જોઇ રહ્યો. ગમે તેટલો અસંતોષ હોય તો પણ તેઓ મારા પર ગુસ્સે થશે નહીં એવી મને ખાતરી હતી. તેમણે જ કહ્યું, 'ગયા ચાર દિવસથી તું મંદિરો જોવા જાય ત્યારે હું ઘોડે બેસીને મસ્જિદો જોવા જતો હતો. કોટવાળ સાહેબે બે મૌલાનાઓ સાથે આપ્યા હતા. તેમને ઇતિહાસનું ઉત્તમ જ્ઞાન છે. સ્થાનિક ઇતિહાસની વિગતો અમારા જેવા દિલ્હીમાં બેસીને દફ્તર લખનારાને કેવી રીતે ખબર હોય ? કુતુબુદ્દીન ઐબક અને શહાબુદ્દીન ઘોરીએ અલ હજિરા ૬૦૪માં બનારસ જીતી સૈયદ જમાલુદ્દીન નામના હોંશિયાર અધિકારીની સુબેદાર તરીકે નિમણૂક કરી હતી. તેણે આ શહેરમાં પોતાના નામે જમાલુદ્દીનપુરા નામનો મહોલ્લો બનાવ્યો. તે આજે પણ છે. તેણે આ શહેરની મૂર્તિપૂજાને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખવાનું નક્કી કર્યું. પણ તે કાંઇ કરી શકે તે પહેલા જ તેનો અધિકાર લઈ લેવાયો. અલ હજિરા ૬૦૭માં કુતુબુદ્દીને ફરી આ શહેર જીતી લીધું. તે પછી આપણો ધર્મ અહીં અભિમાનપૂર્વક ઉભો રહ્યો. તે વખતનાં મંદિરો તોડી તેના જ થાંભલા વાપરી ત્યાં મસ્જિદો બનાવવામાં આવી. હનુમાનદ્વારના રસ્તે એક અત્યંત સુંદર ઘુમ્મટવાળી એક મસ્જિદ છે. જોઇ કે ? તેં નથી જોઇ. તેનો નીચેનો આખો ભાગ હિંદુ મંદિરના અવશેષોમાંથી બાંધેલો છે. મસ્જિદ અઢી માળની છે. બીજા માળે એક સંસ્કૃત શિલાલેખ છે. એટલે કોક મંદિરનો શિલાલેખ. એ મસ્જિદ બાંધવામાં વપરાયો છે. ચૌખંબા મસ્જિદના ચોવીસ થાંભલા. બજાર મહોલ્લામાં મકદૂમસાહેબ નામનું સ્મશાન છે તેની ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફનાં છજાં પણ આવા જ થાંભલાથી બાંધેલાં છે.'

આટલા ઓછા સમયમાં તેમણે મેળવેલી માહિતી જોઇ મને નવાઈ લાગી. બલ્બન, ખિલજી, તુઘલક, લોદી આ દરેકના કાલખંડમાં કાશીનાં ક્યાં ક્યાં મંદિરો તોડવામાં આવ્યાં અને તેના અવશેષો વાપરી કઈ મસ્જિદો બનાવવામાં આવી તે બાબતો તેઓ વિગતવાર કહી રહ્યા હતા. આટલી વિગતો મારા ધ્યાનમાં રહેવી અશક્ય હતી. ગમે તેમ હોય પણ હમ્દુલ્લાની શક્તિ અગાધ જ ગણાય. મને મંદિરો

બતાવનારા તરુણ કરતાં આમની પાસેથી વધુ માહિતી મળશે એમ માની મેં પૂછયું, ‘આટલાં બધાં મંદિરો તોડી નાખ્યાં પછી પણ આજે આટલાં મંદિરો અસ્તિત્વમાં હોવાનું કારણ શું ?’

‘એ જ વાત છે ને ? આપણા લોકોને ભલે ગમે તેટલી સવલતો આપો, ગમે તેટલું પ્રોત્સાહન આપો તો પણ વેપરધંધામાં આ હિંદુ બનિયાઓ સાથે સ્પર્ધા કરી શકતા જ નથી. આ આપણા લોકો, યુદ્ધ કરવામાં હોંશિયાર પણ યુદ્ધ ન હોય તો લૂંટફાટ, ખાવુંપીવું, સ્રીઓ રાખવી વગેરેમાં જ મસ્ત હોય છે. તું નથી જોતો ? ગમે તેટલા કર લાદવા છતાં આ બનિયા એક પૈસો બગાડ્યા વગર પૈસાને પૈસો જોડી વેપાર વધારે છે. મુસ્લિમો સિવાય કોઇને પણ વેપારની પરવાનગી ન આપવી એવું નક્કી કરીએ તો આપણા લોકો પરવાનગી લઈ ચોક્કસ ટકા ઘેર બેઠા મળવાની શરતે બનિયાઓને વેપાર આપી દે છે. પોતે શરાબ અને સ્રીઓમાં મસ્ત રહે છે. સૈનિક તરીકે તૈયાર કરેલા માણસમાં લાયકાત પણ કેટલી હોય ? પણ એ પણ છોડી શકાતું નથી. સૈન્ય ન હોય તો આપણું સામ્રાજ્ય કેવી રીતે ટકે ? ટૂંકમાં આર્થિક શક્તિ પૂરેપૂરી તેમની પાસેથી છિનવી લઇ શકાય તેવી શક્યતા નથી. આ બનિયા તેમના દેવોને છોડતા નથી. કાશી જેવા શહેરના મુસ્લિમ અધિકારીને લાંચ આપી શહેનશાહનો હુકમ પૂર્ણપણે લાગુ ન થાય તેની વ્યવસ્થા કરે છે. નવાં મંદિરો ન બાંધવાં, જૂનાંની દુરસ્તી ન કરવી એ પૈકીનો એક પણ હુકમ બનારસમાં અમલમાં મુકાતો નથી અને દિલ્હીના બાદશાહની પણ શું વાત કરવી ? આ સૂબામાંથી જેટલો કર આવવો જોઇએ એટલો મળી જાય એટલે બસ. એ પછી અહીંના કોટવાલ કે સૂબેદાર જે સમાચાર આપે તેની ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહે. પરંતુ હવે એવું નથી. હોંશિયાર, ચતુર, ધર્મનિષ્ઠ બાદશાહ આલમગીર ઔરંગઝેબ આટલેથી સંતુષ્ટ થઈ ચૂપ બેસનારાઓ પૈકી નથી. લાંચરુશ્વત આપી કોઇ તેમને ભરમાવી શકે તેમ નથી.

હાલનું વિશ્વનાથ મંદિર કોણે બાંધ્યું છે ? ટોડરમલ નામનો બનારસનો રાજા હતો. તેનો છોકરો ગોવર્ધન. નારાયણ ભટ્ટ નામના એક બ્રાહ્મણે ગોવર્ધનને તારા પિતાને નામે વિશ્વનાથ મંદિર બનાવ, તારા પિતાને સદ્ગતિ મળશે એમ કહી પ્રેરિત કર્યો. આવા પાપકર્મોની પ્રેરણા હંમેશાં બ્રાહ્મણો જ આપે છે. બ્રાહ્મણ એટલે હિંદુનો મુલ્લા.. બોલતાં બોલતાં તે એકદમ અટક્યા.. ના ! ના ! દુષ્કર્મની પ્રેરણા આપનારા. એટલે જ કહે છે, એક બ્રાહ્મણને ઠાર કરો તો દસ સામાન્ય હિંદુઓને ઠાર કરવાનું

પુણ્ય મળે છે. આ મંદિર બાદશાહ અકબરના સમયમાં બંધાયું. તેમનો હુકમ હતો. સરકાર તરફથી મદદ મળશે નહીં, પણ તમે પૈસા ભેગા કરી મંદિર બાંધશો તો સરકાર રોકશે નહીં. ધર્મભ્રષ્ટ ! નીચ ! પાપી ! હજી પણ નરકમાં પડ્યો પડ્યો સડતો હશે. અલ હજિરા ૧૦૧૫માં મર્યો છે ને ! ગયા ચોસઠ વર્ષથી પડ્યો પડ્યો સડે છે. ભવિષ્યમાં પણ ત્યાં જ સડતો રહેશે.' હમ્દુલ્લાના ચહેરા પર ભયંકર તિરસ્કાર હતો. તેમના હસમુખા ચહેરા પર આટલો તિરસ્કાર મેં ક્યારેય જોયો નહોતો.

રાત્રે જમતી વખતે તેઓ કાંઇ બોલ્યા નહીં. હું પણ ચૂપ જ હતો. સૂતા પહેલા મેં પૂછ્યું, 'બાદશાહ સલામતે વિધ્વંસની શરૂઆત કાશીથી કેમ કરી ?'

'જવાબ સ્પષ્ટ જ છે. કાફિરોના કેંદ્રસ્થાન પરથી જ શરૂઆત કરવી જોઇએ ને ! બીજું પણ એક કારણ હશે. આ શહેરમાં ગયા ત્રણસો વર્ષથી ભક્તિપંથ નામનું તૂત બહુ વધી રહ્યું છે. કોઇ રામાનંદ નામનો માણસ અને કબીર નામનો એક માણસ, તે પછી વલ્લભ નામનો એક બ્રાહ્મણ અને તુલસીદાસ નામનો એક કવિ વગેરે લોકો મંત્ર તંત્રની કોઇ આવશ્યકતા નથી, ફક્ત ભક્તિ જ પૂરતી છે એમ કહેતા ફરી રહ્યા છે. માત્ર આટલું જ હોત તો પણ તેની ઉપર ધ્યાન આપવાની બહુ આવશ્યકતા નહોતી પણ આ લોકો શું કહે છે ખબર છે ? બધા દેવ એક જ છે. આપણા બધાના દેવ સરખા જ છે. આનો શું અર્થ? આમના દેવ અને આપણા અલ્લા સમાન ?

આ તો ઉદ્ધતાઈની ચરમસીમા જ છે. અલ્લાની બરાબરીનો બીજો ભગવાન છે એમ કહેનારાઓનું તો માથું કાપી લેવું જોઇએ. આ પૈકી કબીર તો આપણો માણસ છે. મુસ્લિમ, પણ પોતાને રામભક્ત કહેવડાવે છે. રામ-રહીમ સરખા જ છે એમ કહે છે. મુસ્લિમ થઈને બીજા દેવનું નામ લીધું એટલું જ તેને ઠાર કરવા માટે પૂરતું કારણ છે. અને આમ હોવા છતાં અહીં આ બધાં ધતિંગ ચાલે છે એ જ આપણા અધિકારીઓ કેટલા લાંચિયા છે તેનો પુરાવો છે. આ બધું બાદશાહ આલમગીરના ધ્યાનમાં આવ્યું છે. તેથી સૌથી પહેલાં બનારસને શુદ્ધ કરી પછી બીજી તરફ મોરચો માંડવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો છે. તેમનું મન અત્યંત ધાર્મિક છે. આવું ધાર્મિક મન કેવું કામ કરે છે તે હું જાણું છું. હું કાયમ કહું છું ને ! તેમના માટે સ્વર્ગમાં શુદ્ધ સોનાનો ચમકતો મહેલ બાંધીને તૈયાર રાખેલો છે.'

થોડી વાર સુધી મારું મન આટલા મોટા શુદ્ધ સોનાના મહેલ માટે કેટલું સોનુ વાપરવું પડ્યું હશે તેનો હિસાબ કરવામાં અટવાઈ ગયું. સ્વર્ગનો આકાર પણ હું જાણતો નહોતો. હમ્દુલ્લાને પૂછવાની ઇચ્છા થઈ પણ ત્યાં સુધી તો તેમને ઉંઘ આવી ગઈ હતી.

બીજે દિવસે અમારી ઉંઘ ઉડે તે પહેલાં શહેરની ગલીએ ગલીએ સશસ્ત્ર સૈનિકો ગોઠવાઈ ગયા હતા. નદી પર નહાવાની પણ મનાઈ સાથે સૈનિકો ઉભા હતા. આખા સામ્રાજ્યમાં મુસલમાનો સિવાય કોઇની પણ પાસે કોઇ પણ પ્રકારનાં શસ્ત્રો રાખવાની અને ઘોડા પર બેસવાની મનાઈ હતી. લાકડાં કાપવાની કુહાડીથી લઈને શાક સમારવાનાં નાનાં ચાકૂ પણ સાથે લઈને ઘરની બહાર આવવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવી. ફરી દાંડી પિટાય ત્યાં સુધી બધા માટે ઘરની બહાર નિકળવાની પણ મનાઈ ફરમાવાઈ.

આ બધા હુકમોને કારણે કોઇ ને કોઇ મંદિર તૂટવાનું છે એવી બધાને ખબર પડી ગઈ. પણ શું કરી શકાય ? હાથમાં શસ્ત્ર, અધિકાર, સમૂહશક્તિ વગેરે કાંઇ જ નહોતું. ઘરોના બંધ બારણાંની પાછળથી હર હર મહાદેવ, બમ બમ ભોલેનાથ કે શિવોહં શિવોહં સંભળાતું હતું. સિપાઈઓ બારણાં પર બંદૂકો પછાડી ચૂપ રહો નહીં તો ઘર સળગાવી દઈશું વગેરે ધમકીઓ આપતા હતા. અંદરના અવાજો આપોઆપ બંધ થઈ જતા. ક્વચિત કોઇ યુવાન ઉન્માદની સ્થિતિમાં કુહાડી લઈ હર હર મહાદેવની ઘોષણા કરી મંદિર તરફ દોટ મૂકતો. પણ દસબાર ડગલા આગળ જાય તે પહેલા તો એકાદો ઘોડેસવાર સિપાઈ તેને પૂરો કરી નાખતો. લોહીની વધુ એક ધારા રસ્તા પર વહેતી. પાસેનાં ઘરોમાંથી ઉઠતું આક્રંદ પણ અંદર ને અંદર શમી જતું.

આ બધું બરાબર ચાલે છે કે નહીં તેની ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે અમને બંનેને રાજચિહ્ન વાળો મુગટ અને ઘોડાં આપ્યાં હતાં. તેની ઉપર સવાર થઈ અમે આખા શહેરમાં આંટો મારી આવ્યા.

'મુસલમાનો સિવાય બધાને માટે હથિયાર રાખવાની બંધી હોવા છતાં આટલા બંદોબસ્તની ખરેખર જરૂર છે કે ?' મનમાં આવેલો પ્રશ્ન મેં હમ્દુલ્લાને પૂછ્યો.

'એમાં એવું છે કે કૂતરું ક્યારે કરડે તેની કોઇ ખાતરી છે ? હમણાં હમણાં એટલે સાડત્રીસ વર્ષ પહેલા બનેલી એક ઘટના કહું છું. આપણા બાદશાહના પિતાજી પણ ધર્મનિષ્ઠ હતા. જો કે આપણા બાદશાહ સલામત સાથે સરખામણી ન કરી શકાય પણ તો પણ તેમને ધર્મનિષ્ઠ જ કહી શકાય. તેમના પિતા બાદશાહ જહાંગીર. તેમનામાં પણ ધર્મનિષ્ઠતાનું પ્રમાણ ઘણું હતું. જોઇએ તો પોતાના ખર્ચે હિંદુઓ મંદિર બનાવી શકશે એવો બાદશાહ અકબરે કરેલો કાયદો બાદશાહ જહાંગીરે પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. તેથી તેમના સમયમાં પણ ક્યાંક ને ક્યાંક મંદિરો બંધાતાં જ રહેતાં. શહાજહાને ગાદી પર આવ્યા પછી અલ હજિરા ૧૦૪૨માં ફર્માન કાઢ્યું કે નવેસરથી

બાંધેલાં અને બની રહેલાં મંદિરો તરત તોડી પાડવાં. આ વાત તો બાદશાહનામામાં પણ નોંધાયેલી છે. આ ફર્માનને આધારે સરકારે ફક્ત બનારસમાં ૭૬ મંદિરો જમીનદોસ્ત કર્યાં. અલાહાબાદના સૂબા હૈદરબેગે પોતાના પિતરાઈ ભાઈને બનારસમાં બંધાયેલાં ૭૬ મંદિરો તોડવા મોકલી આપ્યો. પણ એક હિંદુ રાજપૂત રસ્તામાં લપાઈને બેઠો હતો. તેણે સૂબાના ભાઈ અને તેના ચાર સાથીદારોને ઠાર માર્યા. પણ તેમની સેનાએ એ રાજપૂતને પણ ઠાર કર્યો. મરવાની ખાત્રી હોવા છતાં એકલાએ પાંચ લોકોને મારી નાખ્યા. એટલે આમની ધર્માંધતા કયા છેડે જઈ શકે છે એ તું જ જો. બાકીનાને પાઠ ભણાવવા માટે એ રાજપૂતનું શબ રસ્તા પર લટકાવી બધા આગળ ગયા. આવા અનુભવોને લીધે જ કોટવાલે આટલી સાવધાની રાખી છે.'

કાશી આવ્યો તેના બીજે જ દિવસે પાંચ છ દિવસ પછી નષ્ટ થનારું મંદિર છેલ્લી વાર જોઇ તો લઈએ એવો વિચાર કરીને મેં વિશ્વનાથ મંદિર જોયું હતું. મંદિર ચતુષ્કોણ હતું. એકસો ચોવીસ હાથ લંબાઈ અને પહોળાઈ ધરાવતું હતું. ગર્ભગૃહને જોડીને સોળ હાથ લાંબા અને દસ હાથ પહોળા ચાર મંડપ હતા. તે પછી બાર હાથ લાંબા અને આઠ હાથ પહોળા મંડપ. તેમાંથી ચારે દિશામાં જવાતું હતું. પૂર્વ અને પશ્ચિમના મંડપમાં દ્વારપાળ અને દંડપાણિનું મંદિર હતું. મંદિરના ચારે ખૂણે ચાર નાનાં મંદિરો. મંદિરની બહાર નંદી મંડપ. સંપૂર્ણ મંદિરની ઉંચાઈ એકસો અઠ્ઠાવીસ હાથ હતી. મંદિરનું શિખર ચોસઠ હાથ ઉંચું હતું. મંડપની ઉપરના શિખરોની ઉંચાઈ અડતાલીસ હાથ. એકંદર પાંચ મંડપવાળું મંદિર. પૂર્વ દિશાના એકસોપચીસ હાથ લાંબા અને પાંત્રીસ હાથ પહોળા રંગમંડપમાં ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક ઉપદેશ અને વ્યાખ્યાનો સતત ચાલુ જ રહેતાં એમ દધીચ ભટ્ટ કહેતો હતો. મંદિરની ચારે તરફ પ્રદક્ષિણા પથ. એ પથ પર અગણિત નાનાં મોટાં મંદિરો.

ચારે બાજુથી તોપો ચલાવીને મંદિરને ભોંયભેગું કરશે એવી મારી કલ્પના હતી. પણ હમ્દુલ્લા સાથે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંનું દૃશ્ય જુદું જ હતું. ઇમારતની કઇ ભીંત પર તોપનો ગોળો લાગવો જોઇએ અને ક્યા ભાગને સહેજ પણ ધક્કો ન લાગવો જોઇએ એની ગંભીર ચર્ચા ચાલતી હતી. ચર્ચા કરનારા ફારસી ભાષામાં બોલનારા મુસ્લિમ વાસ્તુશિલ્પીઓ હતા. ઘણી ચર્ચા થયા પછી દારુગોળાનો ઉપયોગ કરી ભીંતો તોડવામાં આવી. મૂર્તિ તરફ કોઇનું ધ્યાન નહોતું. પાયો, મુખ્ય ભીંતો અને થાંભલા સલામત રાખી વાસ્તુનું મસ્જિદમાં રૂપાંતર કરવા બાબતે વિચાર ચાલતો હતો. મંદિરને ફરતા પાંચસોથી વધુ સૈનિકો અને ઘોડેસવારો શસ્ત્રસજ્જ થઈને ફરતા હતા. આગળની ભીંત પડતી હતી એ વખતે એ કામ માટે નિમાયેલા મુખ્ય સરદારે 'મૂર્તિ,

મૂર્તિ' કહી બૂમ પાડી. ભીંત તોડવાનું કામ રોકી દસબાર સૈનિકો સાથે તે અંદર ઘૂસ્યો. થોડી વારે બહાર આવી તેણે કહ્યું, 'અંદર મૂર્તિ જ નથી. ત્યાંથી તે ઉખાડી લીધાનાં નિશાનો દેખાય છે.'

કોટવાલે અંદર જઈને જોયું. બહાર આવ્યા પછી તેમની આપસમાં કાંઇ વાત થઈ. હમ્દુલ્લા સાથે પણ વાત થઈ. પહેલાં ક્યારે લિંગ અહીં હતું ? કે આ પહેલાં પણ પૂજારીઓ ખાલી સ્થાનની પૂજા કરતા ? પૂજારીઓ પર જુલમ કરી બોલાવવા માટે તેમને શોધવા ગયા તો તે બધા ભાગી ગયા હતા. અને શિવલિંગ જડ્યું નહીં તો શું બગડી ગયું ? જડ્યું હોત તો પણ તે મસ્જિદના પગથિયામાં જ વપરાયું હોત. અને તે માટે તો આજુબાજુના મંદિરોની મૂર્તિઓ છે જ. આ એક લિંગ ન મળ્યું તેનાથી શું બગડી ગયું ? આટલા નાના કારણથી હાથમાં લીધેલું કામ અટકવું ન જોઇએ એટલે ફરીથી તોડવાની શરૂઆત થઈ ગઈ.

સવારથી મારા પેટમાં ચૂંક આવતી હતી. છતાં પણ ઘોડા પર બેસી ગામની ગલીઓમાં ફરતો હતો. હાલ પણ મંદિરની સામે ઘોડા પર જ ઉભો હતો. પેટમાં ઠીક નહોતું. સવારે પેટ સાફ થયું હતું. તે પછી પેટ ભરીને બિર્યાની ખાધી હતી. દિલ્હીમાં જેની કલ્પના પણ ન થઈ શકે તેવું ભોજન અમને અહીં મળતું હતું. ઉપરથી ફળો ખાધાં હતાં. છતાં પેટમાં ગરબડ થઈ હતી. ફરી એક વાર જઈ આવવું કે ? એ જ સારું. નિવાસસ્થાને જવા નિકળ્યો. હમ્દુલ્લાને કહ્યું તો તેમણે કહ્યું, 'એકલો ન જઈશ. કોઇ બારીમાંથી એકાદું ચાકૂ આવી શકે છે. અને પેટ જ સાફ કરવું છે ને ? નદી પર જ જઈ આવ. કાફરો પવિત્ર માને છે એવી જગ્યાએ જઈશ તો પુણ્ય મળશે,' તેમણે કહ્યું.

નદીના પ્રવાહનું જોર ઓછું થયું હતું. ત્યાં કાદવ ન હોય એવી જગ્યાએ ત્યાંના પથ્થરોને આધારે બેઠો. કાફર પવિત્ર માને છે એવી જગ્યાને હું ગંદી કરી રહ્યો છું એવા ભાવ સાથે. પણ પેટની ગરબડ ઓછી ન થઈ. પેટ ખાલી હોવાને લીધે ઉભડક બેસવાથી પણ કોઇ લાભ થયો નહીં. પેટની ગરબડ મનની અસ્વસ્થતામાં પલટાઈ ગઈ. પણ કારણ સમજાતું નહોતું. પગના ગોટલા ચઢી ગયા પછી ઉઠ્યો અને પગ ઘસડતો નદીએ ગયો. પગથિયે બેઠો. પાણી હજી પણ લાલઘૂમ હતું. ઉપરવાસ ક્યાંક વરસાદનું જોર વધારે હતું. પાણીની ગતિ પણ ઘણી હતી. પણ ઉપર ઉપરથી તો શાંત જ લાગતું હતું. પ્રવાહમાં ઝાડની ડાળીઓ, થડિયાં, જાનવરોના મૃતદેહો, એકાદ ચિંથરું વિંટેલા માનવદેહો વહી આવતા હતા. આટલા લોકોને મારી શકનારી

અને આટલા લોકોને જીવન આપવાની શક્તિ ધરાવતી હોવા છતાં શાંતિથી વહેતી ગંગા જોતી વખતે ગામના દેવતાનું રક્ષણ કરી શકવાની અસમર્થતા, પેટમાં ખંજર મારીને પ્રાણ ન આપવો, એક પણ ક્ષણનો વિલંબ કર્યા સિવાય ધર્મ બદલવો, લાકડાના ચિપિયાથી ગુમાવેલું પુરુષત્વ વગેરે અનેક વાતો મનમાં આવી ગઈ. પોતાનાં મંદિરનું પણ જે રક્ષણ નથી કરી શકતો તે વિશ્વનો નાથ કેવી રીતે થઈ શકે ? પીઠ પાછળથી આવતા દારૂગોળાના પ્રત્યેક ધડાકા સાથે મનની અસ્વસ્થતા વધતી જતી હતી. ઉઠીને મંદિર પાસે જવાની ઇચ્છા જ થતી નહોતી. ફરી નદી પર નજર ખોડી બેઠો રહ્યો.

સપાટી ઉપરથી વહેતી નદી મને કોઇ મૂર્તિ જેવી લાગી.

એમ જ ઘાટનાં પગથિયાં પર ફરતો રહ્યો. થોડે દૂર એક સાધુ બેઠો હતો. સફેદ દાઢી, સફેદ વાળ, સફેદ કૌપીન પર ઢીલું સફેદ વસ્ત્ર. ટાઢ, તડકો, વરસાદ સહન કરી કાળું પડી ગયેલું શરીર. ચોમાસામાં વચ્ચે પડતાં સૂર્યકિરણોમાં તેની આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાઈ. તે ધ્યાન કરે છે કે નદીનું નિરીક્ષણ કરે છે તે સમજાયું નહીં. પાસે જઈને જોવાની ઇચ્છા થઈ. પગલાંનો અવાજ સાંભળીને અથવા પડછાયાના આભાસથી તેણે મારી સામે જોયું. કાંઇક બોલવાની ઇચ્છા થઈ. પણ શું બોલું ? બસો ત્રણસો પગલાં દૂર ઘટી રહેલી ઘટનાથી મારું મન એટલું અસ્વસ્થ થઈ ગયું હતું કે બાકી કંઇ સૂઝવું શક્ય જ નહોતું.

‘ત્યાં તમારા વિશ્વનાથના મંદિરના ટુકડા થાય છે તે સંભળાતું નથી ? તો પણ તમે શાંત બેઠા છો ?’ મેં કહ્યું.

‘તમારો ઉદ્દેશ સફળ થયો ને ? પરમેશ્વર તમારું ભલું કરો.’ તેમના ચહેરા પર મંદ હાસ્ય હતું. તે જોઇને હું ગૂંચવાઈ ગયો. મંદિર નાશ એ મારો ઉદ્દેશ હતો ? નહોતો ? તે જ ઉદ્દેશથી તો મેં બાદશાહની ખાસ પ્રેયસીની મદદ લઈ હમ્દુલ્લાની સાથે જ અહીં આવવાની યોજના કરી ને ! છતાં લાગ્યું કે તેની વાતનો વિરોધ કરવો જોઇએ. તેની નજર મને અંદર બહારથી નિરખતી હતી. લાગ્યું કે હવે કોઇ તર્કનો આધાર લઈ તેની સાથે વાત કરી શકાય તેમ છે.

‘આ મારા ઉદ્દેશનો પ્રશ્ન નથી. સમસ્ત હિંદુસ્તાન પર શાસન કરી રહેલા શહેનશાહ ઔરંગઝેબનો ઉદ્દેશ છે. જે જગતનિયંતાએ તેમની આ પ્રદેશ પર શાસન કરવા માટે નિયુક્તિ કરી તેના ઉદ્દેશની પૂર્ણતા બાદશાહની આજ્ઞાથી થઈ રહી છે. મારો પ્રશ્ન એટલો જ છે કે જેની તમે વિશ્વના નાથ તરીકે પૂજા કરો છો, તે વિશ્વના

નાથમાં પોતાના નિવાસસ્થાનનું સો ફિરંગીઓ સામે રક્ષણ કરવા જેટલી પણ શક્તિ નથી. આનો અર્થ જ એ છે કે આ એક મિથ્યા દેવ છે. હિંદુસ્થાનમાં આવા સેંકડો નહીં હજારો દેવ છે ને, તેમનો સંહાર કરી ત્યાં એક જ દેવની સ્થાપના કરવાનો બાદશાહનો ઉદ્દેશ છે. અનેક મિથ્યા દેવોનાં ચિંથરાં કરી એક દેવની ઉપાસના શરૂ કરવી ! સમજાય છે ?' મેં આવેશમાં આવીને કહ્યું.

'બેસ ! ઉભા ઉભા જ શું કામ બોલે છે. આ ઉભા ઉભા બોલવાનો વિષય નથી.' તેણે પાસે પડેલા પથ્થર તરફ ઇશારો કરતાં કહ્યું. સવારથી મારા પગ પણ દુઃખતા હતા તેથી બેઠો.

'કયું ગામ તારું ? માબાપ શું કરે છે ?' કોઇ વડિલ જેમ નાનાની સહજ પૂછપરછ કરે તેમ તેમણે પૂછયું,

તે પ્રશ્નથી હું અસ્વસ્થ થઈ ગયો. શું જવાબ આપું ? ગુસ્સો પણ ચઢ્યો. આને શું કામ છે આ બધું જાણીને ? પણ તેણે ખોટું પણ શું કર્યુ ? પરિચય કરવાની આ સાવ સામાન્ય પદ્ધતિ. આ પદ્ધતિ મુસ્લિમોમાં પણ છે જ. ઉલટું બાકી લોકો કરતાં પણ વધારે. બિન કહી આગળ પિતાનું નામ ન લાગે તો પુત્રના નામને કોઇ મહત્ત્વ જ પ્રાપ્ત થતું નથી. તેણે પણ આ જ પૂછયું છે. ગુસ્સો ઓછો થયો પણ પ્રશ્ન તો ઉભો જ હતો. શું જવાબ આપું ?

તેણે જ કહ્યું, 'તને સંકોચ થાય તે સ્વાભાવિક છે. હું જ કહું. સાંભળ, તું રાજપૂતાનાનો છે. તને પકડી તારું પૌરુષ નષ્ટ કરી તને જનાનાની સેવામાં મૂકવામાં આવ્યો છે. ખરું કે ખોટું ?'

મારા આખા શરીરે પરસેવો વળી ગયો. ચહેરા પરથી ઇતિહાસ કહેનારો આ કોઇ સિદ્ધપુરુષ તો નથી ? ક્ષણભર તેમને પદસ્પર્શ કરી નમસ્કાર કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ કર્યા નહીં. તેમણે જ આગળ કહ્યું, 'મારા વિષે તારા મનમાં ભાવના બદલાઈ રહી છે. આદર વધી રહ્યો છે ખરું ને ? સ્પષ્ટ જ કહું છું. મારામાં એવી કોઇ અલૌકિક શક્તિ નથી. હિંદુસ્તાનનાં બાકી રહેલાં અને ભાંગેલાં બધાં સ્થળોની તીર્થયાત્રા કરતો અને ભિક્ષા માગતો હું ફરી રહ્યો છું. તેથી માણસને જોતાં જ હું તે ક્યા પ્રદેશનો છે તે ચહેરા અને શબ્દોચ્ચારથી ઓળખી શકું છું. પૌષ્ટિક આહાર મળતો હોય તો પણ પૌરુષ નષ્ટ થયા પછી આવેલી કલાહીનતા અને વિચિત્ર મુખચર્યા પણ સહજ ધ્યાનમાં આવે તેવી જ હોય છે. તડકાનો સ્પર્શ ન થવાને લીધે કોમળ રહેલી ત્વચાને લીધે તું જનાનાની સેવામાં હોઇશ એમ લાગ્યું. મારો અંદાજ સાચો છે ?'

નિર્વસ્ત્ર થઈ વૈદ્ય સામે ઉભા રહેલા રોગી જેવી મારી સ્થિતિ થઈ ગઈ. તેથી વૈદ્યનો અંદાજ નકારવાનું નૈતિક બળ ક્યાંથી આવે ? મેં નમ્રતાથી પૂછ્યું, ‘મહારાજ, મુસ્લિમોમાં એક દેવ છે. હિંદુઓના સેંકડો દેવ છે. પછી તેમનામાં એકતા કેવી રીતે આવે ? તેમના હાથમાંથી સત્તા સરકી રહી છે. બધી જગ્યાએ ઇસ્લામ પ્રબળ થઈ રહ્યો છે. આ વાત ખોટી છે ?’

‘ગણપતિપૂજકોએ વિષ્ણુપૂજકો પર અને પાર્વતીપૂજકોએ લક્ષ્મીપૂજકો પર આક્રમણ કરવા માટે મુસ્લિમોની મદદ લીધી એવું કોઇ એક ઉદાહરણ છે કે ?’ તેમણે પૂછ્યું.

મને એક પણ ઘટના યાદ ન આવી. ‘છતાં પણ અલ્લાહૂ સામે તમારાં બધાં મંદિરો તૂટી નથી પડતાં ? અને તેના પરથી અલ્લાહૂ બલિષ્ઠ દેવ છે એવું સિદ્ધ નથી થતું ?’ મેં મનની શંકાને વાચા આપી. શાંતિથી સાંભળી લીધા પછી તેમણે કહ્યું, ‘ભગવાન વિષેની તેમની કલ્પના જ ખોટી છે અને યુદ્ધમાં હારવાને કારણે આપણે પણ એ માન્ય કરીએ છીએ. તારો પ્રશ્ન તેમાંથી ઉભો થયો છે. આપણે જે નૈતિકતાની કલ્પનાઓમાં શ્રદ્ધા ધરાવીએ છીએ તે જ કલ્પનાઓ પર આપણો ભગવાન ઉભો હોય છે. અધ્યાત્મના જે સ્તર પર આપણે હોઇએ તેના પર પણ આ બધું આધારિત હોય છે. અલ્લાહૂ એ એક અત્યંત ઈર્ષાળુ દેવ છે એમ મારું કહેવું છે. પોતાના સિવાયના બીજા કોઇની પણ આરાધના કરનારા ભક્તને તે સતત દઝાડતા નર્કમાં નાખી દે છે. આવા પ્રકારના દેવની નિર્મિતિ કરનારા પણ એવા જ ઈર્ષાળુ સ્વભાવના છે એવો એનો અર્થ નથી થતો ? માત્ર હું એકલો જ છું, અહીં બીજા કોઇને માટે જગ્યા નથી એમ કહેનારો, કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર હોય એવો ભગવાન નિર્માણ કરનારો ધર્મ પણ કેવો ? ક્ષુદ્ર શક્તિ અને નીતિબાહ્ય તંત્રનો ઉપયોગ કરી મેળવેલો વિજય પોતાના ભગવાન પર આરોપિત કરવો એ અધ્યાત્મ સંગત કહી શકાય ખરું ?’

મને આનો જવાબ સૂઝ્યો નહીં. આવી રીતે પણ વિચાર થઈ શકે તેવી શક્યતા પણ મારા મનમાં આવી નહોતી. થોડો સમય મારા જવાબની રાહ જોઇ તેમણે કહ્યું, ‘અધ્યાત્મ એ જ ધર્મનો આધાર છે એમ અમે માનીએ છીએ. તેમને ત્યાં અધ્યાત્મની કલ્પના જ નથી. પશુ સાથે સામ્ય ધરાવતા માણસે પહેલાં પોતે પોતાને શુદ્ધ કરતાં આગળ વધવું જોઇએ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, શૌચ, સંતોષ, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન એ નીતિની કલ્પનાઓ સાંભળી છે કે ?’

'નાનપણમાં સાંભળી હતી. હવે તેનો અર્થ થોડો થોડો ધ્યાનમાં આવે છે.'

'આ નીતિનિયમોના પાલનથી પરિશુદ્ધ થયા સિવાય ભગવાનના સંદર્ભમાં વાત કરવાનો અધિકાર કોઇને નથી. પરિશુદ્ધિ સાધ્ય કરતા કરતા જ અધ્યાત્મમાં પ્રગતિ કરવી જોઇએ. આવી રીતના વિકાસના પ્રત્યેક તબક્કે ભગવાનની જુદી જુદી કલ્પના જન્મ લે છે. તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ સાધનાના અથવા વિકાસના કયા તબક્કામાં છે તેનો પુરાવો તેના ભગવાન જ આપે છે.

અન્યોના દેવનો નાશ કરવાનો આદેશ આપનારાઓની નૈતિકતા અને સાધના કયા પ્રકારની છે એ તું જ કહે.'

તેમની વાત મને પૂપૂરેપૂરી સમજાઈ એવું નહોતું. હું તેમની સામે જોઇ રહ્યો. હું સમજ્યો નથી એ વાત તેમના પણ ધ્યાનમાં આવી. તેમણે આગળ કહ્યું, 'બધા ધર્મોનો સાર એક જ છે. બધા ધર્મ-ઋષિઓ એક જ તત્ત્વ કહે છે. દરેકની ભાષા જુદી જુદી હોય છે. કોઇ સકારાત્મક પદ્ધતિથી કહે છે અને કોઇ એ જ તત્ત્વ નકારાત્મક પદ્ધતિથી કહે છે. કોઇ **असंप्रज्ञात समाधि** કહે છે તો કોઇ પ્રજ્ઞા કહે છે. કોઇ સત્યને મુખ્ય માને છે તો કોઇ અસત્યને નકારે છે. કોઇ આનંદપ્રાપ્તિના માર્ગ વિષે બોલે છે અને કોઇ દુઃખ નિવારણનો માર્ગ બતાવે છે. નીતિ-વેદાંતમાં કોઇ અંતર નથી. વેદાંત, બૌદ્ધ, જૈન, યોગ વગેરે બધા ભેદ નામમાત્રના છે. બધા ધર્મના વિદ્વાનોને મળી તેમની સાથે ચર્ચા કરવી એ મારી પદ્ધતિ છે. તેમની શોધમાં હું હિંદુસ્તાનના ખૂણે ખૂણે ફરું છું. એક વાર એક મૌલવી સાહેબ સાથે પણ વાત કરવાની તક મળી. આ મૌલવીઓ સામાન્ય રીતે બીજા ધર્મના લોકો સાથે વાત કરવા તૈયાર નથી હોતા. પોતાનો જ ધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ છે અને એ જ ભગવાનનો છેલ્લો સંદેશ છે અને આખા જગતમાં તેને ફેલાવવો એ જ ભગવાનનો આદેશ હોય તો પછી તેની સામે બાકીના બધા ધર્મો તુચ્છ જ છે ને ! પછી આવા તુચ્છ ધર્મોના તુચ્છ અનુયાયીઓ સાથે ચર્ચા શું કરવાની ? મને મળેલા મૌલવી સાહેબ પણ કાંઇ આનાથી ખાસ જુદી પ્રકૃતિ ધરાવતા નહોતા. તેમણે તેમના ધર્મસંસ્થાપક પૂજ્ય પ્રવાદી(સ)ના જીવનની એક ઘટના સંભળાવી. પરમેશ્વરે ગેબ્રિઅલ નામના દેવદૂત દ્વારા પ્રવાદી(સ) ને મોકલેલા સંદેશનું નામ કુર્રાન છે. પ્રવાદી(સ)એ પોતાના જીવન દ્વારા પોતાના અનુયાયીઓને કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં. તેનું નામ હદિસ છે. 'કુર્રાન' શ્રુતધર્મ. હદિસ આચરણમાંથી સિદ્ધ થયેલો કૃતધર્મ. બંને એકબીજાના પૂરક છે. તેથી પ્રવાદી(સ)નું જીવનચરિત્ર કુર્રાન જેટલું જ મહત્ત્વનું ગણાય છે. એ જ રીતે તેને

સમજી લેવું જોઇએ. હું ઠીક કહું છું ને ?'

'હું જાણું છું ત્યાં સુધી તો વાત બરાબર જ છે.'

'મૌલવીસાહેબે કહેલી ઘટના આ પ્રમાણે છે. અરેબિયામાં રહેતી બધી ટોળીઓને પોતાના ધર્મમાં ખેંચી લાવવાની પ્રવાદી(સ)ની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. અરેબિયામાં બનિકુરૈશ નામનો એક યહુદી સમૂહ હતો. તેમનું પરિવર્તન કરવું બાકીના લોકોનું પરિવર્તન કરવા જેટલું સહેલું નહોતું. યહુદી વેપારીઓ ધનવાન અને હોંશિયાર હતા. તેમનો પ્રભાવ અન્ય સમૂહો પર પણ હતો. કુર્રાનને ખ્રિસ્તી બાઇબલની પાર્શ્વભૂમિ હતી. બાઇબલનું મૂળ, યહુદીઓનું તોરા છે. તેને જ જૂનો ઠરાવ કહે છે. તે ભાગમાં અતિપ્રાચીન પરંપરા ધરાવતા સમૂહ તરીકે તેની સામાજિક માન્યતા પણ ઘણી હતી. ભવિષ્યમાં વધુ એક પ્રવાદી જન્મ લેવાના છે એવું તોરામાં પણ લખેલું છે. કહે છે કે એ પ્રવાદી પોતે જ છે એવું જો આ યહુદી સમાજ દ્વારા માન્ય કરાવી શકાય તો આ વિસ્તારના બાકી બધા સમૂહો પોતાને માન્યતા આપશે એવું પ્રવાદી(સ)ને લાગ્યું. બનિકુરૈશને તેમણે એવો સંદેશો મોકલ્યો. પણ તેઓ તે માન્ય કરે તો ને ? ઉલટું ઇસ્લામવિરોધી સમૂહો સાથે હાથ મિલાવીને તેઓ પ્રવાદી(સ)ને ચિઢવતા હતા. પ્રવાદી(સ)એ તેમને પાઠ ભણાવવાનો વિચાર કર્યો. તેમની સાથેના બે અરબી સમૂહોને છેતરી તેમનાથી દૂર કરી બનિકુરૈશના કિલ્લા પર આક્રમણ કર્યું. બનિકુરૈશને શક્તિના અભાવે શરણાગતિ સ્વીકારવી પડી. આગળ શું થયું તે સમજી લેવું તારા પ્રશ્નની દૃષ્ટિથી મહત્ત્વનું છે. પ્રવાદી(સ) અંદર હાથમાં આવેલા સાતસો સૈનિકોને હાથ બાંધીને બહાર લાવ્યા. બારસો સ્ત્રીબાળકોને ઢોરની જેમ હાંકીને બહાર લાવવામાં આવ્યા. પ્રવાદી(સ)એ તે પુરુષોના નાયકને પૂછ્યું, તમને શિક્ષા થવી જ જોઇએ. તમારા પૈકી જ એક જણને ન્યાયાધીશની જવાબદારી સોંપું છું. તે કહેશે તે જ શિક્ષા આપવામાં આવશે. તે લોકોએ આ પ્રસ્તાવને સ્વાભાવિક જ માન્યતા આપી. યહુદીઓમાં પણ આંતરકલહ હતો જ. આ ઘટનાના થોડા દિવસ પહેલાં જ સાદ નામના એક યહુદીએ બનિકુરૈશ પર આક્રમણ કરી પરાજય વહોર્યો હતો. તે જીવ બચાવી ભાગી ગયો હતો. તે યુદ્ધમાં તેને તીર વાગીને થયેલા જખમ હજી તાજા જ હતા. પ્રવાદી(સ)તરફની એક સ્ત્રી તેની સારવાર કરતી હતી. પ્રવાદી (સ)એ તેને બોલાવી લીધો અને ન્યાયાધીશનું કામ કરવા કહ્યું. આપણા પૈકી જ એક માણસ ન્યાય કરવાનો છે એ જાણી બધા કેદીઓ દયા દયા કહી આક્રંદ કરવા લાગ્યા. આ યહુદીએ બધા પુરુષોના શિરચ્છેદની અને તેમની બધી સંપત્તિ લૂંટી લઈ સ્ત્રી બાળકોને ગુલામ બનાવવાની આજ્ઞા ફરમાવી. પ્રવાદી(સ)એ તે માન્ય કરી. આ નિર્ણય કરનારા

સાદને સ્વર્ગમાં અત્યુત્તમ સ્થાન મળે તે માટે તેમણે પ્રાર્થના કરી. સ્ત્રીબાળકોને ગામમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. પુરુષોને તે રાત્રે મેદાનમાં જ ગોંધી રાખવામાં આવ્યા. જો તે બધાએ તોરામાં જેનો ઉલ્લેખ છે તે પ્રવાદી મહમ્મદ(સ)જ છે એમ સ્વીકારી લીધું હોત તો તેમનો જીવ બચી ગયો હોત. પણ જીવ બચાવવા માટે પણ તે પૈકીના એક પણ પુરુષે પોતાના પુરાતન ધર્મનો દ્રોહ ન કર્યો. તેમણે ધર્મગ્રંથનું પઠન કરી એકબીજાને હિંમત આપતાં આખી રાત પસાર કરી. આ તરફ પ્રવાદી(સ)એ રાતભર ગામની વચ્ચોવચ એક ઉંડો ખાડો ખોદાવ્યો. સવારે પાંચ-છ જણને ત્યાં એ ખાડા પાસે લાવી તેમનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે પછી બીજા પાંચ-છ જણ. એમ રાત સુધી આવો જ હત્યાકાંડ ચાલ્યો. લોહીનો પ્રવાહ ચાલતો હતો. માંસનો ઢગલો થતો ગયો. પકડાયેલાં સ્ત્રી બાળકોને આ લડાઈમાં ભાગ લીધેલા સૈનિકોમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યાં. તે પૈકી અત્યંત સ્વરૂપવાન રહેનાને પ્રવાદી(સ)એ પોતાને માટે પસંદ કરી પોતાની પાસે રાખી લીધી. તેની સાથે લગ્ન કરવાનો તેમનો પ્રસ્તાવ હતો પણ રહેના પણ ધર્મ છોડવા તૈયાર નહોતી. તેથી એમ જ રાખી લીધી. જીતેલી સંપત્તિમાંથી પાંચમો ભાગ પ્રવાદી(સ)ને આપી બાકીની સંપત્તિ અન્ય સૈનિકોમાં વહેંચી દેવાનો નિર્ણય પ્રવાદી(સ)એ આપ્યો. સૈનિકોએ પસંદ કરી લીધા પછી વધેલાં સ્ત્રી બાળકો અને પશુઓનું લીલામ કરવામાં આવ્યું. યુદ્ધમાં મળેલી લૂંટનો પાંચમો ભાગ રાજા પાસે જમા કરાવવાની પ્રથા ત્યારથી શરૂ થઈ. આ ઘટના તેં સાંભળી છે કે ?'

'સાંભળી હતી, પણ ભયભક્તિપૂર્વક ! હમ્દુલ્લાએ કહી હતી.' મેં માથું ઝૂકાવી કહ્યું.

'તેનું તાત્પર્ય કહે તો !.'

મને સમજાયું નહીં. તે મારા ચહેરા સામે જોતા હતા. મારા મોંમાંથી કોઇને કોઇ જવાબ કઢાવવાની તે નજરમાં શક્તિ હતી.

'પ્રવાદી(સ) જે કાંઇ કરે તે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ. બરાબર ને ? યહુદીઓએ પ્રવાદી(સ)નું પ્રભુત્વ કેમ સ્વીકાર્યું નહીં ?' મેં પૂછયું. ખરેખર તો આ બંને પ્રશ્નો મારા મનના નહોતા. આ ઘટના કહેતી વખતે હમ્દુલ્લાએ સમજાવી દીધેલા મુદ્દા હતા.

'સંત, સાધુ, પ્રવાદી, ઋષિ, કોઇ પણ હોય, પોતાના કાર્યની જવાબદારી ભગવાન કે ભાગ્ય પર નાખે છે ત્યારે તે તે માટેની પોતાની જવાબદારી ટાળે છે. દરેક વ્યક્તિ કે સમાજ પોતાના નૈતિક સ્તર પ્રમાણે પોતાનો ભગવાન નિર્માણ કરે છે

એમ મેં શરૂઆતમાં કહ્યું. હું કહું છું તે દેવ કે ભગવાન પર જ બધાએ શ્રદ્ધા રાખવી, તેની ઉપાસના કરવી એમ કહેવું તે અહંકાર નહીં તો બીજું શું છે? આ અહંકારી વૃત્તિ બીજાની શ્રદ્ધાનો આદર કેવી રીતે કરી શકે ? ભગવાનના અસ્તિત્વને જ માનતો નથી એમ કહેનારા સમૂહને કેવી રીતે સમજી શકશે ? અધ્યાત્મમાં તો ભગવાન મહત્ત્વનો છે જ નહીં. ભગવાનનું અસ્તિત્વ નકારનારો પણ આધ્યાત્મિક હોઇ શકે છે. મૂળભૂત આવશ્યકતા છે તે દયા, કાયા-વાચા-મનસા અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય. કારણ કામને જીત્યા વિના હિંસા પર વિજય મેળવી શકાય જ નહીં.'

'મહારાજ, યુદ્ધમાં હારેલા લોકો પર પોતાનો ધર્મ લાદવો એ ખોટું છે ?'

'તેં યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ નામના ગ્રંથનું નામ સાંભળ્યું છે?'

'ના.'

'તેમાં કહ્યું છે,

यस्मैन् देशेय आचारो व्यवहारा कुलस्थितिः ।
तथैव परिपाल्यो सौ यदा वश मुपागताः ।।

અર્થાત્ બીજો દેશ જીત્યા પછી રાજાએ ત્યાં જે આચારવિચાર ચાલતા હોય, ત્યાંની જે કુટુંબસ્થિતિ હોય તે યથાવત્ ચાલુ રાખવી જોઇએ. સમજાયો અમારા બહુ પ્રાચીન ધર્મનો આદેશ ? સારું, કાલિદાસના **रघुवंशम्** કાવ્યનું નામ સાંભળ્યું છે ?'

'ના.'

'તેમાં મહાકવિએ રઘુનું ધર્મવિજયી કહી ગૌરવ કર્યું છે. આનો અર્થ શું ? બહુ પહેલાંના કાળમાં થઈ ગયેલા કાશ્મીરના વિદ્વાન વલ્લભદેવે રાજાના ધર્મવિજયી, લોભવિજયી અને અસુરવિજયી એમ ત્રણ પ્રકારો વર્ણવ્યા છે. જીતેલા શત્રુને ફરી તે જ સ્થાન પર સ્થાપિત કરી ફક્ત પોતાનો વિજય ઘોષિત કરનારો રાજા ધર્મવિજયી, જિતેલા શત્રુનું રાજ્ય અને ધનસંપત્તિ પડાવી લઈ ફક્ત પ્રાણદાન આપનારો રાજા લોભવિજયી અને શત્રુને ઠાર મારી તેનું રાજ્ય અને ધનભંડાર લૂંટી લેનારો રાજા અસુરવિજયી એવા ત્રણ ભાગ છે. તેં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું નામ સાંભળ્યું છે ?'

'હા, સાંભળ્યું છે. મારા પિતાજીના દરબારના પંડિતો ઘણીવાર આ નામ લેતા. યુદ્ધતંત્રનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી મને તે શાસ્ત્ર શિખવવાનું હતું એમ પંડિત શિવપાદજીએ કહ્યું હતું.'

'તેમાં જિતેલા રાજ્ય સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો તેની વિસ્તૃત માહિતી છે. તે પૈકી એક કહું છું.

ना च हतस्य भूमि द्रव्य पुत्र दारा नभिमन्येत् ।
कुल्यान व्यस्य स्वेषु पात्रेषु स्थापये ।
कर्माणि व्रतस्य पुत्रं राज्ये स्थापयेत ।
येव नस्य दंडोपनहताह पुत्र पौत्रानन्वर्तते ----

અર્થાત્ મૃત્યુ પામેલા રાજાની પત્ની, બાળકો અને સ્વજનોને કેદ ન કરવાં જોઇએ. બધી જ શ્રેણિઓ, કુળ, કુટુંબોને તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં જ સબળ બનાવીને રાખવાં જોઇએ. યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા રાજાના દીકરાને રાજ્ય આપવું જોઇએ. આમ કરવાથી તે બધાં પોતાને અનુકૂળ બનશે. આ ઉપરાંત તેઓ કહે છે કે જિતેલા રાજાએ હારેલા રાજ્યને શોભે તેવો વેષ, ભાષા, આચાર વગેરે બાબતો અપનાવવી જોઇએ. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ વગેરે આશ્રમોનું ગૌરવ કરવું જોઇએ, બધાં જ ક્ષેત્રોની અનુભવી વ્યક્તિઓ સાથે સન્માનપૂર્ણ વ્યવહાર કરવો જોઇએ, તેમને ભૂમિ અને ધન આપવું જોઇએ, કહેવા બેસીશ તો આવા ઘણા નિયમો કહી શકાશે.'

'પણ છતાંય હારેલા લોકો પર પોતાનો ધર્મ લાદીએ તો....'

'કોઈને હરાવવા નિકળવું એ જ તામસીપણું છે. યુદ્ધમાં પરાજય થયો એટલે હારેલા રાજાની પ્રજાને પણ ગુલામ બનાવવી યોગ્ય છે કે ? પોતાનો આત્મા જો એ પરમાત્માનો અંશ હોય તો. તેનો આત્મા પણ એ જ પરમાત્માનો અંશ કહેવાય. બરાબર કે નહીં ? આ લોકોનું આક્રમણ થયું તે પહેલા પણ ભરતખંડમાં યુદ્ધો થતાં જ હતાં. પણ કોઇ રાજાએ હારેલા રાજા પર પોતાનો ધર્મ લાદયો નહોતો.'

આ વિષય, આ ભાષા વગેરે મારે માટે સાવ અપરિચિત નહોતું. પકડાઈને આવ્યો તે પહેલા મને પણ ભગવદ્ગીતાના કેટલાક શ્લોકો શિખવવામાં આવ્યા હતા. બધાનો આત્મા એક છે, પ્રાણીઓમાં પણ આત્મા છે, સાત્ત્વિક, તામસ, રાજસ એવા ગુણ હોય છે વગેરે ભૂતકાળમાં ખોવાઈ ગયેલાં તત્ત્વો અસ્પષ્ટ યાદ આવવા લાગ્યાં. પ્રવાદી(સ)એ કરેલાં કામો જ તે પછીના નવાબો, સુલતાનો, ટોળી પ્રમુખો વગેરેને આદર્શ લાગ્યાં કે શું એવા મનમાં ઉઠેલા પ્રશ્નને મારું મોઢું જ બંધ કરી દીધું. મહારાજ પણ કાંઇ બોલ્યા નહીં. થોડી વાર પછી મનમાં એક પ્રશ્ન ઉઠ્યો. આમણે આવી રીતે મંદિર તોડવાનું, પૂજારીઓને અપમાનિત કરી ભગાડી મૂકવાનું, લાખો લોકોને ગુલામ બનાવવાનું ચાલુ જ રાખ્યું છે ત્યારે તમે શું કરી રહ્યા છો ?'

'હું શું કરું છું ? માત્ર હું જ નહીં તો મારા જેવા હજારો સાધુ-સંન્યાસી, વૈરાગીઓ ગામેગામ ફરી રહ્યા છે. દુકાળ છે એટલે ગભરાશો નહીં, તમારા પૂર્વજોનો

ધર્મ છોડશો નહીં એવું આહ્વાન કરી રહ્યા છીએ, કાલચક્ર એક જ જગ્યાએ સ્થિર રહેતું નથી.'

'શિવાજી જીવિત છે?' ખાલી મનમાં આવ્યું તે મેં પૂછી નાખ્યું.

'જીવિત ? અરે, ઔરંગઝેબની કેદમાંથી છટકીને તે સ્વદેશ પહોંચી પણ ગયા છે. ગુમાવેલો પ્રત્યેક કિલ્લો ફરી જીતી લેવાના તેમના પ્રયત્નો ચાલુ જ છે. ભવિષ્યમાં ભરતખંડ શાપમુક્ત થવાનો છે તેમાં કોઇ શંકા નથી.'

એટલામાં સાધુની દૃષ્ટિ મારી પાછળ ગઈ. મેં પણ પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો. પાછા વળીને જોયું તો હાથમાં તલવાર લીધેલા બે સૈનિકો આવી રહ્યા હતા. પાસે આવીને એકે પૂછ્યું, ક્યા ગામના ?

'દિલ્હી' મેં જવાબ આપ્યો.

'બાદશાહની ટપાલ સાથે આવ્યા છો ?'

'હા.'

'સંડાસ જવા માટે તમે આ તરફ આવ્યા. હમ્દુલ્લાસાહેબ તમારી ચિંતા કરી રહ્યા છે. ચાલો.'

હું ઉઠીને ચાલ્યો. તેમની હાજરીમાં સાધુ સાથે બોલવું અથવા ઓળખાણ બતાવવી કોઇને પણ માટે હિતાવહ નહોતું.

જોયેલી અને સાંભળેલી હકીકતો હમ્દુલ્લા રોજ લખાવતા. તેઓ કહેતા અને હું લખી લેતો. વિશ્વનાથ મંદિર તૂટ્યાનો બીજો આખો દિવસ બધું નોંધવામાં જ ગયો. કોટવાલ પણ અહેવાલ મોકલતો હોય છે પણ જે બાબતો હું લખું છું તે નોંધવાની અક્કલ તે કારકુન પાસે ક્યાંથી હોય ? ઉપરાંત આ લોકો પર શુદ્ધ ફારસી ભાષાના સંસ્કાર પણ ક્યાંથી હોય ? મેં લખેલી નોંધો જો બાદશાહ સલામત વાંચશે તો તેઓ એટલા પ્રસન્ન થશે કે મને એકાદી જાગીર પણ એનાયત કરી દે. પણ શું કહી શકાય? ત્યાં પણ રાજકારણ કરનારાઓ હોય જ છે. તે બધા મારો અહેવાલ બાદશાહ સલામત સુધી પહોંચવા જ નહીં દે.' કહેતાં તેમણે નિસાસો નાખ્યો. પછી કહ્યું, 'ભલે ગમે તે હોય પણ મેં મારું પવિત્ર કર્તવ્ય કર્યું છે. તે બદલ અલ્લાહ્ તરફથી મળનારી બક્ષિસ મારે માટે પૂરતી છે.'

એ તક પકડીને મેં પૂછ્યું, 'પરમાત્માને કોઇ પણ સ્વરૂપે પૂજો તો પણ તે એક જ છે એમ કાફિરો કહે છે. મૂર્તિપૂજા મહાહીન છે એમ માની જ્ઞાની માણસો મંદિરોનો

નાશ કરે છે. શું આ પૂજ્ય પ્રવાદી(સ)એ કહ્યું છે ?'

'તેમણે માત્ર કહ્યું નથી. તેમણે પોતે એ પ્રમાણે કરીને પોતાના અનુયાયીઓ સામે ઉદાહરણ મૂક્યું છે. અલ્-માલિક, બાલ-ઓલ, મનાત અલ્-ઉઝુ, શમ્સ, ધુ, શ-શરા, અત્-થુરૈયા, ખુ ઝુ, વાદ્દ, રુડા, જડ, મુનાફ, યગુત એ બધી દેવતાઓની મૂર્તિઓ હતી. મંદિરો પણ હતાં. તે બધાં મંદિરો અને અંદરની મૂર્તિઓનો નાશ કરી અલ્-લાહ એ એક જ દેવની પ્રતિષ્ઠાપના કરી પ્રવાદી(સ) એ હિંદુસ્તાનના બધા નવાબો, સુલતાનો, શેખ અને બાદશાહોની સામે આદર્શ મૂક્યો છે. હવે બાદશાહ ઔરંગઝેબ તેમનો જ આદર્શ સામે રાખીને કામ કરી રહ્યા છે તે યાદ રાખ.

પ્રવાદી(સ) એ પોતે આવડો મોટો આદર્શ મૂક્યા પછી તે યોગ્ય કે અયોગ્ય એ નક્કી કરવાનો અધિકાર કોઇને નથી. પણ નદીકાંઠે સાધુએ જે વાત કરી તેને ખોટી માનવાની પણ ઇચ્છા થતી નહોતી.

મનમાં ચાલતું આ દ્વંદ્વ વ્યક્ત કરવા જેટલી નિકટતા હમ્દુલ્લા સાથે લાગી નહીં. ફરી એક વાર એ સાધુ સાથે વાત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. રાત પડી ગઈ હોવાથી તે પણ શકય નહોતું. ઉપરાંત શહેરના દરેક રસ્તા પર નાકાબંદી હતી. બહારથી શહેરને ઘેરી લેવામાં આવ્યું હતું. બીજે દિવસે સવારે જ જવું શક્ય હતું. પણ હું મોડી રાત સુધી જાગતો રહ્યો.

સવારે ઉઠી નદીકાંઠે ગયો ત્યારે ત્યાં સાધુ તો શું એક પણ માણસનું નામોનિશાન નહોતું. કાશીમાં શું થઈ રહ્યું છે તેની કોઇ ચિંતા ન હોય તેમ ગંગા વહી રહી હતી. માત્ર કાશી જ નહીં તો આવી ઘણી ઘટનાઓ પેટમાં સમાવી તે વહી રહી છે કે શું એવો કોઇ ભાવ અસ્પષ્ટપણે મનમાં ઉમટતો હતો. પણ કશું સ્પષ્ટ સમજાતું નહોતું.

બાદશાહના ફર્માનનો જવાબ તૈયાર કરી તેને સીલ કરી તેની થેલી તૈયાર કરી અમને ચારેને પ્રવાસનો અનુમતિપત્ર આપવામાં આવ્યો. હમ્દુલ્લાને શાલ અને અંગરખું આપવામાં આવ્યાં. મને પણ અંગરખું આપી કોટવાલ તથા તેના નાયબે અમને વિદાય આપી. હવે માત્ર ટપાલખાતાની ટપાલમાં શું હશે તેનો અંદાજ અમે બે તો શું પણ અમારી સાથેના સવારો પણ કરી શક્યા હતા. પહેલી રાત્રે સરાઈમાં અમારા માટે બનાવેલું ગરમાગરમ ભોજન જમ્યા અને ઇશા નમાઝ કરી સૂઇ ગયા. ઓસરી પર બેઠેલા બંને સવારો આપસમાં વાતો કરતા હતા. ઈમ્તિયાઝખાન કહી રહ્યો હતો, 'મંદિરનો નાશ કરવાના પુણ્યમાં મારો પણ હિસ્સો છે. સ્વર્ગના રાજમહેલમાં જગ્યા

ન મળે તો પણ એકાદો આરસનો મહેલ તો જરૂર મળશે.'

'તું શું માને છે સ્વર્ગ વિષે ? પગાર લઈ માત્ર ફરમાન લઈને જવાથી મળે તેવી એ જગ્યા નથી.' કાળા રંગના દેશી પણ ધર્મ વિષે ઘણું જ જાણનારા કાદરખાને કહ્યું.

ઇમ્તિયાઝ પણ દેશી મુસલમાન જ હતો. તેના પૂર્વજોની કઈ પેઢીએ આ ધર્મ સ્વીકાર્યો એ તે પણ જાણતો નહોતો. જો કે તે ખરેખર જાણતો નહોતો કે તેની કહેવાની ઇચ્છા નહોતી ભગવાન જાણે. દિલ્હીથી બનારસ આવતી વખતે મેં પણ તેની સાથે વાતો કરી હતી. ત્યારે તે પણ પોતે અરબ દેશોમાંથી આવેલો શુદ્ધ મુસલમાન છે એમ જ કહેતો હતો. પણ તેનો અરબી કે ફારસી સાથે દૂરનો પણ સંબંધ નહોતો. અરબી શબ્દોની ભરમાર ધરાવતી હિંદુસ્તાની ફૌજી ભાષામાં બંને વાત કરતા. રાજ્યવહિવટ ફારસી ભાષામાં ચાલતો હોય તો પણ મોટા ભાગના વરિષ્ઠ અધિકારીઓને આ ફોજી ભાષા આવડે છે. પણ આ હલકી ભાષામાં કોઇ બોલતું નથી. એમ કહે છે કે બાદશાહ ઔરંગઝેબને પણ આ ભાષા આવડે છે. જો કે તે આવશ્યક પણ છે જ. નીચેના કર્મચારીઓની ભાષા આવડતી હોય તો જ વહિવટ પર પકડ આવે ને ? આ વાત પણ મને હમ્દુલ્લાએ કરી હતી.

'આપણે ફર્માન પહોંચાડ્યું જ ન હોત તો આ પુણ્યકાર્ય થયું હોત ખરું ?' ઇમ્તિયાઝે પોતાની વાતના સમર્થનમાં દલીલ કરી.

'એમ નથી. જે જિહાદ કરે છે માત્ર તેને જ સ્વર્ગ મળે છે. ધર્મપ્રસારના કામ માટે શહીદ થવું પડે. ત્યારે સ્વર્ગ મળે છે. સ્વર્ગમાં શું હોય છે તે ખબર છે ?'

'તેં ધર્મગ્રંથ વાંચ્યો છે ને ! તું જ કહે.'

'જો સાંભળ, દૂધ અને મધથી ભરેલું એક સરોવર, ગરમી પણ નહીં અને ઠંડી પણ નહીં એવી હવાવાળા બગીચા, જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઈ જનારા ઘોડા, આરામથી બેસવા માટે સરસ આસનો, મોતી જેવી સુંદર આંખોવાળી છોકરીઓ, એ પણ કેવી ખબર છે ? સુંદર સ્તન અને અક્ષત યોનિ ધરાવતી ચિરયૌવનાઓ. તેનું નામ હૂરી. તેમનું શરીર પારદર્શક હોય છે. તેમાંથી અંદરનાં હાડકાં માણેકની રેખાઓ જેવાં દેખાય છે. આ તરુણીઓ શ્વેત પ્યાલામાં લાલ શરાબ જેવી દેખાય છે. સર્વસાધારણ સ્ત્રીને હોય તેવા માસિકધર્મ, ગર્ભાવસ્થા, સુવાવડ, એટલું જ નહીં તો અત્યંત નૈસર્ગિક મલમૂત્રાદિ ક્રિયાઓથી પણ દૂર એવી એ અતિશુદ્ધ સ્ત્રીઓ હોય છે. લજ્જાથી અર્ધી મીંચેલી આંખોવાળી, પરપુરુષ તરફ દૃષ્ટિ પણ નહીં નાખનારી, પોતાને પત્ની તરીકે

સ્વીકારવા બદલ પતિ તરફ કૃતજ્ઞ રહેનારી. ખાસ વાત એટલે તે સ્ત્રીઓની ઉંમર ક્યારેય વધતી જ નથી. તેમની નજર સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર પડે તો આખું વાતાવરણ સુગંધિત થઈ જાય છે. તે સ્ત્રીઓ અરીસા કરતાં પણ વધુ પ્રકાશમાન હોય છે. તેમનાં ગાલ ઉપર માણસ પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇ શકે છે. સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરનારા પ્રત્યેક પુરુષને આવી બોંતેર હૂરીઓ આપવામાં આવે છે. તે પ્રવેશ કરતી વખતે ગમે તેવડી ઉંમરનો હોય તો પણ તેની ઉંમર ત્રીસ વર્ષની થઈ જાય છે. તે પછી તેની ઉંમર વધતી જ નથી. ઉપરાંત તેને સો પુરુષો જેટલું પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. દરેકને રહેવા માટે હીરાનો રાજમહેલ અને નવ ગુલામો અપાય છે. સમજાય છે ?'

ઇમ્તિયાઝ તરફથી કોઇ જવાબ આવ્યો નહીં.

પણ હમ્દુલ્લા પથારીમાંથી ઉભા થયા હોય તેમ લાગ્યું. ભીંતના ટેકે તે બહાર ગયા. હું પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયો. ઉંબરામાં ઉભા રહી હમ્દુલાએ પૂછયું, 'કાદર, ક્યારનો તું કહી રહ્યો છે એ વાત સાચી, પણ ક્યા ધર્મગ્રંથના કયા પ્રકરણમાં છે તે ન કહ્યું.'

'ખાનસાહેબ, ફૌજી ભાષાના અનુવાદમાંથી મેં થોડું ઘણું વાંચ્યું છે. તેથી ચોક્કસ ક્યાં વાંચ્યું તે યાદ નથી. મેં કહ્યું તે સાચું છે એમ તમે કહ્યું ને ! એનો અર્થ જ એ છે કે અલ્લાહૂની મારા પર કૃપા છે.'

'હા.'

ત્રીજો દિવસ. ચાર-પાંચસો લોકો રસ્તા પર જઈ રહ્યા હતા. તેમની ધમાલ ચાલતી હતી. તેમાં ઘરડાં-બુઢાં, સ્ત્રી બાળકો પણ હતાં. બાળકો સિવાયના બાકી બધાંના માથા પર ઘરનો સામાન, ટોપલા વગેરે હતું. કાખમાં છોકરાં તેડીને ચાલતી સ્ત્રીઓને માથે પણ સામાન હતો. ગામડાના લોકો હતા. શરીર પર પૂરતાં વસ્ત્રો પણ નહોતાં અને પેટ ભરી ખાવા પણ ન મળતું હોય તેવા ચિંથરેહાલ લોકો હતા. અમારી નજર સામે જ વીસેક સવારો આવ્યા અને ટોળાને ઘેરી લીધું. ટોળું ગભરાઈને ઉભું રહી ગયું. બાળકો ગભરાઈને ચીસો પાડતાં હતાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ મોટા અવાજે આક્રંદ કરતી હતી. અમે ચારે જણા પણ સવારો પાસે જઈ ઉભા રહ્યા. અમારાં કપડાં અને ઘરેણાં જોઇ ઘોડેસવારોએ અમને સલામ આલેકુમ કર્યાં અને ટોળાની પૂછપરછ શરૂ કરી.

'સાલા સુવ્વરો, કર ભર્યા વગર ભાગતા હતા. અમે પકડ્યા ન હોત તો એમ જ ભાગી ગયા હોત.' એક સવારે કહ્યું.

ટોળામાંથી એક ડોસાએ બૂમ પાડી. 'વેરો ભર્યો છે. આ બધા ઉપરના પૈસા માગે છે.'

'સુવ્વર, જિઝિયાને અન્યાયી માગણી કહે છે ? તો પછી બનો મુસલમાન. જિઝિયામાંથી મૂક્તિ મળી જશે. જમીન પર પણ વેરો નહીં લાગે એવી તેમની આજ્ઞા છે. હવે મુસલમાન થા. તારું, ઘર, જમીનજાયદાદ, ઢોરઢાંખર બધું જ પાછું મળશે.' બધા સૈનિકોએ તે સવારની વાતમાં સુર પૂરાવ્યો, 'તમે બધાં મુસલમાન થાવ અને આનંદથી જીવો.'

ડોસાએ કહ્યું, 'અમારા દેવને છોડવાનું કહેનારા તમે કોણ ? તમારો ભગવાન મોટો હોય તો ભલે રહ્યો. અમારા દેવની પાછળ પડશો તો.... કહી તે જમીન પર થૂંક્યો.'

તેની ઉદ્ધતાઈની શું શિક્ષા કરવી તેની આપસમાં ચર્ચા શરૂ થઈ. એટલામાં ઈમ્તિયાઝે પોતાનો ઘોડો એ ટોળામાં નાખ્યો અને પોતાની તલવારથી તે ડોસા પર જનોઈવઢ ઘા કર્યો. ગર્દન અર્ધી કપાઈ ગઈ. ડોસાને પાણી માગવાનો પણ સમય ન મળ્યો. લોકો ગભરાયા અને ઉશ્કેરાયા. ઘેરીને ઉભા રહેલા સવારોની ફીકર કર્યા વગર તેમણે હુમલો કર્યો. સવારોનું સંખ્યાબળ ઓછું હોવાથી આ ટોળાને કાબૂમાં રાખવું તેમને માટે અઘરું હતું. ટોળામાંથી મોટા ભાગના લોકો ભાગી ગયા અને થોડા પકડાયા.

'સુવ્વરો ! ભાગી ભાગીને ક્યાં જશે ? ગમે ત્યાં ભાગી જાય તો પણ અમારા સૈનિકો તેમનો શિકાર કર્યા વગર રહેશે નહીં. શું માને છે અમારા બાદશાહને આ લોકો ?' સવારોના નાયકે ગર્જના કરી. લોહીભીની તલવાર લઈ આવતા ઈમ્તિયાઝને કાદરે પૂછયું, 'તું શું કરવા આ માથાકૂટમાં પડ્યો ? જિઝિયા વસૂલીનું કામ કાંઇ આપણું નથી. ટપાલ લઈને જલ્દી પહોંચવાનું જ આપણું કામ છે.'

'અરે ! આપણા ભગવાનનું નામ લઈ તે કેવો થૂંક્યો તે ન જોયું ? તેની સામે જિહાદ ન કરવી જોઇએ ? તેને તરત નરકમાં મોકલ્યો. હવે કહે, મને સ્વર્ગ મળશે કે નહીં ?'

'અધિકારીની મંજૂરી વગર આમ કોઇને ઠાર કરવો તે અપરાધ જ છે' તેમના પ્રમુખે કહ્યું. તેણે અમને અમારી ઓળખાણ આપ્યા પછી અને કામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી જ જવા દીધા. ઘણું અંતર કપાઈ ગયા પછી અમે ઘોડાનો વેગ ઓછો કર્યો. મારી પાસે પણ તલવાર હતી. ઈમ્તિયાઝનું ગળું કાપી નાખવાની મને તીવ્ર

ઈચ્છા થઈ. પણ પરિણામોનો વિચાર કરી મેં મનને રોક્યું. તો પણ અડધી ગર્દન કપાયેલો વૃદ્ધ મારી નજર સામેથી ખસતો નહોતો. એ આખું ટોળું જ મારી નજર સામેથી ખસતું નહોતું. હવે તે પુરુષોને ગુલામ બનાવશે, મારી જેમ નપુંસક બનાવશે, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કરશે એ બધો મારો સ્વાનુભવ જ હતો. મને શામલીની તીવ્ર યાદ આવી.

તેને હું ફરી મળ્યો નહીં. થોડો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો મળવું અશક્ય નહોતું. થોડી મહેનત કરીને તેને ઉદયપુરી મહલ બેગમના જનાનખાનામાં પણ લાવી શકાય. જો કે તે પણ એટલું સહેલું નથી. તેને ત્રણ બાળકો છે. ત્રણ સંતાનોની માને તેઓ પણ શું કરવા પોતાની સેવામાં લે ? અને આ બધું કરીને પણ શું ઉપયોગ ? લગ્ન ? કદાચ તેની પણ પરવાનગી મેળવી શકાય. પણ હિજડાનાં લગ્ન ? લોકો મશ્કરી નહીં કરે ? અરે શામલી પણ હસશે.

ફરી વિચાર આવ્યો. ટોળામાંથી ભાગી ગયેલા લોકોની શું હાલત થશે ? સૈનિકોથી બચવા તેઓ જંગલમાં જશે. ખાવાપીવા માટે ભટકશે અને આદિવાસી માનવોની જેમ કંદમૂળ ખાઈ જીવવાનો પ્રયાસ કરશે. અકબરના સૈન્યનો પીછો છોડાવવા અરવલ્લીના ડુંગરાઓમાં ભટકતો મહારાણા પ્રતાપ અને તેના અનુયાયીઓ આમ જ ભટકતા રહ્યા. તેમની પણ ચોથી પાંચમી પેઢી આમ જ આદિવાસી થઈ જશે.

દિલ્હી ગયા પછી ઉદયપુરીમહલ બેગમે મેં જોયેલાં પુણ્યકર્મનું વર્ણન કરવા કહ્યું. મનમાં આવ્યું કે કહેવું, 'તે ભગવાનને નામે કરેલું પાપ હતું.' પણ કેવી રીતે કહી શકાય ? કહેવાથી જીવ ન બચત. ટૂંકમાં, આઠદસ વાક્યોમાં વર્ણન કર્યું. આવા અનેક મંદિરોના વિનાશની કથાઓ સાંભળેલી હોવાથી તેમને પણ બહુ ઉત્સાહ નહોતો. તેમણે પણ પ્રવાદી(સ) તારા પર સ્વર્ગલોકની કૃપા કરે એવી શુભેચ્છા આપી વિષય પૂરો કર્યો. તે પછી એક દિવસ હમ્દુલાએ ઉત્સાહ અને અભિમાનથી કહ્યું, 'સાંભળ્યું કે નહીં ? મથુરાના કેશવદેવ મંદિરના ધ્વંસનું ફર્માન નિકળ્યું છે. એટલું જ નહીં તો રાજપુતાનાના નાનામોટા સરદારો માથું ઉંચકી રહ્યા છે. નવાં નવાં મંદિરો બાંધે છે, તે બધાને પણ પાઠ ભણાવવાની યોજના બની રહી છે. કેટલાક જોધપુર તરફનાં મંદિરો અને ઉદયપુર મહેલની સામેનું મંદિર, ઉદયસાગર સરોવરને કાંઠે ઉભેલાં ત્રણ મંદિર, ઉદયપુરની આસપાસનાં એકસો પંચોતેર મંદિર, ચિત્તોડનાં ત્રેસઠ અને આમેરનાં છાસઠ મંદિર નષ્ટ કરવાનાં છે. જો કે આમ શિસ્તબદ્ધ કામ કરવું એ

બાદશાહ સલામતની કાયમી પદ્ધતિ જ છે. હિંદુસ્તાનના છેલ્લા કાફિરને મુસલમાન બનાવ્યા સિવાય અથવા ઠાર કર્યા સિવાય તેઓ શાંત નહીં બેસે. આજ સુધી કોઇના માટે બન્યો નથી અને ભવિષ્યમાં કોઇના માટે બનવાનો નથી તેવો મહેલ સ્વર્ગમાં તેમને માટે બાંધીને તૈયાર હશે. તું જોજે તો ખરો.'

* * *

પ્રોફેસર કાર્યશાળા માટે જ અહીં આવ્યા હશે તેમાં કોઇ શંકા નહોતી. ચર્ચાસત્રો, ભાષણો, એકંદરે અખબારોમાં માહિતી આવે તેવા કાર્યક્રમો અને વિમાનનો અથવા રેલવેની પ્રથમ શ્રેણીનો પ્રવાસખર્ચ આપનારી કોઇ સંસ્થા તૈયાર થયા સિવાય તેઓ કોઇ પણ પ્રવાસ નહીં કરે એ વાત આટલા વર્ષોના અનુભવ પછી તે જાણતી જ હતી. વી. આઇ. પી ગેસ્ટહાઉસમાં ઉતરવાની તેમની કાયમી પદ્ધતિ હતી. તે હોય ત્યાં લોકોનો જમાવડો થવો જ જોઇએ. વાતોની મહેફિલ જામવી જોઇએ, એ બધું થઈ શકે એટલો મોટો કક્ષ જોઇએ. તેમને કાર્યક્રમ માટે બોલાવવા તે સરકારી અથવા સરકારી અનુદાન લેનારી સંસ્થાઓ માટે જ શક્ય હોવાથી તેમની વ્યવસ્થા વી. આઇ. પી ગેસ્ટહાઉસમાં સહજ રીતે થઈ જાય છે. જો આ કાર્યશાળા માટે આવ્યા હોય તો પણ વિદ્યાપીઠના એકાદ વિષયવિભાગે તે નક્કી કર્યું હશે. તેથી તેમનો મુકામ ચોક્કસ જ કોઇ વિદ્યાપીઠના ગેસ્ટહાઉસમાં હશે. જઈને ખાતરી શું કામ ન કરવી ? પ્રોફેસરની પ્રેરણાથી અહીં અખિલ ભારતીય પુરોગામી વિદ્યાર્થી સંઘનું અધિવેશન થયું હતું. તેમાં ભાગ લેવા માટે ભૂતકાળમાં તે પણ આ વિદ્યાપીઠમાં આવી ગયેલી હતી. પોતાના મોહક વક્તૃત્વથી પ્રોફેસરે અહીં જ અખિલ ભારતીય કક્ષાના વિચારક તરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એ વખતે સભાનું સ્વરૂપ એટલું મોટું હતું કે વિદ્યાપીઠના મેદાનમાં મંડપ ઉભો કરવો પડ્યો હતો. ત્યારે બધાં જ ભાષણો માર્કસવાદી વિચારકોનાં હતાં. ભારતની જાતિવ્યવસ્થાને કારણે ચાલી રહેલો વર્ગસંઘર્ષ, સાહિત્ય, સંગીત, કલા, ધર્મ વગેરેની બાબતમાં ચાલતો વર્ગસંઘર્ષ, પૂજા, ધ્યાન, યાત્રા, તીર્થાટનના ક્ષેત્રોમાં ચાલતો વર્ગસંઘર્ષ, અધ્યાત્મના બુરખા આડે ચાલતું શોષણ વગેરે વિષયો ત્યાં લેવાયા હતા. સવારથી સાંજ ભાષણો સાંભળવાનાં, તે જ વિષય પરનાં જાનપદ નાટકો, રૂપકો, દિલ્હીનું કોકેશિયન ચોક સર્કલ વગેરે વગેરે. તે વખતે કાશી શહેરમાં પગ પણ મૂક્યો નહીં. વિશ્વનાથ મંદિર તો દૂરની વાત પણ ગંગાના ઘાટ પણ નહીં જોયા. શું જોવા જેવું હતું તેમાં? શોષણના જખમો ? પુણ્યની આશા આપી કામદારોનું શોષણ કરી બાંધેલાં મંદિરો અને ધર્મશાળાઓ ? કાશી નામનું સડી જઈને દુર્ગંધ પ્રસારતી

સંસ્કૃતિનું પ્રતીક ? ડો. રામકુમાર યાદવ નામના અહીંના જ પુરોગામી વિદ્વાને અહીં જ કહ્યું હતું ને આ બધું. મેં જ તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, 'ડોક્ટર સાહેબ, તમે તમારું નામ કેમ ન બદલ્યું?' તેમનો જવાબ હતો, 'મારાં મા-બાપ કેટલાં મૂર્ખ હતાં એ ધ્યાનમાં રહે તે માટે હજી પણ મેં તે જ નામ રાખ્યું છે.'

સાઇકલ રિક્ષામાં બેસીને ગેસ્ટહાઉસ પર ગઈ તો ખબર પડી, હા ! બેંગલોરના પ્રોફેસર શાસ્ત્રી બે નંબરના સ્યૂટમાં ઉતર્યા છે. હમણાં તેઓ વર્કશોપમાં છે. સોશ્યલ સાયન્સ બ્લોક. રસ્તો પૂછીને તે એ તરફ ગઈ.

ઈમારત મોટી હતી. બાકી બધા વર્ગોને રજા અપાઈ હોય તેમ લાગતું હતું. અંદર એક હોલમાં લગભગ એક સો વિદ્યાર્થીઓ હતા. વ્યાસપીઠ પર ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ બેઠી હતી. વચ્ચે બેઠેલા પ્રોફેસર શાસ્ત્રી સભાના અધ્યક્ષ હતા તે સ્પષ્ટ જ હતું. લાલ ઝભ્ભો, બે અઠવાડિયાં પહેલાં સફાચટ કરેલું માથું અને દાઢીમૂછોને લીધે તેઓ ક્રાંતિકારી જેવા લાગતા હતા. તે બારી પાસે ઉભી રહી અંદરનું કામકાજ જોતી રહી. કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ પ્રશ્નોત્તર જેવું લાગતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ વર્ગમાં બેઠા હોય તેમ શિસ્તબદ્ધ બેઠા હતા. વારફરતી બધા અનુમતિ લઈને પ્રશ્ન પૂછતા હતા. નાની હતી ત્યારે તેણે પણ આવી વર્કશોપમાં ભાગ લીધો હતો તે તેને યાદ આવ્યું.

એક વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું, 'આ વર્કશોપ બનારસ વિદ્યાપીઠમાં કરવાનું કારણ શું ?'

પેંટ અને રાખોડી રંગનું શર્ટ પહેરીને પ્રોફેસર શાસ્ત્રીની પાસે બેઠેલા સજ્જન જવાબ આપવા ઉભા થયા. પણ શાસ્ત્રીએ કહ્યું, 'આ પ્રશ્નનો જવાબ હું આપું છું. તે સજ્જન ખુરશી પર બેસી ગયા. શાસ્ત્રીએ કાયમી પદ્ધતિથી શરૂ કર્યું, 'તમારા આ પ્રશ્નનો આ જ જવાબ છે. આ વિદ્યાપીઠનું નામ છે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી. પ્રતિક્રિયાવાદી માલવીયએ આ વિદ્યાપીઠ પ્રતિક્રિયાવાદી મૂડીપતિ મારવાડી વેપારીઓ પાસેથી પૈસા લઈ ભારતનાં અત્યંત પ્રતિક્રિયાવાદી શહેર કાશીમાં ઉભી કરી. આ વિદ્યાપીઠમાં ખ્યાતનામ ઉદ્યોગપતિ બિરલાએ એક મોટું વિશ્વનાથ મંદિર બાંધ્યું, અને તે દ્વારા આ બધી રચનાને એક સુપ્ત પ્રતીક પણ નિર્માણ કરી આપ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાતા આ સડી ગયેલા ગંધ મારતા ઉકરડાને સંઘરનારી આ વિદ્યાપીઠને જ જ સર્વપ્રથમ પ્રગતિનો તણખો મૂકી સ્વચ્છ કરવાની આવશ્યકતા નથી ?

'પણ આ વિદ્યાપીઠમાં વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, વૈદકીય જ્ઞાન પણ અપાય છે ને ?' તે જ વિદ્યાર્થીએ દલીલ કરી.

'તે બાબતે અમારી કોઇ ફરિયાદ નથી. પણ આ વિષયો શિખવનારા અહીંના અધિકાંશ પ્રાધ્યાપકો સામાજિક, ધાર્મિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ પ્રતિક્રિયાવાદી જ છે. તેમને પણ સુધારવાની આવશ્યકતા છે. તેથી જ આજની વર્કશોપમાં તે જ વિભાગોના વિદ્યાર્થીઓ મોટી સંખ્યામાં આવ્યા છે. તેથી જ આજનો આ કાર્યક્રમ સફળ થયો છે. એવી હું ઘોષણા કરું છું.' આખી સભાએ તાળીઓનો ગડગડાટ કર્યો.

આ તાળીઓના ગડગડાટની વચ્ચે જ એક વિદ્યાર્થી ઉભો થયો. તેણે કહ્યું, 'જો એમ જ હોય તો અહીંથી નજીક જ આવેલું અલીગઢ મુસ્લિમ વિદ્યાલય પણ આવું જ સડી ગયું છે. આ વર્કશોપ ત્યાં કેમ ન રાખી ? અથવા આના પછી આવી જ વર્કશોપ ત્યાં પણ રાખવાના છો કે ?'

સભામાં સ્તબ્ધતા પ્રસરી. પ્રોફેસર શાસ્ત્રીએ એવી ગુસ્સાભરી નજરે એની સામે જોયું કે એટલાથી જ તેનામાં લઘુતાગ્રંથિ નિર્માણ થઈ જાય. પછી હંમેશાંની જેમ પ્રસન્ન સ્વરે બોલવાની શરૂઆત કરી. 'આપણે જ્યારે આપણા સમાજની સ્વચ્છતા કરતા હોઇએ ત્યારે આપણા ગરીબ, અલ્પસંખ્યક બાંધવો તરફ આંગળી ચિંધવી એ પ્રતિક્રિયાવાદીઓનું મુખ્ય લક્ષણ છે. તમે આ પ્રશ્ન પૂછયો તેનો અર્થ એ છે કે તમારી પાર્શ્વભૂમિ આર. એસ. એસ. ની જ હોવી જોઇએ. અમારી કાર્યશાળામાં ભાગ લઈ આ પ્રશ્ન પૂછો છો એનો અર્થ તમે અહીં જાસૂસી કરવા માટે આવ્યા છો. તો પણ એક મૂળભૂત સત્ય સમજી લો. બહુસંખ્ય સમાજમાં વિવેકબુદ્ધિ હોય છે. પોતાના અસ્તિત્વ માટે સતત ભયગ્રસ્ત અલ્પસંખ્યકોમાં આવી વિવેકબુદ્ધિ હોતી નથી. પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવવાનો અને વધારવાનો અધિકાર જ્યાં સુધી આપણે અલ્પસંખ્યકોને આપતા નથી ત્યાં સુધી દેશમાં લોકશાહી છે તેમ કહી શકાશે નહીં. બહુસંખ્યકોનું અવિવેકીપણું દેશ માટે જ ઘાતક ઠરે છે તે સત્ય કોઇએ ભુલવું ન જોઇએ.'

હોલનું છાપરું ઉડી જાય એવો તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. પ્રશ્ન પૂછનારને પરસેવો વળી ગયો.

સભામાં ઘૂસીને પ્રોફેસરના પ્રત્યેક શબ્દનો સેંકડો ઉદાહરણો આપીને છેદ ઉડાડી દેવાની તીવ્ર ઇચ્છા લક્ષ્મીના મનમાં થઈ પણ આપણે અહીં આગંતુક છીએ અને આમની સાથે પોતાનો સંબંધ પણ બંધાયો છે એ તેને યાદ આવ્યું. તેમને મળવાની ઇચ્છા પણ સમાપ્ત થઈ ગઈ. તે પાછી વળી ગઈ.

* * *

આ કથા અહીં જ પૂરી થઈ ? ખ્વાજાજહાન દિલ્હી પાછો ફર્યો, હવે તે આગળ શું કરે તેવી શક્યતા છે ? ઔરંગઝેબની હત્યા કરે એ તો શક્ય નથી. તેના અંગરક્ષકોનો ઘેરો તોડી ત્યાં સુધી પહોંચવું શક્ય નથી. કાશીનું વિશ્વનાથ મંદિર તોડ્યા પછી પણ ઔરંગઝેબ આડત્રીસ વર્ષ જીવ્યો એમ ઇતિહાસ કહે છે. આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કથાનક મરોડવા તે કાંઇ દિવાસ્વપ્ન નથી. ઐતિહાસિક કથાનક અથવા ઇતિહાસ રચતી વખતે પાત્રો અને તેમનું અંતઃસ્તત્ત્વ સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક હોવું જોઇએ. નહીં તો અપ્પાજીના કહ્યા પ્રમાણે શુષ્ક ઇતિહાસની વિગતો લખવી જોઇતી હતી. તે શુષ્ક ઇતિહાસ પણ આપણી મરજી પ્રમાણે વચ્ચે જ રોકવો શક્ય નથી. કાદંબરી એવી રીતે રોકીએ તો ભાવસંકટ પણ અનુભવાય છે. વળી તબસ્સુમ બનેલી શામલાદેવીના પાત્રને પણ ક્યાંક પહોંચાડવું જોઇએ. પણ કરવું શું ? કંઇ પણ ન સૂઝવાથી લક્ષ્મી બે દિવસ અસ્વસ્થ રહી.

તેને કાશી આવ્યે બે મહિના થઈ ગયા હતા. દર મહિને ધર્મશાળામાં સરનામું બદલીને મેનેજરે પણ ત્યાં રહેવાની સગવડ કરી આપી હતી. કોઇ વાંધો ન લે તે માટે તેણે થોડા દિવસ પોતાના કોઇ પરિચિતની ધર્મશાળામાં પણ વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. નવલકથાની દૃષ્ટિથી કાશીનિવાસની આવશ્યકતા પૂરી થઈ ગઈ હોય તો પણ હજી તેના મનમાંથી આ ભૂમિનું આકર્ષણ ઓછું થતું નહોતું. વચ્ચેના ગાળામાં વિદ્યાપીઠનાં ગ્રંથાલયમાં બેસી તેણે તે પછીના સમયના કાશી વિષેની માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો હતો. તેની આ વિષયમાં આસક્તિ અને ગતિ જોઇ ગ્રંથપાલે પણ તેને ત્યાં બેસી ગ્રંથો વાંચવાની અને નોંધો બનાવવાની છૂટ આપી હતી.

એક દિવસ અચાનક તેના મનમાં આવ્યું અને તેણે નોંધ કરી, મહંમદ ગઝનીના આક્રમણ પછી પશ્ચિમ ભારતના એટલે કે કાશ્મીર અને પંજાબના સુસંસ્કૃત લોકો આવીને વસવાને લીધે કાશી ઉત્તર ભારતનું એકમેવ વિદ્યાકેંદ્ર બની ગયું. ઔરંગઝેબે કાશીનું વિશ્વનાથ મંદિર અને અન્ય દેવાલયો નષ્ટ કર્યાં. તે સાથે જ તેનાં જ્ઞાનકેંદ્રોનો પણ નાશ કર્યો. બખ્તિયાર ખિલજીએ નાલંદા વિદ્યાપીઠ નષ્ટ કરી. ત્યાંની દુર્લભ ગ્રંથસંપદા બાળી નાખી અને ત્યાં જ્ઞાન સંપાદન કરી રહેલા હજારો ભિખ્ખુઓની કતલ કર્યાનું સ્પષ્ટ હોવા છતાં સાવધાની રાખ્યા વગર કાશીના પંડિતો અહીં મોટી મોટી વિદ્યાસંસ્થાઓ ચલાવતા હતા. તે કેંદ્રોનો ઔરંગઝેબે વિનાશ કર્યા પછી પંડિતોએ શિષ્યોને પોતાના ઘરમાં રાખી ભણાવવાની પદ્ધતિ અપનાવી. આધુનિક કાળમાં પંડિત મદનમોહન માલવીયજીએ ફરી મોટી સંસ્થા ઉભી કરી. પ્રોફેસર શાસ્ત્રી જેવા લોકો વર્કશોપ્સ કરી તે સંસ્થાને નષ્ટ કરવા માગે છે. પ્રોફેસર શાસ્ત્રીને

ભાવનાત્મક દૃષ્ટિથી ઔરંગઝેબના વંશજ કહીએ તો ?

મૂળ કાશી આજે નથી. આજની કાશીનાં અધિકાંશ મંદિરો, ઘાટ, સ્મશાનો વગેરે બધું મરાઠાઓએ બાંધેલું છે. મુસલમાનોના પ્રભાવમાંથી કાશીને મુક્ત કરી દેવાલયોના અને તેના અવશેષોની સહાયથી બાંધેલી મસ્જિદોની જગ્યાએ ફરી દેવાલયો ઉભા કરવાનો પ્રયાસ દરેક મરાઠી શાસક અને તેમના અધિકારીઓએ કર્યો છે. તે માટે તેમણે સામ, દામ, દંડનો પણ ઉપયોગ કર્યો. એક વાર કબજામાં આવેલી મંદિરની જગ્યા ફરીથી પાછી આપવાની વાતને કોઇ પણ મુસ્લિમ શાસકે માન્ય કરી નથી.

તે પછી બનારસ અંગ્રેજોના કબજામાં ગયું. અંગ્રેજોને માગે તેટલા પૈસા અને અન્ય સ્થાનો પર સૈનિક સહાયતા આપી વિશ્વનાથ મંદિરનું મૂળસ્થાન પોતાના કબજામાં લેવાનો મરાઠાઓએ પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો. પણ હિંદુ અને મુસ્લિમો વચ્ચેનું વૈમનસ્ય સતત જાગ્રત રાખી પોતાને સુરક્ષિત રાખવાની નીતિ અપનાવનારા અંગ્રેજોએ તે નકાર્યું. પહેલા બાજીરાવનો હેતુ તો માત્ર જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ તોડી ત્યાં મંદિર ઉભું કરવું એટલો જ હતો. પણ બાળાજી બાજીરાવ(૧૭૪૦-૧૭૭૧)ગમે તે રીતે કાશી કબજે કરવા માટે ૧૭૪૨ની સાલમાં સૈન્ય સાથે મિરઝાપુર સુધી આવ્યો. તેનો હેતુ અવધના નવાબ સફદરજંગના ધ્યાનમાં આવ્યો. તેણે કાશીના પંડિતોને એકઠા કરી જો બાળાજી બાજીરાવ કાશીમાં પ્રવેશ કરે તો તે બધાને ઠાર કરવાની ધમકી આપી. ગભરાયેલા બ્રાહ્મણોએ બાળાજી બાજીરાવને પાછા ફરવાની વિનંતી કરી. બાજીરાવ પાછો ફર્યો. નવસો વર્ષ પહેલાં કબજે કરેલા મૂળસ્થાન એટલે મૂલતાનમાં સૂર્યમંદિર પર કબજો કરી મુસલમાનોએ મંદિર નષ્ટ કરવાની ધમકી આપી પોતાની ઉપર આક્રમણ કરનારા શત્રુઓને પાછા વાળ્યા હતા. હવે બ્રહ્મહત્યાની બીક બતાવી તેમણે બાળાજી બાજીરાવને પાછો વાળ્યો. ઇતિહાસના દરેક તબક્કે હજારોની સંખ્યામાં બલિદાન આપવાની પરંપરા હોવા છતાં તે સમયના બનારસના બ્રાહ્મણો આટલા કાયર કેમ થયા ? તેમને હતપ્રભ કરવાનો મુસ્લિમોનો પ્રયાસ સફળ થયો હતો એમ જ કહેવું પડે.

બાળાજી બાજીરાવે રામજી અનંત શિંદે(સિંધિયા)ને ૧૭૫૯ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં લખેલો પત્ર ઉપલબ્ધ છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે, શુજાઉદૌલા સાથે બે ત્રણ વાતો નક્કી થઈ છે. તેમની પાસેથી બનારસ, અલ્હાબાદ અને અયોધ્યા લઈ લો. તેણે મારા પિતાજીને (૧૭૫૭નીસાલમાં)બનારસ અને અયોધ્યા આપવાનું વચન આપ્યું

હતું. અલ્હાબાદ પર હજી વાટાઘાટો ચાલુ છે. આ બાબતમાં પણ સહેલાઈથી સમજૂતી થઈ શકે તો કરો (ઐતિહાસિક ? યાદી વગેરે. પૃષ્ઠ ૧૬૬). પણ બનારસ અને અયોધ્યા છોડી દેવાની ભાષા બોલનારા શુજાઉદૌલાના મનમાં બીજી જ વાત હતી. દિલ્હીનો વઝીર તેને આ નિર્ણય ન કરવા માટે દબાણ કરતો હતો. એક વાર જીતેલું પાછું આપવું એ ઇસ્લામની વિરુદ્ધ જ નથી ?

અકબરનો એકમાત્ર અપવાદ છોડી દઈએ તો દરેક મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાએ હિંદુ યાત્રાળુઓ પાસેથી વેરો વસૂલ કર્યો છે. ઔરંગઝેબે આ વેરો અસહ્ય થઈ જાય એટલો વધાર્યો. તેના મૃત્યુ પછી પણ ત્યાં આવેલા સૂબેદારો, બાદશાહો, નવાબોએ એ કર બંધ ન કર્યો. ગમે તે કરી કાશી, અલ્હાબાદ અને અયોધ્યા કબજે લઈ હિંદુઓની યાત્રા સરળ કરી આપવાના હેતુથી મરાઠા સતત પ્રયત્નો કરતા રહ્યા. કાશીને યુદ્ધમાં જીતીને અથવા વેચાતું લઈને પણ જ્ઞાનવાપી મસ્જિદને સ્થાને વિશ્વનાથ મંદિર ઉભું કરવાનો પ્રયાસ મુસલમાનોએ ક્યારેય સફળ થવા દીધો નહીં. તેમના પછી આવેલા અંગ્રેજોએ મુસ્લિમોનો પક્ષ લીધો. વિશ્વનાથ મંદિર આપવાના હશો તો ટિપુ સુલતાન સામેના યુદ્ધમાં તમને મદદ કરીશું એવી નાના ફડનવીસે શરત મૂકી હતી. પણ અંગ્રેજોએ તે માન્ય ન કરી. તેથી અંગ્રેજો અને મરાઠાઓ વચ્ચેના સંબંધો બગડ્યા.

૧૬૬૯ની સાલમાં ઔરંગઝેબે નષ્ટ કર્યા પછી ૧૭૭૫ સુધી વિશ્વનાથ મંદિર અસ્તિત્વમાં જ નહોતું. આજે જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ પાસે આવેલો નાનકડો મંદિર તરીકે ઓળખાતો મંડપ પણ ૧૭૭૫ની આસપાસ દેવી અહલ્યાબાઈ હોળકરે નિર્માણ કર્યો. ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વખતે કેટલાક મુસલમાનોએ આ મંડપ પર પણ લીલો ઝંડો ફરકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેથી અંગ્રેજોને એક મોટી તક જ મળી ગઈ.

અંગ્રેજોએ પોતાના રાજકીય સ્વાર્થ માટે જે ધોરણો સ્વીકાર્યાં તેને સ્વતંત્ર ભારતમાં બંધારણનું સ્વરૂપ અપાયું. પરિણામે પોતે નષ્ટ કરેલાં દેવાલયોની જગ્યાની માલિકી પોતાની જ છે એ મુસલમાનોની હઠને કાયદાનું પીઠબળ મળ્યું. ૧૮૦૩ની સાલમાં લોર્ડ બેલેમુશિયા નામના અંગ્રેજે લખ્યું છે, ‘ઔરંગઝેબે બાંધેલી મસ્જિદ પાસેના મિનારા જોતી વખતે મારા મનમાં એક હિંદુના ભાવ નિર્માણ થયા. આંખને દુઃખ પહોંચાડનારા આ ઝઘડાનો અંત લાવી સરકારે આ પવિત્ર નગરીના પવિત્ર દેવસ્થાનની જગ્યા તેના માલિકોને સોંપી દેવી જોઇએ એમ મને લાગ્યું. (જોર્જ બેકૌંટ વેલેંશિયા, વાયેઝ એંડ ટ્રાવેલ્સ ઓફ લોર્ડ વેલેંશિયા, ભાગ-૧પૃષ્ઠ ૯૦, લંડન. ૧૮૧૧) મોગલશાસન સમાપ્ત થયા પછી આજ સુધી તીર્થક્ષેત્રોમાં યાત્રાવેરો

આપવાની પદ્ધતિ ચાલુ જ છે. પરકીય લોકોએ શરૂ કરેલી પદ્ધતિ કાઢી નાખવાને બદલે તે યથાવત્ ચાલુ રાખનારી સ્વદેશી બુદ્ધિને શું કહેવું ?

ગામડાનાં ઘરમાં અપ્પાજીની અભ્યાસિકામાં પુરાઈ રહી માત્ર પુસ્તકોને આધારે લખવા બેઠી હોત તો નવલકથાનો કાશી સાથે સંબંધિત ભાગ લખવો શક્ય ન બન્યો હોત. એટલું જ નહીં તો આ નગરીનો તે પછીનો ઇતિહાસ પણ જાણવા ન મળ્યો હોત. અનેક પુસ્તકો, અનેક લેખો, અનેક શોધ પ્રબંધો, પેશવાના દફતરનો અનુવાદ, યુરોપીય પ્રવાસીઓનાં લખાણો. ગ્રંથાલયની એ ઉત્સાહી યુવતીએ કેટલાય ગ્રંથોમાંથી સંદર્ભો શોધી આપ્યા. લક્ષ્મીનું મન આ નવા દર્શનથી પુલકિત થયું. આવ્યાને પાંચ મહિના થયા છતાં તેને કાશી છોડવાની ઇચ્છા ન થઈ.

* * *

પ્રકરણ ૧૪

કાશી જઈ આવ્યા પછી મને વધુ સ્વતંત્રતા મળી. જનાનાની સેવાનો મને કંટાળો આવ્યો હતો. હમ્દુલ્લાની ભલામણને લીધે તેમની કચેરીમાં લેખનની પ્રતો તૈયાર કરવાના કામ માટે મારી નિમણૂક થઈ. ગુલામના દરજ્જામાં કાંઇ ફેરફાર ન થયો હોય તો પણ કચેરીના કામનો પગાર મળવા લાગ્યો હતો. હમ્દુલ્લાના ઘરમાં જ રહેવાની અને જમવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી. તેના ખર્ચ પેટે હું અડધો પગાર તેમને આપતો.

મોગલ સામ્રાજ્યના એક નિષ્ઠાવાન સેવક તરીકે મને કચેરીમાં પણ યોગ્ય માન મળતું હતું. કાફિરો માટે અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવતું દેવસ્થાન તોડાતું જોવા માટે ગયા બદલ બધાને મારા તરફ વિશેષ ભાવ હતો. મને બધાએ અભિનંદન પણ આપ્યાં હતાં. પણ મારું મન હવે આ ઔરંગઝેબના સામ્રાજ્યના પાયાનો વિધ્વંસ જોવાનાં સ્વપ્નો જોવા લાગ્યું હતું. હું પોતે તલવારથી ઔરંગઝેબનું માથું ઉડાડી દીધાનાં અને રણમેદાનમાં લાખો સૈનિકોને સૂવડાવી દીધાનાં સ્વપ્ન જોતો હતો. ઘણી વાર મારાં આ દિવાસ્વપ્નોની મને જ શરમ આવતી.

આ જ ગાળામાં મને મળેલા સ્વતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી ચાર વખત શામલીને મળ્યો હતો. ઇચ્છા થાય ત્યારે એક ઘોડો મેળવવો મારે માટે અઘરો નહોતો. અમારી આ મુલાકાતોને શબાના બેગમ પણ સહયોગ આપતાં. નિકાહ ન કરેલી પોતાની આ શોક્યને, તબસ્સુમને પતિ છે એ ભાવના તેમને પણ સારી લાગતી હતી. તેઓ અમારી મુલાકાત માટે ગમાણમાં વ્યવસ્થા કરતાં. ક્યારેક જમવાનું પણ મોકલતાં.

છોકરાંઓને પણ મોકલતાં. ઈબ્રાહિમ વિષે મારા મનમાં વિશેષ પ્રેમ હતો. શામલીના પેટે જન્મેલાં બીજાં બે બાળકોને પણ હું એટલા જ પ્રેમથી નિકટ રાખતો હતો.

એક વાર મેં તેને પૂછ્યું, 'શામલા, પૈસા આપી હું તને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરાવી શકીશ અથવા ઉપરથી દબાણ લાવી તારા માલિક જ તને મુક્ત કરે તેવી વ્યવસ્થા કરી શકીશ. આ પૈકી કાંઇ પણ કરવું હશે તો શબાના બેગમ આપણને શક્ય તેટલી મદદ પણ કરશે. હું પણ ગુલામીમાંથી મુક્તિ મેળવી શકીશ. મને થોડો પગાર પણ મળે છે. આપણે સાથે રહીએ ?'

'એ કેવી રીતે શક્ય છે ?' તેણે તરત પૂછ્યું,

'કેમ?'

'તમે પૌરુષહીન....' તેનું આ વાક્ય તેના ગળામાં જ અટકી ગયું, આ વાક્ય બોલવા જેવું નહોતું એમ લાગવાથી તેનું મોઢું ઉતરી ગયું. તેણે જીભ દાંત વચ્ચે દબાવી દીધી.

આમાં શું નવી વાત હતી ? પણ છતાં બંનેએ આનંદથી સમાધાનપૂર્વક સાથે રહેવામાં શું વાંધો છે ? એવી ભાવના એટલી તીવ્ર હતી કે આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વગર એ કહીને હું હળવો થઈ ગયો હતો. એક વાર મનમાં આવ્યું કે આટલું વેઠ્યું, સાંભળ્યું, પણ પૌરુષ વગર સહજીવન શક્ય નથી માટે ?

પણ મારા મોઢાંમાંથી એક શબ્દ પણ ન નિકળ્યો. મારું હૃદય ઘવાયું હતું. આમ કહેવા પાછળ તેની શું ભાવના હશે એનો વિચાર કરવા જેટલી પણ ઇચ્છા રહી નહીં. તે પછી ત્રણ મહિના હું તેને મળવા ગયો જ નહીં. તે ગુલામ હોય તો પણ દિલ્શાદખાન દ્વારા તેને થયેલાં બે બાળકો છે. ખાન તરફથી તેની શારીરિક ભૂખ પણ સંતોષાય છે, ગુલામ હોય તો પણ તેનું જીવન સુખસંપન્ન છે. આ બધું છોડી એક સમયનો સંબંધ યાદ રાખી પૌરુષ વગરના પતિ સાથે ગરીબીમાં જીવવામાં શું ડહાપણ છે ? હા, તેણે આ જ વિચાર કર્યો હશે. ના ! ના ! કરતાં પણ મનને દુઃખ પહોંચ્યું. પણ તેથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાવાની કોઇ શક્યતા નહોતી.

આ જ અરસામાં શિવાજી વિષે પણ માહિતી મળી. માત્ર મારી કચેરીમાં જ નહીં તો આખા દિલ્હીમાં આ જ વાતની ચર્ચા હતી. બીમાર પડવાનો ઢોંગ કરી તે માટે શાંતિ જેવી ધાર્મિક વિધિઓ કરવાના નિમિત્તે બ્રાહ્મણોને પટારા ભરીને મિઠાઈ, ફળફૂલ મોકલવાનું નાટક કરી એક પટારામાં લપાઈને તે ભાગી ગયો એવી ખબર પડી હતી. તેને પકડવા સૈનિકોને દક્ષિણમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. પણ તે જડ્યો

નહોતો. હવે પોતાના રાજ્યમાં પાછો ફરેલો શિવાજી એક પછી એક કિલ્લા મોગલોના હાથમાંથી જીતી રહ્યો છે એવી વાતો ચાલતી હતી. મને કાશીના ગંગાઘાટ પર મળેલા અને શિવાજી મહારાજા થશે તેવી ભવિષ્યવાણી કરનારા સાધુનું તીવ્ર સ્મરણ થયું. હવે ખબર પડી હતી કે તે દક્ષિણમાં ન જતાં મથુરા તરફ ગયો હતો. તે દાઢીમૂછ કઢાવી સંન્યાસીના વેશમાં પ્રયાગ ગયો અને પછી દક્ષિણમાં થઈ પચીસ દિવસ પછી મહારાષ્ટ્ર પહોંચ્યો. આખી દિલ્હીમાં તે વીરતાનો આદર્શ બન્યો હતો. બધે તેની જ ચર્ચા ચાલતી હતી. મેં તેને દરબારમાં જોયો હતો એમ કહેવામાં હવે દરેક માણસ ગૌરવ અનુભવતો હતો. આમ અભિમાન લેનારા લોકોમાં તેને ન જોયેલા પણ ઘણા હતા. બાદશાહ વિષે આદર અને અભિમાન ધરાવતા લોકો પણ શિવાજીના ધૈર્ય, હોંશિયારી, સમયસૂચકતા, અને તંત્રકુશળતાની પ્રશંસા કરતા હતા.

એમાં વળી બીજા એક સમાચાર આવ્યા. બુંદેલખંડનો છત્રસાલ શિવાજી પાસે ગયો અને પોતાને શિવાજીના સૈન્યમાં ભરતી કરી લેવાની વિનંતી કરી. ઔરંગઝેબે સિંહાસન માટે યુદ્ધ પોકાર્યું ત્યારે આ જ છત્રસાલના પિતાજીએ તેને મદદ કરી હતી. આગળ જતાં બંને વચ્ચે મતભેદ થયા. ઔરંગઝેબે તેમની પાછળ સેનાનું એવું લફરું લગાવી દીધું કે તેમને આત્મહત્યા કરવાનો વારો આવ્યો હતો. જયપુરના મિર્ઝારાજાની મધ્યસ્થીથી પુત્ર છત્રસાલ પણ ઔરંગઝેબની સેનામાં જોડાયો હતો. જ્યારે મિર્ઝારાજાએ શિવાજીને ચારેબાજુથી ઘેરી આગ્રા આવવા ફરજ પાડી ત્યારે પણ છત્રસાલ ઔરંગઝેબના પક્ષમાં લડ્યો હતો. પણ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ અને પોતાના ધર્મનાં દેવાલયોનો નાશ જોયા પછી પણ ઔરંગઝેબને સાથ આપવામાં તેનો અંતરાત્મા ડંખતો હતો. તેથી આગ્રાથી છટકી ગયેલા શિવાજીને મળી તેણે શિવાજીની સેનામાં સેનાધિકારી થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. પરંતુ શિવાજીએ તેને કહ્યું, અમારી સેનામાં યુદ્ધ કરવા અનેક યોદ્ધા છે. પણ માત્ર મરાઠાઓ જ એકલા લડે તેનો કોઇ અર્થ નથી. તું તારા દેશમાં જા અને મોગલો વિરુદ્ધ તારા પ્રદેશના લોકોને જાગ્રત કર. હું પણ તને મદદ કરીશ. હવે છત્રસાલે બુંદેલખંડ પાછા ફરીને પ્રયત્નો શરૂ કર્યા છે. શરૂઆતમાં મોગલો વિરુદ્ધ લડવા તૈયાર થવાની કોઇની હિંમત નહોતી પણ મથુરાના કેશવદેવ મંદિરનો નાશ થયા પછી બુંદેલખંડના લોકો પણ ગુસ્સામાં છે. બાદશાહ અકબરના પુત્ર સલીમે બાદશાહની સામે બળવો કર્યો હતો. ત્યારે તેને પકડી લાવવા અકબરે પોતાના અત્યંત વિશ્વાસુ અને અકબરનામા અને આઇને અકબરીના લેખક અબ્દ-ઉલ-ફઝલને મોકલ્યો હતો. તે વખતે આ અબ્દ-ઉલ-ફઝલને મારવા માટે સલીમે પોતાના મિત્ર બુંદેલખંડના વિરસિંહને મોકલ્યો હતો. વીરસિંહે તે કામ બરાબર પૂરું

કર્યું. આ જ સલીમ જ્યારે જહાંગીર નામ ધારી બાદશાહ બન્યો ત્યારે મુસ્લિમ શાસનમાં અન્ય કોઇ પણ ધર્મના લોકોને પોતાના ધર્મનું મંદિર બાંધવાની છૂટ ન હોવા છતાં આ વીરસિંહને કેશવદેવનું મંદિર બાંધવાની પરવાનગી આપી હતી. બુંદેલખંડના લોકો આ મંદિર પર વિશેષ આસ્થા ધરાવતા હતા. ઔરંગઝેબે આ મંદિરનો નાશ કરી તેના અવશેષોનો પગથિયાંમાં ઉપયોગ કરી ત્યાં જ મસ્જિદનું કામ શરૂ કરવાને લીધે બુંદેલાઓએ છત્રસાલના નેતૃત્વમાં સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરી દીધી છે. તેથી બાદશાહ ત્યાં સૈન્ય મોકલવાની ધમાલમાં છે.

આ બધી વિગતો મને હમ્દુલ્લા પાસેથી જાણવા મળતી. શિવાજીનો ઉલ્લેખ તેઓ હંમેશાં તુચ્છતાથી કરતા. છત્રસાલને તો તેઓ નરકની દિશામાં દોડી રહેલું પ્રેત જ કહેતા. મને તેમની મનોવૃત્તિ અને ભાષા બરાબર ખબર હોવાથી હું તેમની વાતમાંથી ચોક્કસ તારણો કાઢી લેતો હતો.

તે રાત્રે મને અચાનક એક વિચાર આવ્યો. પેટમાં ખંજર ન ભોંકી લેવાની એક ક્ષણની ભૂલને લીધે શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિથી કેટલી હીન સ્થિતિ નિર્માણ થઈ. મારે આમ જ કેટલાં વર્ષ જીવવું ? ઔરંગઝેબની પકડમાંથી છૂટી ફરી પોતાનું રાજ્ય જમાવી રહેલા શિવાજી જેવું ધૈર્ય મારામાં શા માટે નિર્માણ ન થાય ? માત્ર લૈંગિક શક્તિ ગુમાવી તેથી હું નપુંસક થયો એમ શા માટે સમજવું ? હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં કેટલાય નપુંસક સેનાપતિઓએ પ્રચંડ પરાક્રમ કર્યાની નોંધ મળે છે. હમ્દુલ્લાએ પણ આવી ઘણી વાતો કહી છે.

રાતભર ઉંઘ ન આવી. બીજે દિવસે શંકા નિર્માણ થઈ. પહેલેથી જ કષ્ટ વગરનું જીવન જીવતાં જીવતાં અને પછીનો લાંબો સમય જનાનખાનામાં સુખમાં પસાર કર્યા પછી હવે શિવાજી જેવા ધૈર્યની અપેક્ષા કેવી રીતે રાખી શકાય ? ભાગ્યમાં હોય ત્યાં સુધી આવું જ જીવન જીવવાનું. આ જ સુખનો માર્ગ છે. પણ બે જ દિવસમાં આવું બે પગ વચ્ચે પૂંછડી દબાવીને જીવતા કૂતરા જેવું જીવન જીવવા તરફ ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ. યુદ્ધમાં હું કેટલાનું રક્ષણ કરીશ અથવા કેટલાને મારીશ તે મહત્ત્વનું નથી. ભલે એક જ દિવસ માટે કેમ ન હોય પણ મારે સ્વતંત્ર જીવન જીવવું જોઇએ એવી ભાવના અઠવાડિયાંમાં પ્રબળ થઈ. હું પણ વાળ, દાઢી, મૂછો કઢાવી સંન્યાસીના વેષમાં ફરી શકીશ. આટલું તો હું શિવાજીની જેમ કરી જ શકીશ. બીજું એટલે શિવાજીની જેમ કોઇ મારો પીછો પણ પકડવાનું નથી. અર્થાત્ કોઇ મને રસ્તામાં પકડીને તપાસે તો મેં સુન્નત કરાવી છે તે પકડાઈ જશે. એક વાર મુસલમાન થયા

પછી ધર્મ બદલવાની સજા મૃત્યુદંડ જ હશે તે નક્કી જ છે. કાંઇક કારણ કાઢી આલમગીરે પોતે જે દરબાર અલંકૃત કર્યો તે દરબાર ફરી જોવાની ઇચ્છા છે એમ કહીશ તો હમ્દુલ્લા પણ પરવાનો કઢાવી આપશે. તે લઈ આગ્રા જઈએ અને ત્યાંથી છુપાઈને જંગલમાં ઘૂસી જઈએ તો બુંદેલખંડ પાસે જ છે. એક વાર ત્યાં પહોંચી જાઉં તો તો કોઇ પ્રશ્ન જ નથી. ફરી વિચાર આવ્યો કે આપણે મરાઠાઓના દેશમાં ન જવું જોઇએ. શિવાજીના રાજ્યમાં જઈ સુરક્ષિત જીવન જીવવું એટલું જ મારું ધ્યેય ન હોઇ શકે. બંડ કરી આ દિલ્હીપતિની નજીક જ સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠા કરી રહેલા છત્રસાલના રાજ્યમાં પહોંચવું જ યોગ્ય ગણાશે. મનના વિચારો સ્પષ્ટ થવા લાગ્યા, તેમ મન પણ થોડું શાંત થયું.

મન શાંત થયું એટલે બીજો વિચાર શરૂ થયો. ફરી એક વાર શામલા બનીને જીવવું છે કે તબસ્સુમ જ બની રહેવું છે તે બાબતે એક વાર શામલાને પણ પૂછી લેવું જોઇએ. ઉપરાંત ઇબ્રાહીમ મારું એટલે કે દેવગઢ વંશનું સંતાન. શામલા ના પાડે તો ઇબ્રાહીમને લઈ જાઉં તો ? દિલ્શદખાનના ઘરમાં તે ઉછરે છે. ભવિષ્યમાં સૈનિક જ બનવાનો તેમાં કોઇ શંકાનું કારણ નથી. ક્યારેક તેને પણ મંદિર તોડવાના કે જિઝિયા વેરો ઉઘરાવવાના કામે લગાવવામાં આવશે તેમાં પણ કોઇ શંકા નથી. હું જો તેને સાથે લઈ જાઉં તો કમ સે કમ તેને આ તો નહીં કરવું પડે. શામલા સાથે આ બધી બાબતમાં નિર્ણાયક વાત કરવા માટે હું ઘોડા પર બેસી તેને મળવા નિકળ્યો.

શબાનાબેગમે કરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે હું હંમેશાંની જેમ ગમાણમાં ગયો. થોડી વાર પછી શામલા આવી. મારા મનમાં એક શંકા હતી. પહેલાં જ તે સહજીવનનો પ્રસ્તાવ નકારી ચૂકી છે. હવે મારા મનના વિચારો જો તે દલ્શદખાનને કહી દે તો ? મારું મસ્તક અહીંથી નિકળું તે પહેલા જ ધડથી જુદું થઈ જશે. અહીં આવતાં પહેલાં આ વિચાર મારા મનમાં આવ્યો નહોતો. મનમાં સાવચેતીની ઘંટડી વાગી. આવ્યો છું તો સુખદુઃખની ચાર વાતો કરી અહીંથી છટકવું એમ નક્કી કર્યું.

પણ પાસે આવતી શામલાના મોઢા પર મૂંઝવણ દેખાતી હતી. એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર તે સામે બેઠી. મને પણ શું બોલવું તે સૂઝ્યું નહીં. છેવટે મેં જ શરૂઆત કરી, 'કેમ છે ?'

'છ મહિના થઈ ગયાને તમે આવ્યા હતા તેને ? તમે ગુસ્સે થાવ તે સ્વાભાવિક જ હતું. બંને સાથે રહીશું એમ તમે કહ્યું અને તે ક્ષણે જે વાત મનમાં આવી તે મેં કરી દીધી. ચાર-ચાર પત્નીઓ, નવી કોઇ મળે તો જૂનીને ત્યજી દેવાની,

તે ઉપરાંત શક્ય તેટલી રખાતો, આવા વાતાવરણમાં હું રહું છું. તેથી શારીરિક સંબંધ વગરના દાંપત્યજીવનની હું કલ્પના પણ કેવી રીતે કરું ? પકડાઈ ત્યારે હું પંદર વર્ષની હતી. તે પછી આજ સુધી આવા જ વાતાવરણમાં હું જીવી રહી છું. એ વાત જવા દો. તમારા એ વિચારનું આગળ શું થયું ?'

મને મારા જ કાન પર વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. મેં તેના ચહેરા તરફ તાકીને જોયું. તેના ચહેરા પર દઢતા હતી. તેણે પૂછયું, 'આમ કેમ જુઓ છો ? વિશ્વાસ નથી પડતો ?'

'ફક્ત આપણા સંસાર કરતાં પણ આગળ એક વાત મારા મનમાં છે. એમ કહી મેં તેને મારા કાશીપ્રવાસ અને છત્રસાલ વિષે કહીને ઉમેર્યું, આગ્રા જોવા માટે હું ઉદયપુરી મહલ પાસેથી પરવાનગી મેળવીશ. તું બાળકો સાથે અહીંથી કેવી રીતે બહાર નિકળી શકાય તેનો માર્ગ શોધી શકીશ ? અહીંથી ત્રણ દિવસ માટે બહાર નિકળવાની પરવાનગી મળશે તો પણ પૂરતું છે. આગ્રાથી એક વાર જંગલમાં પ્રવેશ કરીએ પછી આગળની કોઇ ચિંતા નથી. બુંદેલખંડમાં સહજ પહોંચી શકીશું. ત્યાં કાંઇ સુખી જીવન આપણી વાટ જોતું ઉભું હશે તેમ પણ નથી. આપણે પણ માત્ર સુખી જીવનની અપેક્ષાથી અહીંથી નિકળતાં નથી. પણ સ્વતંત્ર થઈને રહેવા માટે નિકળીએ છીએ. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં મરવા માટે પણ તૈયાર થઈને નિકળીશું આપણે....'

ક્ષણભર વિચાર કરી તેણે કહ્યું, 'પણ રાજ્યની બહાર નિકળીને આપણે યુદ્ધમાં જવાના છીએ તે વાત કોઇને કરવાની જરૂર નથી. તમારી સાથે જીવવા માટે બહાર નિકળવાની વાત કરીશ તો શબાનાબેગમ મને ચોક્કસ બધી મદદ કરશે. કમ સે કમ એક શોક્ય તો ઓછી થઈ એનો તેમને આનંદ જ થશે દલ્શદખાનને પણ પોતાનાં આ બે બાળકો તરફ પ્રેમ નથી. તેના પણ આવાં કેટલાંય બાળકો ક્યાં ક્યાં જન્મ્યાં હશે ? આ બાળકો નજર સામેથી દૂર થવાં જોઇએ એવું તો બેગમસાહિબાને ચોક્કસ લાગે જ છે.

તમે આગળની તૈયારી શરૂ કરો.'

* * *

પ્રકરણ ૧૫

અમેરિકાથી પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી પ્રોફેસર શાસ્ત્રીનાં દાઢી વાળ પહેલાં જેવાં જ થઈ ગયાં હતાં. બે અઠવાડિયાં પછી વચ્ચે વચ્ચે સફેદ રેખાઓ દેખાય એ રીતે તેમણે ડાઇ કરાવી. આ ઉંમરે પણ ટાલને બદલે આટલા ઘાટા વાળ બદલ ગર્વ અનુભવતાં તેમણે પોતાના માથા પરથી હાથ ફેરવ્યો. આ અપ્પાજીનો નહીં પણ મા તરફથી મળેલો વારસો છે. ટાલ અને બુદ્ધિમત્તા વચ્ચે કોઇ સંબંધ નથી. એમ સ્વગત બોલતાં અરીસામાં જોઇ તેઓ હસ્યા.

તે પછી એક દિવસ મિટિંગ માટે વિમાનઘરે ગયા ત્યારે ઇકોનોમી ક્લાસની ચેકઇનની પંક્તિમાં તેમણે લક્ષ્મીને ઉભેલી જોઇ. તેઓ એક્ઝિક્યુટિવ ક્લાસમાં જવાના હોવાથી ત્યાં ભીડ ઓછી હતી. હારમાં ઉભા રહેવાનો કોઇ પ્રશ્ન જ નહોતો. તેની પાસે જઈ તેમણે કહ્યું, ‘હાય લક્ષ્મી, તારા ગામડામાં હજી એક ફોન લાઇન નથી આવી ? તારી સાથે સંપર્ક કરવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો. જે મિટિંગ માટે તું જઈ રહી છે તેના માટે જ હું પણ જઈ રહ્યો છું. જો તેં પહેલેથી જ ઇકોનોમી ક્લાસમાં પ્રવાસ શક્ય નથી એમ જણાવ્યું હોત તો મેં એક્ઝિક્યુટિવ ક્લાસ આપવા ભલામણ કરી હોત.’

‘અઢી કલાકનો તો પ્રવાસ છે. ગમે ત્યાં બેસીએ તો પણ શું બગડે છે ?’

‘વાતો કરતાં પ્રવાસ થયો હોત.’

‘હું તમારા ક્લાસમાં આવું તો વધારાના પૈસા ભરવા પડે. સરકાર તે આપશે નહીં. પણ તમે મારા ક્લાસમાં આવીને બેસશો તો વિમાન કંપની વાંધો નહીં લે. જો કે જગ્યા હોય તો જ !’

'મારા માટે ક્લાસ બહુ મહત્ત્વનો નથી એ તું જાણે જ છે. વિમાન ઉપડ્યા પછી આપણે મળીએ.'

તેના ક્લાસમાં ઘણી બેઠકો ખાલી હતી. બંને સાથે સાથે બેઠા. તેને પણ પ્રોફેસર સાથે વાતો કરવી હતી. તેઓ પણ તેની પૂછપરછ કરવા માગતા હતા.

તેણે શરૂઆત કરી. 'તમે આવશો એમ માની અમે બધાએ ઘણી રાહ જોઇ. કેમ ન આવ્યા ?'

તેની સામે અત્યંત આત્મીયતાથી જોઇ તેમણે શરૂઆત કરી, 'ફ્રેંકલી સ્પિકિંગ, આ પ્રાયશ્ચિતનો શું અર્થ ? ઘરમાં જગ્યા ન હોવાથી મંદિરમાં સૂવા જવાનું. ઓ. કે. પણ...'

'તમારો અહં બહુ મોટો છે. સોરી, જોઇએ તો સેલ્ફ ઇમેજ પણ કહી શકો છો.' તેણે પણ તેમની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ ભિડાવતા કહ્યું.

આ મુદ્દા પર ચર્ચા ચાલશે તો લક્ષ્મી પોતાનો મુદ્દો આગ્રહપૂર્વક પકડી રાખશે તે વાત તેની નજરની દૃઢતામાંથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. તેમણે તરત સ્નેહપૂર્વક પૂછપરછ કરી. 'કહે, કોણ કોણ આવ્યા હતા ? ચૌદમાના દિવસે ઘણા લોકો ભેગા થયા હશે. વિધિનો બધો ખર્ચ આપવાની મારી ઇચ્છા હતી પણ જે માણસ કોઇ પણ વિધિમાં ભાગ ન લે તેનો પૈસો શું કરવો છે એવી વાત થાય તો? ... એટલે ચૂપ જ રહ્યો.'

'તમે ન આપ્યા તો તમારા દીકરા દિગંતે આપ્યા. તમે ભાગ ન લીધો પણ તે, તેની પત્ની, તેનો દીકરો, બધાં આવ્યા હતાં. તેમણે ભોજન પિરસ્યું અને જમાડ્યા પછી પતરાળાં ઉંચકીને બધું સાફ પણ કર્યું.'

'પણ તેને આ સમાચાર કોણે આપ્યા?'

'તેના સંબંધો હતા. તે દિવસે જયરામે ફોન પર વાત કરી ને ! તેની કંપનીનો દિગંતની કંપની સાથે નિકટનો સંબંધ છે. કામ માટે બંને મળ્યા. બંને કન્નડભાષી હોવાથી જમતી વખતે થયેલી વાતો દરમિયાન પોતે મામાફોઇના દીકરા એટલે ભાઈઓ છીએ તે ખબર પડી. બંને ધંધાને કામે જાય ત્યારે એકબીજાને ઘેર જ ઉતરે છે. એક વાર જયરામ જ તેને દાદા દાદીને મળવા કારમાં લઈ આવ્યો. તે પછી દિગંત અને તેની પત્ની વર્ષમાં એક વાર અચૂક ઘેર આવે છે, જમે છે અને ધોતી સાડી નિમિત્તે રૂ. દસ હજાર આપી આશીર્વાદ લઈને જાય છે. તે દિવસે તમારી સાથે ઉતાવળે વાત

કરી જયરામ ચેન્નાઈ ચાલ્યો ગયો અને તે જ દિવસે રાત્રે ફોન પર દિગંત સાથે ગામમાં શું બન્યું તેની વાત કરી. બીજે દિવસે બંને ગાડી લઈને આવ્યા, દાદા અને ત્રણે ફોઇઓ સાથે વાતો કરી. રૂ. પચાસ હજાર મૂકીને કહ્યું, 'દાદી પૂરું આયુષ્ય જીવ્યાં. આખી વિધિ ઉત્તમ રીતે થવા દો. અમે રોકાઈ શકીએ તેમ નથી. અનિવાર્ય કામ છે. અબુધાબી જવાનું છે. વૈકુંઠસમારાધનાને દિવસે સવારે આવીને આખો દિવસ રોકાઇશું.'

પ્રોફેસરની નજર તેની ઉપર સ્થિર હતી. દિગંતે પોતાની પીઠમાં ખંજર માર્યું હોય એવી પીડા તેમને થતી હતી, આટલું બધું કરતાં પહેલા તેણે મને કહ્યું પણ નહીં ? હું તેના ડેમોક્રેટિક અધિકારોની આડે આવીશ એમ તેને લાગતું હશે ?

દિગંત અને તેની પત્ની મારી સાથે પણ સારો વ્યવહાર કરે છે. કંપનીની વૃદ્ધિ માટે બધા જ પ્રકારની મદદ પણ લે છે.

લક્ષ્મીએ આગળ કહ્યું, 'દાદીના નામે અમે નરસિંહ મંદિરનું સમારકામ કરાવી આપીશું, બેંગલોરથી આર્કિટેક્ટ મોકલું છું. શરૂઆતમાં પાંચ લાખ આપીશું, વધુ આવશ્યકતા પડશે તો પણ વાંધો નથી. સ્થાનિક વ્યવસ્થા તમે જુઓ એમ મને કહીને ગયાં છે. તેની પત્નીની ભગવાન પર વધારે શ્રદ્ધા છે. દર વર્ષે બંને વૈષ્ણોદેવી જાય છે એમ કહેતી હતી. તિરુપતિમાં પણ બધાં પગથિયાં ચઢીને જાય છે.'

એક વાર બબિતાએ પ્રોફેસર સામે પણ ભગવાનનો વિષય કાઢ્યો હતો. ત્યારે તેમણે તિરુપતિ એ કેપિટલિસ્ટ ભગવાન છે એમ કહ્યું હતું. ત્યાં જનારા ભક્તો પૈકી પંચાણું ટકા લોકો ગરીબ હોય છે. એનો અર્થ એ છે કે તેમને પણ પોતે કેપિટલિસ્ટ થવું જોઇએ એમ લાગે છે. કહી તે હસી હતી. ગરીબોની આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની આકાંક્ષા એટલે જ અફીણ એમ માર્ક્સે કહ્યું છે એવો તર્ક પ્રોફેસરે કરતાની સાથે જ તેણે પણ આ અફીણ સાથેના યુદ્ધમાં રશિયા હારી ગયું. તેની પાછળપાછળ ચાલતા ભારતનો પણ પરાજય થઈ અમારા જેવાની કંપનીઓ ઝડપથી વિકસી રહી છે. એવી દલીલ કરી હતી. પુત્રવધૂ સાથે ચર્ચા કરી તેને હરાવવી નિરર્થક છે એમ વિચારી પ્રોફેસરે વિષય ત્યાં જ પડતો મૂક્યો હતો. એક ક્ષણમાં તેમને બધું યાદ આવ્યું. ભલેને ગમે તે હોય, દિગંતે દાદા-દાદી સાથે પોતાના સંબંધો છે એ વાત કહેવી જોઈતી હતી. કેમ નહીં કહી હોય ? બીક કે હોંશિયારી ? તેમને પુત્ર-પુત્રવધૂ પર, તેમાં પણ પુત્ર પર ગુસ્સો આવ્યો. પરંતુ ગુસ્સો આવે તો પણ તેને જવાબ નહીં પૂછી

શકાય કે ધમકાવી નહીં શકાય એ વાત તેઓ બરાબર સમજતા જ હતા.

પ્રોફેસર અસ્વસ્થ થઈ ગયા. અંદરથી કાંઇક દઝાડતું હતું. તેમણે ઘંટડી દબાવી. પાસે આવેલી હવાઈસુંદરીને પોતાનો એક્ઝિક્યુટિવ ક્લાસનો પાસ બતાવીને એક જીન એવો ઑર્ડર આપ્યો. પછી લક્ષ્મી તરફ જોઇ 'તને?' પૂછ્યું. તેણે 'કાંઇ નહીં જોઇએ' કહ્યા પછી પરિચારિકા યસ સર કહી જતી રહી.

રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા સિદ્ધ કરવા માટે સરકારે દેશના બુદ્ધિજીવીઓ, કલાકારો, શિક્ષણતજ્ઞો, વિદ્વાનો, ઇતિહાસવિદોની ત્રણ દિવસની એક પરિષદ બોલાવી હતી. ત્રીસ-બત્રીસ જણા ભેગા થવાના હતા. તે પૈકી કેટલાક ટીવી અને અખબારોમાં સતત ચમકતા લોકો હતા. ગયા પાંચ વર્ષમાં એક પણ વખત નહીં ચમકેલી રઝિયા એક જ હતી. પણ તે પહેલાં તો તે પણ ટીવી અને અખબારોમાં સતત ચમકતી રહેતી હતી. મિટિંગ શરૂ થતાં પહેલાં ચા-પાણી વખતે જ ઘણા લોકોએ તેને ઓળખી અને પૂછપરછ કરી. આ શું ? આજકાલ ક્યાં છો ? ઇંડિયામાં કે ક્યાંક પરદેશમાં ? પ્રોફેસર પણ હરતાં ફરતાં બધાની સાથે વાતો કરતા હતા. મંત્રાલયના સેક્રેટરી અને બીજા કેટલાક અધિકારીઓ પણ બધાનું સ્વાગત કરી રહ્યા હતા. આખું વાતાવરણ પ્રોફેસર અગત્યના માણસ છે એમ દર્શાવતું હતું. આ યાદીમાં તેનું નામ પોતે સૂચવ્યું હોવાનું તેમણે દિલ્હી વિમાનીમથકે સામાનની વાટ જોતા હતા ત્યારે જ કહ્યું હતું. તેમને કાંઇ અન્ય લોકોની જેમ ટેક્સી કરીને જનપથ હોટેલ પર જવાની આવશ્યકતા નહોતી. સરકારી ગાડી તેમને લઈ જવા તૈયાર હતી. ત્યાંથી તેમને સરકારી માલિકીની પંચતારક હોટેલ અશોકામાં લઈ જવામાં આવ્યા. તેમની સૂચના પ્રમાણે લક્ષ્મી ટેક્સી કરી હોટેલ જનપથ પર ગઈ.

સભાનું ઉદ્‌ઘાટન કરનારા મંત્રી આવ્યા. બધાએ આગળ વધી મંત્રી મહોદય સાથે પરિચય કરી ધન્યતા અનુભવી. તે પૈકી અનેકોનો મંત્રી સાથે નિકટ પરિચય હતો. મંત્રીજીએ પણ બધાની સગવડ અગવડની પૂછપરછ કરી. ટેરીખાદીનું સફારી પહેરેલા મંત્રી ઠીક ઠીક આધુનિક લાગતા હતા.

પોતાના પ્રારંભિક ભાષણમાં તેમણે સાંપ્રદાયિક પ્રવૃત્તિઓ પર જોરદાર હુમલો કરી કલા, શિક્ષણ, સાહિત્ય, વગેરે માધ્યમો પર તે પ્રવૃત્તિઓ કેવો પ્રભાવ પાડી રહી છે તે કહ્યું અને પછી આ પ્રભાવ નષ્ટ કરવા માટે સરકારે શું શું કરવું જોઇએ તે બાબતે માર્ગદર્શન માટે આ સભાનું આયોજન થવાની વાત કરી. આ સભાની દિશા કઈ હોવી જોઇએ તે બાબતે કેટલાક મુદ્દા આપણા દેશના પ્રખર ચિંતક અને

વિચારક પ્રોફેસર શાસ્ત્રી પોતાનાં બીજભાષણમાં પ્રસ્તુત કરશે એમ કહી તેઓ બેઠા. આ માત્ર સાધારણ મંત્રી નહીં પણ સ્માર્ટ રાજકારણી છે એવી બધાંને ફરી એક વાર ખાત્રી થઈ ગઈ.

તે પછી પ્રોફેસર શાસ્ત્રી બોલવા ઉભા થયા. બધાંની ઉપર એક મંદ હાસ્યનો વર્ષાવ કરી પોતાને આટલો આદર અને ગૌરવ આપનાર મંત્રીજી અને સરકારનો આભાર માની, રાષ્ટ્ર આજે કેટલી ગંભીર પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે તે બાબતે વિસ્તારપૂર્વક વાત કરી..... ભારત ક્યારેય એકમુખી સંસ્કૃતિનો દેશ નહોતો. આપણી દૃષ્ટિથી વેરુળ અજંટા જેટલાં મહત્ત્વનાં છે એટલો જ તાજમહાલ પણ મહત્ત્વનો છે. વિજયનગર જોવા આવનારા પ્રવાસીઓ કરતાં તાજમહાલ જોવા આવનારાઓની સંખ્યા અનેક ગણી વધારે છે એ આપણે ભૂલવું ન જોઇએ. ભારતમાં હિંદુ મુસ્લિમ વચ્ચે વિરોધ ક્યારેય હતો જ નહીં. મુસ્લિમોએ હિંદુઓનાં મંદિરો તોડ્યાં એવો અપપ્રચાર કરનારાઓથી આપણી ભાવી પેઢીને બચાવવા માટે આપણે આપણા ઇતિહાસમાં, શિક્ષણમાં, ઇતિહાસસંશોધનના ક્ષેત્રમાં શું કરવાની આવશ્યકતા છે તે સંદર્ભમાં આપણા કલાકારો, માધ્યમો, પ્રકાશકો, સમીક્ષકો, લેખકોનાં શું કર્તવ્યો છે તે બાબતે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી સરકારને ભલામણ કરવાની જવાબદારી આ સભા પર છે. આવશ્યકતાનુસાર આવી સભા ફરી ફરી બોલાવાશે. દરેક વખતે એક એક ક્ષેત્રમાં શું કરી શકાશે તે બાબતે ચર્ચા કરી ભલામણો કરવાની છે, આ સભામાં આપણે કેટલાંક મૂળ તત્ત્વો નક્કી કરવાનાં છે. સભાના અધ્યક્ષ તરીકે આ દૃષ્ટિથી કામકાજ કરવાની સૂચના માનનીય મંત્રીશ્રીએ મને આપી છે. આ સભામાં મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનો ઉપસ્થિત હોવા છતાં મારે આ જવાબદારી નહીં જોઇએ એમ મેં તેમને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. પણ મારા પર સોંપેલી જવાબદારી પાર પાડી સભાના કાર્યને આગળ વધારવું એ મારું કર્તવ્ય જ સમજું છું.

આ પ્રમાણે પોણો કલાક ચાલેલા ભાષણને અંતે તેમને સાથે લીધા સિવાય આ કાર્ય અશક્ય છે એમ બધાને લાગવા માંડ્યું. કેટલાકને લાગ્યું કે આ મંત્રીએ આમના કહેવાથી જ આપણને બોલાવ્યા છે. એવી સ્થિતિમાં તેમનો વિરોધ શા માટે કરવો ? અને કરીને ઉપયોગ પણ શું છે ? મંત્રીજીએ સભાના અધ્યક્ષ વિષે બધાનો મત શું છે એમ પૂછતાં જ તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. શરૂઆતમાં ગણતરીની તાળીઓ પડી પણ મંત્રીની નજર ફરી તેમ ગડગડાટ થયો એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાશે.

મંત્રીશ્રીની વિદાય પછી સભાનું મુખ્ય કામ શરૂ થયું. સેવકોએ બધાંને તેમનાં સ્થાન પર જ ચા-બિસ્કિટ પિરસ્યાં. અધ્યક્ષશ્રી જ વિષય મુખ્ય માર્ગ પર લઈ આવ્યા. આપણા સમાજનું વિઘટન કરનારું ક્ષેત્ર એટલે ઇતિહાસનું શિક્ષણ. ઇતિહાસ હંમેશાં પ્રગતિનો માર્ગ બતાવે છે. મુસલમાનોએ મંદિરો તોડ્યાં, બળજબરીથી ધર્માંતર કર્યું, એવી ખોટી વાતો ખબર નહીં કેવી રીતે પણ આપણા ઇતિહાસમાં ઘૂસી ગઈ છે. તેને બહાર કાઢી આપણો ઇતિહાસ શુદ્ધ કરવો જોઇએ. આખા જગતમાં આદર્શરૂપ બને તેવો ઇતિહાસ આપણે નિર્માણ કરવો જોઇએ. અને તેને પાઠ્યપુસ્તકોમાં સ્થાન આપવું જોઇએ. આ કાર્ય માટે સભાએ એક કમિટી નિયુક્ત કરવી જોઇએ.

આ સાંભળતી વખતે લક્ષ્મી ઉંચીનીચી થતી હતી. આ બધું તેને અસહ્ય લાગતું હતું, પ્રોફેસરની વાતના શરૂઆતના તબક્કે જ વિરોધ કરવાની તેને ઇચ્છા થઈ. પણ અહીં હાજર બધા રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિના લોકો છે, કેંદ્ર સરકારે બહું ઉંચા સ્તરની આ સભા બોલાવી છે એ વિચાર તેને રોમાંચિત પણ કરતો હતો.

ઔરંગઝેબ, ટિપુ સુલ્તાન, મહંમદ ગઝની જેવાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપી, તેમના પર કરેલા ખોટા આરોપો... પ્રોફેસરનો વાણી પ્રવાહ જોરથી વહેતો હતો, સાવ અનાયાસે લક્ષ્મીએ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો, 'સર ! તમે બનારસ જોયું છે ?'

પ્રોફેસર ચમક્યા. આખી સભા ચકિત થઈ ગઈ. ગોળ મેજને ફરતા બેઠેલા ચહેરા તેની તરફ ફર્યા. પ્રોફેસરે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક પૂછ્યું, 'તમારા આ પ્રશ્નનો અર્થ મને સમજાયો નહીં. ધ્યાનમાં લાવી દેશો તો સારું થશે.'

'વિશ્વનાથ મંદિરની જગ્યાએ એક ભવ્ય મસ્જિદ ઉભી છે. મુસ્લિમો તેને જ્ઞાનવાપી મસ્જિદ કહે છે. તેની બાજુમાં વિશ્વનાથ મંદિર માનીને શિવલિંગની પૂજા થાય છે. તે મસ્જિદ કોણે બાંધી અને તે જ જગ્યાએ કેમ બાંધી ? આ વિષય પર નિરંકુશ બોલતાં પહેલાં આવા હજારો અવશેષોની બાબતમાં જવાબ આપવો પડશે.' તેનો અવાજ ક્ષોભથી થરથરતો હતો.

'કોઇ ખાલી જગ્યાએ તેણે એટલે કહેવું હોય તો ઔરંગઝેબે મસ્જિદ બાંધી હશે પણ તે હિંદુ દેવાલયો પાડી તે જ જગ્યાએ બાંધી એમ કહેવું અર્થહીન અને અવૈજ્ઞાનિક છે. એમ નહીં ગણાય ?' પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

ઔરંગઝેબ ૧૭૦૭ની સાલમાં ગુજરી ગયો. તે પછી તેના મુખ્યાધિકારી હિનાયતુલ્લાખાનની આજ્ઞાથી કાશ્મીરના સાકી મુસ્તાકખાને પોતાના અતિપ્રિય બાદશાહ ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. દરબારમાં હાજર પુરાવા સિવાય તેણે એક વાક્ય

પણ વધારે લખ્યું નથી. તે ગ્રંથનું નામ માસિર-ઇ-આલમગીરી. બાદશાહની આજ્ઞા અનુસાર તેના અધિકારીઓએ કાશીનું વિશ્વનાથ મંદિર નષ્ટ કર્યું એવી વર્દી (સૂચના) આવી એવી સ્પષ્ટ નોંધ તેમાં છે. ૧૬૭૦ની સાલમાં રમજાન મહિનાના પવિત્ર કર્તવ્ય તરીકે મથુરાનું દેવાલય નષ્ટ કરવું એવો ઔરંગઝેબે હુકમ કર્યો અને તે જ સ્થાને એક મોટી મસ્જિદ ઉભી કરી એવું એ જ પુસ્તકના આગલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે. બાદશાહના શાસનના બારમા વર્ષે વિશ્વનાથ દેવાલયનો ધ્વંસ થયો અને તેરમા વર્ષે મથુરાનું મંદિર તોડવામાં આવ્યું. આ ઐતિહાસિક આધાર હું સભાની સામે લાવવા માગું છું.

સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પાંચ વર્ષ મોઢું સીવીને બેઠેલી લક્ષ્મી બોલવાના મૂડમાં હતી. તેણે કહ્યું, 'હિંદુ-મુસ્લિમ વચ્ચે ઐક્ય નિર્માણ કરવું એ વિચાર અત્યંત ઉદાત્ત અને સ્વાગતયોગ્ય જ છે. તેની આજે અત્યંત આવશ્યકતા પણ છે. અસત્યના આધાર પર સમાજને ઉભો કરવો શક્ય નથી. દર વર્ષે લગભગ પચીસ લાખ યાત્રાળુઓ કાશી જાય છે. જે અપેક્ષા અને શ્રદ્ધાથી આપણે આવ્યા તે કાશી વિશ્વેશ્વરનું મંદિર અસ્તિત્વમાં નથી અને તેની જગ્યાએ એક વિશાળ મસ્જિદ ઉભી છે એ જોઇને લાગેલા ધક્કાથી તેઓ હચમચી જાય છે. ગામમાં ગયા પછી પોતાના બધા પરિચિતોને આ વાત કરે છે. આવી ભાવના મનમાં હોય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય એકતા કેવી રીતે નિર્માણ થાય ? આજે નિશાળમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓથી આ સત્ય છુપાવી રાખવામાં તમે કદાચ યશસ્વી પણ થશો. કાલે આ જ બાળકો શૈક્ષણિક પ્રવાસ પર જશે ત્યારે સાથેના અધ્યાપકને આ જ પ્રશ્ન પૂછશે. તે વખતે તે શું જવાબ આપશે ? આ માત્ર કાશી, મથુરાની વાત નથી. ભારતમાં આવાં લગભગ ત્રીસ હજાર ભગ્ન દેવાલયો છે. આ સંશોધકોએ આપેલો આંકડો છે. આ બધાં મંદિરો જંગલી પ્રાણીઓએ તોડ્યાં એમ કહેવાનું ? જૈન, બૌદ્ધ, શૈવ, વૈષ્ણવ બધાએ એકબીજાનાં દેવાલયો તોડ્યાં એવી કથાઓ બનાવશો ? આ પૈકી કોઇના પણ ધર્મગ્રંથે બીજાનાં મંદિરો તોડવાં તેમ લખ્યું નથી. કોઇ સમાજકંટકે આવું કર્યું હોય તો પણ તેને કોઇએ પોતાના ધર્મનો આદર્શ માન્યો નથી. ઉલટું અન્ય ધર્મીઓનાં પૂજાસ્થળો તોડવાં, હાથમાં તલવાર લઈ ધર્મનો પ્રચાર કરવો, હારેલાઓને હજારોની સંખ્યામાં ગુલામ બનાવવા, જિઝિયાવેરો લાદવો, વગેરે બધાં જ કૃત્યો ધર્મસંસ્થાપકે પોતે કરેલાં હોવાને લીધે તેમને જ આદર્શ માનવામાં આવ્યાં છે. ક્યારેક ઇતિહાસના કોઇ અસંસ્કૃત કાળે અસંસ્કૃત દેશોમાં કરેલાં કૃત્યો અને કરેલા ઉપદેશને આજે પણ અનુસરવાની માનસિકતા હોય ત્યાં સુધી તમે કહો છો તેવું ઐક્ય કેવી રીતે શક્ય છે ? મનુ જેવાની મનોભૂમિકાને ત્યાજ્ય ગણી

સર્વજન સમાન છે એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી આપણે આપણા દેશનું બંધારણ ઘડ્યું છે. તે જ રીતે પરધર્મનો દ્વેષ કરી પોતાના પ્રેષિતે કહેલા ધર્મને જ શ્રેષ્ઠ માની પોતાના ધર્મમાં ન આવનારા લોકોને ઠાર કરો એવું કહેનારાઓની મનોભાવનાઓનો તિરસ્કાર કરી **एकं सत् विप्राः बहुधा वदंति** એ તત્ત્વ બધા પર કઠોરતાથી લાગુ કર્યા વગર આપણે એકતાની વાતો કરીએ તો તે શું ખોખલી નહીં પુરવાર થાય ? આ તત્ત્વ બધાં બાળકો સુધી કેવી રીતે પહોંચાડી શકાશે તે આજની સભાનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ.

અંદરથી ઉમટતા વિચારો તે ધાણી ફૂટે તેમ પ્રસ્તુત કરી રહી હતી. ત્રણે દિવસ સતત બોલવું પડે તો પણ બોલી શકાય એટલી સામગ્રી પોતાની પાસે છે એવો વિશ્વાસ તેનામાં પ્રકટ્યો હતો. તે કોઇ પણ નોંધ સાથે લાવી નહોતી. તેની પાસે સંદર્ભગ્રંથો પણ નહોતા. તેને તો આ સભાના અઘોષિત ઉદ્દેશની ખબર પણ નહોતી. પણ હવે તેને કોઇ ફિકર નહોતી. અપ્પાજીએ ત્રણ દાયકા સુધી કરેલા અધ્યયન પછી તૈયાર કરેલી સંદર્ભસામગ્રી અને ગત પાંચ વર્ષથી પોતે વાંચીને સમજેલા સંદર્ભો પૈકી પ્રત્યેક મુદ્દો તેને યાદ હતો. બધા શ્રોતાઓ સામે એક નિર્ભય દૃષ્ટિ કરી દરેકની નોંધ લીધા પછી તેનો આત્મવિશ્વાસ બમણો થઈ ગયો. સ્પષ્ટ અને નિર્ભય દૃષ્ટિક્ષેપ પણ વાદવિવાદમાં એક મહત્ત્વપૂર્ણ શસ્ત્ર બની શકે છે તે પણ તેને યાદ આવ્યું. ગોળાકાર મેજને ફરતા બેઠેલા શ્રોતાઓ પર ફરતી તેની નજર આવીને ચૂપચાપ બેસી ગયેલા આમીર પર પડી. અરે ! આ ક્યારે આવ્યો ? મારું ધ્યાન મંત્રી અને તેમના પર પ્રભાવ પાથરનારા પ્રોફેસર પર કેન્દ્રિત હતું ત્યારે આવ્યો હોવો જોઇએ. બોલવામાં મગ્ન હોવાથી ધ્યાનમાં નહીં આવ્યું હોય. સભા શરૂ થઈ ગયા પછી આવીને બેસી ગયો લાગે છે.

ક્ષણભર તે સંકોચાઇ ગઈ. મન પણ થોડું અધીરું બન્યું. પણ તે તરત સાવધ થઈ. જો આમાં અટવાઈ જઈશ તો પરાજય નક્કી જ છે. આ લાગણીઓને કચડી નાખી ઉભી રહીશ તો જ હું મારા વિચારો બરાબર મૂકી શકીશ. ડગમગતી નજર તેણે આમીર પર જ માંડી અને હવે તેને આમીરની નજર જ ડગમગતી હોય એમ લાગતું હતું. તે પણ દૃષ્ટિયુદ્ધમાં પોતાને હરાવવા મથી રહ્યો છે. પણ મારે પીછેહઠ ન કરવી જોઇએ. હાર ન માનવી જોઇએ. ગભરાવું ન જોઇએ. થોડી વારના પ્રયત્ન પછી આમીરની નજર ઢળી અને ફાઇલનો આધાર શોધી રહી.

પ્રોફેસરે વચ્ચે જ તેને અટકાવતાં કહ્યું, 'તમે તમારો દૃષ્ટિકોણ મૂક્યો. આભાર ! બેગમ રઝિયાના આ વિચારો પર જો કોઇને કાંઈ ટિપ્પણી કરવી હોય તો કરી શકે છે.'

પોતાની પ્રસ્તુતિ વચ્ચે જ અટકાવનારા પ્રોફેસર પર તેને ગુસ્સો ચઢ્યો. તેમના ચહેરા પર મંદ હાસ્ય હોય તો પણ આંખોમાં 'આવા તો અનેક પ્રસંગોનો મેં સામનો કર્યો છે.' નો ભાવ દેખાતો હતો. તેમની દૃષ્ટિ એક જ પંક્તિમાં બેઠેલા પોતાના જેવી જ દાઢીવાળા કેટલાક સભ્યો પર પડી. આ માર્ક્સિસ્ટ દાઢી કે આધુનિક મુસ્લિમ દાઢી ? તેને પોતાના દીકરાની, નઝીરની દાઢી યાદ આવી.

તે પૈકી એક દાઢીવાળાએ ઉભા થઈને કહ્યું, 'બરાબર અધ્યયન કર્યા વગર કોઇ એક ધર્મ પર અને ધર્મગુરુ પર ટીકા કરનાર વ્યક્તિઓ આ પહેલાં જોઇ નહોતી એવું નથી પણ આટલી મહત્ત્વની સભામાં આવી વ્યક્તિને નિમંત્રિત કરવા માટે કોણ જવાબદાર છે એટલું કોઇ કહેશે તો પણ હું તેનો આભાર માનીશ.'

ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્ન પર ચર્ચા કરવાને બદલે આ વ્યક્તિગત આઘાત કરવાની વૃત્તિ તિરસ્કરણીય છે એમ કહેવાની ઇચ્છા તેણે રોકી રાખી. એટલામાં તે પૈકી એક બીજા સભ્યે પૂછ્યું, 'મેડમ, તમને ફારસી ભાષા આવડે છે ? અને આવડતી હોય તો કઈ કક્ષાની ? કારણ તમે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે ગ્રંથ માસર-ઈ-આલમગીરી ફારસીમાં છે.'

'મને તે ભાષા આવડતી નથી. મેં જદુનાથ સરકારના અનુવાદનો આધાર લીધો છે.'

આખો સમૂહ ખડખડાટ હસી પડ્યો. તે પૈકીના જ એકે કહ્યું, 'જદુનાથ સરકાર જેવા પરંપરાવાદીને તમે ઇતિહાસકાર માનો છો ? તમને શું કહેવું ?' બીજાએ કહ્યું, 'મૂળ ભાષા આવડતી નથી એટલે તમે અનુવાદના સંદર્ભો આપો છો ? તમને શું કહી શકાય ?'

તેણે તરત સામું પૂછ્યું, 'તમને ગ્રીક આવડે છે ?'

'અત્યારે આ પ્રશ્ન શા માટે ?'

'કેમ ? તમે બધા યુરોપનો પ્રાચીન ઇતિહાસ મૂળ ભાષા જાણ્યા વગર માત્ર ઇંગ્લિશ અનુવાદ પરથી જ સમજી નથી લેતા ?' તેણે પરખાવ્યું. પ્રશ્નકર્તા મૂંઝાયો. તેની બાજુવાળો આગળ આવ્યો.

'આવો વાદવિવાદ થાય તો સભાનું કામકાજ કેવી રીતે આગળ ચાલશે ? અન્ય સભ્યો પોતાના અભિપ્રાયો ક્યારે વ્યક્ત કરે ? આ મેડમે એકલાએ જ પોણો કલાક લઈ લીધો છે. ત્રીસ સભ્યો પૈકી પ્રત્યેકને પોણો કલાક ગણીએ તો

સાડીબાવીસ કલાક થયા. આટલો સમય આપણી પાસે છે કે ? કદાચ સમય હોય તો પણ આવી રીતે નિરુપયોગી ચર્ચામાં તે વેડફવો અયોગ્ય નથી ? આમાં અધ્યક્ષ મહોદયે હસ્તક્ષેપ કરવો જોઇએ.'

અધ્યક્ષે કહ્યું, 'હવે અન્ય લોકોને બોલવાની તક મળવી જોઇએ. મિસેસ રઝિયા કુરેશીને બોલવા માટે ફરી જરૂર તક મળશે.'

'આ બોલવાની તકનો પ્રશ્ન નથી, આદરણીય અધ્યક્ષ મહોદય ! પાયો બરાબર ભરી તેની ઉપર મજબૂત ઇમારત ઉભી કરવાનો પ્રશ્ન છે. તેણે એટલા જ ઉંચા અવાજે અધ્યક્ષને કહ્યું. ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું પુનર્ચિત્રણ કરવાનું કાર્ય રાજકારણીઓ કરી રહ્યા છે. રાજકીય સિદ્ધાંતોનું તેમને પીઠબળ છે. ઇતિહાસની જવાબદારી ન લેનારા સાહિત્યકારો તેમની આવશ્યકતાનુસાર ઇતિહાસને મરોડી નાટક-નવલકથાઓ લખી રહ્યા છે. તેની ઉપર કોઇ પણ ટીકા કરવાનો આ સભાને કોઇ અધિકાર નથી એમ માની લેવાનું છે ?'

'ક્યાંનો વિષય ક્યાં લઈ જાઓ છો ? ઉદાહરણ આપીને બોલો, તમારો મુદ્દો સ્પષ્ટ થવા દો.' એક વ્યક્તિએ કહ્યું.

તેની જમણી બાજુએ બેઠેલી સ્ત્રીએ કહ્યું, (સ્લિવલેસ બ્લાઉઝ, લાલ સાડી, ગળામાં મોટા મોટા લાલ મણકાની માળા, કોણ ?) રઝિયાને ઓળખાણ ન પડી. 'જગતના અત્યંત મહત્ત્વના ધર્મના પ્રેષિતના સંદર્ભમાં અનાદરપૂર્ણ ઉદ્ગારો કાઢવા એ કેટલું યોગ્ય છે ?'

'મેં કોઇને માટે અનાદરપૂર્ણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા નથી. ઐતિહાસિક સત્ય શોધનારા લોકોએ કોઇના પણ વિષે અનાદર રાખીને ચાલશે નહીં. હું ઐતિહાસિક મુદ્દા પ્રસ્તુત કરી રહી છું. પ્રેષિતે અરબ દેશોમાં શું કર્યું ? તેમની પહેલી પત્ની ખતિજા પોતે પણ કાફલાનો વ્યાપાર ચલાવવા માટે આવશ્યક આર્થિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય ધરાવતી સ્ત્રી હતી. તેણે પોતાનો ત્રીજો પતિ પોતે જ પસંદ કર્યો અને પોતાના કરતાં પંદર વર્ષ નાના યુવાન સાથે લગ્ન કર્યાં. તે જીવતી હતી ત્યાં સુધી તેના પ્રત્યે વફાદાર રહેલા પ્રેષિતે તે પછી એટલે ઉંમરના બાવનમા વર્ષે કુલ અઢાર છોકરીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં....'

તે સભામાં બેઠેલા બધા સામે જોઇને બોલતી હોય તો પણ તેની નજર આમીર પર સ્થિર થઈ હતી. તે એકલો જ બધા પ્રશ્નોનો મારો સહન કરી જવાબ આપે તેવી તેની અપેક્ષા તેમાં હતી.

'... તે પછીના સંપૂર્ણ મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં કઈ સ્ત્રીને વેપાર કરવાનું આર્થિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય હતું ? ઇસ્લામના ઉદય પહેલાં અરબ દેશોમાં સ્ત્રી દેવતાઓની પૂજા થતી હતી. ઇસ્લામમાં સ્ત્રી દેવતાને કોઇ સ્થાન જ નથી. અલ્લાહૂ પુરુષ જ કેમ હોવા જોઇએ, સ્ત્રી કેમ નહીં તે પૂછવાનું સામર્થ્ય કોઇનામાં છે ?

'સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાનો આગ્રહ રાખનારી કોઇ પણ મહિલા આ પ્રશ્ન કેમ ઉઠાવતી નથી ? ઇસ્લામના પ્રભાવને કારણે ભારતીય સ્ત્રીની પરિસ્થિતિ પર જે પ્રભાવ પડ્યો તે બાબતે કોઇ કેમ કાંઇ બોલતું નથી ? મુસ્લિમ ટોળીઓ, આક્રમણખોરો, નવાબો, અધિકારીઓએ હજારો સ્ત્રીઓને કાબુલ, ઇરાન વગેરે પ્રદેશોમાં લઈ જઈને વેચી. રાજસ્થાન, પંજાબ અને ઉત્તર ભારતમાં સતી થવાનો રિવાજ મોટા પાયે સ્થાપિત થયો. એટલા મોટા પાયે કે પછી એ જ પરંપરા થઈ ગઈ. આ વિષે કેમ કોઇ એક શબ્દ ઉચ્ચારતું નથી ? આજે પણ ઉત્તર ભારતમાં રાત્રિ લગ્નની પદ્ધતિ છે. તેના ઉગમ તરફ કોઇનું ધ્યાન કેમ જતું નથી ? દરેક ખરાબ પરંપરાને આપણો પ્રાચીન ધર્મ જ કારણીભૂત છે એવું વરસાદી દેડકાની જેમ ડરાંવ ડરાંવ કરીને બોલનારા આપણા બુદ્ધિજીવીઓ સાચો ઇતિહાસ જાણે છે ખરા ? યુરોપમાં યંત્રયુગ આવ્યો. તેમણે મોટાં જહાજો બાંધ્યાં અને પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે નવા નવા પ્રદેશોની શોધમાં નિકળ્યા. મુદ્રણકલાની શોધ કરી જ્ઞાનપ્રસાર શરૂ કર્યો. તે વખતે સંપૂર્ણ ભારતમાં મુસ્લિમોનું જ શાસન હતું ને ? દેશની બધી સંપત્તિ જનાનખાના પર લૂંટાવી કેવળ વિલાસમાં મસ્ત બની જીવતા રહ્યા. અને દેશની પ્રજાનું ધર્માંતર કરતા રહ્યા. તેમણે ન કેવળ મંદિરો નષ્ટ કર્યાં, નાલંદા અને તક્ષશિલા જેવાં જ્ઞાનકેંદ્રોનો પણ નાશ કર્યો. તેમણે વિદ્વાનોને ઠાર માર્યા અથવા રખડતા કરી મૂક્યા. ભારતના પછાતપણાનાં ઠિકરાં કોઇ જૂના કાળની ધર્મપરંપરા પર ફોડી તેનો જ પ્રચાર કરવા કરતાં ગયા હજાર વર્ષમાં આ દેશને બધી રીતે પૌરુષહીન કરનારાઓનો ઉલ્લેખ કેમ નથી થતો ? અકબર જેવો બળવાન બાદશાહ પણ મક્કા જનારા યાત્રાળુઓને અને સમુદ્રમાર્ગે વેપાર કરનારા પોર્ટુગિઝોને સેનાની સુરક્ષા પૂરી પાડતો હતો. આના પરથી તે વખતની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ નથી આવતો ? આપણે આપણાં સંતાનોને કયો ઇતિહાસ શિખવવાની આવશ્યકતા છે ?' કહી તેણે સભા પર નજર ફેરવી.

કોઇ કાંઇ બોલ્યું નહીં. આમીર પણ ફાઇલમાં નજર ખોડીને બેઠો હતો.

તેણે આગળ કહ્યું, 'તમારા પૈકી કેટલાક સાહિત્યકાર છે. કોઇ ચિત્રપટ ક્ષેત્રમાં છે. કેટલાક નૃત્ય નાટક જેવા દશ્ય કલાક્ષેત્રમાં છે. સાચું કહો ! કલા, કલાકાર અને

અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના સંદર્ભમાં આ દેશના ધર્મ જેટલો ઉદાત્ત ધર્મ કોઇ છે ? કલાને પંચમવેદ અને કલામાંથી પ્રાપ્ત આનંદને બ્રહ્માનંદ સહોદર માની, કલાકારને ઋષિતુલ્ય માની તેનું સન્માન કરવાની પરંપરા બીજા કયા ધર્મમાં છે ? આપણા ભગવાન અને આપણા આચાર્યોની આપણે મુક્તમને ટીકા કરી શકીએ છીએ. તેમની મજાક મશ્કરી પણ કરી શકીએ છીએ. યુરોપમાં નવોદય કાળમાં પણ મોટી લડત આપીને આ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું પડ્યું. ઇસ્લામમાં તો આની કલ્પના કરવી પણ અશક્ય છે. આપણી પરંપરાએ આપણને આપેલા સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ કરી આપણા કલાકારો અને લેખકો એ પરંપરાને જ ભસ્મસાત કરવા નથી નિકળ્યા ? આ પરંપરાના નાશ પછીની ભયાવહ પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ હોવા છતાં તેઓ કેમ આ આત્મવંચનામાં ફસાએલા છે ?'

બોલતાં બોલતાં તેણે ફરી ચારે તરફ જોયું. શરીરમાં સત્ ચઢ્યાનો તેને ભાસ થતો હતો. શ્રોતાઓમાં પણ સ્તબ્ધતા પ્રસરી હતી.

દાઢીવાળાઓની હારમાંથી સાત-આઠ જણા ઉભા થયા. અધ્યક્ષ શાસ્ત્રીએ પણ કહ્યું, 'જમવા માટે પોણો કલાક મોડું થયું છે. પોતાના વિચારો વિસ્તારથી પ્રસ્તુત કરવા બદલ મેડમ રઝિયાનો આભાર, ભોજન પછી એક એક કરીને બધાને તક આપવામાં આવશે.'

બપોરના બુફે ભોજન દરમિયાન આમીર બાકી બધાની સાથે વાતમાં મશગૂલ રહી તેને મળવાનું ટાળતો હતો એ પણ તેને સમજાતું હતું. આ સભામાં તેના પરિચિત પણ ઘણા લોકો હતા. તે પાંચ વર્ષથી ચિત્રપટ સૃષ્ટિથી દૂર હતી. પણ આમીર તો તેમાં જ હોવાથી અને તેની ડોક્યુમેંટરીઝ આખા દેશમાં દર્શાવાતી હોવાથી લોકો તેને સારી રીતે ઓળખતા હતા. છતાં પણ તે પોતાની સાથે નજર મેળવવાનું ટાળતો હોવાનું ધ્યાનમાં આવવાથી તેના ધૈર્યમાં વધારો થયો.

બપોરના સત્રમાં બધાનો એક જ સૂર હતો. અધ્યયન કરવાનું જ સામંજસ્ય માટે, જૂની કડવી યાદો પકડી રાખીને શું કરવાનું ? હિંદુ-મુસ્લિમ ભેદ બ્રિટિશોએ ઉભા કરેલા છે. ભારતના જાતિગત વૈષમ્યથી ત્રાસી ગયેલા દીન-દલિતોએ જ મુસ્લિમોને બોલાવી લીધા. મહંમદ પયગંબરનું માર્ગદર્શન ન હોત તો અહીંના દલિતોનું જીવન નર્ક જેવું થઈ ગયું હોત. મુસ્લિમો પરકીય આક્રમકો હશે તો આર્યો પણ આક્રમકો જ હતા. બ્રાહ્મણ મોઢેથી, ક્ષત્રિય બાહુમાંથી, વૈશ્ય જંઘામાંથી અને શૂદ્ર પગમાંથી નિર્માણ થયા એ માન્યતા મનમાં રાખીને જ તો મૂર્તિપૂજાની શરૂઆત થઈ.

મુસ્લિમોએ કરેલા મૂર્તિભંજનથી ખરો ધક્કો પહોંચ્યો ઉચ્ચવર્ણીયોને, હવે એ લોકો જ મુસ્લિમવિરોધી ભાવના ભડકાવી રહ્યા છે. વગેરે વગેરે

'તમે કહો છો તે ખોટું છે. જિઝિયા ભરવાનું નકારીને કેટલાય ઉચ્ચવર્ણીઓ જંગલમાં જતા રહ્યા અને આદિવાસી બનીને રહ્યાનાં અસંખ્ય ઉદાહરણો છે. મહારાણા પ્રતાપ અને તેમના અનુયાયીઓ મોગલો સામે હાર્યા પછી ફરી રાજ્ય મળે ત્યાં સુધી નગરપ્રવેશ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ જંગલમાં જ રહ્યા. તે લોકો આજે પણ રાજસ્થાનમાં ગાડિયા લોહાર તરીકે ઓળખાય છે. આ સંદર્ભમાં એક શોધગ્રંથ પણ પ્રકાશિત થયો છે. પોતાના સામ્રાજ્યનું સમર્થન કરવા માટે જ બ્રિટિશોએ આર્યોને આક્રમણકર્તાઓ તરીકે ચિતરવાની શરૂઆત કરી. આર્ય અને દ્રવિડમાં વિભાજિત કરી શકાય તેવો અહીંનો સમાજ ક્યારેય નહોતો.' આવાં વાક્યો તે વચ્ચે વચ્ચે તક મળે ત્યારે સંદર્ભાનુસાર મૂકતી રહી.

એક જણ બોલતું હોય ત્યારે વચ્ચે બોલવું એ સભાની મર્યાદાને શોભતું નથી એવો આક્ષેપ પણ ઘણા લોકોએ કર્યો. 'પોતાને અતિ વિદ્વાન માનનારાં આ શ્રીમતિજીને અધ્યક્ષ મહોદય દ્વારા રોકવામાં નહીં આવે તો સભાનું કામકાજ કેવી રીતે પૂરું થશે ?' એવી બૂમો પણ ઘણા લોકો પાડવા લાગ્યા. અધ્યક્ષ મહોદયે પણ અવાજ ઉંચો કર્યો, 'રઝિયા બેગમ, મારે કઠોર નિર્ણય લેવો પડશે. કૃપા કરી બીજાને પણ તેમના વિચારો વ્યક્ત કરવા દો.' તે મૌન રહી.

એક વાત સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. વિશિષ્ટ ધોરણોને પીઠબળ આપનારાઓ જ આ સભામાં નિમંત્રિત છે. મારી બાબતમાં પણ એવી જ માન્યતાને લીધે મને અહીં બોલાવવામાં આવી છે. નિમંત્રિતોનાં નામો સૂચવવાથી માંડીને અંત સુધી પ્રોફેસર જ આ સભાના કંડક્ટર અને ડ્રાઇવર છે. અપ્પાજીના મૃત્યુ પછી હું ગામડે જઈ કાંઇ અધ્યયન કરી રહી છું એટલી જ તેમને ખબર હતી. અધ્યયનનો વિષય જાણતા ન હોવાથી હું તેમની જ બ્રાંડની જૂની બંડખોર સ્ત્રી છું એવો જ ખ્યાલ હોવાને લીધે તેમણે આ યાદીમાં મારું નામ મૂક્યું છે. હવે તેઓ જ મુશ્કેલીમાં મૂકાયા છે. એક તો મારા વિચારો, બીજું એટલે સગપણ. મારો દીકરો પક્કો શરિયતને અનુસરનારો છે. એટલે જ પ્રોફેસર આટલો સંયમ રાખી રહ્યા છે. નહીં તો તેમણે અત્યંત અપમાનકારક પદ્ધતિથી મને ચૂપ કરી હોત. પાંચ વર્ષમાં જે ચિંતન થયું, એ એક સાથે જ બહાર ઉછળી આવે તેવી આ સભા હતી એ નક્કી.

પણ પ્રોફેસરે વિમાનમાં વાતો કરતી વખતે આમીર પણ આ સભામાં

આવવાનો છે એ વાત કેમ ન કરી ? કે પછી તેમની જાણ બહાર મંત્રીઓએ કેટલાક નામો ઉમેર્યાં હશે ?

રઝિયા આ સભામાં હાજર હશે એવી દૂરદૂરની પણ કોઇ કલ્પના આમીરને નહોતી. સભાનો ઉદ્દેશ પણ તેને ખાસ ખબર નહોતો. રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાના સંદર્ભમાં મળનારી સભામાં તમને નિમંત્રિત કરવામાં આવે છે એવો પત્ર મંત્રાલયમાંથી આવ્યો હતો. આની પાછળ કોણ છે એ પણ તે જાણતો નહોતો. પ્રોફેસર શાસ્ત્રીએ પણ એવો ફોન કર્યો નહોતો. આજકાલ તેમના ફોન આવતા જ નથી. વધુ એક નિકાહ કરવાને કારણે કદાચ તેઓ નારાજ પણ હશે. એટલે જ તેમણે પોતાની દીકરીનાં નઝીર સાથે કરેલાં લગ્ન વખતે પણ મારી સાથે સંપર્ક કર્યો નહોતો. હવે હું પણ શા માટે સામેથી પૂછવા જાઉં ? રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા વિષયક ડોક્યુમેંટરીઝ માટે સરકાર મારી પસંદગી કરે છે તેથી પણ કદાચ મને આ આમંત્રણ મળ્યું હશે.

સભામાં રઝિયાને જોઈને જ તે અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો. બંનેની ક્યાંય, ક્યારેય, મુલાકાત થશે જ નહીં એવું શક્ય નથી એ જાણતો હોવા છતાં આવી મુલાકાત થશે એવી તેને કલ્પના નહોતી. તેથી આવી મુલાકાત થાય તો પોતે કેવી પ્રતિક્રિયા આપવી એનો વિચાર પણ તેણે ક્યારેય કર્યો નહોતો. તે પોતાના ગામમાં પુસ્તકોના ઢગલામાં દટાયેલી અને પોતે બેંગલોર અને આસપાસના વિસ્તારમાં ચિત્રપટ નિર્મિતિના વ્યવસાયમાં વ્યસ્ત તેથી આવી મુલાકાતનો પ્રશ્ન ક્યારેય ઉભો નહીં થાય એવી જ તેની ધારણા બની ગઈ હતી. એક વાર તેણે જ ફોન કરીને તેં વધુ એક નિકાહ કર્યા છે એમ જાણવા મળ્યું છે એમ પૂછયું હતું. ત્યારે મેં પણ તને તલાક આપ્યા નથી' કહી ફોન મૂકી દીધો હતો. આ ઘટના પછી કોઇ સંપર્ક નહોતો. જો કે તેવી કોઇ શક્યતા પણ નહોતી. અતિશય મનસ્વી બાઈ. આ ખુદ્દારી કે આત્મસન્માન ?

આજે પણ તેણે આ સભા ગજવી. ભલે ને ગમે તે હોય, ખુદ્દારી કે આત્મસન્માન ! વિદ્વાન પ્રોફેસર, ફ્રેંચ દાઢી રાખતા બુદ્ધિજીવી, બુદ્ધિમત્તાના પ્રદર્શનની એક પણ તક જતી ન કરનારા લાંબી દાઢીવાળા, ખાદીના ઝભ્ભા અને ધોતી પહેરતા સમન્વયવાદી, વાળના જથ્થામાં આંગળી જેવડી શિખા રાખી કપાળે ચંદનતિલક કરનારા બંને પંડિત પ્રોફેસરો વગેરે બધાની સામે તુચ્છ દૃષ્ટિક્ષેપ કરી, છેવટે મને જોતાં જ શિકાર જડ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કરતાં તેણે મારા પર જ દૃષ્ટિ સ્થિર કરી. આ બધી ડાયરેક્શન ઈફેક્ટની વાતો છે એ મને તે વખતે જ કેમ ન સમજાયું ? મેં શા માટે તેની તે નજર ટાળી ફાઇલમાં આંખો ખોડી રાખી ? આમ નજર ઝુકાવવી એટલે હાર

સ્વીકારી લેવી તે વાત એ ક્ષણે હું કેમ ભૂલી ગયો ? મેં એવું કર્યું એટલે તેણે વધુ જુસ્સાથી વાત ચાલુ રાખી. તે જ વખતે મેં પણ જો તેની તરફ દૃષ્ટિ સ્થિર કરી હોત તો તેનું જોર ચોક્કસ ઓછું થયું હોત ! છટ્ ! ભૂલ થઈ ગઈ.

બપોરના ભોજન પછી અધ્યક્ષે બીજાઓને બોલવાની તક આપી. છતાં પણ તે પોતાનો મુદ્દો રજૂ કરતી જ રહી. સભામાં બીજું કોઇ તેના જેટલી તૈયારી કરીને આવ્યું નહોતું. તે દરેકના ભાષણ પર પ્રશ્ન ઉભા કરી રહી હતી. મારી તરફ એક વાર પણ વળીને જોયું નહીં. હું જો કાંઇ બોલીશ તો તે ચોક્કસ બધાં શસ્ત્રો લઈ મારા પર તૂટી પડશે. ચાલાક પ્રોફેસર શાસ્ત્રી જો મને વિચાર મૂકવાનું કહેશે તો તે મારી તરફ વળશે. ઉપરાંત હું પણ કોઇ તૈયારી કરીને આવ્યો નથી.

આમીરને તે સભામાં બેસવામાં કોઇ સાર ન લાગ્યો. લાગ્યું કે રજિસ્ટરમાં સહી થઈ જશે તો પણ પૂરતું છે. ત્રીજે દિવસે બધું માનધન મળી જશે. કોઇનું ધ્યાન ન ખેંચાય તેવી રીતે તે ઉઠ્યો. પ્રસાધન તરફ જઈ રહ્યો છે એવો દેખાવ કરતો બહાર નિકળ્યો. ટેક્સીમાં બેસી જનપથ હોટેલ સૂચના આપી.

ટેક્સી હોટેલની દિશામાં દોડતી હતી. સરસ રસ્તાઓ પરથી દોડતાં ઝાડ અને ઇમારતો દેખાતાં હતાં.

આનું હંમેશાં આવું જ છે. વાદવિવાદ, ભાષા, ભાષાની યોજના, કન્નડ-ઇંગ્લિશ બંને ભાષાઓ પરનું સમાન પ્રભુત્વ અવાક કરે છે. મેં સૂચન કર્યું તેથી નહીં પણ પોતાની જાતે જ તેણે સ્ક્રીન પ્લે અને ડાયલોગ્સ લખવાની શરૂઆત કરી. તે ચિત્રકથા લખે તો ડયરેક્શન કેટલું સરળ થઈ જાય છે ? ફક્ત ચિત્રકથા લખીને અટકતી નથી તો દિગ્દર્શનમાં પણ આ આમ નહીં, તેમ જોઇએ વગેરે સૂચનો કરતી રહે છે. તેના તે સૂચના જેવા વિવાદોમાંથી મને પણ નવી કલ્પનાઓ સૂઝે છે. ઝુબેદામાં એ શક્તિ પણ નથી અને કલા પણ નથી. મુખ્ય વાત એટલે એવો આત્મવિશ્વાસ પણ નથી. આમ પણ ઉર્દૂ શાળાઓમાં શિક્ષિકાઓ મળતી નથી. તેથી તે આઠમી પાસનું પ્રમાણપત્ર રજૂ કરી શિક્ષિકાની નોકરી મેળવી શકી એટલું જ. માત્ર આંખો સિવાય આખું શરીર ઢંકાયેલું રહે તેવો કાળો બુરખો, નિશાળમાં ગયા પછી ચહેરા પરનો પડદો હટાવવા પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય. શિવાજીનગર બસસ્ટેંડ સામે ફળોની નાનકડી હાટડી ચલાવતા સત્તાર સાહેબનો પરિવાર અત્યંત પરંપરાવાદી હોવાથી પત્ની કે દીકરીઓને તેમણે ક્યારેય ઘરની બહાર મોકલ્યાં નહોતાં. તે ઘરની કોઇ પણ મહિલાએ બુરખો પહેર્યા સિવાય ઘરની બહાર પગ મૂક્યો નહોતો. પાછળની બાજુ

રહેતા કિસ્સર અલિખાને મુસ્લિમ છોકરી સાથે જ લગ્ન કર્યાં હોત તો આવું ન થયું હોત. બીબી આમ છોડી ગઈ હોત તો આપણો સમાજ ચૂપ બેઠો ન હોત. તમે આની સાથે નિકાહ કરો. ચાંદી જેવી ચમકદાર છે, વગેરે કહી મને પટાવી લીધો. હું પણ એકલો ક્યાં સુધી રહું ? શરીરની ભૂખ આપણા બધા વિચારોને નિયંત્રિત કરે છે એ વાત સાવ સાચી છે. ચિત્રપટ જગતમાં આમ તેમ ચરી ખાઈ શકાત પણ તેમાં પણ અનેક સમસ્યાઓ હતી. એ દુનિયામાં કોઇ વસ્તુ છૂપી રહેવાની શક્યતા નહોતી. ઉપરાંત એ ક્ષેત્રના બધા લોકોનો મારા જેટલો જ રઝિયા સાથે પણ પરિચય હતો. ઘરમાં પત્ની હોય એટલે બધું જ સાચવી લે છે. ઉંમરમાં નાની હશે તો મારી તરુણાઈ પણ પાછી આવશે. એવો વિચાર કરી ઝુબેદા સાથે નિકાહ પઢવાનો નિર્ણય કર્યો.

પણ પહેલા દિવસે જ ખ્યાલ આવ્યો કે બેંગલોરમાં જન્મીને બેંગલોરમાં જ ઉછરી હોય તો પણ ઝુબેદાની બુદ્ધિમત્તા પ્રાથમિક શાળામાં ઉર્દૂ શિખવવાથી વધી નથી. હવે આની સાથે શેની આપ-લે કરવી એ વિચારથી મન નિરાશ થયું. રસોઈ સારી બનાવે છે, ઘર બરાબર જુએ છે, તમે કહો તો નોકરી છોડું કહે છે, પથારી ગરમ કરે છે. પાંચ વર્ષની ભૂખ શાંત થઈ રહી છે એમ લાગતું હતું ત્યાં જ તે ગર્ભવતી થઈ. ખબર નહીં કેમ પણ મને જ શરમ આવતી હતી. બત્રીસ વર્ષનો દીકરો છે, પૌત્રોને રમાડવાની વયે આ શું થયું ? આ ઉંમરે આ ધાવણું બાળક મારું છે એમ કહેવાનું ? આપણને બાળક નથી જોઇતું કહ્યું તો માનવા તૈયાર નથી. મા બનવાની કુદરતી ઇચ્છા તો હતી જ, ઉપરાંત કુટુંબ નિયોજન એટલે પાપ એવી ભાવના. પિતાનાં જીવંત અગિયાર અને ગુજરી ગયેલા પાંચનું ઉદાહરણ તેની નજર સામે હતું. જબરજસ્તીથી ગર્ભપાત કરાવવા જેટલો કઠોર ન હોવાથી છેવટે હું જ હાર્યો. પાસે જ રહેતાં તેનાં ભાઈબહેનો અમારા મોટા મકાનમાં સતત આવવા માંડ્યાં. મોટું ઘર અને આર્થિક સંપન્નતા જોઇને જ ગલ નાખ્યો હશે ? કારણ બે જણના સંસાર માટે ગમે તેટલી સામગ્રી લાવીને મૂકીએ તો પણ ઓછી જ પડવા લાગી. મનમાં હજાર વાર આવતું કે તારાં આ ભાઈબહેનોનો આપણાં ઘરમાં પગ નહીં જોઇએ. એકાદ વાર કહી જોયું તો બોલી, તમે રાત દિવસ, વેળા કવેળાએ શૂટિંગ પર હો છો. હું એકલી ઘરમાં શું કરું ? શિક્ષણનો અભાવ હોય તો આવી બધી યુક્તિઓનો ભરપૂર ઉપયોગ થાય છે એવી તો ખબર જ નહોતી. એક-બે વાર તલાક આપવાનો વિચાર પણ આવી ગયો હોય તો પણ મારા મનમાં નિર્માણ થએલી દયા, તેનાં પેટમાં વિકસતું મારું બાળક વગેરે કારણોથી તે પણ એટલું સહેલું નથી એ સમજાયું. સુશિક્ષિત, સર્જનશીલ, આર્થિક દૃષ્ટિથી પતિ પર બોજ ન બનનારી, પોતાના પગ પર સમર્થપણે ઉભી

રહેનારી જીવનસંગિની હોય તો સખા-સખીની ભાવના કેટલી સુખદ હોય છે ! રઝિયાની યાદ તીવ્ર બની અને કુણિગલ પાસેના એ ગામે જઈ આવવાની ઇચ્છા થઈ. જઈને તેને કહેવું, મેં બીજા નિકાહ પઢ્યા હોય તો પણ તલાક આપ્યા નથી. ગમે તેમ પણ હજી આપણે પતિ પત્ની જ છીએ. તું મલ્લેશ્વરમ્ ના ફ્લેટ પર રહે, હું વધુ સમય તારી સાથે જ રહીશ. નિકાહ કર્યાની ભૂલ બદલ તેનાં અન્નવસ્ત્રની વ્યવસ્થા કરીશ. તે પણ ચાર પૈસા કમાય જ છે..... પણ ના, તે માનશે નહીં. સહેજ પણ માનશે નહીં. પૂનાની ફર્ગ્યુસન ટેકરી પરના પ્રણય પ્રસંગોથી લઈને સહજીવનની બધી સુખદ ક્ષણોનું સ્મરણ કરાવી અનુનય કરી શકાશે. પણ આ બધા સ્ક્રીપ્ટમાંના ડાયલોગ્સ મેં પણ લખ્યા છે કહેશે તો ? ..

'સાહેબ ! જનપથ હોટેલ' ટેક્સીવાળાએ તેને જગાડ્યો. રૂમ પર જઈ એ. સી. ચલાવી સૂવાનો પ્રયાસ કર્યો તો ઉંઘ આવતી નહોતી. કેટલી તીખી નજરે મારી સામે જોતી હતી. જમ્યા પછી પણ મારા તરફ સાવ બેધ્યાન રહી. બુદ્ધિ હોવી જોઇએ, સર્જનશીલતા જોઇએ, ધૈર્ય પણ હોવું જોઇએ પણ પતિ તરફ થોડી નમ્રતા પણ ન જોઇએ ? તે માટે સંસ્કૃતિ જ હોવી જોઇએ. તેનો જ અભાવ હોય પછી વાત જ શું કરવાની ? આ વિચારથી થોડું સારું લાગ્યું. સભામાં કોણ કોણ છે તે જણાવ્યા વગર આવેલા લોકોને મુશ્કેલીમાં મૂકનારા સંબંધિત અધિકારીઓનો જવાબ માગવો જોઇએ. પણ આ અધિકારીઓ પણ સાવ ઉદ્ધત હોય છે. કહેશે, તમને બોલાવ્યા છે, આવવું હોય તો આવો નહીં તો ના પાડી દો. અમે બીજા કોને બોલાવ્યા છે તે જાણીને તમારે શું કામ છે ? અતિશય ઉદ્ધત જમાત.

રાતના આઠ વાગ્યા તો પણ તેણે લાઇટ ન કરી. ભૂખનો અનુભવ થયો. જમવા માટે ઉઠ્યો. નીચે બાર એંડ રેસ્ટોરંટમાં ગયા પછી કાંઇક પીવાની ઇચ્છા થઈ. આમ તો તેને રોજ પીવાની ટેવ નથી, પણ શારીરિક કે માનસિક થાક લાગ્યો હોય ત્યારે એકાદો પેગ લઇ લેતો. આવે વખતે રઝિયા પણ સાથ આપતી તે યાદ આવ્યું. અને તેને પોતાની ઉપર જ ગુસ્સો આવ્યો. તેણે મનને સાવધ કર્યું. બેરાને સ્કોચનો ઑર્ડર આપ્યો અને મેનુકાર્ડ જોયું. પેટમાં નાખેલી સ્કોચને ચિકનનો સાથ આપી તેની ઉપર ફરી થોડી સ્કોચ લીધા પછી મન થોડું શાંત થયું. શરીરમાં તાકાત અને મનમાં હિંમત અનુભવાઈ. મગજ પણ તેજ થયું.

હું એકલો જ અહીં નહીં ઉતર્યો હોઉં. બીજા સભ્યોની વ્યવસ્થા પણ આ જ હોટેલમાં હશે. શું કામ તપાસ ન કરવી ? વિચાર આવતાં જ બીલની પહોંચ લઈ તે સ્વાગતકક્ષમાં ગયો. પૂછપરછ કરી, રઝિયા બેગમ, મંત્રાલયની મિટિંગ માટે આવ્યા

છે. રૂમ નંબર ? રિસેપ્શનિસ્ટે જોઇને કહ્યું, રઝિયાબેગમ કુરેશી. થ્રી વન ફોર.

'થેંક્સ' કહી તે રૂમ તરફ ગયો. પોતાની રૂમ ટુ વન ફાઇવ, એટલે ઉપર આ બાજુ જ.... રૂમ જડી. બેલ મારી તે બારણાંમાં જ ઉભો રહ્યો. અડધી મિનિટમાં જ બારણું ખુલ્યું. તે બારણામાં જ ઉભી હતી. માથાના વાળ સંપૂર્ણ સફેદ થયેલા, શરીર પર હજી સવારથી પહેરેલી પોપટી રંગની કિનારવાળી સાડી જ હતી. આંખે ચશ્મા, હાથમાં દળદાર પુસ્તક. તે બોલ્યો, 'હું.'

'હં' તેણે કહ્યું.

'તારી સાથે વાત કરવી હતી.'

'અંદર આવવામાં વાંધો નથી' તેણે અનુમતિ આપી. આમીર અંદર આવ્યો. તેને એક સોફા પર બેસવાનું કહી તે સામેના સોફા પર બેઠી.

આટલી સહેલાઈથી પ્રવેશ મળવાને લીધે આમીરનું ધૈર્ય વધ્યું. પણ શરૂઆત ક્યાંથી કરવી તે સમજાતું નહોતું. પોતે શું વાત કરવા આવ્યો છે એ પણ સ્પષ્ટ નહોતું. તેણે શરૂઆત કરી, 'રિસેપ્શનિસ્ટને રઝિયા બેગમ ક્યાં ઉતર્યા છે તે પૂછ્યું તો આ નંબર આપ્યો'

'આ બધું મને કહેવાનો શું અર્થ છે ?' તેણે પૂછ્યું, 'આમીર પીધેલો છે એ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું હતું.'

'રિસેપ્શનિસ્ટે મારી રૂમ પૂછી નહીં. નહીં તો તે કહેત કે તમે બંને જુદી જુદી રૂમમાં કેમ ઉતર્યા ?' કહેતો તે ગર્ભિત હસ્યો.

કાંઇ પણ બોલ્યા વગર રઝિયાએ તેની સામે જોયું. પણ હવે તેને રઝિયાની બીક લાગી નહીં. આત્મવિશ્વાસથી તેની સાથે આંખ મિલાવી આમીરે કહ્યું, 'આપણો ખર્ચ આપનારો સરકારી અધિકારી પણ આ પ્રશ્ન પૂછી શકે છે. એ તો ઠીક છે, પણ મને તો લાગે છે, આપણે ભેગા રહીએ. ઓછામાં ઓછું આજની રાત.

'ઓહ, તો એ માટે આ બધી રમત છે ?'

'એમાં રમત શું વળી ? આપણે પતિપત્ની છીએ.'

'તારો પતિ તરીકેનો અધિકાર તારે બતાવવો છે ? કારણ તેં મને તલાક આપ્યા નથી. તલાક આપ્યા વગર એમ જ રાખી લીધી છે ?'

'કરેક્ટ, ક્યારેય નહીં આપું. બિલકુલ નહીં આપું. તારો આગ્રહ હશે તો ઝુબેદાને આપીશ. મારે તું જોઇએ. પ્લીઝ.' કહેતો તે ઉઠીને તેની નજીક આવ્યો.

ક્ષણભર ભય પણ લાગ્યો અને ચિતરી પણ ચઢી. છતાં પોતાને સંભાળી લઈ તેણે કહ્યું, 'આમીર ઉઠીશ નહીં. ત્યાં જ બેસ. પહેલા એક બે વાતો સ્પષ્ટ કરવી પડશે.' તે ફરીથી બેસી ગયો. રઝિયાએ કહ્યું, 'સ્ત્રી જો સાવ શક્તિહીન હોય અથવા પુરુષના હાથમાં કોઇ શસ્ત્ર હોય અને તે વાપરવાનું જોખમ હોય તો જ તે સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરી શકે છે. નહીં તો નહીં. સમબલ અથવા થોડી જ ઓછી શક્તિશાળી સ્ત્રી સાથે તે બળાત્કાર કરી શકતો નથી. તેમાં પણ પીધેલા પુરુષ માટે તો તે સદંતર અશક્ય છે. તેં પણ ઘણા રેપ સીન શૂટ કર્યા છે. તેથી તને આ ખબર હોવી જ જોઇએ.'

'હું શું તારા પર બળાત્કાર કરવા આવ્યો છું ? ગમે તેમ બોલીશ નહીં. તું મારી બીબી છે. મેં તને તલાક આપ્યા નથી. તારો આગ્રહ જ હશે તો ઝુબેદાને અહીંથી જ તલાક આપી દઈશ. પણ મને તું જોઇએ છે.' તે બબડ્યો.

'પત્ની હોય તો પણ જબરજસ્તી કરવાની કાયદો સંમતિ આપતો નથી. આપણે જુદી જુદી રૂમ લીધી છે તેનો અર્થ જ એ છે કે સહજીવન માટે મારી સંમતિ નથી. તેથી તું મારી રૂમમાં ઘૂસ્યો છે એવી ફરિયાદ હું કરી શકું છું.'

'પણ હું રેપ કરવા જ આવ્યો છું એમ જ તેં શા માટે માની લીધું છે ? નોન્સેંસ.'

'તું ફરી ફરી તલાક આપ્યા નથી એમ કહે છે. પણ હું પણ તને તલાક આપી શકું છું.'

'તે કેવી રીતે ? સ્ત્રીને ક્યાં એ અધિકાર છે ? થિઓરેટિકલી પૂછું છું.'

'તલાકની પદ્ધતિ ધરાવતા ધર્મને છોડવાનો અધિકાર આ દેશમાં મને છે કે નહીં ? હું ધર્મ બદલીને ફરી હિંદુ બની છું અથવા મારો કોઇ જ ધર્મ નથી એવી અધિકૃત અરજી હું આપીશ. પુરુષ હોય અથવા સ્ત્રી તે ધર્મ બદલે તો પણ લગ્ન જે પદ્ધતિથી થયાં તેના નિયમો તેમણે પાળવા જોઇએ એવો ન્યાયાલયનો નિર્ણય છે એ મને ખબર છે. પણ હું હોવા છતાં બીજી એક સાથે નિકાહ પઢી તેં મને માનસિક ત્રાસ આપ્યો છે એટલે હું સુપ્રિમ કોર્ટ સુધી જઈશ. તારી ઇચ્છા થાય એટલે એક સાથે ચાર સાથે લગ્ન કરવાનો અધિકાર તને આપોઆપ મળી જશે એમ તને લાગતું હશે, પણ હું ચૂપ નહીં બેસું. હું આ પ્રશ્નનો છેડો લાવીશ. પછી તારી ઇમેજનું શું થશે તેનો તું જ વિચાર કર.'

તે શું કહી રહી છે તે શરૂઆતમાં તો આમીરને સમજાયું જ નહીં. સમજાતાંની

સાથે જ તેનું મોઢું ઉતરી ગયું. બધું ખાલી ખાલી લાગતું હતું. થોડી વારે તે ઉઠીને રઝિયા પાસે બેઠો. તે પણ ચૂપ જ રહી. તેનો હાથ હાથમાં લઈ આમીરે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

'મેં વધુ એક નિકાહ કર્યા એટલે તને ગુસ્સો આવવો સ્વાભાવિક છે. પણ તું ન હોય ત્યારે હું એકલો હોઉં છું, એનો પણ વિચાર કર.'

રઝિયા પણ ક્ષણભર ભાવુક થઈ. તો પણ સંયમ જાળવીને તેણે પૂછયું, 'બીજાં લગ્ન કરવાં જ હતાં તો કોઇ સુશિક્ષિત ન મળી ? તને બૌદ્ધિક અને ભાવનિક દૃષ્ટિથી શોભે તેવી ?'

'અમારામાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણની તક જ મળતી નથી એ તું પણ જાણે છે. ઉચ્ચ વર્ગની છોકરીઓ પૂરતું ભણે છે પણ ખરી પણ એવા લોકો મારા જેવા બીજવરને આ ઉંમરે શા માટે દીકરી આપે ?'

તેની આ વાત પર હસવું કે રડવું એ જ રઝિયાને સમજાતું નહોતું. આને ભોળપણ કહેવું કે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં મારી સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાની ચાલાકી ? પોતાનો હાથ પકડેલો આમીરનો હાથ દબાવતાં તેણે કહ્યું, 'ઝુબેદા નામ છે ને તારી બેગમનું ? હવે તેને જ ભણાવવાની શરૂઆત કર. યોગ્ય શાળા કોલેજમાં મોકલી, જુદા જુદા અધ્યાપકોનું માર્ગદર્શન મળશે તો આવતા આઠ દસ વર્ષમાં તે પણ તને યોગ્ય એવી બીબી થઈ જશે.'

'ત્યાં સુધી હું સિત્તેરનો થઈશ. હું ગમે તેટલા ધમપછાડા કરું પણ તેના મનમાં ભણવાની ઇચ્છા જોઇએ ને ! તેની બુદ્ધિનું સ્તર તું જાણતી નથી.'

આમ તો આ પણ સાચી જ વાત છે. આમીરની પરિસ્થિતિ વિષે તેના મનમાં અનુકંપા નિર્માણ થઈ. તે ખરેખર અંતર્મુખ થઈ વિચાર કરતી હતી. ત્રણ-ચાર મિનિટ એમ જ બેસી રહી. પછી બોલી, 'બીજી એક વાત પણ સમજી લે. આધુનિક શિક્ષણ સિવાય કોઇની પણ બુદ્ધિ પ્રખર થતી નથી. સ્ત્રીઓને માત્ર ધાર્મિક જ્ઞાન આપવાથી કોઇ પણ સ્ત્રી તારા જેવાની સહચરી થવાના સ્તરે પહોંચશે નહીં. પણ આધુનિક શિક્ષણ લીધેલી સ્ત્રી માત્ર આર્થિક, સામાજિક, સહજીવનની બાબતમાં જ નહીં તો ધાર્મિક સ્તર પર સમાનતાની માગણી કરશે. તે પ્રશ્નો ઉભા કરશે. ભગવાન પુરુષ જ કેમ હોવા જોઇએ ? સ્ત્રી કેમ નહીં ? હિંદુ ધર્મમાં પુરુષ દેવતાઓ જેટલી જ સ્ત્રી દેવતાઓ છે. પુરુષ દેવો કરતાં તે વધુ શક્તિશાળી પણ છે. મહિષાસુર જેવા રાક્ષસનો વધ કરવાની ક્ષમતા તેનામાં છે. બધા દેવો દુર્ગાને શરણે જાય છે અને દુર્ગા ચામુંડી

બની રાક્ષસોનો સંહાર કરે છે એ કથા સાંભળી નથી ? મુસ્લિમ ધર્મની સ્થાપના પહેલા અરેબિયામાં પણ અનેક સ્ત્રીદેવતાઓ હતી. પ્રવાદી(સ)એ તેમની પર પ્રતિબંધ મૂકી અલ્લાહૂ નામના પુરુષ દેવતાને જ માત્ર બાકી રાખ્યા. નારીવાદીઓ આવા પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. બીજી એક વાત પણ ધ્યાનમાં રાખ. આધુનિક શિક્ષણ અને વિચારોનો સામનો કરનારા લોકોએ નારીવાદી બનવું જ પડે છે. અને તેઓ થાય જ છે. વીસ વર્ષ પહેલાની એક ઘટના કહું, સીતા અગ્નિપરીક્ષાની ઘટના પર આધારિત ભાગ બેંગલોરના એક સાહિત્ય સંમેલનમાં વાંચી બતાવવામાં આવ્યો હતો. તે કથામાં તેણે લખ્યું હતું, રામ જ્યારે સીતાને અગ્નિપરીક્ષા આપવા કહે છે ત્યારે સીતા તેને સામે કહે છે કે તો પછી તું પણ મારી સાથે અગ્નિપ્રવેશ કર. આટલા વર્ષ હું તારાથી દૂર હતી ત્યારે તું મારી સાથે એકનિષ્ઠ હતો તેની શું ખાત્રી ? આ ઘટના વખતે હું પણ ત્યાં હાજર હતી. એક સ્ત્રી ઉભી થઈ બોલી, સીતાએ ફક્ત આટલું કહેવું પૂરતું નથી, અગ્નિપરીક્ષા આપ કહેનારા રામને સીતાએ ચાર થપ્પડ મારી દીધી એમ લખવું જોઇએ. વિસંગતિ વિરુદ્ધ મહિલાનું મન કેટલો તીવ્ર પ્રતિસાદ આપે છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે. આજની સ્ત્રી લેખિકાઓ અહિલ્યા, દ્રૌપદી, સીતા, મંદોદરી, કુંતી વગેરે પાત્રોને ધગધગતાં અગ્નિરૂપમાં ચિત્રિત કરે છે. એ તું પણ જાણે છે. જાણે છે કે નહીં ? બોલ.

'ભગવાન પુરુષ જ હોવો જોઇએ કે સ્ત્રી એની ઉપર પણ પુનર્વિચાર કરવાનો વારો આવશે. ગયા પાંચ વર્ષથી હું વાંચું છું. તેમાં થોડો ઘણો વેદાંત પણ વાંચ્યો છે મેં. તે અનુસાર પરમતત્ત્વ એવું બ્રહ્મ સ્ત્રી પણ નથી અને પુરુષ પણ નથી. ઇશ્વરપણ તેની જ એક બાજુ છે. તેમાંની શક્તિ વડે જગત નિર્માણ થાય છે. અને તે શક્તિ સ્ત્રી સ્વરૂપે છે. આ જગત તેના લીધે છે. તેથી આપણે ક્યારેય તેને ભૂલવી ન જોઇએ. આનો અર્થ જ એ છે કે દેવ સ્ત્રીરૂપ જ છે અને તે સિવાયનું જે છે તે લિંગાતીત છે. ભાષા, શબ્દ, ભાવના વગેરે દ્વારા આપણે જે પ્રાર્થના કરવાની તે આ સ્ત્રીસ્વરૂપ દેવતાની. ભગવાનના પુરુષ રૂપનું અસ્તિત્વ સ્ત્રી દેવતા પર જ આધારિત છે. રાણી મધમાખીની સેવા કરનારી શ્રમિક માખીઓની જેમ. જિજ્ઞાસા અધ્યાત્મના સ્તર પર પહોંચે તો પ્રત્યેક સ્ત્રીવાદી વ્યક્તિ આમ વેદાંતી બને છે. ઉપરાંત સ્ત્રી અને પુરુષ એ ભેદ માત્ર પ્રકૃતિના સ્તર પરનો છે. આત્માના સ્તર પર લિંગભેદ નથી એમ વેદાંત માને છે. આવો વેદાંત સ્વીકારવા તારા ધર્મના લોકો તૈયાર થવાના છે ? બોલ ને ?'

તે થંભી. આમીરે કોઇ જવાબ ન આપ્યો. તેણે ધ્યાનથી આમીર તરફ જોયું, તેની આંખમાં ઉંઘ ભરાયેલી હતી. એક તો દારૂનો નશો, ઉપરથી ઉંઘ. હું આટલો

ગંભીર વિષય આટલી તન્મયતાથી કહેતી હતી એ તો એના કાને પડ્યું લાગતું જ નથી. બધું બોલવાનું નકામું ગયું તેનો અફસોસ થયો.

બેઠેલો આમીર તેના પર ઢળ્યો. આમ જ રહેશે તો આ અહીં જ સૂઈ જશે એ જાણીને તે ઉઠી તેનાં બંને બાવડાં પકડી તેને જગાડવાનો પ્રયાસ કર્યો, આમીર! આમીર ! તને ઉંઘ આવે છે. ચાલ તારી રૂમ પર પહોંચાડી દઉં. રૂમ નંબર કયો ? તે ખાલી અંઅં કરતો હતો. તેના ખિસામાંથી ચાવી કાઢીને જોયું. ટુ વન ફાઇવ. તેને પકડીને તે બારણે આવી. બાવડાં પકડી તેને ચલાવવો અશક્ય લાગવાથી તે આમ તેમ જોતી હતી ત્યાં હોટેલનો માણસ દેખાયો. તેને બોલાવીને કહ્યું, આમને તેમની રૂમમાં મૂકી આવો. તે આમીરને પકડીને લઈ ગયો ત્યાં સુધી તે બારણામાં ઉભી રહી અને પછી આવીને પથારીમાં પડી તો પણ તેને ઉંઘ ન આવી. આખો દિવસ ચાલેલા ચર્ચાસત્રે તેની મનઃશાંતિને ડખોળી નાખી હતી. અને હવે તેને શોધતા આવેલા આમીરને કારણે તેમાં પ્રચંડ લહેરો ઉઠતી હતી. મારા પરના ગુસ્સાનો માર્યો બીજું લગ્ન કરવા નિકળ્યો. પણ આ ઉંમરના માણસને કેવી પત્ની મળે ? આ વિચાર આવવાથી તેને થોડું સારું પણ લાગ્યું. પોતે એકલવાયો હોવાનું તેણે કબૂલ પણ કર્યું. તેણે વ્યક્ત કર્યું અને મેં નહીં કર્યું તો પણ હું પણ એકલી જ છું. હું કહીશ તો કદાચ તે ઝુબેદાને તલાક પણ આપશે. આ વિચાર ક્ષણભર આનંદ પણ આપી ગયો પણ તરત મન સાવધ થયું. પોતાના સ્વાર્થ માટે તે ધર્મની એક અનિષ્ટ પરંપરાનો જો હું આધાર લઈશ તો પછી તેની ટીકા કરવાનો નૈતિક અધિકાર મને કેવી રીતે રહેશે ? ઉપરાંત આટલું બધું બન્યા પછી મને તેના વિષે ખરેખર પ્રેમ છે કે નહીં તે પણ ચકાસી જોવાની આવશ્યકતા છે. મનને પૂછ્યું તો નકારાત્મક જવાબ આવ્યો. આ બધી ભાવનાત્મક ઉથલપાથલને લીધે સવાર સુધી ઉંઘ ન આવી.

સવારે સભાના સ્થળે જતી વખતે ઔરંગઝેબ રોડ નામનો રસ્તો જોયો. તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. આ પણ ગંમત છે ને ! આ મહાનગરમાં એક રસ્તાને અકબર રોડ નામ છે પણ પ્રાતઃસ્મરણીય લોકોની યાદીમાં ઔરંગઝેબનું નામ કેવી રીતે આવી શકે ? આનો શું અર્થ ? સ્વતંત્ર ભારતની કઈ ભૂમિકા આમાંથી વ્યક્ત થાય છે ? ઇતિહાસકાલીન બધી જ વ્યક્તિઓને આપણે સમાન દૃષ્ટિથી જોઇએ છીએ. આ ધોરણ વોટબેંકના ગુપ્ત હેતુથી સ્વીકાર્યું છે કે ? કે પછી આ વિકૃત માનસિકતાનું પ્રતીક છે ? આ રાજકારણીઓ મરેલા રાવણને રામની નજરે અથવા મૃત દુર્યોધનને ધર્મરાજાની નજરે જોઇ શકનારા વ્યાસ-વાલ્મિકીના સ્તરના તો નથી જ. ઔરંગઝેબ એક ઐતિહાસિક હકીકત છે. જો આપણે તેને ઇતિહાસમાંથી ભૂંસી નાખી શકતા ન

હોઇએ તો પાઠ્યપુસ્તકમાંથી તેનાં કાર્યોનાં પ્રકરણો કેવી રીતે કાઢી નાખી શકીશું ? આજની સભામાં ગમે તે રીતે આ પ્રશ્ન ઉભો કરવો જ જોઇએ.

તે ચર્ચાસત્રનાં સ્થાને સમય કરતાં વહેલી જ પહોંચી હતી. આમ પણ દિલ્હી આવી જ છું તો એક દિવસ રોકાઈને લાલ કિલ્લો, જુમ્મા મસ્જિદ, તુઘલગાબાદ, હુમાયુની કબર વગેરે મુસ્લિમ સ્મારકો ઝીણવટથી જોવાં જોઇએ. તેનાથી નવલકથામાં મેં નિરૂપેલી ઝીણી ઝીણી વાતોની સત્યતા પણ ચકાસાઇ લેવાશે.

આ જ વિચાર કરતી તે ઉભી હતી ત્યાં જ એક આધેડ સજ્જન તેની પાસે આવ્યા.

'હું ડો. રાજદાન, અલાહાબાદ વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસ વિભાગમાં રીડર છું. કાલના તમારા મુદ્દા ફર્સ્ટક્લાસ. તમે ખરાં મર્દ.' તેમણે કહ્યું.

'આજે આ વાત કરો છો. કાલે સભામાં મને કેમ ટેકો ન આપ્યો ?' તેણે ચોખ્ખું પરખાવ્યું.

'મુસ્લિમ શાસને સમગ્ર દેશને શિખંડી બનાવ્યો એમ તમે જ કહ્યું ને !' કહી તેઓ પોતે કરેલી મજાક પર પોતે જ હસ્યા. પછી હથેળીમાં તમાકુ, ચૂનો મસળી મોઢામાં ઓર્યો. 'તમારું નામ રઝિયાબેગમ. પણ તમે જન્મથી મુસ્લિમ નથી. બરાબર ને ?'

'શાના પરથી કહો છો ?'

'જન્મજાત મુસ્લિમોને તમે રજૂ કરેલા વિચારો સૂઝે તે શક્ય જ નથી. લવ મેરેજ કરવા માટે તમે ધર્મ બદલ્યો છે, પણ પછી તામારું બેયનું જામતું નથી, ખરું કે નહીં ? માફ કરજો, હું વ્યક્તિગત વિષયની ચર્ચા કરી રહ્યો છું. નારાજ ન થતાં.'

તમને આ કેવી રીતે ખબર પડી ? પ્રોફેસરે કહ્યું લાગે છે. એમ પૂછીશ તો વાતનો સ્વીકાર કરવા જેવું થશે. આ બાબતે વિચારતી હતી એટલામાં એક ખાસ કારમાંથી પ્રોફેસર અને ખાતાનાં સેક્રેટરી ઉતર્યા. ડો. રાજદાને આગળ વધી પ્રોફેસરને બોલાવ્યા. સેક્રેટરી અંદરની વ્યવસ્થા જોવા અંદર ગયા. રાજદાને કહ્યું, 'સર, મને હસ્તસામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં રસ છે. થોડું અધ્યયન પણ છે. આર્થિક અપેક્ષા વગર કહું છું એટલે મારું ભવિષ્ય નેવુ ટકા સાચું પણ પડે છે. આપનો શુભહસ્ત જોવાની મને તક આપવાની કૃપા કરશો ?' બોલતાં બોલતાં તેમણે પ્રોફેસરનો જમણો હાથ હાથમાં લીધો. પ્રોફેસરે પણ વિરોધ ન કર્યો. તેમણે પોતાનો હાથ રાજદાન સામે ધર્યો. ચશ્મા સરખાં કરી તેમણે હાથ જોવાની શરૂઆત કરી. પછી કહ્યું, 'એક જ નહીં, અલગ

અલગ દૃષ્ટિકોણથી જોઇએ તો પણ પરિણામ સરખું જ આવે છે. તમને નજીકના ભવિષ્યમાં જ અત્યુચ્ચ સ્તરનો કોઇ પુરસ્કાર અથવા સન્માન મળવાનું છે. આપણા દેશમાં અત્યુચ્ચ પુરસ્કાર એટલે ભારતરત્ન જ ને ?'

પ્રોફેસરનો ચહેરો હસું હસું થઈ ગયો.

હવે ડો. રાજદાનના ચહેરા પર મંદ સ્મિત પ્રકટ્યું. તમાકુનું થૂંક પણ અનાયાસ હોઠને ખૂણે બહાર આવ્યું. પણ તેની ફિકર કર્યા વગર તે ફરી ધ્યાનથી હથેળી જોઇ રહ્યા. લક્ષ્મી સમજી ગઈ, આમને હાથ જોઇ ભવિષ્ય જોતાં આવડે છે કે નહીં કોણ જાણે પણ માણસનો ચહેરો જોઇ ભવિષ્ય કહેવામાં કુશળ છે.

તે સાંજે તક જોઇ તેમણે લક્ષ્મીને પણ કહ્યું, 'મેડમ, તમારો હાથ જોઉં ?'

'ભવિષ્યની કોઇ અપેક્ષાઓ હોય તેમને જ્યોતિષના આધારની જરૂર પડે છે. મને તેની આવશ્યકતા નથી. મારા વિષે તમે બાંધેલા અંદાજો સાવ સાચા છે. તે માટે તમને અભિનંદન.'

ખડખડાટ હસતાં તેમણે કહ્યું, 'આમાં મારો કાંઇ અંદાજ નથી. તમારા વિષે આપણા પૈકી જ કોઇ વાત કરતું હતું. તે મેં પણ સાંભળી હતી. એક સમયનાં તમે આધુનિક મહિલા, તમે ધર્મ બદલીને લગ્ન કર્યાનું અહીં કેટલાક લોકો જાણે છે. પ્રોફેસર શાસ્ત્રીએ તમારું નામ સૂચવ્યું હતું. તમે તેમની વાતનું સમર્થન કરશો એમ માનીને તેમણે તમને બોલાવ્યાં પણ તમે તો તેમની જ વિરુદ્ધ પડ્યાં. માત્ર શાસ્ત્રીને જ નહીં તો મંત્રીને પણ આશ્ચર્ય થયું. કારણ અહીંની સભાનો અહેવાલ રોજ બે વાર મંત્રીને પહોંચે છે ને ! મંત્રીએ પ્રોફેસરને બોલાવીને તમે સૂચવેલી મુસ્લિમ સ્ત્રી આવું કેમ બોલે છે ? કહી કાન આમળ્યો ત્યારે પ્રોફેસરે જ આ બધી વાત કરી.'

આ સભાના આયોજક કોણ છે અને તેનો હેતુ શું છે તે વિષે હવે તેના મનમાં કોઇ શંકા નહોતી. ચર્ચામાં ઉતરવું નિરર્થક છે એ સ્પષ્ટ સમજાતું હોવા છતાં તે વચ્ચે વચ્ચે ઐતિહાસિક સંદર્ભો આપતી હતી. 'આજની નહીં, તે સમયની તેમણે જ કીધેલી વાતો પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરવા એ અવૈજ્ઞાનિક છે. ઇતિહાસનું સત્ય ઉઘાડી આંખે જાણી લઈ સ્વીકારવા સિવાય ઇતિહાસમાંથી કોઇ બોધ મળતો નથી. મનુએ કરેલી ભૂલો ધ્યાનમાં આવ્યા પછી ગયા સો વર્ષમાં તેને સુધારવાના પ્રયત્નો નથી થઈ રહ્યા ? દલિત અને પછાત વર્ગને આરક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવી આપી અને તેમની સાથે અપમાનાસ્પદ વ્યવહાર કરનારાઓને યોગ્ય શિક્ષાની વ્યવસ્થા કરી તથા તેમને મંદિરમાં માત્ર પ્રવેશ જ આપીને નહીં તો તેમને પૂજારી તરીકે નિયુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી

આખો સમાજ ભૂલ સુધારવા મથી રહ્યો છે ને ! આવા જ સુધારા શક્ય બનાવવાની તક આપણે મુસ્લિમ સમાજને કેમ ઉપલબ્ધ કરાવી દેતા નથી. અને સુધાર કરવો હોય તો પહેલા ભૂલોની અનુભૂતિ થવી ન જોઇએ ? ઇતિહાસનું સત્યદર્શન થયા સિવાય આ સુધારણા કેવી રીતે થશે ?' વગેરે વાતો તે કરતી જ રહી.

વચ્ચે જ એક ચમકતી દાઢીવાળા પ્રોફેસરે કહ્યું, 'મુસ્લિમ શાસકોએ તમે કહો છો એવો વ્યવહાર કર્યો હતો એ સ્વીકારીએ તો પણ તે માટે આજના મુસ્લિમ બંધુઓનો દ્વેષ કરી સમાજનું વાતાવરણ બગાડવાથી રાષ્ટ્રનું કયું કલ્યાણ થવાનું છે ?'

તેણે તરત જવાબ આપ્યો. 'કોઇનો તિરસ્કાર કરવો, મન કલુષિત કરવું એવો ઇતિહાસનો હેતુ ક્યારેય હોતો નથી. હોવો પણ ન જોઇએ. આપણા પૂર્વજોની ભૂલો યોગ્ય રીતે સમજી લઈ આપણે આપણો વર્તમાન શક્ય હોય એટલો મુક્ત તો કરી જ લેવો જોઇએ. એટલે જ ઐતિહાસિક સત્યોને કોઇ પણ રંગ આપ્યા વગર તેમની તરફ જોવાનું પ્રામાણિકપણું હોવું આવશ્યક છે. પણ તમે તેમને એવી તક આપતા જ નથી. ભૂતકાલીન મુસ્લિમ શાસકોના વ્યવહાર માટે આજના મુસ્લિમો જવાબદાર નથી એ વાત સાવ સાચી છે પણ પોતાના પૂર્વજોએ કરેલી ભૂલોને નમ્રતાથી સ્વીકારી તેમની જવાબદારીને નકારવી ન હોય તો તેનો અર્થ આપણે તે ભૂલોનું સમર્થન કરી રહ્યા છીએ એવો જ થાય. સાવ નજીકના ભૂતકાળમાં પોતાના પૂર્વજોએ કોરિયાને કરેલા અન્યાયની જવાબદારી જાપાને સ્વીકારી તેનો અર્થ શું થાય? નાઝીઓએ માનવતાવિરુદ્ધ જે હીન કૃત્યો કર્યાં તે માટે જર્મનોએ પશ્ચાતાપ વ્યક્ત કરી આ પછી આવી કોઇ ઘટના ક્યારેય નહીં થાય એવાં શપથ ન લીધા ? આ શપથ દ્વારા તેમણે દુનિયાને ખાતરી આપી કે અમારા પૂર્વજોએ કરેલી ભૂલો માટે અમે જવાબદાર નથી, અમે તેમના કરતાં જુદા છીએ. ભારતીય મુસ્લિમ સમાજને આવી નૈતિકતા બતાવવાની તક તમે આપતા જ નથી. ઇતિહાસના સત્યનો પ્રામાણિક સ્વીકાર કરવાનું ધૈર્ય હશે તો આપણે ફરી એ ભૂલો નહીં કરીએ. મનુએ કરેલી ભૂલો હિંદુ સમાજે જેવી નમ્રતાથી સ્વીકારી તેવી જ નમ્રતા જો મુસ્લિમ સમાજ બતાવે અને આપણે પણ તેમને એ માટે સહાયક બનીએ તો સમાજાંતર્ગત ભાઈચારો, એકતા જેવા રાષ્ટ્રીય એકતા માટે આવશ્યક ગુણો વધુ દઢ થશે અને રાષ્ટ્રીય એકતાનો પાયો વધુ મજબૂત થશે એમ નથી લાગતું?'

'તમારા વિચારો બાકી લોકોએ સાંભળી લીધા છે. હવે તેમના બોલવામાં અવરોધો ઉભા કર્યા સિવાય તેમને તેમના મતો પ્રસ્તુત કરવા દો' એવી વિનંતી વચ્ચે વચ્ચે અધ્યક્ષ મહોદય કરી જ રહ્યા હતા. તેમની દીકરી જો નઝીરની બેગમ ન હોત

તો આટલી વારમાં તો તેમણે મને બહાર કાઢી જ મૂકી હોત એ ખબર હોવાથી તે પણ અટક્યા વગર પોતાની વાત મૂકતી જ રહી.

ઘેર પહોંચ્યા પછી પણ તેના મગજમાં એ જ વિચારો ઘોળાતા હોવાથી તેણે ફરી એક વાર તે સંદર્ભના ગ્રંથો અને નોંધો તપાસી લીધી અને સંદર્ભગ્રંથોની યાદી બનાવવાની શરૂઆત કરી. આગામી સભામાં આ સૂચિની એક એક નકલ બધાને આપવી એમ તેણે નક્કી કર્યું. એકાદ મહિના પછી ડો. રાજદાનનો એક પત્ર આવ્યો. 'મેડમ રઝિયાને સલામ. ફરી એક વાર તમારી મુલાકાતની તક મળી તેનો આનંદ છે. આ જ મહિનાની ચોવીસથી છવ્વીસ તારીખ દરમિયાન મળનારી સભામાં તમે આવો છો ને ? ઇતિહાસના સંદર્ભમાં તમારી સાથે ઘણી વાતો કરવી છે. તમારું સ્વાસ્થ્ય સારું હશે જ તેવી અપેક્ષા.'

'ઓત્તારી! મને તો નિમંત્રણ આવ્યું જ નથી. રાજદાનને નિમંત્રણ મળ્યા પછી તેમણે લખેલો પત્ર મને મળ્યો તો પણ ?' તેને નવાઈ લાગી પણ થોડી વાર પછી તેને આનો અર્થ સમજાયો. તે અસ્વસ્થ થઈ ગઈ. **सत्यमेव जयते** ઘોષવાક્ય ધરાવતા આ દેશમાં આ કેવાં ષડ્યંત્રો ચાલે છે ?

બે અઠવાડિયાં વીત્યા પણ તે દુઃખી જ હતી. સાથે સાથે બીજી સભામાં શું થયું તે જાણવાની ઇચ્છા પણ થઈ. ડો. રાજદાનને પત્ર લખીને પૂછવાનો માર્ગ સૂઝ્યો. તેમને બધી વાત કહેવામાં વાંધો હોવાનું કોઇ કારણ નહોતું. પણ પત્રમાં લખીને તે બંધાશે નહીં. ફોન પર કદાચ ખૂલીને વાત કરશે. નંબર શોધીને તે સવારની બસ પકડી કુણિગલ ગઈ અને ફોન કર્યો. ફોન પર આવેલા રાજદાને કહ્યું, 'રઝિયાજી, તમારે લીધે ભારતના ઇતિહાસને નવી દિશા મળી. અભિનંદન.'

'એટલે શું ? જરા વિસ્તારથી કહો તો સારું.'

'એક મિનિટ, પાન થૂંકીને આવું છું. મૂકી ન દેતા.....' તેમણે રિસિવર મૂક્યાનો અવાજ આવ્યો. 'મુસ્લિમ રાજાઓને ધર્માંધ એટલે જાતીયવાદી, ધ્યાનમાં આવ્યું ? અવતરણચિહ્નોમાં જાતીયવાદી બાદશાહ માને છે ને ? તે ધર્માંધ નહોતા. ઉલટું ધર્મસહિષ્ણુ રાજ્યકર્તા હતા એવું પ્રસ્થાપિત કરનારા દસ-પંદર સંશોધન લેખો, ચાર પાંચ સંશોધન ગ્રંથો શક્ય તેટલા જલદી લખાવીને પ્રકાશિત કરવા એવો નિર્ણય સભામાં લેવાયો છે. આગામી એક બે વર્ષમાં ઔરંગઝેબનું ચિત્ર સાવ બદલાઈ જાય છે કે નહીં તે જોજો. કાશી વિશ્વનાથની કથાનો વિકાસ કેવો થવાનો છે ખબર છે ? ઔરંગઝેબ બંગાળ જવા નિકળ્યો હતો. સાથે અનેક હિંદુ રાજાઓ પણ હતા. તેમની

સાથે તેમની રાણીઓ પણ હતી, બનારસ પાસે આવ્યું એટલે તેમણે વિશ્વનાથની પૂજા કરવાની પરવાનગી માગી અને ધર્મસહિષ્ણુ બાદશાહે તે આપી. રાણીઓના રક્ષણ માટે સાથે પોતાની સેના પણ મોકલી. ગંગાસ્નાન કરી રાણીઓએ પૂજા માટે મંદિરપ્રવેશ કર્યો. પૂજા થઈ ગયા પછી બધી રાણીઓ પાછી વળી. પણ એક રાણી ત્યાં જ અટવાઈ ગઈ. રઝિયાજી, સાંભળો છો ને ?'

'હા ! હા ! સાંભળું છું. તમે આગળ બોલો.'

'તમે જરા હોંકારો દેતાં રહો. તે સિવાય મને વાત કરતાં નહીં ફાવે. પાછળ રહી ગયેલી રાણીને મંદિરના ખૂણે ખૂણે શોધવા છતાં તે મળી નહીં. સમાચાર મળતાં જ બાદશાહ ગુસ્સે થઈ ગયા. તેમણે રાણીને શોધવા પોતાના ઉચ્ચ અધિકારીઓને મોકલી આપ્યા. તેમણે કસીને તપાસ કરી, બધી મૂર્તિઓ પણ હલાવી જોઇ. એક ગોખલામાં મૂકેલી ગણેશપ્રતિમા પોતાની જગ્યાએથી ખસેલી જોતાં જ તેમણે તે હલાવી અને મૂર્તિની પાછળ પગથિયાં દેખાયાં. તે ઉતરીને ભોંયરામાં ગયા તો રાણી પર બળાત્કાર થયાનું ધ્યાનમાં આવ્યું. તે ભોંયરું શિવલિંગની બરાબર નીચે જ હતું. આ જોઇ બધા હિંદુ રાજાઓએ અપરાધીઓને શિક્ષા થવી જ જોઇએ એવો બાદશાહને આગ્રહ કર્યો. પવિત્ર સ્થળ અપવિત્ર થવાને લીધે ત્યાંનું પવિત્ર શિવલિંગ ત્યાંથી ખસેડી મંદિર જમીનદોસ્ત કર્યું. અને ત્યાંના પૂજારીઓ બદલ્યા. મંદિર અને દેવના સંદર્ભમાં અત્યંત શુદ્ધ આચરણ માટે આગ્રહી બાદશાહ આવી ભૂમિકા લે તે તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે. તે સમયે પણ હિંદુ ધર્મની કેટલી અધોગતિ થઈ હતી તે આ ઉદાહરણ પરથી સમજાશે. હવે સમજાયું ? નવા ઇતિહાસકારોએ આ દૃષ્ટિથી પોતાનું સંશોધન કરવું એમ આ સભામાં નક્કી થયું...'

વચ્ચે જ લક્ષ્મીએ કહ્યું, 'અપવિત્ર થયું એટલે મંદિર જમીનદોસ્ત કરવું એ તો યોગ્ય છે પરંતુ કહેવું જ હોય તો એ જ અપવિત્ર સ્થાન પર, એ જ અપવિત્ર વાસ્તુની ભીંતો અને થાંભલાઓનો ઉપયોગ કરી આટલા ધર્મનિષ્ઠ બાદશાહે પવિત્ર મસ્જિદ કેમ બાંધી ? મથુરાના કેશવદેવ મંદિરમાં કયું અપવિત્ર કાર્ય થયું ? ઉદયપુરના રાજવાડા સામેનું મંદિર, ઉદયસાગરના કિનારા પરનાં મંદિરો, ઉદયપુરની આસપાસનાં એકસોબત્રીસ મંદિરો, ચિત્તૂરનાં બાસઠ મંદિરો, અંબરનાં છાસઠ મંદિરો જેવાં, કેટલાય મંદિરો ઔરંગઝેબે નષ્ટ કર્યાં એવું માસિર-ઇ-આલમગીરીમાં લખ્યું છે. તે બધાં મંદિરો માટે કઈ કથા તૈયાર કરવાના છે ?'

'દરેક મંદિર માટે કથા નિર્માણ થશે. સરકાર પાસે અઢળક પૈસો છે. પોતે કહે

તેવો ઇતિહાસ રચવા માટે અનેક લોકો મળી રહેશે. નહીં મળે ?'

'તો પછી આ બધું ખોટું છે એમ કહી તમે સભામાં તેનો વિરોધ કેમ ન કર્યો ?'

'આ બધી સભાની ચર્ચાઓમાં નક્કી થનારી વસ્તુઓ નથી મેડમ. સભા પૂરી થયા પછી અંદરના માણસો આવા નિર્ણયો કરે છે અને પછી તે જ અધિકૃત ઘોષણા હોય તેમ વહેતી મૂકી દે છે. હું પણ તેમના પૈકી જ એક છું એમ માની મારી હાજરીમાં જ આ તેમની ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. હું પણ સ્કોચ લઉં છું ને ! તેનો એક સારો આધાર હોય છે.' તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું.

* * *

પ્રકરણ ૧૬

રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા પરની સભા વિષે અખબારોમાં માહિતી આવી. ઇંગ્લિશ અખબારોએ પ્રોફેસરના બીજભાષણ અને સમારોપના ભાષણોનો અહેવાલ આપતો એક મોટો લેખ છાપ્યો હતો. સભામાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોની નોંધ પણ ઇંગ્લિશ અને કન્નડ અખબારોએ લીધી હતી. પણ એક પણ અખબારમાં ક્યાંય તેનું નામ અથવા તેણે વ્યક્ત કરેલા વિચારોનું નામોનિશાન નહોતું. સંપૂર્ણ માનવકુળ એક જ છે એ પ્રવાદી મહંમદના ઉપદેશોને અનુસરીને રાજ્યશાસન ચલાવનારા મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની નિંદા કરનારા, બ્રિટિશોની ચાલાકીનો શિકાર બનેલા આપણા કેટલાક ઇતિહાસકારો, સેંકડો વર્ષોથી ભાઈચારાથી જીવતા આવેલા ભારતીયોને ખોટો ઇતિહાસ ભણાવી રહ્યા છે. તે પૂર્ણપણે ઉખેડી નાખ્યા વગર આપણા દેશમાં એકતા સિદ્ધ કરવી શક્ય નથી...

તે પછી પણ આખો મહિનો તે અખબારો પર નજર રાખતી હતી. બધામાંથી આ એક જ સૂર પ્રકટ થતો હતો. વિવિધ સભાસંમેલનોમાં પણ આ જ વિચાર વ્યક્ત થતો હતો. તેને વિચાર આવ્યો, પોતે જ શું કામ એક લેખ ન લખવો ? સભામાં માંડેલા વિચારો પોતે જ લખી કાઢવા. સભામાં કોઇએ તેને સમર્પક જવાબ ન આપતાં બીજી સભામાં પોતાનું નામ કેવી રીતે પડતું મૂકવામાં આવ્યું તે પણ ઉલ્લેખ કરવો. કન્નડ અને અંગ્રેજી લેખ તૈયાર થતાં જ તેણે બેંગલોર જઈ ટાઇપ કરાવી લીધો. પછી સૌથી વધારે ફેલાવો ધરાવતા અંગ્રેજી અખબારને અને પોતાને નિર્ભય ગણાવતા કન્નડ અખબારને મોકલી દીધો. બે-ત્રણ અઠવાડિયાં વીતી ગયાં પણ કોઇ અખબારમાં લેખ પ્રસિદ્ધ ન થયો. અથવા એક લીટીનો પણ ખુલાસો કરતો પત્ર ન આવ્યો. બંને

અખબારોના તંત્રીઓને પૂછપરછ કરતો પત્ર રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટથી મોકલવા છતાં કોઇ જવાબ આવ્યો નહીં.

છેવટે એક દિવસ કંટાળીને તે અંગ્રેજી અખબારની ઑફિસમાં જ પહોંચી ગઈ. ત્યાંના નિવાસી સંપાદકને મળી. તે તેનો પરિચિત જ નિકળ્યો. તેનું નામ આનંદન હતું. તેણે અત્યંત આદરપૂર્વક રઝિયાનું સ્વાગત કર્યું. લેખ બાબતે પૂછપરછ કરતાં જ તેણે કહ્યું, ‘મને કાંઇ ખબર નથી. સબ એડિટરે કેમ ન છાપ્યો શું ખબર ?’

‘મારે તેની સાથે વાત કરવી છે. સહજ છોડી દેવા જેવો મારો લેખ નહોતો.’ તેણે કહ્યું, તો આનંદને જવાબ આપ્યો, ‘બહારના માણસની સામે મારા સહકર્મચારીને બોલાવી ઠપકો આપવાની મારી પદ્ધતિ નથી.’

‘તો પછી તમે જ એ લેખ મંગાવી લો. જો તેણે તે ખોઇ નાખ્યો હોય તો મારી પાસે તેની બીજી નકલ છે. આ લો.’ આનંદનના ચહેરા પર થોડો ચોરીનો ભાવ દેખાયો. તેણે કહ્યું, ‘એમ કરો, તમે મૂકીને જાઓ. હું હમણાં ઑફુલી બિઝી છું.’

‘ઠીક છે, તો ફરી ક્યારે આવું ? મારો લેખ પ્રકાશિત કરવા હું આ નથી પૂછતી. વિષય ગંભીર છે. ગત અનેક વર્ષ મેં આ વિષયનું અધ્યયન કર્યું છે. સમાજની સામે પહોંચવો આવશ્યક એવો અત્યંત મહત્ત્વનો વિષય મેં લીધો છે. એટલે મારો આગ્રહ છે.’

‘મેડમ ! આ બધી અખબારોની નીતિવિષયક વાતો છે. અમારી મુખ્ય ઑફિસમાં તે નક્કી થાય છે. જેનો જવાબ હું આપી શકું તેમ નથી એવું કાંઇ તમે મને પૂછશો નહીં એવી મારી વિનંતી છે.’ તેણે હાથ ઉંચા કરી દીધા.

‘તો પછી મને ત્યાંનું સરનામું આપો. હું તેમને આ લેખ મોકલી આપીશ.’

‘જરૂર મોકલો.’ કહી તેણે કાર્ડ આપ્યું.

તેણે મુખ્ય ઑફિસને પણ લેખ મોકલ્યો પણ ત્યાંથી પણ કોઇ જવાબ ન આવ્યો. એકંદરે શું તો તે લેખ ક્યાંય પ્રકાશિત ન થયો. કન્નડ અખબારના સંપાદકે પણ જૂની ઓળખ કાઢી સારી સારી વાતો કરી. તમે બેંગલોર છોડી ગામડે કેમ ગયા ? ખબર છે, અહીંનું કલાક્ષેત્ર તમને મિસ કરે છે ? પાંચ વર્ષ એટલે તે ક્ષેત્રની દૃષ્ટિથી મોટો ગાળો થયો. આ ગાળામાં નવા નવા કલાકારોનો ઉદય થાય છે. જો કે હું તમને કાંઇ કેવળ સિતારા માનતો નથી.... વગેરે વાતો કર્યા પછી અત્યંત આત્મીયતાભર્યા સ્વરે કહ્યું, ‘તમે અને આમીર જુદા થયાં એ ખૂબ ખરાબ થયું. તેણે બીજાં લગ્ન કર્યાં તે તો બેંગલોરમાં કોઇને પણ ગમ્યું નથી. તે પણ બુરખો પહેરનારી

સ્ત્રી સાથે ? તે લગ્ન વિષે અને પત્ની વિષે તેઓ કોઇની સાથે વાત કરતા નથી. અન્ય લોકો પણ કેવી રીતે પૂછે ?

એ બાબતમાં નારીવાદી સંગઠનોએ કાંઇ કર્યું નહીં ?

અલ્પસંખ્યકોનો વિષય આવે એટલે આ ચળવળ સાથે જોડાયેલા લોકો પણ ચાલાકીપૂર્વક ખસી જાય છે. મને ખબર છે કે અમે તમારો લેખ કેમ છાપ્યો નહીં તેની તપાસ કરવા અહીં આવ્યા છો, વર્ષોના ગહન અધ્યયન વગર આવો લેખ લખવો શક્ય નથી એ અમને પણ ખબર પડે છે. પણ તે છાપવામાં મને બીક લાગે છે. તે છાપીશ તો લોકોનાં ટોળાં આવીને અમારી ઑફિસ પર પથ્થરમારો કરશે, આગ લગાવશે. અમારાં વાહનો પર પેટ્રોલ છાંટી સળગાવી દેશે. મારી હત્યા પણ કરી શકે. મારા માલિક મને કામ પરથી કાઢી મૂકશે એ વાતમાં તો કોઇ શંકાને સ્થાન જ નથી. કયો લેખ છાપવાનાં શું પરિણામો આવશે તેનો મારા જેવા અનુભવી સંપાદકને અંદાજ ન હોવો જોઇએ ? રાજકારણીઓ આ લેખ પર આગ ઓકશે. અખબારને હેરાન કરવાનું નક્કી કરે તો સરકાર પાસે સત્તરસોને સાઠ રસ્તા હોય છે. તમે ગમે ત્યાં આ લેખ મોકલશો તો પણ દરેક સંપાદક આ વિચાર કરશે જ.'

સંશોધન સ્વાતંત્ર્ય નહીં, અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય નહીં, માધ્યમ સ્વાતંત્ર્ય નહીં, આ કેવી લોકશાહી ? આ દેશ ક્યારે શક્તિશાળી થશે ? એ અર્થમાં અહીંનો નાગરિક ક્યારે સ્વતંત્ર થશે ? અપ્પાજીના સંગ્રહમાં સચવાયેલાં અને તેણે ખરીદેલાં બધાં પુસ્તકો તેણે વાંચી લીધાં હતાં. આ પછીના વાચનથી વિગતો વધશે, વિચારની દિશામાં કોઇ ફરક નહીં પડે તે બાબતે તે સ્પષ્ટ હતી. પોતે ભેગી કરેલી સામગ્રીને આધારે કોઇ ગ્રંથ લખવાનો પણ તેને ઉત્સાહ જાગતો નહોતો. તેને બદલે શરૂ કરેલી નવલકથા જ આકાર આપીને પૂર્ણ કરવી એ વધુ સારું છે એમ તેને લાગવા માંડ્યું.

નવલકથા પૂરી થઈ. બહુ મોટી નહીં. મર્યાદિત પાનાંની. ટાઈપ કરી તેની ચાર પ્રતો ચાર પ્રકાશકોને મોકલી આપી. પ્રકાશકો પણ તેને વ્યક્તિગત ઓળખતા હતા. તેનું નામ નાટક-સિનેમાનાં ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ જ હતું. તેથી ચારે જણાએ પુસ્તક ઉત્સાહપૂર્વક વાંચી પણ લીધું. પણ કોઇ તેને પ્રકાશિત કરવા તૈયાર નહોતું.

'મેડમ, આ પુસ્તક પ્રકાશિત થશે તો મોટી ગરબડ થશે. અમારી ઉપર પથ્થરમારાની, સળગાવી દેવાની, મારી નાખવાની ધમકીઓ શરૂ થશે. કદાચ સરકાર પણ તેની ઉપર પ્રતિબંધ મૂકશે. અમારે આ બધી માથાકૂટમાં શા માટે પડવું ? એમ કરો, તમે એક બીજી નવલકથા લખી આપો. હાથોહાથ છાપી દઈશું.' ચારે જણાએ

જુદા જુદા શબ્દોમાં આ જ વાત કરી.

'આ પુસ્તકનો તમામ ખર્ચ હું આપીશ. પુસ્તક વેચાય તો મને પૈસા પાછા આપજો. તમે કહો છો એવું બને અને કાંઇ નુકસાન જશે તો મારા પૈસા જશે.' તેણે સૂચન કર્યું.

આ માટે પણ કોઇ તૈયાર ન થયું.

હવે તે હઠે ભરાઈ, હું એક કલાકાર છું. લેખિકા છું. મારા વિચારની અભિવ્યક્તિ માટે મેં નવલકથા લખી છે. હવે કોઇની બીકે પીછેહઠ કરવી ?

તે એક પ્રેસમાં ગઈ. ટાઇપ કરેલી પ્રત આપી. એક હજાર પ્રતના ખર્ચનો અંદાજ પૂછયો. તેમના અંદાજ પ્રમાણે રૂ. ત્રીસ હજાર આપવાનું નક્કી કર્યું અને એડવાંસ રકમ આપી ઘેર આવી. પુસ્તક છપાઈ ગયું. અભિપ્રાય માટે પ્રમુખ અખબારોને મોકલી આપ્યું. રાજ્યના પ્રત્યેક જાણીતા વિચારકને પણ એક પ્રત મોકલી. પુસ્તકોની ત્રણ દુકાનોમાં વેચાયા પછી પૈસા આપવાની શરતે સો સો કોપી મૂકી આવી. પણ કોઇએ પણ પુસ્તક પરીક્ષણ લખ્યું નહીં. એટલું જ નહીં તો લેખકો, સમીક્ષકો, વિચારકોએ પુસ્તક મળ્યાની પહોંચ પણ મોકલી નહીં. આ કેવું બૌદ્ધિક કાવતરું કહેવાય ? તેના દિવસો વિષાદમય જતા હતા.

પણ એક રવિવારે એક પ્રમુખ કન્નડ અખબારની પૂર્તિમાં રાષ્ટ્રવિઘાતક નવલકથા શીર્ષક હેઠળ એક લેખ પ્રકટ થયો. 'ભારતનું વિભાજન થયા પછી અહીંની માટીના પ્રેમને કારણે અહીં જ રહી ગયેલા બંધુઓને માનસિક અને શારીરિક ત્રાસ આપનારાં લક્ષ્મી ઉર્ફ રઝિયા બેગમે પોતાના સડેલા સ્વભાવનાં, બુદ્ધિનાં અને માનસિકતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે.... ઇસ્લામ શબ્દનો અર્થ જ શાંતિ થાય છે એટલે તેમણે અલ્પસંખ્યકોનું અપમાન કર્યું છે.... દેશના બંધારણે આપેલા અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો દુરુપયોગ કર્યો છે. ધાર્મિક અશાંતિ નિર્માણ કરનારું આ પુસ્તક લખી અને પ્રકાશિત કરી રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાના પાયામાં ઘા કર્યો છે. રાષ્ટ્રીય એકાત્મતાના પાયામાં આગ મૂકનારા આ પુસ્તક પર જો વેળાસર પ્રતિબંધ નહીં મૂકાય તો સરકારને આની ભારે કિંમત ચુકવવી પડશે.' વગેરે આરોપો પહેલા જ ફકરામાં કર્યા હતા. લેખના લેખકનું નામ આપ્યા વગર માત્ર સમીક્ષક એટલો જ ઉલ્લેખ કરાયો હતો. આમ પણ આવા સત્ત્વહીન માણસનું નામ જાણી શું ફાયદો થવાનો હતો ?

જો કે ગુસ્સામાં તો ગુસ્સામાં પણ છેવટે કોઇએ લખ્યું તો ખરું. આવી એક નવલકથા પ્રકાશિત થઈ છે એટલી તો લોકોને ખબર પડશે. એટલું પણ પૂરતું છે.

તેને થોડું સારું લાગ્યું. પણ સાથે સાથે આની ઉપર પ્રતિબંધ આવશે કે શું એવી બીક પણ લાગવા લાગી. પોતે શું કરવું એ તેને સમજાતું નહોતું. એમાં વળી તે દિવસે રવિવાર હતો. પુસ્તકોની દુકાનો પણ બંધ હશે. સરકારી ઑફિસો પણ બંધ હશે. કાલે બેંગલોર જઈ દુકાનમાં તપાસ કરવી પડશે. સમીક્ષકે પણ પ્રક્ષોભ માટેની આડકતરી સૂચના કેવી ચાલાકીથી આપી છે. મારા પુસ્તકમાં આપેલા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ વિષે તેમાં એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી. માત્ર ભાવનાત્મક ઉશ્કેરણી અને રસ્તા પરનું રાજકારણ જ ભર્યું છે. સાથે જ યાદ આવ્યું, અપ્પાજીના મૃત્યુ પછી ગામડે જઈ તેમનો ગ્રંથસંગ્રહ વાંચતા પહેલાં હું પણ આવી જ ભાવનાથી ગ્રસ્ત અને આવી જ ભાષા બોલનારી નહોતી ?

તેણે ફરી એક વાર પુસ્તક વાંચવાની શરૂઆત કરી. કેટલાક સંદર્ભગ્રંથોની ત્યાં જ પાદટીપો આપી હતી. પણ એટલું પૂરતું નહોતું. દરેક જગ્યાએ જે તે સંદર્ભગ્રંથોની નોંધ કરવાની જરૂર છે. પુસ્તકના અંતે સંદર્ભગ્રંથોની યાદી મૂકવાની જરૂર હતી. પણ હજી કાંઇ બગડ્યું નથી. પિસ્તાળીસ પાનાંની સંદર્ભસૂચિ જુદી છાપીને દરેક પ્રત સાથે આપી શકાશે.

સાંજે પાંચ વાગતામાં તેના ઘર પાસે એક પોલિસની ગાડી આવીને ઉભી રહી. એક ઇન્સ્પેક્ટર અને પાંચ કોન્સ્ટેબલ્સ તેમાંથી ઉતર્યા. સાથે એક લોરી પણ હતી. તેમાં દસ સિપાઈઓ હતા. આ લોકો જપ્તી માટે આવ્યા છે એ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું પણ પોતે શું કરવું એ તેને સમજાતું નહોતું. આ તેના માટે નવો જ અનુભવ હતો. ઇન્સ્પેક્ટરે પૂછયું, લક્ષ્મી ઉર્ફે રઝિયા બેગમ તમે જ કે ?

તેણે હા પાડી.

તમારા પુસ્તક પર સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. અમારે પુસ્તકની નકલો જપ્ત કરવાની છે. કહી તે સીધા અંદર ઘૂસ્યા. સાથે જ સિપાઈઓ પણ ઘૂસીને આખા ઘરમાં ફરી વળ્યા. મેડી પર પણ જઈ આવ્યા. એક રૂમમાં પુસ્તકનાં બંડલ પડ્યાં હતાં. સિપાઈઓએ બધાં બંડલ ઉપાડીને લોરીમાં નાખ્યાં. પછી અભ્યાસકક્ષમાં ઘૂસીને ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું, આ પણ ઉપાડો. તરત જ સાત આઠ સિપાઈઓએ પુસ્તકો ભેગા કરવાની શરૂઆત કરી.

બારણાંમાં ઉભેલી લક્ષ્મીએ કહ્યું, ઉભા રહો ! તમે હજી જપ્તીનો હુકમ મને બતાવ્યો નથી અને સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો જ હોય તો તેનો સંબંધ માત્ર આ છ સો

પ્રતો સાથે જ છે. આ બધાં અહીંનાં જૂનાં પુસ્તકો છે. એનો જપ્તી સાથે કાંઇ સંબંધ નથી. એને હાથ અડાડવાની કાંઇ જરૂર નથી.

'જુઓ બહેન તમારા ઘરનાં બધાં પુસ્તકો લઈ આવવાની અમને સૂચના છે. તેમાં શું છે તે જોવાની અમારી જવાબદારી નથી. તે માટે તમે જોઇએ તો કોર્ટમાં જઈ પુસ્તકો પાછાં મેળવી શકો છો.' તેમણે ફરી સિપાઈઓને ઇશારો કર્યો. એક સિપાઈએ તેને હાથ પકડીને એક બાજુ ખસેડી દીધી.

બધાં પુસ્તકો જેમતેમ લોરીમાં ભરીને સિપાઈઓ લોરીમાં ચઢ્યા. એક બે જણા પુસ્તકો પર પગ મૂકી ઉભા હતા. પુસ્તક સરસ્વતીનું રૂપ છે, ભૂલથી પગ અડી જાય તો પણ નમસ્કાર કરવા જોઇએ એ વાત તો દૂર રહી પણ કોઇ વસ્તુ પગ નીચે કચડીને નષ્ટ ન કરવી જોઇએ એટલી સભ્યતા પણ આમનામાં નથી ? તે અંતર્મુખ બની. જીપ નીકળી તેની સાથે બધાં જ પુસ્તકો ભરીને લોરી પણ નીકળી. હવે આ પુસ્તકો પાછાં મેળવવા માટે ભગવાન જાણે કેટલો સમય ન્યાયાલયના ધક્કા ખાવા પડશે? ત્યાં સુધી બધાં પુસ્તકો ખરાબ થઈ જશે. અપ્પાજીનો અમૂલ્ય સંગ્રહ નષ્ટ થઈ જશે. આવી રીતે કદાચ આખા દેશમાંથી આ પુસ્તકો જપ્ત કરી લેવાશે. આ વિચારે તે થથરી ગઈ.

આખી રાત તેને ઉંઘ ન આવી. મન હતાશા અને અસહાયતાથી ભરાઈ ગયું હતું. શ્વાસની ગતિ અને હૃદયના ધબકારા અનિયમિત થઈ ગયા હતા. કલ્પનાશક્તિને આધારે તેણે નિર્માણ કરેલા કથાનાયકનાં અંડ ફોડ્યા પછી તેની કેવી અવસ્થા થઈ હશે એની જાણે તે અનુભૂતિ કરી રહી હતી. આ પરિસ્થિતિનો સામનો કેવી રીતે કરવો ? વિચાર સ્વાતંત્ર્ય, સંશોધન સ્વાતંત્ર્ય, અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય વગરના આ વાતવરણમાં આંખે પાટા બાંધી ચૂપચાપ બેસી રહેવું ? ના. તે શક્ય નથી. પણ તો પછી લડવું કેવી રીતે ? વિચારમાં ને વિચારમાં સવાર પડી છતાં ઉંઘ ન આવી.

સવારે ઉઠીને સ્નાન વગેરે પતાવી નાગલીનો રોટલો અને કોપરાની ચટણીનો નાસ્તો કર્યો. કોફી પીશ તો ઉંઘ નહીં આવે એમ વિચારી વાટકી ભરીને દહીં ખાધું. હવે ઝોકાં આવતાં હતાં. અભ્યાસિકાના પલંગ પર પડી અને તેને ઉંઘ આવી ગઈ.

પણ થોડી વારમાં જ લક્ષ્મમ્માએ બૂમ મારી, અવ્વા કોઇ ગાડી લઈને આવ્યું છે. તમે સૂતાં છો કહ્યું તો સાંભળતા નથી. હમણાં જ ઉઠાડો કહી ઉતાવળ કરે છે. ના છૂટકે લક્ષ્મી ઉઠી. આળસ મરડી પાંચ મિનિટમાં બહાર આવી. જોયું તો બારણામાં નવીનક્કોર કાર ઉભી હતી. ઓસરી પર એક ખુરશી પર આમીર બેઠો હતો. તે આશ્ચર્યના આંચકામાંથી બહાર આવે તે પહેલાં તેણે અંગ્રેજીમાં કહ્યું, 'તને એક

તાકીદની વાત કહેવા આવ્યો છું. અહીં જ વાત કરીશું ?'

તે આમીરને અભ્યાસિકામાં લઈ ગઈ. ખુરશી પર બેસવા કહ્યું પણ તેણે ઉભા ઉભા જ ધીમે અવાજે વાત શરૂ કરી. 'બાકી બધું રસ્તામાં કહું છું. તારી ધરપકડનો ઑર્ડર નીકળ્યો છે એવી ખબર પડી. પોલિસ આવીને તને પકડે તે પહેલાં તારે અહીંથી નીકળી જવું જોઇએ. બેંગલોરમાંથી કોઇ સારો વકીલ રોકી આગોતરા જામીન મેળવી લેવા જોઇએ. એક વાર અટક થયા પછી જામીન મેળવતાં કદાચ મહિનાઓ નીકળી જશે. ત્યાં સુધી જેલમાં સડવું પડશે. સમાજમાં ભાગલા પાડવા, તેને આધારે દેશવિઘાતક કૃત્યો કરવાં વગેરે આરોપો મૂકાશે. હમણાં આવશ્યક સામાન લઈને અહીંથી નીકળીએ. બેંગલોરવાળા રસ્તે જવાની જરૂર નથી. મને ગામડાંઓમાંથી જનારો રસ્તો ખબર છે. બેંગલોરમાં કોઇ મિત્રને ત્યાં તારે થોડો સમય છુપાઈને રહેવું પડશે. વકીલ શોધીને આગોતરા જામીન મેળવવા માટેની બધી દોડધામ હું કરીશ.'

તેણે તરત એક સૂટકેસમાં આવશ્યક સામાન ભરી લીધો અને લક્ષ્મમ્માને કહ્યું, 'કોર્ટના આવશ્યક કામથી હું તૂમકુર જાઉં છું. પોલિસ અથવા બીજું કોઇ પણ મારી પૂછપરછ કરે તો ખબર નથી એમ જ કહેવાનું.' કહી તે આમીરની સાથે કારમાં બેઠી.

કાર ગામની બહાર આવી.

'જમણી બાજુ પાંચ માઇલ ગયા પછી દોડ્ડઘટ્ટ નામનું ગામ છે. ત્યાંથી ડાબી બાજુ વળીએ એટલે બેંગલોર જવાશે. ગભરાવાનું કાંઇ કારણ નથી.' તેણે કહ્યું.

તેના મનમાં એક વિચિત્ર ધૈર્ય નિર્માણ થયું હતું. 'પકડીને આગળ શું કરશે ? પકડશે તો મારી શક્તિ ઉલટી વધશે. સત્યાગ્રહી થઈ લડી શકાશે. હું અનશન કરીશ. મારી નવલકથાનાં પાત્રોના અનુભવો આગળ મારી ધરપકડની શું હેસિયત છે ?'

તેના મનમાં એક વિચિત્ર કુતૂહલ નિર્માણ થયું. 'આમીરના મનમાં અચાનક મારી આટલી ચિંતા કેમ પ્રકટી ?' તેણે આમીર તરફ જોયું. આમીરનું ધ્યાન પણ તેની તરફ ગયું. બંનેની આંખ મળી. તેણે જ કહ્યું, 'તું શું વિચારે છે તે હું સમજી શકું છું. આ રસ્તો બરાબર નથી. ગાડી ચલાવતા ચલાવતા વાત કરવાનું નહીં ફાવે. થોડા આગળ ગયા પછી કાર રોકીને વાત કરી શકાશે. આપણી પોલિસની ક્ષમતા હું જાણું છું. તે કાંઇ આ રસ્તે આવવાની મહેનત કરશે નહીં.'

'તારી વાત સાચી છે. નહીં આવે. મારા મનમાં પણ તારી વાત સાંભળવાની ચટપટી છે.' આમીરના ખભા પર હાથ મૂકી તેણે કહ્યું.

એકાદ માઈલ ગયા પછી આંબા, ફણસ, ચિકુ, પપૈયાંના ઝાડ વાળી વાડી દેખાઈ. તેની આડમાં ગાડી ઉભી કરી આમીરે કહ્યું, ‘તે દિવસે દિલ્હીમાં હું તારા રૂમ પર આવ્યો ત્યારે પીધેલો હતો. ત્યારે થયેલી વાત અડધી પડધી યાદ હતી. બીજા દિવસે થોડો મોડો જ ઉઠ્યો. સભામાં તારી સામે આવતાં બીક લાગતી હતી. છતાં પણ આનાથી શું કરવા ગભરાવું એવું મનને ઠસાવતો હું ત્યાં આવ્યો. તારું ધ્યાન મારી તરફ નહોતું. સભાની સભ્યતાને બહાને તારી સામે અવરોધો ઉભા કરાયા ત્યારે તું જે હિંમતથી બધાનો સામનો કરતી હતી તે હું જોતો હતો. એ આખી સભામાં વિષયનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરીને આવેલી તું એકલી જ હતી. તારી વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં મારા મનમાં તારા વિષય માટે પણ આસક્તિ નિર્માણ થઈ. મનમાં ને મનમાં હું તને શાબાશી આપતો હતો. કોઇ કાંઇ પણ બોલે ત્યારે મનમાં તારી બાજુથી જવાબ ઉમટતો હતો. પણ આટલા લોકોની સામે અને તેમાં પણ સરકારનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા પ્રોફેસર શાસ્ત્રીની સામે ઉભા રહીને બોલવાની હિંમત મારામાં નહોતી. પણ તારામાં એ હિંમત હતી. ક્યાંથી આવી આટલી હિંમત ? તારી પ્રત્યેક વાતને ઐતિહાસિક આધાર હોવો જ જોઇએ એમ લાગવા માંડ્યું. એટલું જ નહીં તો પ્રામાણિકતાથી કહું છું કે એ બધું સાંભળતા તારા માટે મારા મનમાં પ્રેમ નિર્માણ થયો.’ કહેતાં તેણે રઝિયા સામે જોયું.

તે પણ ગંભીરભાવે આમીરની સામે જોતી હતી.

તે જ આગળ બોલ્યો, ‘આ પ્રેમ એટલે ફિલ્મી પ્રેમ નહીં. તેને એક પ્રકારનો આદર જ કહી શકાય. વિદ્વત્તા અને પ્રખરતા વગરની સ્ત્રી પરનો પ્રેમ ફિલ્મી જ કહી શકાય. જેને માટે ગર્વ થાય, જેમાં આરાધનાનો ભાવ છે એવા પ્રેમની આ ફિલ્મી પ્રેમ સાથે તુલના જ નહીં થઈ શકે એમ લાગ્યું. પણ તે દિવસે સાંજે તારી રૂમ પર આવીને કહેવાની શરમ આવતી હતી. તે પછીની મિટિંગમાં તને બાકાત રાખવામાં આવી છે તે દિલ્હી ગયા પછી જાણ્યું. આપણી સરકારનું કામ આવું જ છે. મને આટલી બધી ડોક્યુમેંટરીઝનું કામ આપે છે. દરેકમાં પંચોતેર ટકા ફાયદો છે. આ નવી કાર તેમાંથી જ આવી. જવા દે એ વાત. પણ તે પછી સતત તારી યાદ આવતી હતી. બૌદ્ધિક સાહચર્ય ન હોય તેવી સ્ત્રી સાથે શું વાત કરવી ? શેની આપ-લે કરવી ? જો કે પુરુષ કરતાં વધુ બુદ્ધિમત્તા ન હોય તેવી સ્ત્રી પુરુષને શું આપી શકે ? પણ તને મળવાની મનમાં બીક લાગતી હતી. સંકોચ પણ થતો હતો. તે પછી કામમાં ગળાડૂબ થઈ ગયો....’

સરસ હવા આવતી હતી. તેણે એક વાર આજુબાજુ નજર ફેરવી. આવી ખુલ્લી

હવામાં, બાગમાં કેવું સારું લાગે છે ? આમીર આગળ બોલ્યો, 'ચાલ, ત્યાં પેલા બાંકડા પર બેસીએ. પછી મારા કામમાં ડૂબી ગયો. કાલે ઉઠતાવેંત રવિવારના કન્નડ અખબારની પૂર્તિ વાંચી. મારી એક મુલાકાત અપેક્ષિત હતી. એટલે મેં ધ્યાનથી છાપું જોયું. તારા પુસ્તકની સમીક્ષા વાંચી. તેં આવી નવલકથા લખી હશે એવી મને કલ્પના જ નહોતી. તેં પણ એ સમીક્ષા વાંચી જ હશે ને !'

'વાંચી. ત્રણ કન્નડ અને એક અંગ્રેજી છાપું લઉં છું હું.'

'તેને સમીક્ષા તો ઠીક પરીક્ષણ પણ કોણ કહે ? કોઇ ચક્રમ માણસે લખ્યું હશે' એમ લાગ્યું. કોઇ પણ હોય આટલું આક્રમક લખ્યું છે એનો અર્થ કે પુસ્તકમાં કાંઇક તો સત્ય હોવું જ જોઇએ. પુસ્તક વાંચવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પણ રવિવાર. પુસ્તકોની દુકાનો બંધ. મારા આસિસ્ટંટ મોહનકુમારને ઓળખે છે ને ? તે કન્નડ સાહિત્યનો રસિયો છે. તેને ફોન કર્યો. તેણે કહ્યું, 'મેં વાંચી છે, મારી પાસે છે. વાંચશો તો તમને ચોક્કસ આઘાત લાગશે. પણ મેં આગ્રહ કર્યો એટલે તેણે મને લાવી આપી. એકી બેઠકે વાંચી લીધી. મનમાં ગૂંચવાડો ઉભો થઈ ગયો, ખરેખર આવું બન્યું હશે ? પણ તેં તો દરેક જગ્યાએ સંદર્ભગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. સુલતાનો અને બાદશાહોએ પોતે લખેલા ગ્રંથોમાંથી તેં પૃષ્ઠ સંખ્યા અને પ્રકાશકોના નામ સાથે સંદર્ભો આપ્યા છે. તેથી મૂળ ગ્રંથો વાંચી સત્ય સમજી લેવું જોઇએ તેમ લાગ્યું. દિલ્હીમાં પણ તું આમ જ સંદર્ભો આપીને બોલી હતી. મૂળ પુસ્તકો ક્યાંથી મેળવવાં તેનો વિચાર કરતો હતો. સાંજના આઠ વાગ્યા હતા. ટીવી ચાલુ કર્યું. સમાચાર આવતા હતા, ગામમાં વિશિષ્ટ જાતિના લોકો તોફાને ચઢ્યા છે. આગ લગાવી રહ્યા છે, દુકાનો, બસો સળગાવી છે. પથ્થરમારો કરીને નુકસાન કરી રહ્યા છે. કારણ હતું તારી નવલકથા. તેથી સરકારે પુસ્તક પર પ્રતિબંધ મૂકી પુસ્તકની બધી જ પ્રતો જપ્ત કરવાનો આદેશ આપ્યો છે. આ સમાજ લેખિકાની ધરપકડની પણ માગણી કરી રહ્યો છે.

સમાચાર સાંભળી મને તારી ચિંતા થવા લાગી. રાત્રે દસ વાગે પોલિસને ફોન કર્યો. નામ પરથી મને અલ્પસંખ્યકોનો પ્રતિનિધિ માની તેમણે માહિતી આપી. લેખિકાને ગામ જઈ પુસ્તકની તમામ નકલો અને બાકીનો ગ્રંથસંગ્રહ જપ્ત કરી લીધો છે. હમણાં જ અખબારોને માહિતી આપી છે એટલે કાલથી વાતવરણ શાંત થશે એવી અમને ખાતરી છે.' મેં પૂછ્યું, 'લેખિકાને પકડવાની પણ માગણી તેઓ કરી રહ્યા છે. તેનું શું ?'

તેમનો જવાબ હતો, 'આથી વધુ માહિતી અમે તમને આપી શકીએ તેમ

નથી.' 'આનો અર્થ શું ? તને પકડવાનો તેમનો વિચાર છે જ. નહીં ? આખી રાત પાસાં ઘસતો જાગતો રહ્યો. તું દિલ્હીની સભામાં જે ધૈર્યથી બોલી હતી તે બધું યાદ કરતો રહ્યો. ત્યાં તેં અનેક સંદર્ભગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો, પુસ્તકમાં પણ કર્યો છે. મારે પણ તેમાંથી થોડું વાંચવું છે. પણ પોલિસે બધાં પુસ્તકો જપ્ત કર્યાં પછી શું ? આ વિચારમાં જ સિગરેટ પીતો આપણા મોટા હિંચકે બેઠો હતો. યાદ છે ને તને એ હિંચકો. ત્યારે યાદ આવ્યું કે તે આખો ગ્રંથસંગ્રહ તારા પિતાજીનો હતો.'

બંને ફરી ઉભા થઈને કારમાં બેઠા. લક્ષ્મીએ પૂછ્યું, 'મારા મનમાં એક જિજ્ઞાસા છે. પરીક્ષણના નામે આવો ઉત્તેજક લેખ કોણે લખ્યો હશે ?'

'પહેલાં તું તારો અંદાજ કહે. પછી મારી ધારણા કહું છું. ચાલુ કરેલી કાર બંધ કરતા તેણે પૂછ્યું.'

'પ્રોફેસર શાસ્ત્રી?'

'મારી પણ એવી જ ધારણા છે. તેમણે પોતે કદાચ નહીં લખ્યું હોય તો કોઇ ચેલા પાસે લખાવ્યું હશે. પોતાની ખપત વધારવા માટે અખબારોએ પણ આ તોફાનો કરાવી દીધાં. શાસ્ત્રીએ પોતાની છોકરી તારા દીકરાને આપી છે. એટલે આવો સીધો હુમલો કરવો તેમને પરવડશે નહીં. તેથી આ મામલામાં તે સીધો ભાગ લે તે મને શક્ય લાગતું નથી. શાંતિથી તપાસ કરીએ તો એ શોધી કાઢવું પણ અઘરું નથી.' કહેતાં તેણે કાર સ્ટાર્ટ કરી. નાઝીરના લગ્નનો વિષય નિકળતા જ તે ચૂપ થઈ ગઈ. થોડા આગળ ગયા પછી આમીરે પૂછ્યું, 'પોલિસ લઈ ગઈ તે પુસ્તકોની યાદી કરી છે ? પુસ્તકોનાં અને પ્રકાશકોનાં નામ યાદ છે ?'

'કેમ ?' તેણે પૂછ્યું.

'તેની એક યાદી બનાવ. કોર્ટમાં જઈ પુસ્તકો પાછાં મેળવવાં હોય તો પણ એ યાદીનો ઉપયોગ થશે. શરૂઆતમાં નોંધ મૂક. આ પૂરી યાદી નથી. યાદ આવ્યું એટલું જ આમાં લખ્યું છે.'

થોડી વાર તે વિચારમગ્ન રહી. પછી કહ્યું, 'માત્ર આપણાં પુસ્તકો પાછાં મેળવવા નહીં તો મારા પુસ્તક માટે પણ એ બધા ગ્રંથોનો આધાર છે. નવલકથા પર પ્રતિબંધ મૂકવો હોય તો તે પહેલાં દરેક ગ્રંથ પર પ્રતિબંધ મૂકવો પડશે એવી પણ ન્યાયાલયમાં દલીલ થઈ શકશે.

બેંગલોરમાં નંજુડપ્પાને ઘેર અજ્ઞાતવાસ દરમિયાન તેણે માત્ર સ્મરણશક્તિને આધારે આ યાદી તૈયાર કરી.

* * *

Abu-L-Fazl Allaml : 1. The A-IN-I Akbar, Vol I, II and III
Translated by H. Blochmannn,
Complete and ubabridged,
First published 1927, 1949
Low price publications,
Delhi 110052
D. K. Publishers Distributors,
Pvt. Ltd. Ansari Road, Darya Gunj,
New Delhi- 110002

Abu-L-Fazal : 2. The Akbar Nama
Translated from the Persian by
H. Beveridge, Vol. I and II,
first published 1902, 1939
Low price publications
D.K. Publishers Distributors

A.K. Priolkar : 3. The Goa Inquisition
With accounts given by Dr. Dellon and
Dr. Buchanan, First published 1961,
Voice of India 1991

Alberunis India : 4. Edited With notes and Indices by
Edward C. Sachau Vol. I and II,
First published 1910,
Reprints 1989, 93, 96
Low price publications

Babur Nama : 5. Translated by Annette S. Beveridge
Two Vols bound in one
First published 1921
Reprinted in Lpp, 1989, 97

Sir H. M. Elliot and John Dowson : 6-13. The History of India as
Told by Its Own Historians
8 Volumes, Low price publications,
Delhi-52

તત્કાલીન મુસ્લિમ લેખકોએ મોગલોએ ભારત પર કરેલાં આક્રમણો, યુદ્ધો અને રાજ્યવહિવટ વગેરે વિષયોની મોટા પ્રમાણમાં કરેલી નોંધો ધરાવતા અને ઇલિયટ અને ડોસને પસંદ કરીને અંગ્રેજીમાં અનુવાદિત કરેલા દળદાર ગ્રંથો.

David Frawley and Navaratna S. Rajaram:	14.	Islam in Todays World (The Myth and The Truth) Naimisha Research Foundation, Bangalore
David Frawley and Navaratna S. Rajaram, S.V. Seshagiri :	15.	Crusade in India: Christianitys struggle for survival in the post-colonial world. Naimisha Research Foundation, Bangalore
Harsh Narain :	16.	Jizya and The Spread of Islam 1990 The Islamic Trilogy Series;
	17	Vol.l. Mohammed And The Unbelivers A Political Life
	18	Vol. ll. The Political Traditions of Mohammed
	19	Vol. lll. A Simple Koran Readable And understandable
	20	Vol. lV An Abredged Koran Readable And understandable
	21	Vol. V Mohammed, Allah, And The Jews, The Foundational Doctrine
	22	Vol. Vl. Mohammed, Allah And The Christians The Foundational Doctrine
	23	Vol. Vll. Mohammed, Allah And Hinduism The Foundational Doctrine
	24	Vol. Vlll. Mohammed, Allah And The Intellectuals The Foundational Doctrine Center of The Study of Political Islam(CSPI Publications
Ishver Sharan :	25	The Myth of Saint Thomas and The Mylapore Shiva Temple, Voice of India 1991

Jadunath Sarkar : 26 A Short History Of Aurangzib-Orient Longman 1979

27 Shivaji and his times,
First edition 1919
Orient Longman 1973, 92, 97

28 A History of Jaipur
wirtten in 1939-40 published in

29 Military History of India
First Edition 1960
Orient Longman 1970

James Tod : 30-31. Annals and Antiquities of Rajasthan 2 volumes,
First published 1829, Routledge Keganpaul Ltd. London,
Paper back 1997 Rupa co.,

John F. Richards : 32. The new Cambridge History of India,
The Mugal Empire, Cambridge University Press, First South Asian Edition 1993,
Foundation Books, Ansari Road,
New Delhi 110 002.

Koenradd Elst : 33. Ayodhya and after, issues before Hindu Society, Voice of India,
2/18 Ansari Road, New Delhi 110 002.

34. Negationism in India; concealing the Record of Islam, Voice of India

35. Psychology of Prophetism, Voice of India

36. Ram Janma Bhoomi Vs Babri Masjid;
A case study in Hindu Muslim conflict.
Voice of India

37. The Saffron Swastika (The nation of Hindu Fascism) Vol. I II Voice of India

38. Dr. Ambedkar, A True Aryan

39. Indigenous Indians : Agatsya to Ambedkar.

K. M. Panikkar :	40.	Malabar and the Portuguese, 1929 Voice of India reprint 1997
K. S. Lal :	41.	The Mughal Harem, Aditya Prakashan, New Delhi
	42.	Muslim slave system in medieval India, Aditya Prakashana
	43.	Indian Muslims : Who are they ? Voice of India
	44.	Theory And Practice of Muslim State in India. Aditya Prakashana
	45.	The legacy of Muslim Rule in India. Aditya Prakashana
Massir-I-Alamgirr :	46.	Saqi Mustad Khan, Eng tr. By Jaunath Sarkar, Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1947, 1986.
Navaratna S. Rajaram :	47.	The politics of History (Aryan Invasion Theory and The Subversion of Scholarship) Voice of India
	48.	Nationalism and Distortions in Indian History, Naimisha Research Foundation, Bangalore
	49.	A Hindu view of the world Essays in the Intellectual Kshatriya Traditions, Voice of India
	50.	Profiles in Deception (Ayodhya and the Dead Sea Scrolls) Voice of India
	51.	Hindutva and the Nation Naimisha Research Foundation, Bangalore
	52.	Aryam Invasion : Historical Theory or political Myth. Vigil (A public opinion Forum) 49, Murthy street, West Mambalam Madras 600 033
Navratna S. Rajaram David Frawley Foreword by Klaus K. Klostermaier.	53.	Vedic Aryans and The Origins and of Civilization (A Literary nad Scientific Prespective)

R. C. Majumdar :	54-64.	The History And Culture of the Indian People, 11 vols Bharatiya Vidya Bhavan.
Samuel P. Huntigton :	65.	The Clash of Civilization and The Remaking of world order. Penguin
Suhas Majumdar :	66.	Jihad (The Islamic Doctrine of permanent war), Voice of India
Swapan Das Gupta. Ramajois, Arun Jaitley : S. P. Gupta. Koenraad Elst : Arun Shourie	67.	The Ayodhya Reference, Supreme Court Judgement and Commentaries
Shrikant G. Talageri :	68.	Aryan Invasion Theory and Indian Nationalism, Voice of India
	69.	The Aryan Invasion Theory : A Reappraisal. With Foreword by S. R. Rao. Aditya Prakashan F-14/65 Model Town II Delhi 110 009
SitaRam Goel :	70.	History of Hindu-Christain Encounters (A.D. 304 to 1996) Voice of India.
	71.	Hindu Temples What Happended to Them Vol. I A preliminary Survey Vol. II the Islamic Evidence
	72.	The Culcutta Quran Petition Voice of India
	73.	How I became A Hindu (Reprinted with a post script) Voice of India.
	74.	Freedom of Expression (Secular Theory versus Liberal Democracy) Voice of India
	75.	Genisis And growth of Nehrusim vol. I commitment to communisim
	76.	Catholic Ashrams (Sanyasins of Swindlers ?) Voice of India
	77.	Papacy : Its doctrine and History
	78.	Stalinist Historians Spread the Big Lie
	79.	Perversion of Indias Political Parlance
	80.	Hindu Society Under Siege

	81.	Muslim Separatism : Causes and Consequences
	82.	Pseudo-Secularism : Christian Missions and Hindu Resistance
	83.	Defence of Hindu Society
	84.	Heroice Hindu Resistance to Muslim Invaders (636 A. D to 1206 A.D.)
	85.	Hindus and Hinduism : Manipulation of Meanings
	86.	Indias Secularism, New name for National Subversion. Original in Hindi, English translation by Yashpal Sharma
Stanley Lane-Poole :	87.	Aurangzip And the Decay of Mugal Empire. First published 1890, reprint 1930, Lpp 1990.
The Jahangirnama :	88.	Memoirs of Jahangir Translated, Edited and Annotated by Wheeler Thackston. Oxford University press, New york
The Tuzuk-I-Jahangiri :	89-90.	The Memories of Jahangir Translated by Alexander Rogers Edited by Henry Beveridge in two volumes bound in one, first published 1909-1914
Gul Badan Begum :	91.	The History of Humayun (Humayun Nama) Translation with introduction notes illustration by Annette S. Beveridge First published 1902
William Irvine :	92.	The Army of the Indian Moghuls, (Its Organization and Administration) LPP

આ નવલકથામાંથી વિશ્વનાથ મંદિરના વિધ્વંસ સાથે સંબંધિત

Anwar Shaikh :	93.	Islam, The Arab Imperialism
	94.	Islam, Sex and Violence 1999 The principality publishers P.O. Box 918, Cardiff, U.K.
Arun Shourie :	95.	Eminent Historians : Their Technology, Their Line, Their Fraud A.S.A. New Delhi

	96.	A Secular Agenda A.S.A.
	97.	The World of Fatwas OR the Shariat in Action, A.S.A.
	98.	Indian Controversies, Essay on Religion in Action A.S.A.
	99.	Arun Shourie and his Christian Critic. Voice of India
	100.	The State As Charade, A.S.A.
	101.	Missionaries in India, A.S.A.
	102.	Harvesting our Souls, A.S.A.
	103.	Hindusim : Essence and Concequence. A.S.A.
David Frawley :	104.	Arise Arjuna : Hinduism and The Modern World. Voice of India
Diana L. Eck :	105.	Banaras, City of light, Penguin
Every Mans Library :	106.	The Koran Translated by Marmaduke
Pickthall Ibn Warraq :	107.	Why I am not a Muslim Prometheus Books, 59 John Glenn Drive Amherst, New York 14228-2197
King James Version :	109.	Holy Bible Standard Text Edition
Sir William Muir :	110.	The Life of Mahommet : From Original Sources, Third Edition, London, 1984, First Indian reprint, Voice of India
Margoliouth D. S. :	111.	Mohammed and The Rise of Islam First Published, London 1905 Reprint, Voice of India, 1985
Martin Lings :	112.	Mhuammad His life Based on the Earliest Sources. George Allen and Unwin.

આ પુસ્તકમાં LX પ્રકરણમાં બનિ કુરૈઝ નામની ટોળીમાંથી બધા જ સાતસો પુરુષોની હત્યા કરી બારસો સ્ત્રીઓ અને બાળકોને સૈનિકોએ આપસમાં વહેંચી લીધાનો ઉલ્લેખ છે. અન્ય લોકોને પણ યુદ્ધમાં મળેલા ઘોડા અને શસ્ત્રો વેચ્યાનો ઉલ્લેખ સર વિલિયમ્સ-મુઇર લિખિત ઉપરોક્ત ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૩૨૦ પર છે. માર્ટિન લિંગ્ઝના પુસ્તકને પાકિસ્તાન સરકારે પુરસ્કૃત કરી તેને ૧૯૮૩ની સાલમાં

ઈસ્લામાબાદમાં થયેલી National Seerat Conference માં પ્રવાદી વિષયક લખાયેલા અત્યુત્તમ ચરિત્ર તરીકે પસંદ કર્યું છે. ૧૯૯૦ની સાલમાં આ પુસ્તક તરફ અશર વિદ્યાપીઠનું ધ્યાન ખેંચાયા પછી ઈજિપ્તના રાષ્ટ્રાધ્યક્ષ મુબારકે પુસ્તકના લેખકનો સત્કાર કરી તેને પુરસ્કૃત કર્યા. આનો અર્થ જ એ છે કે આ મુસ્લિમોએ માન્ય કરેલું પ્રવાદીનું જીવનચરિત્ર છે. પહેલી આવૃત્તિ; George Allen and Unwin, ૧૯૮૩. પુનર્મુદ્રણ ૧૯૮૬-૮૮.

મેં ઉપયોગમાં લીધેલી આવૃત્તિના પ્રકાશક : The Islmic Text Society. 1991, 22 A, Brookland Avenue, Cambridge CB2 2D U.K.

Sir William Mure ના ગ્રંથમાંથી XVll, Seige of Medina અને Massacre of Beni Kureiza, D.S. Mragoliouthના ગ્રંથમાંથી Chapter IV માં મુસ્લિમ સમાજ અને મુસ્લિમ જગતને જ્યૂ સમાજ અને ઇઝરાયલ માટે આજે પણ યથાવત રહેલો તિરસ્કાર દેખાઈ આવે છે. આ સંદર્ભમાં Paul Johnson : A History of the Jews, Harper Perennial p.166,167, 165 પૃષ્ઠો જોઇ શકાશે.

Naipaul V.S. : 113. Beyond Belief Islamic Excursions among the Converted Peoples, Viking

Ram Swarup : 114. the word as Revelation Names of gods Foreword by David Frawley 1980

115. Meditations, Yogas, Gods, Religions

116. Women in Islam

117. Whither Shkhism ?

118. Hindu view of Christanity and Islam

119. Pope John Paul II on Eastern Religions and Yoga A Hindu-Buddhist Rejoinder

Robert Sewell : 120. A Forgotten Empire (Vijayanagar) Asian Educational Services, New Delhi-Chennai

Sharma H. D. : 121. The Real Tipu

ડો. પ્રધાન ગુરુદત્તે આ પુસ્તક 'ટિપુ-નિજ સ્વરૂપ' નામથી કન્નડમાં અનૂવાદિત કર્યું છે. સાહિત્ય સિંધુ, ૧૪/૩, નૃપતુંગ માર્ગ, બેંગલોર, ૫૬૦૦૦૧, ૨૦૦૩.

આ ગ્રંથને અંતે આપેલા સંદર્ભગ્રંથોની અવશ્ય નોંધ લેવી.

Shriram Sathe : 122. Aryans : Who Were They?
Bharatiya Itihasa Sankalana Samiti,
Mysore, 1971

123. Bharatiya Historiography Bharatiya Itihasa Sankalana Samiti, 14/3 RT,
LIGH Barkatpura Hyderabad 500 027

124. Fact about Aryans Hyderabad 500 027

125. European Secularism : Mother of Misconceptions

Vigil, A Public opinion Forum : 126. Kashmir : Views by Eminent person 49, Murthy Street, Madras 600 033.

Warad Pande N.R. 127. The Nemisis of Nehru - Worship Sahitya Sindhu Prakashana Banglore 560 001.

પવિત્ર કુર્રાન : ૧૨૮. શાંતિ પ્રકાશન હિદાયત સેંટર,
બીબી અલાબિ માર્ગ, મેંગલોર, ૫૭૫૦૦૧

દરેક સૂર(પ્રકરણ)માં ઉદાહરણ તરીકે **Evarymans Library** ના અંગ્રેજી અનુવાદમાં આવતાં વચનોની (અથવા શ્લોકોની) સંખ્યાની દરેક આવૃત્તિમાં વધઘટ થઈ છે.

મોતીચંદ્ર ૧૨૯. કાશી કા ઈતિહાસ, (હિંદી)
વિશ્વવિદ્યાલય પ્રકાશન,
ચૌક વારાણસી-૨૨૧૦૦૧

આ નવલકથામાં કાશીના ગંગાઘાટ પર મળેલા સાધુ સાથેનો સંવાદ.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ૧૩૦, ૧.૩૪૩, નાગ પબ્લિશર્સ, દિલ્હી ૧૯૮૫

રઘુવંશમ્, ૧૩૧. ૪-૪૩. ધર્મવિજય નામક ગ્રંથના ટિકાકાર કાશ્મીરી વિદ્વાન વલ્લભદેવ.

Raghu Vansham,ED 132. H.D. Velankar, Nirnaysagar press,
Bombay 1948 p.93

વેંકટાચાર્ય એન.એસ. : ૧૩૩. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રં, ઓરિએંટલ રિસર્ચ ઈંસ્ટિટ્યુટ, મૈસૂર, પ્રક.૧૭૬ અધિકરણ, ૧૩, અધ્યાય ૫ અને પ્રક.૧૨૧, અધિ. ૭, અધ્યાય ૧૬.

નારાયણાચાર્ય કે. એસ. : ૧૩૪. Relevance of Kautilya for Today Kautilya Institute of National Studies, Mysore-570005

શ્રી એસ. ગુરુમૂર્તિએ આ ગ્રંથ માટે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં અબ્રહામીય એટલે ગ્રીક, ખ્રિસ્તી અને મુસ્લિમ યુદ્ધનીતિ અને ભારતીય યુદ્ધનીતિ વચ્ચેનું અંતર પાંડિત્યપૂર્ણ પદ્ધતિથી દર્શાવ્યું છે. નવલકથામાં ઉલ્લિખિત સાધુના વિવેચનને આ પ્રસ્તાવનામાંથી ભરપૂર આધાર મળી રહે છે.

135. The Chachnama is Arab of Muslim genre writing, a pleasant story of conquest, the conquest of Sindu. But it is a bloody story, and the parts that get into the school books are fairy tales History as selectiove as this leads quickly to unreality. Before Mohammed, there is blackness, slavery, exploitation. After Mohammed, there is light: Slavery and exploitation vanish. But did it ? How can that be said or taught ? What about all those slaves sent back from Sindh to the Caliph ? What about the descendants of the African Slaves who about Karachi ? There is no adequate answer. So the faith begins to nullify or overlay the real world.

V. S. Naipaul. Among the Believers6An Islamic Journey, 1981

Is the call for jihad against a particular people a religious right by those calling for it, or is it a human rights violation against the people on which jihad is declared and waged?

Dr. John Garang. United Nations, Geneva, March 22, 1999.

Quoted in:

The Legacy of Jihad

Islamic Holy War and the Fate of Non-Muslims

Ed : by Andrew G. Boston, MD. Foreword by ibn Warraq

Prometheus Books 59 John Glenn Drive Amherst,
New York 14228-2197

The Complete Works of Swami Vivekananda:	136.	Advaita Ashrama, Mayavati Memorial Edition, Fourteenth Edition, 1972 Vol. I p. 183 to 185

The Yogi teaches that the mind itself has a higher state of existence, beyond reason, a superconicious state, and when the mind gets to that higher state, then this knowledge, beyond reasoning, comes to man. Metaphysical and transcendental knowledge comes to that man. This state of going beyond reason, transcending ordinary human nature, may sometimes come by change to a man who does not understand its science; he, as it were, stumbles upon it. When he stumbles upon it, he generally interprets it as coming from outside. So this explains why an inspiration, or transcendental knowledge, may be the same in different countries, but in one country it will seem to come through an angel, and in another through a Deva, and in a third through God. What does it mean? It means that the mind brought the knowledge by its own nature, and that the finding of the knowledge was interpreted according to the belief and education of the person through whom it came. The real fact is that these various men, as it were, stumbled upon this superconscious state.

The Yogi says there is a great danger in stumbling upon this state. In a good many cases there is the danger of the brain being deranged, and as a rule, you will find that all these men, however great they were, who had stumbled upon this superconcious state without understanding it, groped in the dark and generally had, along with their knowledge, some quaint superstition. They opened themselves to hallucination. Mohammed claimed that the Angs. Gabriel came to him in a cave one day and took him on the heavenly house, Harak, and he visited the heavens. But with all that Mohammed spoke some wonderful truths. If you read the Koran, you find that most wonderful truths mixed with superstitions. How will you explain it ? That man was inspired, no doubt, but that inspiration was, as it were, stumbled upon. He was not a trained yogi, and did not know the reason of what he was doing. Think of the good Mohammed did to the world, and think of the great evil that has been done through his fanaticism ! Think of the millions massacred

through his teachings, mothers bereft of their children, children made orphans, whole countries destroyed, millions upon millions of people killed !

So we see this danger by studying the lives of great teachers like Mohammed and others. Yet we find, at the same time, that they were all inspired. Whenever a prophet got into the super conscious state by heightening his emotional nature, he brought away from it not only some truths but some fanaticism also, some superstition which injured the world as much as the greatness of the teaching helped. To get any reason out of the mass incongruity we call human life, we have to transcend our reason, but we must do it scientifically, slowly, by regular practice, and we must have to lay our foundation, we must follow reason as far as it leads, and when reason fails, reason itself will show us the way to the highest plane. When you hear a man say I am inspired and then talk irrationally, reject it. Why? Because these three states instinct, reason, and superconciousness, or the unconscious, conscious and superconciousness state- belong to one and the same mind. There are not three minds in one man, but one state of it develops into the others. Instinct develops into reason, and reason into the transcendental consciousness; therefore, not one of the states contradicts the others. Real inspiration never contradicts reason, but fulfils it. Just as you find the great prophets saying, I came not to destroy but to fulfi, so inspiration always comes to fulfil reason, and is in harmony with it.

સ્વામી વિવેકાનંદના ભાષણનો અનુવાદ

વિચારની પણ પેલે પારની એક ઉન્નત અવસ્થા છે એમ યોગી માને છે. મન જ્યારે તે ઉન્નત અવસ્થામાં પહોંચે છે ત્યારે તર્કાતીત જ્ઞાન થાય છે. આવી વ્યક્તિને અતિ ભૌતિક અને અચિંત્ય જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માનવની સ્વાભાવિક સ્થિતિને પેલે પાર જવાનો શાસ્ત્રક્રમ વિચારને આધારે ન સમજી શકે તો પણ એ વ્યક્તિ અચાનક એ સ્થિતિ સુધી પહોંચી શકે છે. આ વાત તે વ્યક્તિને બરાબર સમજાય નહીં તો તે વ્યક્તિ ત્યાં જ રોકાઈ રહેશે. આવે વખતે તે વ્યક્તિને આ ક્યાંક બહારથી આવે છે એમ સમજાય છે. આવી સ્ફૂર્તિ અથવા અતીંદ્રિય જ્ઞાન સર્વત્ર એક જ હોય તો પણ જુદાજુદા દેશોમાં, ધર્મોમાં અને લોકોમાં તેનું વિવરણ જુદી જુદી પદ્ધતિથી થાય છે. તેની પાછળ આ જ કારણ છે. આ જ્ઞાન કોઇ દેવતા તરફથી આવ્યું એમ

કેટલાક દેશોમાં મનાય છે. બીજો કોઈ દેશ પણ આ કોઇ દેવતા પાસેથી આવ્યું છે એમ માનનારો છે. અને ઇશ્વર તરફથી આવ્યું એમ અન્ય કોઇ પણ માને છે. આનો અર્થ શું ? મને સ્વાભાવિક જ્ઞાનને ઓળખ્યું, પણ તેની પાછળનાં કારણોની શોધ કરતી વખતે જે વ્યક્તિ દ્વારા એ જ્ઞાન પ્રકટ થયું, તે વ્યક્તિની શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને જ્ઞાનહતું તે અનુસાર તેની પ્રસ્તુતિ થઈ. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે આ વ્યક્તિઓ આની પાછળની કારણમીમાંસા જાણતી ન હોવાથી એ અતીંદ્રિય અવસ્થામાં જકડાઈ રહે છે.

આ સ્થિતિમાં આવી રીતે જકડાઈ રહેવામાં બહુ મોટું જોખમ છે એમ યોગી કહે છે. આવા લોકો ક્યારેક ગાંડા થઈ જાય એવી પણ શક્યતાઓ હોય છે. આવી રીતે જકડાઈ પડેલા લોકોમાં, (પછી તે ગમે તેટલા મહાન હોય તો પણ) કોઇ ને કોઇ પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા છે એમ તમે પણ પારખી શકો છો. તેમણે પોતાની જાતને વિચિત્ર વિકારોની સામે ધરી દીધી હોય છે.

એક દિવસ પોતાની ગુફામાં ગેબ્રિયલ નામનો દેવદૂત આવ્યો અને પોતાને ઘોડા પર બેસાડી હરાક નામના દેવ પાસે લઈ ગયો એમ પ્રવાદી મહંમદે કહ્યું છે. એ ઉપરાંત મહંમદે એક અશ્ચર્યચકિત કરનારું સત્ય પણ કહ્યું છે. તમે જો કુરાન વાંચો તો આવી અંધશ્રદ્ધા આશ્ચર્યચકિત કરનારા સત્યની બરાબરી કરતી દેખાય છે.

આનો ખુલાસો કેવી રીતે કરશો ? પ્રવાદી મહંમદને સ્ફૂર્તિ અથવા જ્ઞાન થયું હતું એ વાત સાચી પણ તે અચાનક આઘાતથી પ્રાપ્ત થયું હતું. તેઓ યોગ્ય માર્ગે તબક્કાવાર સાધના કરીને થયેલા યોગી નહોતા. તેથી પોતાના દ્વારા જે થઈ રહ્યું છે તેની પાછળનું કારણ તેઓ જાણતા નહોતા.

પ્રવાદી મહંમદે જગતના કલ્યાણની સાથે સાથે જ આ જગતનું નુકસાન પણ કર્યું છે. તેનો પણ વિચાર કરી જુઓ. તેમના ઉપદેશના કારણે ધર્માંધ બનેલા લોકોનો ભોગ બનેલા લાખો લોકો, બાળકો ગુમાવી બેઠેલા લાખો માતાપિતા, માબાપ ગુમાવી બેઠેલાં લાખો બાળકો, સામૂહિક દેહાંતદંડ ભોગવેલા કરોડો મનુષ્યોનો વિચાર કરો.

ટૂંકમાં પ્રવાદી મહંમદ જેવા મહાન પ્રેષિતના જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરીએ તો આપણને આ માર્ગ પરનાં જોખમો સારી રીતે સમજવામાં વાંધો નહીં આવે. આ બધા સ્ફૂર્ત અથવા અચિંત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલા લોકો જ ભાવનાઓનો ઉદ્રેક થઈ પ્રજ્ઞાતીત અવસ્થામાં ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફરતી વખતે કેટલાક સત્યોની સાથે ધર્માંધતા પણ લઈ આવ્યા. તેમના મુખ્ય ઉપદેશથી આ જગતનું જેટલું કલ્યાણ થયું છે, એટલું જ તેમની અંધશ્રદ્ધાએ આ જગતને દુઃખી પણ કર્યું છે.

જીવન નામના આ અસંબદ્ધ ઢગલામાંથી કોઇ વિચાર પ્રાપ્ત કરવો હોય તો આપણને એ વિચારની કક્ષાઓને ઓળંગીને જ આગળ જવું પડશે. પણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ રાખી, નિયમિત સાધના અને અધ્યયન કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે આ પ્રવાસ થવો જોઇએ. બધી અંધશ્રદ્ધાઓને નષ્ટ કરવી જોઇએ.

વિચારને માર્ગે જ આપણે આપણો પાયો શોધવો જોઇએ. વિચાર જ્યાં સુધી આપણને લઈ જાય ત્યાં સુધી આપણે તેની પાછળ પાછળ જવું જોઇએ અને જ્યારે વિચાર પરાજિત થશે ત્યારે તે જ આપણને આગળના માર્ગ તરફ નિર્દેશ કરશે.

કોઇ મને અચિંત્ય(અચાનક)જ્ઞાન થયું છે એમ કહી અવિચારપૂર્વક બોલવા માંડે તો તેનો તિરસ્કાર કરો. તેને નકારો. કેમ ? કારણ સહજપ્રવૃત્તિ, વિચાર અને અચિંત્ય જ્ઞાન અથવા પ્રજ્ઞાતીત સ્થિતિ એ ત્રણે એક જ માનવના મનની ત્રણ જુદી જુદી અવસ્થા છે. એક જ માનવનાં ત્રણ મન નથી. સહજપ્રવૃત્તિ વિચારમાં વિકસિત થાય છે અને વિચાર પ્રજ્ઞાતીત અવસ્થા સુધી જાય છે. તેથી તે પૈકી કોઇ સ્થિતિ અન્ય સ્થિતિનો વિરોધ કરતી નથી.

સાચી પ્રજ્ઞાતીત અવસ્થા ક્યારેય વિચારોનો વિરોધ કરતી નથી. ઉલટું તેને પૂર્ણત્વ આપે છે.

‘હું વિધ્વંસ કરવા માટે નહીં પૂર્ણત્વ આપવા આવું છું.’ તે મહાત્માઓની ઉક્તિ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાતીત અવસ્થા અથવા સ્ફૂર્તિ હંમેશાં વિચારોને પૂર્ણત્વ આપવા માટે જ આવે છે. વિચારો સાથે સમરસ થઈ જાય છે.

* * *

આ યાદી તૈયાર થતાં થતાં લક્ષ્મીને લાગ્યું કે આ તો પોતે વાંચેલાં પુસ્તકો પૈકી માત્ર એક ચતુર્થાંશ યાદી થઈ. તેણે નક્કી કર્યું, આ પછી પણ યાદ આવે તે ગ્રંથ યાદીમાં ઉમેરતા જવું જોઇએ.